

**İSMAYIL MƏMMƏDOV
LALƏ MƏMMƏDOVA**

AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTLƏRİ VƏ HÖKMDARLARI

BAKI – 2020

Redaktorlar: t.ü.f.d. **S.C.Heydərova,**
t.ü.f.d. **K.M.Sofiyeva,**
t.ü.f.d.**L.Vaqifqızı,**
N.Ə.Qasımova

Rəyçilər: t.ü.f.d., **dos.İ.Q.Ağayev,**
t.ü.f.d. **X.A.İslam,**
t.ü.f.d. **U.İ.Quliyeva,**
İ.C.Məmmədov

İsmayıl Məmmədov, Lalə Məmmədova
Azərbaycan Dövlətləri və Hökmdarları
Bakı, 2020. “Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya” MMC, 376 s.

Kitabda qədimdən bu günə qədər Azərbaycan dövlətləri və hökmdarları haqqında məlumat verilir. Məqsəd Azərbaycan dövlətləri, hökmdarları, tarixi şəxsiyyətlər və xronoloji hadisələr haqqında obyektiv mövqedən çıxış edərək düzgün məlumatları oxuculara təqdim etməkdir.

Elmi və ensiklopedik xarakter daşıyan kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M $\frac{0505040000 - 022}{2020}$

©İ.Məmmədov, 2020
©L.Məmmədova, 2020
© “Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya” MMC, 2020

Mündəricat

Müəllifdən	5
Azərbaycan	19
Aratta dövləti	23
Lullubi	26
Quti	29
Kassit	31
Manna	33
Mada/Midiya	37
İşquz/Skif	40
Atropatena	45
Albaniya	51
Sabir Xaqanlı	58
Sacilər	62
Salarilər	66
Rəvvadilər	70
Şəddadilər	73
Şirvanşahlar	76
Azərbaycan Atabəyləri – Eldənizlər	91
Marağa Atabəyləri – Ağsunqurlular	100
Elxanlılar	104
Çobanlı Əmirliyi	111
Cəlayirlər	117
Qaraqoyunlular	120
Ağqoyunlular	131
Qızılbaşlar	139
Əfşarlar	190
Quba xanlığı	199
Dərbənd xanlığı	201
Bakı xanlığı	203
Şəki xanlığı	206
Şirvan xanlığı	209

Gəncə xanlığı	213
İrəvan xanlığı	215
Qarabağ xanlığı	217
Naxçıvan xanlığı	221
Lənkəran xanlığı	223
Maku xanlığı	225
Urmiya xanlığı	227
Təbriz xanlığı	229
Qaradağ xanlığı	231
Ərdəbil xanlığı	232
Xoy xanlığı	233
Sərab xanlığı	235
Marağa xanlığı	237
Qacarlar	240
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	275
Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası	296
Azərbaycan Respublikası	332
Ədəbiyyat	362

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycan bəşər sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından biridir. Burada ən qədim mədəniyyətin tarixi 1,5 mln. ildir. Bu Quruçay mədəniyyətidir. Azıx mağarasına ulu əcdadlarımız məhz Quruçaydan gəlmişlər. Azıx mağarası dünyada çox nadir abidələrdəndir ki, burada Paleolit dövrünün bütün mərhələlərini ardıcıl izləmək olar. Burada tapılan alt paleolit dövrünə aid ayı kəllələrinə Almaniyanın Turingiya vilayətində də rast gəlinir. Lakin Azıxdakı ayı kəllələrinin üzərində çəkilməmiş yeddi paralel xətti dünyada analoqu olmayan bir müəmma və möcüzədir. İbtidai icma quruluşuna dair Azərbaycanda aşkar edilən Tağlar, Damcılı, Qobustan və s. qədim insan məskənləri də böyük maraq kəsb edir.

E.ə.XIV-XII, XI-VIII əsrlər Azərbaycanda son tunc, erkən dəmir dövrüdür. Coğrafi cəhətdən son dərəcə əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan həm də sivilizasiyalararası ünsiyyətin və mədəniyyətlərin qovuşduğu məkana olmuşdur. Azərbaycanda hələ e.ə. III minilliyin I yarısında Aratta, III minilliyin II yarısında kuti və lullubilər dövlət qurmuşlar. Göründüyü kimi, Azərbaycanın dövlətçilik tarixi çox qədim köklərə malikdir. Bu dövlətləri yaradan ən qədim tayfalar haqqında Şumer yazılarında geniş məlumat verilir.

E.ə. 843-cü ilə aid Assur mənbələrində (III Salmanasarın kitabəsində) Manna dövləti haqqında məlumat verilir. Qədim Şərqi traxinin ən güclü hərbi maşını olan Assuriya ilə əməkdaşlıq və diplomatik münasibətlərin yüksələn xətlə inkişafı bu dövlətin ən qüdrətli dövlət olduğunu bir daha göstərir.

Bir dövlət kimi Manna öz dövrünə görə zəngin təsərrüfat həyatına, əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələrinə malik olmuşdur. Həsənliyədə tapılan (1956-cı ildə) və üzərində Günəş, Yağış və Külək tanrılarını əks etdirən qızıl cam Ziviyədə (hazırda Cənubi Azərbaycanın Sakkız şəhəri yaxınlığında) tapılan gümüş bu dövlətin zəngin mənəvi keçmişinin şahidləridir. E.ə.590-cı ildə Manna dövləti sərhədləri yaxınlığında yaranmış Midiya dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Adı Assur mixi yazılarında ilk dəfə e.ə. 535-ci ildə çəkilən Midiya dövləti də çox güclü dövlətçilik ənənələrinə malik olmuşdur. E.ə.VII əsrin I yarısında Qara dənizin şimal sahillərində və Krım yarımadasında yaşayan skif, kimmer, sak tayfalarının Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya hücumları Midiya üçün də təsirsiz ötüşmədi. Assuriyanın siyasi

asılılığından qurtulmağa çalışan Midiya hökmdarı Fraort e.ə.672-ci ildə siyasi müstəqillik əldə etdisə də e.ə. 653-cü ildə skiflərin hücumu ilə əlaqədar bu istiqaldan məhrum oldu. E.ə.625-ci ildə Midiya hökmdarı olan Kiaksar (e.ə.625-585), nəinki Midiyanı Assur əsarətindən azad etdi, həmçinin e.ə. 616-cı ildə Babil hökmdarı Nabopalasar ilə birlikdə Assuriyaya hücum etdi, bu isə e.ə. 612-ci ildə Assuriyanın Nineva, Arbela, Kalat kimi şəhərlərinin itirilməsindən, e.ə.605-ci ildə isə Assuriyanın tarix səhnəsindən silinməsi ilə nəticələndi.

Assuriyanın süqutu əvvəlki müttəfiqləri – Babilistan və Midiyanı üz-üzə qoyduqda Midiya nəzərlərini Kiçik Asiyaya və Aralıq dənizi sahillərinə Lidiyaya qarşı yönəltdi. E.ə.590-585-ci illərdə baş vermiş Midiya-Lidiya müharibəsinin dayanmasına Ayın Günəşin qabağını kəsməsi kimi təbiət hadisəsi oldu. Bu hadisəni Allahların qəzəbi kimi qiymətləndirən tərəflər e.ə.585-ci ildə tələsik sülh müqaviləsi imzaladılar. Elə həmin il hakimiyyətə gələn Sonuncu Midiya hökmdarı Astiaq (İştəmequ) (e.ə.585-550) öz nəvəsi II Kirdən hakimiyyəti naminə qurtulmağa çalışsa da buna nail ola bilmədi, əksinə e.ə. 550-ci ildə nəvəsi II Kir tərəfindən devrildi və Əhəmənilər dövlətinin (sonralar imperiyasının) tərkibinə qatıldı. E.ə.331-ci ildə Makedoniyalı İsgəndər Qavqamel döyüşündə Əhəmənilər üzərində qəti qələbə çaldıqdan cəmi bir il sonra sonuncu Əhəməni hökmdarı III Dara qətlə yetirildi. Bununla da Əhəmənilər imperiyası tarix səhnəsindən silindi. Bu imperiyanın xarabalıqları üzərində yaranan Atropatena dövlətinin adı öz mənşəyini e.ə.328-ci ildə həmin əraziyə İsgəndər tərəfindən başçı kimi (həm də canişin kimi) təyin edilən Atropatın adından götürmüşdür: Atropat-Aturpatakan-Adərbayqan-Azərbaycan.

Beləliklə, e.ə. IV əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində meydana gələn Atropatena regionda real güc və nüfuz sahibinə çevrildi. İsgəndərin nüfuzlu sərkərdəsi Perdikka Atropatın qızı ilə evlənmişdi. Belə yaxın qohumluq əlaqələri təsirsiz qalmadı. E.ə.321-ci ildə Perdikkanın vəfatı ilə əlaqədar Atropatena tam müstəqillik əldə etdi.

E.ə. III əsrin I yarısında meydana gələn qüdrətli Roma imperiyası ilə münasibətlər, həmçinin Selevki-Roma və Parfiya-Roma müharibələrinin nəticələri də Atropatena üçün təsirsiz ötüşmədi. Bu dövlətlərin Cənubi Qafqaz və Ön Asiya uğrunda apardıqları mübarizədə Atropatenada möhkəmlənmək meylləri son dərəcə güclü idi.

E.ə.223-cü ildə Selevkilər dövlətində hakimiyyətə gələn III Antiox Atropatenaya hücum etmiş və qalib gəlmişdir. Bunun

nəticəsində Atropatena hökmdarı Selevkilərdən asılı hala düşmüşdür. Lakin e.ə. 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə romalılar III Antioxu məğlub etdilər, Selevkilər dövlətində parçalanma gücləndi, Atropatena dövləti yenidən müstəqil oldu. Atropatena dövrün tələbindən irəli gələn çevik siyasət yeridərək regionda möhkəmlənmək uğrunda amansız rəqabət aparan Parfiya və Roma arasında manevr edirdi. E.ə. I əsrin birinci yarısında Romanın işğalçılıq siyasəti güclənmişdi, e.ə. 66-cı ildə Lukull və Pompeyin başçılığı ilə romalılar şərqi hərbi yürüşlər etmişlər. Qədim yunan tarixçisi Strabonun məlumatına görə Atropatena dövləti Roma ilə döyüşə 10 min süvari, 40 min piyada qoşun çıxarmışdır. Pompeyin yürüşü nəticəsində Cənubi Qafqaz Romadan asılı vəziyyətə düşsə də, Atropatena Romadan tam asılı olmamış, öz müstəqilliyini əsasən saxlamışdır.

E.ə.IV əsrin axırı – III əsrin əvvəllərində Atropatena ilə eyni vaxtda yaranan Azərbaycan dövlətlərindən biri də Albaniya dövləti olmuşdur. Qaynaqlara görə, albanlar 26 dildə danışan tayfalardan ibarət olmuşdur. Görünür, bu tayfalardan ən böyüyünün adı alban adını daşımışdır. Təsadüfi deyildir ki, Xəzərin qədim adlarından biri də Alban dənizidir. Albaniya dövlətinin sərhədləri haqqında yunan – Roma müəlliflərinin əsərlərində xeyli məlumat vardır. Albanlar İberiya (Gürcüstan) ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yaşamışlar. Şimalda bu ərazi Qafqaz dağları, cənubda Atropatena, cənub-qərbdə isə Ön Asiya ilə həmsərhəd idi. Strabon Kür çayının Albaniya ərazisi ilə axaraq dənizə töküldüyünə Kaspiana vilayətinin Albaniya tərkibinə daxil olduğunu qeyd edirdi. Bu vilayət Kür çayının aşağı axarında, dəniz sahilinə qədər olan ərazidə yerləşirdi.

Albaniya çoxlu əhalisi olan və yüksək maddi-mənəvi mədəniyyətə malik bir dövlət olmuşdur. Albaniya dövlətinin ərazisinə indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi, Dağıstanın cənub rayonları və Gürcüstanın Alazan (Qanıx) vadisi daxil olmuşdur.

Sasanilər sülaləsinin nümayəndəsi Ərdəşir Babəkan Parfiya dövlətini süquta uğrattı və 226-cı ildə Sasanilər dövlətinin əsasını qoydu. Bu vaxt Parfiya dövlətindən asılı olan Atropatena yenidən öz müstəqilliyini itirərək 227-ci ildə Sasanilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Çox böyük geosrateji əhəmiyyət kəsb edən Atropatena və Albaniyanın işğal edilməsi Sasanilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Sasanilər bu əraziyə gələcəkdə Roma ilə baş verə biləcək döyüşlər üçün mühüm meydan kimi baxırdılar.

IV əsrdən etibarən Atropatenada da feodal münasibətləri yaranmağa başladı. VI əsrin əvvəllərindən isə bu proses daha da sürətləndi.

V-VII əsrlərdə Albaniyada feodal münasibətləri hakim mövqə qazandı. Feodal torpaq sahibliyi yarandı. Bu proses 2 yolla gedirdi: 1/ feodalın şəxsi mülkü olan torpaq üzərində irsi mülkiyyət olub dastakert adlanırdı; 2/Xostak adlandırılan şərti torpaq mülkiyyəti.

Sasani şahları əhalinin köçürülməsi siyasətini aparırdılar. Bu, ilk növbədə etnik-sosial dayaq yaratmaq, həm də torpaqsız İran kəndlilərini münbit torpaq sahələri ilə təmin etmək məqsədi güdüdü. Fars dilində danışan əhali həm də strateji əhəmiyyətli ərazilərdə yerləşdirilirdi. Bu əhali tatlar adı ilə məlumdur. Azərbaycanın şimalında Abşeron, Şamaxı, Dəvəçi, Quba və b. bölgələrdə İrandan çıxmış və müxtəlif etnik mənşəli tat əhalinin məskənləri beləcə yarandı.

Zərdüştlük dini Sasanilərin rəsmi dini olduğuna görə Atropatena və Albaniyada da ərəblərin hücumuna qədər hakimiyyətə tam sahib olan III Vaçaqan 498-ci ildə Aquen məclisini çağırdı və xristian dininə aid qanunlar qəbul etdi. Vergilərin miqdarını müəyyənləşdirdi. Lakin xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilmədi. 510-cu ildə Sasnilər Qafqazda müstəqil dövlət qurumlarını ləğv etdilər. Albaniyada Sasani mərzbanlarının uzunmüddətli hökmranlığı dövrü başlandı (510-629). 481-529-cu illərdə Albaniyada geniş xalq kütlələrini əhatə edən Məzdək hərəkatı olmuşdur. Hərəkata Məzdək başçılıq edirdi. Məzdək təliminin əsas müddəasını ədalətli cəmiyyət qurmaq təşkil edirdi.

Albaniyada ən nüfuzlu sülalərdən biri də hökmdar Cavanşirin məxsus olduğu Mehranilər sülaləsi idi. Sülalənin adı banisi Mehranın (570-590) adı ilə bağlıdır. Cavanşir (636-681) bütün Albaniyanın hakiminə çevrildi. O, Bərdə şəhərini paytaxt etdi. Hakimiyyətə gəlişinin ilk dövründə Cavanşir Sasani şahı III Yezdəgirdə tabe idi və onun tərəfində ərəblərə qarşı vuruşurdu. 630-cu ildə Ərəbistan yarımadasında meydana gələn Ərəb xilafəti 633-cü ildən başlayaraq Sasanilər üzərinə hücumu keçdilər və 651-ci ildə Sasani dövlətinə son qoydular.

Cavanşir ərəblərə qarşı Bizans imperatoru II Konstantin (641-668) ilə ittifaqa girdi. Bu dövrdə Xəzər xaqanlığının da Albaniyaya hücumları artdığına görə Cavanşir Xəzər xaqanının qızı ilə evlənərək qohumluq yaratdı və ölkəni dağıntıdan qurtardı. Lakin siyasi şəraiti nəzərə alaraq VII əsrin 60-cı illərinin sonlarına yaxın Cavanşir 2 dəfə Şam şəhərinə gedərək xəlifə Müaviyə ilə görüşdü. Danışıqların nəticəsi

uğurlu oldu. Xəlifə Albaniyanın daxili müstəqilliyinə toxunmadı. Cavanşirin xahişi ilə Albaniya əhalisindən alınan vergiləri üçdə bir qədər azaltdı. Xəlifənin güzəştə getməsinin bir səbəbi Albaniyanın strateji-coğrafi mövqeyi və zəngin sərvətləri, bir səbəbi də Cavanşirin şəxsi nüfuzu idi.

İlk ərəb işğallarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi Adərbayqan müstəqilliyini itirdi. Xəlifənin canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Albaniya Cavanşirin uğurlu siyasəti nəticəsində daxili müstəqilliyini saxlaya bildi. Xilafətin vassalı kimi ancaq vergi ödəmək şərti ilə asılı vəziyyətə düşdü. 681-ci ildə Cavanşirin bizanspərəst qüvvələr tərəfindən öldürülməsindən sonra ərəblərin Albaniyaya olan münasibəti də dəyişdi. Ərəblər 705-ci ildə Cavanşirin sonuncu varisini ailəsi və yaxın adamları ilə birlikdə edam etdilər. Bununla da Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu, Albaniyanın daxili müstəqilliyi də ləğv edildi. Çoxsaylı ərəb ordusu 100 ilə yaxın gərgin mübarizədən sonra Azərbaycanın istilasını başa çatdıra bildi. Azərbaycan uğrunda VII-VIII əsrlərdə baş verən ərəb-xəzər müharibələri də ölkə iqtisadiyyatına ciddi zərbə endirdi.

Ərəblər sasanilərdən fərqli olaraq vergini tək-tək adamlardan deyil, bütün ölkədən alırdılar. 725-ci ildə Azərbaycanda əhali, malqara, torpaq siyahıya alındı. VIII əsrin ortalarında Azərbaycanda Əməvilər sülaləsinin siyasətinə qarşı üsyanlar 748-752-ci illərdə genişləndi. Lakin ən böyük üsyanı Xürrəmilər başladı. Xürrəmilər hərəkatı fasilələrlə 60 ildən artıq davam etmişdir. Xürrəmilər həm sosial bərabərlik uğrunda, həm də ərəb istilasına qarşı mübarizə aparmışlar.

Bu hərəkatın ən parlaq nümayəndəsi 816-837-ci illərdə hərəkata başçılıq etmiş Babək olmuşdur.

Xilafət dövründə Azərbaycanın təsərrüfat həyatında bir qədər ləngimələr olsa da, bütünlükdə iqtisadi inkişafın qabağı heç nə ilə alına bilmədi. Dərbənd, Bakı, Abaskun, Astrabad kimi liman şəhərlərinin, Beyləqan, Bərdə, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Naxçıvan və s. Azərbaycan şəhərlərinin rolu daha da artdı. Bir tərəfdən, Volqaboyu və Şərqi Avropanı Yaxın və Orta Şərqlə, habelə Hindistanla, digər tərəfdən Mərkəzi Asiya, Çin, Hindistan və İrani Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki məşhur ticarət mərkəzləri ilə əlaqələndirən beynəlxalq karvan yollarının torpaqlarından keçməsi sənətkarlıq və ticarətin inkişafına şərait yaratdı.

IX-X əsrlərdə Bakının da iqtisadi cəhətdən əhəmiyyəti artmaqda idi. Ərəb səyyahı Əl-Məsudi Bakını “Şirvan məmləkətinin neft çıxaran torpağı və sahil şəhəri” kimi qiymətləndirirdi.

IX əsrdə ərəb Xilafəti xeyli zəiflədi və parçalandı. Azərbaycan ərazisində bir sıra yerli dövlətlər: 879-941-ci illərdə mövcud olan, X əsrin əvvəlləri üçün Zəncandan Dərbəndə qədər bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən Sacilər dövləti yarandı. Sacilər dövlətinin şərq sərhədləri Xəzər dənizi sahillərindən qərbdə İrəvan yaxınlığından Ani və Dəbilə qədər uzanırdı. 941-ci ildə bu dövlət şimalda Dərbənd keçidindən başlayaraq, cənubda Dəclə və Fəratın yuxarı axarlarınadək, şərqdə Gilan da daxil olmaqla Xəzər sahillərinə qədər, qərbdə Ermənistan və Şərqi Gürcüstan da daxil olmaqla geniş əraziləri əhatə edirdi. 981-ci ildə bu dövləti Rəvvadilər dövləti (981-1227) əvəz etdi. 971-ci ildə paytaxtı Gəncə olan Şəddadilər dövləti (971-1174), Şirvanşahlar dövləti də (861-1538) meydana gəlmişdir.

IX əsrin sonlarından başlayaraq, Azərbaycan yeni xarici basqınlara məruz qalmağa başladı. Ərəb mənbələrində Azərbaycana yürüş edən slavyanlar vahid adla – “ruslar” kimi qeyd edilir. 909-cu ildə onlar Abaskun adasını ələ keçirdilər. Bir il sonra yenidən vətənimizə basqın edib Sarı adasını talan etdilər. 914-cü ildə hər birində 100 döyüşçü olan 500 gəmi ilə Xəzərə daxil olub, Azərbaycan sahillərində Pirallahı, Sahılan, Zirə, Kiçik Zirə, Böyük Zirə, Xirə və b. adaları talan etdilər. 944-cü ildə Bərdəyə hücum edib 6 ay bu şəhəri viran və talan etdilər. Slavyanlar 987, 1030, 1032-1033-cü illərdə də vətənimizə dağıdıcı yürüşlər etdilər.

1038-ci ildə paytaxtı Nişapur şəhəri olan ilk Səlcuq dövləti meydana gəldi. Bundan bir qədər sonra səlcuqların Azərbaycana yürüşləri başlandı. Bir-biri ilə didişməkdə olan Rəvvadilər, Şəddadilər və Şirvanşahlar dövlətləri Səlcuq qoşunlarına qarşı birləşə bilmədilər. 1054-cü ildə Sultan Toğrulun hərbi qüvvələri Təbrizə yaxınlaşanda Rəvvadi hökmdar Vəhsudan müqavimətin mənasız olduğunu görüb tabe oldu. Eyni hadisə Gəncədə də baş verdi. Şəddadi hökmdarı Əbüləsvar Şavur da müqavimət göstərmədən səlcuqlara tabe oldu. 1066-cı ildə Şirvanşahlar səlcuqlara müqavimət göstərdisə də bu heç bir nəticə vermədi. Şirvanşah I Fəriburz da səlcuqlara tabe oldu.

Böyük Səlcuq imperiyası süquta uğrayanda meydana gələn müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri də Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti idi. Bu dövlət Azərbaycan tarixində İldənizlər və

ya Eldənizlər dövləti kimi də tanınır. Eldənizlər dövlətinin ərazisi əvvəllər İraq Səlcuq sultanlığının tərkibinə daxil idi. Böyük Səlcuq imperiyasının parçalanması dövründə meydana gələndə İraq Səlcuq sultanlığı (1118-1194) İraqı, İrani və Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi. Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin 1136-cı ildə yaratdığı bu dövlət 1225-ci ilə qədər mövcud olmuş və Azərbaycan tarixində böyük iz qoymuşdur. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti illərində mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan boyun qaçıran əmirlərin, iri feodalların əl qolu yığılmış, mərkəzi hakimiyyət xeyli qüvvətlənmiş, sənətkarlıq, ticarət, kənd təsərrüfatı xeyli inkişaf etmişdir. Məhz bu dövr Azərbaycan mədəniyyətinin intibahı dövrü başlamışdır. Dahi Azərbaycan şairi Nizami özünün ölməz “Xəmsə”-sini, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçvanı isə memarlıq incilərini, 1162-ci ildə Yusif Küseyir türbəsi, “1186-cı ildə Möminə xatın” və d. abidələrini ucaltmışdır.

XII əsrdə memar Məsud Davudoğlunun Xəzər sahilində dalgaların döyəcəliyi böyük bir qaya üzərində, 28 metr hündürlüyündə ucaltdığı səkkizmərtəbəli Qız qalası bu gün də insanı öz gözəlliyi və möhtəşəmliyi ilə heyran edir.

1206-cı ildə Çingiz xanın yaratdığı Monqol feodal dövləti işğalçı yürüşlərə başlayanda Azərbaycan da bu bələdan kənarda qalmadı, 1220-1222-ci ildə monqolların Azərbaycana kəşfiyyət xarakterli birinci yürüşü oldu. 1231-ci ildə Azərbaycana ikinci dəfə yürüş edən monqollar Gəncə, Şəmkir, Tovuz, Bakı və nəhayət 1239-cu ildə Dərbəndi ələ keçirməklə vətənimizin işğalını başa çatdırdılar. Azərbaycan 1239-1256-cı illərdə Ali monqol xaqanlığının canişinləri tərəfindən idarə olundu. 1256-cı ildə monqolların Azərbaycana üçüncü yürüşü nəticəsində Azərbaycan Hülakülər dövlətindən asılı hala düşdü. 1265-ci ildə Hülakü xan elxan titulu qəbul etdiyinə görə dövlət Elxanilər dövləti adlandı.

Hülakülər dövlətinin yarandığı ilk vaxtlardan başlamış, Cuci nəslindən olan Qızıl Orda xanları Azərbaycan ərazisi uğrunda gərgin mübarizə aparırdı. 1265, 1290, 1335-ci illərdə Qızıl Ordanın Azərbaycana hücumları dəf olunsada vətənimizə ağır fəlakətlər gətirdi. Monqollara əkinçilik mədəniyyəti yad olduğu üçün onlar Azərbaycandakı bütün əkin sahələrini örüşə (otlaqlara) çevirdilər. Azərbaycanda hətta monqol isliyasından 50 il sonra da əkinə yararlı torpaqların cəmi 10 %- becərilirdi.

1358-1369-cu illərdə Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. 1385-ci ildə Əmir Teymur Azərbaycana daxil oldu.

1386-cı ilin baharında Azərbaycan yenidən Teymurun hücumlarına məruz qaldı. Bu hadisə 1392 və 1399-cu illərdə də təkrar olundu. Qızıl Orda xanı Toxtamış cucilərin Azərbaycana olan iddialarını əsas tutaraq əmir Teymurun yürüşlərinə 1385, 1387, 1392-ci illərdə Azərbaycana müdaxiləsi ilə cavab verdi.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan tarixində dağıdıcı monqol yürüşləri ilə yadda qalsa da mədəni inkişafda da müəyyən uğurlarımız oldu. Belə ki, XIV əsrdə Təbrizin Rəbi Rəşidi məhəlləsində təsis edilmiş mədrəsədə eyni vaxtda 7 min tələbə təhsil alırdı ki, bunun da 6 mini xarici ölkələrdən gələnlər idi. Bu tələbələrə beş yüz müəllim dərs deyirdi. 1259-cu ildə Marağa rəsədxanasını təsis etmiş gökrəmli alim Nəsirəddin Tusi (1201-1274) ilk dəfə göyün ulduz qlobusunu təsis etdi. Hazırda bu qlobus Drezdenin təbiət muzeyində saxlanır.

1410-cu ildə Azərbaycanda yaranmış Qaraqoyunlu dövlətini 1468-ci ildə Ağqoyunlu dövləti əvəz etdi. Həm Qaraqoyunlu, həm də Ağqoyunlu dövlətləri Kürdən cənubdakı bütün Azərbaycan torpaqlarını, Ərməniyyə, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran və İraq torpaqlarını əhatə etmişdir. Şimalda Dərbənddən cənubda Kür çayınadək olan torpaqlarda isə Şirvanşahlar dövləti mövcud olmuşdur. Şirvanı özünə tabe etmək istəyən Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif 1412-ci ilin dekabrında Kür sahilindəki vuruşmada şirvanşah məğlub oldu. Əslində I İbrahim Şirvanı müstəqil idarə etmişdi.

Onun oğlu I Xəlilullah (1417-1462) Teymurilərlə yaxınlıq etdi. Xorasan hakimi Sultan Şahrux 1420-ci ildə Azərbaycana hücum edəndə Şirvanşah Xəlilullah ona köməklik göstərdi. Atasından sonra hakimiyyətə gələn Qara İskəndər (1420-1435) əsas diqqətini şirvanşahlara yönəltdi. Onun qardaşı Cahansah (1435-1467) dövründə Azərbaycanda iqtisadi və mədəni dirçəliş və sabitlik yarandı. 1467-ci il noyabrın 10-da o, Muş döyüşündə öldürüldü.

Ağqoyunlular XVI əsrin əvvəllərinə qədər hakimiyyətdə oldular. Uzun Həsənin (1453-1478) uzaqgörən siyasəti nəticəsində Ağqoyunlular Orta Şərqi ən böyük imperiyasına çevrildi. Ağqoyunlu dövrü türk dövlətçilik və mədəniyyəti tarixinin qızıl dövrü hesab olunur.

Qızılbaşlar dövrünün (1501-1751) ən görkəmli nümayəndəsi böyük Azərbaycan hökmdarı şah İsmayıl olmuşdur.

Səfəvi təriqəti adını ərdebilli Dərviş Şeyx Səfiəddindən alıb. O, Şeyx Zahid Gilanininin müridi olub və onun qızı ilə evlənmişdi. Bütün Ərdəbil əhalisi Şeyx Səfiəddin müridləri hesab olunurdu.

I Şah İsmayıl (1501-1524) dövründə dövlətimizin paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur. Azərbaycan türk əyanları ölkəni idarə edirdilər. 1514-cü ilin avqustun 23-də baş vermiş Çaldıran döyüşü səfəvilərin məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

1524-cü ildə Şah İsmayıl 37 yaşında vəfat etdi. I Şah Təhmasibin dövründə (1524-1576) Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşməsi prosesi başa çatdı.

I Təhmasibin dövründə Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni torpaqlarımıza dörd dəfə (1534, 1535, 1548 və 1554) uğursuz hücum etdi. 1555-ci ildə Amasiya barışığı imzalandı. I Şah Təhmasib paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə köçürməyə məcbur oldu.

Şah Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) Osmanlılarla ağır şərtli İstanbul sülh müqaviləsi bağladı.

XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətinin yenidən güclənməsi I Şah Abbasın adı ilə bağlıdır. I Şah Abbas (1587-1629) bütün sahələrdə islahatlar keçirdi. O, bəzi qeyri-türk əsilzadələri də vəzifəyə gətirdi. I Şah Səfi (1629-1642) və II Şah Abbas (1642-1666) bütün sahələrdə islahatlar keçirdi. I Şah Səfi (1629-1642) və II Şah Abbasın (1642-1666) apardığı islahatlar bütün sahələrdə inkişafa gətirib çıxarmışdı. Artıq bu dövrdə Səfəvi saray adamlarının dili türk dili idi.

XVII əsrin son rübündə Azərbaycan tənəzzül mərhələsinə daxil oldu. Şah Hüseyn dövründə (1694-1722) xarici kapital Səfəvi imperiyasının qanını zəli kimi sorurdu. Şah Hüseyn yarıtmaz daxili və xarici siyasət həyata keçirirdi. Ölkədə daxili ziddiyyətlər artmışdı. Üsyanlar çoxalmışdı. 1722-ci ildə əfqanlar paytaxt İsfahanı ələ keçirdilər.

Bu dövrdə yəni 1722-ci ildə iyun ayında I Pyotr Xəzərboyu ərəzilərə yürüşə başladı. O, xeyli ərəzini işğal etsə də Bakını tutmaq arzusu ürəyində qaldı.

II Şah Təhmasib (1722-1732) türk əfşar soyundan olan döyüşçüləri öz ətrafında sıx birləşdirən Nadir xanı Səfəvi qoşunlarının başçısı təyin etdi. Sonradan Nadir xan şahın xarici siyasətindən narazı qaldı və onu 1732-ci il avqustun 22-də taxtdan saldı, onun 3 aylıq körpəsini II Abbas adı ilə şah elan etdi. Bundan sonra Nadir dövləti təkbaşına idarə etməyə başladı. Səfəvi qoşunları Nadirin başçılığı ilə bir sıra qələbələr qazandı. 1736-cı il fevral ayında Muğanda qurultay

çağırıldı. Qurultayda III Abbas taxtdan salındı və Nadir şah elan edildi. Artıq Azərbaycanda əfşar sülaləsi dövrü başladı. Onun əsas məqsədi işğalçılara qarşı türk xalqlarının birliyini yaratmaq idi. Daxili və xarici düşmənləri çox idi. 1747-ci ildə Nadir sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Azərbaycan çox çətin və mürəkkəb bir dövrlə üzləşdi. Nadir şah Əfşarın imperiyası dağıldı. Bu imperiyanın yerində Azərbaycan xanlıqları yarandı. Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazisində aşağıdakı xanlıqlar yarandı: Quba, Dərbənd, Bakı, Şəki, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, Lənkəran, Maku, Urmiyyə, Təbriz, Qaradağ, Xoy, Sərab, Marağa. XVIII əsrin ortalarında yaranan xanlıqlar XIX əsrin I rübünə qədər davam etdi.

Xanlıqların yaranması prosesi Azərbaycanın itirilmiş dövlətçiliyinin bərpası idi. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox ağır idi. Bu dövrdə Rusiya Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə başladı. Ruslarla Qacarlar arasında Azərbaycan uğrunda müharibə başladı (1804-1813). 1805-ci il mayın 14-də Kürəkçay müqaviləsi bağlandı. 11 maddədən ibarət bu müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı Rusiyanın vassallığına keçdi. Rusiya Azərbaycanın bir sıra ərazilərini işğal etdi. Rusiya ilə Qacarlar arasında 1813-cü il 12 oktyabrda Qarabağda Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə görə Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın tabeliyinə keçdi.

1826-1828-ci illərdə Azərbaycan uğrunda ikinci Rusiya-Qacar müharibəsi oldu. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan rusların əlinə keçdi. Bundan sonra ruslar yeni ərazilər ələ keçirdilər. 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın təbəçiyinə keçdi.

Azərbaycanın tarixində faciələrə yol açan Türkmənçay müqaviləsi Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını təsdiqlədi. Türkmənçay sülhü xalqımızı iki yerə parçaladı.

XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan da rus müstəmləkə əsarətinə məruz qaldı. Xalq rus işğalçılarına qarşı üsyanlar qaldırdı (Çar-Balakən, Lənkəran, Quba, Şəki üsyanları). Çar Rusiyası Azərbaycanda xristian dayaqlarını yaratmaq üçün erməniləri kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana köçürtməyə başladılar.

1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra Qacar dövlətinin ərazisindən 40 min, Osmanlı ərazisindən isə 84

min nəfərdən çox erməni əhalisi Şimali Azərbaycana köçürülərək İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ ərazilərində yerləşdirildilər.

XIX əsrin 40-cı illərində ruslar Şimali Azərbaycanda inzibati-məhkəmə və aqrar islahatlar keçirdilər. XIX əsrin 60-70-ci illərində keçirilən burjua islahatları iqtisadi inkişafa səbəb oldu. 1870-ci il kəndli islahatı daha çox diqqəti cəlb edirdi. Bu islahat kapitalist münasibətlərinin inkişafına yol açdı. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan milli burjuaziyası yarandı (H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev), çətin də olsa xalq öz etnik türk kimliyini və dinini qoruyub saxlaya bilirdi. Bu dövrdə H.Zərdabi, M.F.Axundov, Ə.Hüseynzadə və başqaları kimi maarifçi ziyalılar xalqın önündə gedirdilər. Milli mətbuatın və teatrın yaranması böyük hadisə idi.

XX əsrin əvvəllərində neft və yeyinti sənayesi ilə bərabər kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın əsasını təşkil edirdi. 1912-1913-cü illər aqrar qanunları Azərbaycanda ləng həyata keçirilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı yüksəlməyə başladı. M.Ə.Rəsulzadə 1904-cü ildə oktyabr ayında "Hümmət" təşkilatını yaratdı. Azərbaycanlı deputatların (Ə.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, Fətəli xan Xoyski, X.Xasməmmədov) Rusiya Dövlət Dumasında fəaliyyəti genişləndi.

1905-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda Səttarxan inqilabı baş verdi. Cənubi Azərbaycan azadlıq hərəkatı xarici müdaxilənin, xüsusilə Rusiyanın hərbciləri tərəfindən qan içində boğuldu. Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərirdi.

Rusiyada baş vermiş fevral inqilabından sonra Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu.

1917-ci il oktyabrın 25-də baş vermiş çevriliş nəticəsində Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldi. Noyabr ayının 2-də Bakıda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan edildi. Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyan oldu. V.İ.Lenin onu Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin etmişdi. Onun rəhbərlik etdiyi bolşevik-daşnak hərbi dəstələri Bakıda və digər ərazilərdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirdi. Onlar bütün Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışırdı. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bu planı pozdu.

Mayın 28-də Milli Şuranın tapşırığı ilə Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə ilk hökumət təşkil edildi. 1918-ci il 27 iyunda türk dili dövlət dili elan edildi. Ümumiyyətlə, milli dövlət quruculuğu sahəsində

bütün tədbirlər həyata keçirildi. 1920-ci il aprelin sonlarında Rusiyanın XI Qırmızı Ordusu Azərbaycanın sərhədlərini keçdi. AXC süquta uğradıldı. AXC-nin uğursuz sonluğuna baxmayaraq, tarixdə çox böyük rol oynadı. 23 ay fəaliyyət göstərmiş AXC hüquqa zidd şəkildə zor işlətməklə devrildi. Qərb ölkələri tərəfindən rəsmi şəkildə tanınan ilk türk və müsəlman respublikası idi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan edildi. Azərbaycanda real hakimiyyət Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə etibar olunmuşdu. Həmin partiyanın rəhbərliyi isə erməni və gürcülərin əlində idi.

Sovet rejimi Azərbaycanda “inqilabi tədbirlər” keçiridi. Ərzaq sapalağı adı altında xalqı soyurdular. Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozulurdu.

1924-cü il fevral ayının 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradılması haqqında dekret imzaladı. Bundan əvvəl 1923-cü il iyul ayının 7-də Azərbaycanın tərkibində Xankəndi mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti yaradılması haqqında fərman imzalanmışdı.

Azərbaycanda 20-30-cu illərdə yeni iqtisadi siyasət, sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə, inzibati və zorakı tədbirlərlə həyata keçirilirdi. Eyni zamanda mədəni quruculuq tədbirləri də keçirilirdi.

1939-1945-ci illər İkinci Dünya müharibəsi dövründə almanlar Bakı neftini ələ keçirməyi özlərinin əsas məqsədlərindən biri hesab edirdi. Azərbaycan döyüşçüləri müharibə cəbhələrində, partizan hərəkəti və Avropa müqavimət hərəkətində fəal iştirak etdilər. Bakı nefti müharibə dövründə həlledici rol oynadı.

Müharibədən sonra totalitar siyasi rejim daha da gücləndi. Azərbaycanda görkəmli ziyalılar təqiblərə məruz qaldılar.

1953-cü il martın 5-də İ.V.Stalin vəfat etdi. Bundan sonra Azərbaycanın rəhbəri M.C.Bağirov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və həbs edildi.

1954-cü ildə İ.Mustafayev Azərbaycanın rəhbərliyinə gətirildi. Onun respublikaya rəhbərlik etdiyi 1954-1959-cu illər Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında milli oyanışın başladığı yeni bir mərhələ hesab olunur. 1959-cu ildə o, millətçilikdə günahlandırıldı və rəhbərlikdən uzaqlaşdırıldı. V.Axundov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirildi (1959-1969). 1967-ci ildə Novruz

bayramı “Bahar bayramı” adı ilə rəsmən qeyd olundu. 1969-cu ildə V.Axundov işdən azad olundu.

1969-cu ilin iyul ayında Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi, 1982-ci ilin noyabr ayına qədər Azərbaycanı idarə etdi. Azərbaycanda gördüyü işlər, əldə etdiyi nailiyyətlər 1982-ci ildə SSRİ-nin ən ali rəhbər orqanı olan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü seçilməsinə səbəb oldu.

1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi və sosial həyatında güclü inkişaf oldu.

“Yenidənqurma” dövründə Azərbaycanı K.Bağirov idarə etdi. Bu dövrdə müstəqil qərarlar qəbul etmək mümkün olmadı. Bütün iqtisadiyyat Moskvanın maraqlarına tabe edilmişdi. 1987-ci ildə Heydər Əliyevin işdən azad edilməsi ermənilərin əl-qolunu açdı. Azərbaycana qarşı geniş təbliğat başladı. 1987-ci ilin noyabrında A.Aqambekyan Fransada Dağlıq Qarabağla bağlı məlum bəyanat verdi.

Ermənilər öz mənfur əməllərini həyata keçirmək üçün Sumqayıt şəhərini seçdilər. 1988-ci ilin fevralın 28-də erməni E.Qriqoryanın təşkilatçılığı ilə Sumqayıt şəhərində böyük bir fətnəkarlıq oldu. Qriqoryan özü 9 erməni öldürdü. Ümumən Sumqayıtda 32 nəfər, 26 erməni, 6 azərbaycanlı öldürüldü. Erməni millətçiləri bundan istifadə edərək beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılar haqqında mənfə təsəvvürlər yaradılmasına nail oldular.

SSRİ rəhbərliyi Qarabağ məsələsinin həllinə qətiyyətlə maraq göstərmirdi. 1988-ci ilin mayın 21-də K.Bağirovun yerinə Ə.Vəzirov təyin edildi. Azərbaycanda vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. 1989-cu il iyun ayının 16-da Azərbaycan Xalq Cəbhəsi yarandı. 1990-cı il yanvar ayının 15-dən iflic vəziyyətinə düşən azərbaycan hökuməti hadisələrə nəzarəti tam itirdi.

1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda Qanlı yanvar hadisəsi baş verdi. Yanvarın 21-də Moskvada Azərbaycan nümayəndəliyində Heydər Əliyev bu faciə ilə bağlı çıxış etdi və etirazını bildirdi.

Yanvarın 24-də A.Mütəllibov hakimiyyətə gətirildi. Onun vaxtında 1992-ci il fevralın 25-26-da dəhşətli Xocalı soyqırımı oldu. Ermənilər Rusiyaya məxsus 366-cı alayın gücü ilə bu faciəni törətdilər. Bundan sonra Azərbaycanda siyasi böhran başladı. A.Mütəllibov hakimiyyətdən getdi. Şuşa və Laçın ermənilər tərəfindən işğal olundu.

1992-ci il iyunun 7-də prezident seçkiləri keçirildi. AXC sədri Ə.Əliyev (Elçibəy) prezident seçildi. O, ölkəni idarə edə bilmədi.

1993-cü ilin iyun ayında respublikada tam bir xaos və hakimiyyət boşluğu yarandı.

Bu vaxt Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri idi. O, Naxçıvanı ağır vəziyyətdən çıxarmışdı. Azərbaycanda rəhbərlik və xalq Heydər Əliyevi ölkəni idarə etməyə çağırırdı. Çıxış yolu Heydər Əliyev idi. 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sessiyasında Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. İyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Ə.Əliyev Bakını xəbərsiz tərk edib Ordubada Kələki kəndinə getdi. Ölkədə daxili vəziyyət çox ağır idi. Heydər Əliyev 1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi və ölkədə siyasi sabitliyin yaradılması və ordu quruculuğu sahəsində tədbirlər həyata keçirdi. 1995-ci il martın 16-17-də R.Cavadovun dövlət çevrilişi səhdinin qarşısı alındı.

1995-ci il noyabrın 12-də Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul olundu.

1993-2003-cü illər arasında Azərbaycanın inkişafında Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

2003-cü il oktyabrın 15-də prezident seçilən İlham Əliyev ümummilli liderin siyasət kursunu davam etdirəcəyini bəyan etdi.

İ.Əliyevin 2003-2020-ci illər arasında apardığı daxili və xarici siyasət nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

İ.Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində Azərbaycan sakit və sabit bir ölkəyə çevrilmişdir.

İlham Əliyev xalqın sevdiyi və xalqını sevən yaradıcı prezidentdir. Bu işdə Azərbaycan Dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq “Birinci xanım” adını almış, Birinci Vitse-Prezident Mehriban Əliyeva ona yaxından kömək edir.

Beş min illik dövlətçilik tarixində Azərbaycan xalqı dünyaya Udaki, Atropat, Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Uzun Həsən, Şah İsmayıl, Şah Abbas, Nadir Şah Əfşar, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev, İlham Əliyev kimi neçə-neçə qüdrətli, görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Dünyanın Atatürk, Vaşinqton, Nehru, De Qoll kimi nadir tarixi şəxsiyyətləri arasında Ümummilli lider Heydər Əliyev öz layiqli yerini tutdu.

Hazırda xalqımız müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında yeni mərhələni yaşayır.

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan coğrafi mənada Cənubi Qafqazın cənub-şərq hissəsini əhatə edən Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasının şimal-qərb hissəsində yerləşən Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil ostanlarını ifadə edən ərazilərin ümumi adıdır. Müasir tarixşünaslıqda müstəqil Azərbaycan ilə İran tərkibindəki Azərbaycanı bir-birindən ayırmaq üçün Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan, Qafqaz Azərbaycanı və İran Azərbaycanı kimi coğrafi adlar işlədilir.

Azərbaycan adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə b.e.ə. VIII əsrə aid mixi yazılı bir kitabədə, daha sonra b.e.ə. 550-ci ildə yazılmış bir Elam mətnində qeyd edilib. Həmin məlumatlar ilkin dövrlərdə bu adın əhatə etdiyi coğrafiyanın tam sərhədlərini müəyyən etmək üçün kifayət etmir.

Orta əsrlərin tarixi mənbələrində bu ad indiki İran tərkibindəki Azərbaycan bölgəsinin adı kimi işlədilərkən, şimaldakı torpaqlara qədim dövrlərdə əsasən İşquziya, Albaniya, Arran/Aran, Şirvan-Muğan kimi dövlət və əyalət adları verilmişdir. Bəzi tarixçilər hər iki coğrafiya üçün Azərbaycan adının XVIII əsrdə işlədildiyini iddia edirlər. Amma Sasani dövrü pəhləvicə mənbələrdə hər iki coğrafiyaya “Azərbayqan” adı verildiyi məlumdur. Sasani dövlətinin hökmdarı Ənuşirəvan (I Xosrov) zamanına (531-579) dair Dərbənd divarına həkk olunmuş kitabədə bu iddia öz əksini tapıb. Xilafət dövründə hər iki coğrafiya üçün Azərbaycan adının işlədildiyi qeyd edilir. İbn əl-Fəqih, Zəncandan Bərdəyə qədər olan ərazini Azərbaycan, Yaqubi isə Arranı (ər-Ran, Aran) Azərbaycan əl-ulya (Yuxarı Azərbaycan) adlandıırıblar. Səlcuqlar dövründə isə Azərbaycan adı coğrafi olduğu qədər, siyasi və mədəni bir məfhuma çevrilib. Çar Rusiyasına dair sənəd və mənbələrdə Azərbaycan adı hər iki coğrafiyaya şamil edilirdi. İlk cümhuriyyət dövründə (1918-1920) Azərbaycan Cənubi Qafqaz türklərinin yaşadığı coğrafiyada yaranan ilk respublikanın adı kimi qəbul edildi.

27 aprel 1920-ci ildə XI Qızıl Ordu tərəfindən işğal edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti eyni adla 1922-ci ildə yaradılan SSRİ tərkibində 15 sovet respublikasından birinə çevrilmiş və Azərbaycan Xalq Şuraları Cümhuriyyəti adlanmışdır. Həmin ad respublikanın

dövlət bayrağında da əks olunmuşdu. Bu ad daha sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına çevrildi. 1991-ci ildən elan olunan müstəqilliklə birlikdə ölkəmiz Azərbaycan Respublikası adını aldı. Əhalisinin 93%-i türk olan Azərbaycan dil və tarixi kimlik baxımından dünyada mövcud olan altı müstəqil türk dövlətindən biridir. Azərbaycan tarixini ümumi türk tarixinin bir parçası kimi tədqiq edən Zəki Əhməd Vəlidi Toqan, skiflərdən etibarən (m. ə. IX-VIII əsrlər) bu coğrafiyanın türk yurdu olduğunu qeyd edərək Azərbaycana sonuncu türk köçlərinin Elxanlılar dövründə (XIII əsr) meydana gəldiyini yazır. Sovet dövrü tarixşünaslığında Azərbaycan kimliyi “Səlcuq türkləri tərəfindən türkləşmiş iranlı xalq” kimi təbliğ edilmiş, amma bu nəzəriyyə 1960-1970-ci illərdən etibarən tənqid olunmağa başlamışdır.

Müasir tarixşünaslıqda Azərbaycan tarixi sovet və İran tarixçiliyinin təsir dairəsində öyrənilib. Sovet tarixçiliyində əsas diqqət “xalqçılıq”, “icma”, “sinfi mübarizə” və “sınıf tarixçiliyi” kimi leninist-marksist ideologiyaya istiqamətlənərkən, İran tarixçiliyində şiə-fars kimi ideoloji milli və məzhəbi amillər ön plana çıxarılıb. Həmin nəzəriyyədə, Şərqi xalqlarında sosial formasionalara lokomotivlik edən etnik-siyasi güclər ikinci plana atılmış, Azərbaycan türklərinin dövlətçilik tarixi “əzilən sinifləri istismar edən müstəmləkəçi güc” şəklində təsvir olunmuş və Azərbaycan türklərinin saysız dövlətlər yaradan milli kimliyinin siyasi-hərbi mahiyyəti inkar edilmişdir. Həmin inkar prosesində Azərbaycan tarixinin bünövrəsini təşkil edən türk kimliyinə “köçəri”, “barbar”, “müstəmləkəçi” damğası vurulmuş, Azərbaycanın minilliklərə dayanan coğrafi-politik idarəçilik mexanizmləri tarixi kontekstin kənarına çıxarılmışdır. Bu anlayışla məhdud coğrafiyaya həbs olunan Azərbaycan türklərinin kimliyi, ümumi türk tarixindən qopardılaraq “coğrafi-tarixçilik” kontekstində öyrənilmiş, hakim etno-mədəni kimlik aparıcılıqdan çıxarılmışdır. Müstəqilliyimizin elanından sonra yazılan tarix kitablarında eyni baxış öz təsirini davam edərəkən, xalqımızda öz tarixinə və milli kimliyinə qarşı “natamamlıq hissi” formalaşdırılmışdır.

Azərbaycan tarixinin mənbələri müxtəlif dillərdə yazılıb. Mənbələr arxeoloji materiallarla başlayıb, şumer, akkad, assur mixi yazılı əsərlərlə, fars, elam və Babil kitabələri, yunan, latın, pəhləvi və

ərəbcə qələmə alınmış əlyazmalarla davam edir. Bu mənbələr arasında çoxlu sayda türk dilində əsərlər mövcuddur. Tariximizin çoxdilli mənbəşünaslığı neqativ bir hal olmayıb, kimliyimizin çoxşaxəli və coğrafi-mədəni baxış istiqamətlərinin dərinliyinə işarədir. Yaşadığımız coğrafiyada rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə birdən artıq dilin istifadə olunması və həmin dillərdə bizə miras buraxılan mənbələrin varlığı etno-lingvistik kimlik arayışında olan tarixçilərin fərqli nəticələr çıxarmasına səbəb olmuşdur. Coğrafiyaların kimlik ahəngini təşkil edən yeganə ünsür kimi dilin ön plana çıxarılması problemlə tarixi tezislərin ortaya çıxmasına yol açarkən, tarixi bütövlüyün itməsində başlıca amil olmuşdur.

Müsəlman Şərqində türk dili XII əsrdən etibarən hakim dilə çevrilib. Burada Yaxın və Orta Şərqi ələ keçirən Səlcuq oğuzların böyük rolu olmuşdur. Həmin tarixdən etibarən Azərbaycan coğrafiyasında bütün mədəni əlaqələrin bu dildə aparılması bütün bölgəyə təsir edən sosial-siyasi münasibətlərin yayılma arealını da ortaya çıxarır.

Oğuz türkcəsi əsasında formalaşan Azərbaycan türkcəsi qıpçaq, xarəzm və uyğur ləhcə xüsusiyyətlərini öz tərkibində əridərək Orta Şərqin hakim dilinə çevrilmişdir. Bu dildə lüğətlər, dastanlar, dini kitablar və s. qələmə alınmışdır. Sadəcə, hərbi və siyasi elitanın deyil, sosial və mədəni kimliklərin də başlıca ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan türkcəsi Elxanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar dövlətinin hakim dili olmuş və bu dildə saysız əsərlər ortaya çıxmışdır. Səfəvilər dövründə isə Azərbaycan türkcəsi inkişafının zirvə nöqtəsinə çıxmışdır.

Türk dili xaricində Azərbaycan coğrafiyasında heç bir dil coğrafi-siyasi, mədəni və tarixi bütövlüyü tam əhatə edə bilmədiyindən, digər dillər sadəcə, müəyyən dövrlərdə zərurət halını almışdır. Bu baxımdan fars və ərəb dillərinin Azərbaycanda meydana gələn tarixi proseslərdəki iştirakı natamam qalmışdır. Dilin bir coğrafiyada hakim mövqeyə yüksəlməsi üçün yüksək siyasi-ədəbi elitanın dili olaraq varlığını təsis etməsi kifayət etmir. Belə dilin vəziyyəti istila və müstəmləkə xarakteri kəsb etməkdən başqa bir məna kəsb etmir. Halbuki, türk dili bölgədə cərəyan edən bütün sosial-

mədəni, ədəbi-ictimai mühitin tamamını əhatə edən əsərlər vermişdir. Buna görə də coğrafi kimliklə bağlı təhlillərdə tarixi prosesin bir mərhələsini əsas qəbul edərək ona uyğun tezislər ortaya qoymaq və həmin iddiaları yaymaq elmi mahiyyətdən uzaqdır.

Coğrafiyalar üçün təkanverici amil etno-lingvistik dəyərlər deyildir. Coğrafi kimliklərin formalaşmasında təbii ahəngdarlıq başlıca amildir. Bir xalqın yerləşdiyi coğrafiyadakı davamlılığını siyasi, hərbi və mədəni dəyərlərin gücü təyin etmir. Bir çox hallarda coğrafi amillər sosial kimliklərin formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu mənada Azərbaycanda tarixin bütün dövrlərində siyasi-hərbi proseslərin gedişatından asılı olmadan etno-lingvistik kimlik üzrə hakimlik türklərdə olmuşdur.

ARATTA (B.e.ə. 3000-2400-cü illər)

Mənbələrdəki adı: Aratta

Ərazisi: Cənubi Azərbaycan

Sərhədləri: qərbdə Urmiya gölü, şərqdə Zəncan-Qəzvin, cənubda Kirman və Diyala çayının yuxarı axarında Sənəndəc və Kirmanşah, şimalda Xəzər dənizi və Araz çayı.

Mənşəyi: Aratta xalqı şumerlərlə eyni kökə sahib olsalar da fərqli dillərdə və ya ləhçələrdə danışdılar.

Tarixi: B.e.ə. III minilliyin ilk yarısında Şumer mətnlərində adları qeyd edilən bu xalq Aratta adlanan geniş dağlıq ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Təqribən indiki Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən həmin torpaqlar tarixən Şumer şəhər dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Şumer kitabələrində Aratta ölkəsi haqqında çox sayda dastan, dini və iqtisadi məlumatlar yer alıb. Bu bölgə zəngin lacivərd yataqları ilə məşhur idi. Şumer ölkəsinə aparılan qiymətli lacivərd daşı Arattada istehsal olunurdu. Bunun müqabilində isə Aratta ölkəsi Şumer dövlətlərindən buğda idxal edirdi.

Şumer dövlətləri ilə bir sıra siyasi ixtilaflar yaşayan arattalılar həmin müharibələrdə bəzən qalib, bəzən də məğlub olublar. Xüsusilə də Uruk dövləti ilə qurulan siyasi və mədəni əlaqələr Uruk hökmdarı Er-Merker zamanında münasibətlər ən yüksək nöqtəyə çatmışdır. İstedadlı və bacarıqlı ustaları ilə tanınan arattalılar Şumer ölkələrində aparılan inşaat işlərinə başçılıq edirdilər. Şumer ölkəsində ucaldılan məbədlər, saraylar həmin Aratta ustalarının məharətinin nümunəsi idi. Belə ki, sadəcə ustalar deyil, tikilən məbədlərin materialları da Arattadan gətirilirdi.

En-Sukuşsirana: Şumer mənbələrində adı qeyd edilən Aratta hökmdarı En-Şukuşsirana olub. Onun adındakı “en” şumercə rütbə mənasını ifadə edir. Mənbələrdə Aratta hökmdarları “ensi” titulları daşıyırdılar. Bu hökmdarlar həm siyasi, həm də dini rəhbər idilər. Aratta hökmdarı “ilahi hökmdar” hesab olunurdu.

Şukuşsirana dövründə Aratta ilə Uruk hakimi En-Marker arasında ticarət, siyasi və mədəniyyət sahələrində əlaqələr mövcud

olmuşdur. En-Markerdən sonra Luqalbanda ilə də əlaqələrini davam etdirən Aratta dövlətinin Şukuşsirana dövründə öz şəhərləri, kəndləri və qəsəbələri vardı. Bu münasibətlər I Uruk sülaləsi dövründə cərəyan etdiyindən Arattanın b.e.ə. 3000 ildə təşəkkül tapdığı ehtimal edilir.

Sukuşsirana Uruka bir sıra hərbi səfərlər təşkil etmişdir. Həmin səfərlərin birinə Aratta kahini Urqirunnuna başçılıq etmiş, lakin bu hərbi yürüş məğlubiyyətlə nəticələnmişdir. Bu hadisədən sonra iki dövlət arasında münasibətlərin yenidən normal məcraya düşdüyü ehtimal olunur. Belə ki, həmin tarixdən bir qədər sonra sami tayfaların hücumları qarşısında Sukuşsirana Urukun müttəfiqi olaraq En-Markerə hərbi köməklik göstərmişdir. Aratta ilə Uruk arasında cərəyan edən bu münasibətlər şumerçə qələmə alınan "En-Marker və Aratta hökmdarı" adlı mixi yazılı kitabələrdə geniş əks olunmuşdur.

Həmin dastanda Aratta hökmdarı özünü "ali kahin, təmiz əl (tanrıça İnannanın əli)" olaraq tərif edir. Burada Aratta "saf ənənələr ölkəsi" kimi təsvir edilmiş və yüksək dağlıq ərazi kimi qeyd olunur. Qədim inanc sistemlərində "dağlıq ölkə" olmaq sifəti həmin ölkənin üstünlüyünə və aliliyinə işarə idi.

Şumer mixi kitabələrində Arattanın yüksək miqdarda Urukdan taxıl idxal etdiyi bildirilir. Bununla bağlı mənbələrdə yazılır: "O, torbaları seçdi, içini taxıl ilə doldurdu. Sonra onları eşşəklərə yüklədikdən sonra ağa, müdrək kahin, Uruk şəhərinin ali hökmdarı, Kulabın (Urukun dini məhəlləsi) ali kahini Aratta yolu ilə taxılı göndərdi. Adamlar qarışqa kimi torpağın deşiklərindən çıxıb Arattaya getdilər." Bunun müqabilində Aratta Uruka o dövr üçün ən qiymətli daş hesab olunan lacivərd daşı ixrac edirdi.

Dövlət idarəsi: Aratta ölkəsini ensi rütbəli hökmdar idarə edirdi. Həmin rütbə həm siyasi, həm də dini rəhbərlərə verilirdi. Bu rütbəyə layiq hökmdar "saf ənənələr ölkəsi" olan Arattanın ilahi gücə sahib rəhbəri hesab olunurdu. O, dağlıq bir ərazidə yerləşən Aratta şəhərində iqamət edir, öz sarayı və dövləti idarə edən məmurları vardı. Həmin məmurlar arasında maşmaş (kahin-vəzir), sukkal (elçi-küçük hökmdar, əyalət hakimi), uqula (rəis) kimi vəzifələr vardı. Dövlət idarə sistemində yazı işlərini bilən mirzələr də çalışırdılar.

Məşğuliyyəti: Zəngin yeraltı faydalı sərvətləri olan Aratta ölkəsinin əhalisinin əsas məşğuliyyəti mədəncilik idi. Burada qızıl, gümüş, mis, dağ daşı, qiymətli lacivərd daşı əldə edilirdi. Qiymətli metallardan hazırlanmış əşyalar və lacivərd daşı Uruk başda olmaqla Şumer şəhər dövlətlərinə ixrac edilirdi. Aratta xalqı sənətkar xalq idi. Onlar məbəd və saray tikən, divarlara qiymətli daşlardan naxışlar vuran mahir ustalar idilər. Qiymətli metal və daşlardan zinət əşyaları hazırlayan bu sənətkarların şöhrəti hər tərəfə yayılmışdı. Belə ki, Şumer kitabələrinin birində En-Merkar Aratta ustalarının Uruka gəlməsini ilahə İnannadan xahiş edir: "İnanna, Aratta adamları qoy mənə qızılı və gümüşü ustalıqla emal etsinlər, təmiz lacivərd parçalarından, qızıl-gümüş qatışıqından (sənət nümunələri düzəltsinlər). Urukda, açıq təpədə sən yaşadığın "Anşan evi"ndə qoy məbəd tiksinsinlər. İşıqlı Giparın (İnanna və kahinlərin yaşadıkları yer) ortasını qoy Aratta adamları mənimçün bəzəsinlər".

Sənətkarlığın xaricində Arattada əkinçilik də inkişaf etmişdir. Burada buğda, noxud və digər dənləli bitkilər əkilirdi. Ehtimal ki, dəmyə taxıl əkini Arattanın un ehtiyacını tam qarşılamadığından Urukdan buğda idxal edilirdi.

İnanc: Aratta ölkəsində çoxtanrılı dini sistemin hakim olduğu ehtimal olunur. Mixiyazılı kitabələrdə Aratta əhalisinin Şumerdə bərəkət və məhəbbət ilahəsi hesab edilən İnannaya ibadət etdiyi, ayrıca ilahə Lamadı sitayiş olunduğu və bu ikinci ilahənin Arattanın qoruyucusu olduğu bildirilir. Dumuzi də Arattaya himayədarlıq edən başqa bir tanrı idi.

LULLUBİ

(B.e.ə. 2400-2100)

Mənbələrdəki adı: Lullubi, Lu-llu-bum, Lullubey, Lullubu

Ərazisi: Cənubi Azərbaycan və Şimali İraq.

Sərhədləri: Cənubda Bəsrə körfəzi, şimalda Urmiya gölünün şimalı, şərqdə Qızılüzən, qərbdə Süleymaniyyə (Şimali İraq).

Tarixi: Lullubilər Azərbaycanda formalaşmış bir tayfa ittifaqı idi. Akkad mənbələrində "Lu-llu-um" və ya "Lu-llu-bum" olaraq adları qeyd edilən bu ittifaq b.e.ə. 2400-cü ildə ortaya çıxmışdır. Aratta dövlətindən sonra bölgənin hakim siyasi və hərbi gücünə çevrilən Lullubilər Aratta tayfalarını da nəzarət altına alaraq Akkad dövləti qarşısında ən böyük siyasi güc olaraq ortaya çıxmışdır. Lullubi tayfa ittifaqı əsasən lullubilər, turukkilər və subarlardan ibarət idi. Lullubi siyasi birliyi Urmiya gölü hövzəsində meydana çıxmışdı. Qonşu het və hurrilər lullibiləri özlərinin dövlət idarələrində işlərə cəlb edirdilər və döyüşkən olduqlarına görə hərbi xidmətə (müddətli) çağırırdılar. Lullubilər kifayət qədər inkişaf etmiş hərbi, siyasi və ictimai gücə sahib idilər. Lullubi ittifaqında bir ali hakimiyyət sistemi mövcud olduğu halda, hər tayfanın öz hakimi vardı və onlar siyasi və hərbi səlahiyyətlərə malik idilər.

Satuni: Lullubilərin ən böyük hökmdarlarından olan Satuni Akkad hökmdarı Naram-sin ilə eyni dövrdə hakimiyyətdə olub. Satuni adı şumerçə "sa-ürək", "Utu-günəş tanrısı" və "ni-verdi" mənasına gəlir. Bu ad bütövlükdə "Utu Günəş tanrısı ürək verdi" deməkdir. Lullubi hökmdarı Satuni (b.e.ə.2230-2200) Akkad dövlətinə qarşı hərbi birləşmələrdə iştirak edirdi. Lullubi torpaqlarının Qərb hüdudunda Süleymaniyyə keçidinin cənub-şərq ərazisində lullubilər müttəfiqləri ilə birgə Akkad hökmdarı Naram-Suna (b.e.ə.2236-2200) qarşı döyüşə girdilər. Lakin döyüş müttəfiqlərinin və Satuninin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Naram-Sun həmin qələbəni özünün "qələbə sütunu" adlı daş plitə üzərində əbədiləşdirmişdi.

İmmaşqun: Lullubi hökmdarı İmmaşqun (b.e.ə. 2200-2170) Satuniden sonra müstəqil hərəkət edən tayfaları birləşdirərək Lullubi dövlətinin çiçəklənməsinə şərait yaratdı. Mənbələr onu "İmmaşqun Lullu (bum) ölkəsinin padşahlar padşahı" şəklində təsvir edirlər. Urmiya gölünün cənubunda Akkad dövləti ilə rəqabət apara bilən güclü Lullubi dövlətinin yaranması akkadların şərqə doğru yayılmasının da qarşısını almışdır.

Annubanini: İmmaşqunu Lullubi taxtında Annubaninini əvəz etmişdir (b.e.ə. 2170-2150). O, Lullubinin ən qüdrətli hökmdarı olaraq qeyd edilir. Annubanininin adı "böyük hökmdar" kimi bir sıra mixi-yazılı kitabələrdə və daş plitələrdə öz əksini tapıb. Belə ki, onun daş sütun abidəsində yazılıb: "Annubanini, qüdrətli hökmdar, Lullubi hökmdarı, öz təsvirimi və İştər tanrıçasının təsvirini Batir dağına həkk etdirdim". Həmin abidə Diyala çayının orta axarında, Kirmanşaha gedən yol üzərində, Zohab şəhəri yaxınlığında Saripul adlanan ərazidə aşkarlanıb. Bu fakt lullubilərin hakimiyyətinin daha da cənuba doğru endiyini Diyala çayının bütün orta azarı istiqamətində uzandığını göstərir. Anubaninin apardığı hərbi səfərlər nəticəsində Lullubi dövlətinin cənub hədudları Bəsrə körfəzinə qədər uzanırdı. Ancaq dövlətin başlıca torpaqları Urmiya gölü ətrafındakı əraziləri əhatə edirdi. Ehtimal ki, dövlətin paytaxtı da məhz burada yerləşirdi. Mesopotamiya dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi münasibətlərə malik olan lullubilər indiki Şimali İraq ərazisindəki Qasur şəhərində böyük bazara nəzarət edirdilər. Lullubilər öz mallarını həmin bazara gətirir və qarşılığında Akkad tacirlərindən taxıl alırdılar. Bu iqtisadi münasibətlər o qədər güclü idi ki, lullubilər şumer yazı sistemini və mədəniyyətini dərindən mənimsədilər. Bunun nəticəsində lullubilər arasında şumer və akkad dillərini bilən katiblər vardı.

Məşğuliyyətləri: Lullubilər böyük ehtimalla yarımköçəri tayfaların ittifaqından meydana gəlirdi. Belə ki, onların başlıca məşğuliyyətini maldarlıq təşkil edirdi. Hər il lullubilər öz heyvan sürülərini Mesopotamiya bazarlarına gətirirdilər.

İnanc: Lullubilərin mifik inanc sistemində Göy, Günəş, Torpaq, Ay kimi səmavi güclərə sitayiş hakim idi. Annubanininin daş kitabəsində Lullubi tanrılarının adı akkadca qeyd edilib. Həmin tanrılar arasında Göy-Anum, Torpaq və ya bərəkət-İştər, tanrıça İnanna, Ay-Sin, Günəş-Şamaş şəklində həkk olunub. Lullubi cəmiyyətində kişilərin ön planda olması, döyüşçü-ata obrazının cəmiyyətdə hakim olduğuna işarədir.

Lullubi dövləti b.e.ə. III minilliyin sonlarından etibarən zəifləməyə başladı. Hakim siyasi gücün süqutu lullubilərin çoxsaylı tayfaya ayrılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, b.e.ə. II minilliyin əvvəllərinə aid mixiyazılı kitabələrdə "çoxlu lullubi hökmdarları" ifadəsinin işlədilməsi bunu təsdiq edir.

Lakin mənbələrdə uzun minilliklər boyu Lullubi adı qorunub. Belə ki, b.e.ə. 880, 715 və 675-ci illərə dair assur mənbələrində Lullubi adı və Lullubi hökmdarı olaraq bir sıra hakimlərdən bəhs edilir.

Hökmdarları:

Satuni (b.e.ə. 2230-2200)

Immaşaqun (b.e.ə.2200-2170)

Annubanini (b.e.ə.2170-2150)

QUTİ **(b.e.ə. 2150-2055)**

Mənbələrdəki adı: Quti, Kuti, Kuti-um, Quti-um

Ərazisi: Cənubi Azərbaycan

Sərhədləri: şərqdə Qızıl üzən çayı, şimalda Urmiya gölünün yuxarısı, cənubda Bəsrə körfəsi, qərbdə Dəclə-Fərat çaylarının yuxarı və qərb axarlarına qədər.

Tarixi: B.e.ə. XXIII əsrdə ortaya çıxan quti tayfalar ittifaqı Qutum adlı ərazilərdə yaşayırdılar. Həmin ərazilər Urmiya ətrafı əraziləri əhatə edirdi. Lulubilər kimi maldarlıqla məşğul olan qutlar b.e.ə. 2200-cü ildə Akkad torpaqlarına dağıdıcı hücum etdilər və hökmdar Naram-Sueni öldürdülər. Bu hadisə qutların hərbi cəhətdən olduqca güclü siyasi bir güc olduğunu göstərirdi. Bundan sonra qutlar Mərkəzi və Cənubi Mesopotamiyanı, yəni Şumer ölkəsini ələ keçirdilər. Qut hökmdarları burada yüz il davam edən hakimiyyət təsis etdilər.

Quti hökmdarı seçki yolu ilə seçilirdi. Quti hökmdarları çox tayfanın birləşdiyi ittifaqa rəhbərlik edirdilər. Mesopotamiyada hökm sürən quti hökmdarlarının ilki Ərridupsir (b.e.ə. 2141-2138) olub. B.e.ə. 2109-cu ildə qutilərin Mesopotamiyadakı hakimiyyətləri devrildi və bundan sonra onlar öz vətənlərinə, yəni təkrar Cənubi Azərbaycan ərazisinə qayıtdılar. Burada onlar lullubilərin qüvvətlənmiş tayfa ittifaqı ilə toqquşdular və özlərinə yeni vətən axtarmaq məcburiyyətində qalıb əsas kütləsi indiki Cənubi Qafqaz bölgəsinə köç etdilər. Urartu mənbələrində "Etiuni" adının onlara işarə olduğu qeyd edilir.

Qutlar Urmiya ətrafında yaşamış etnoslardan ən qədimi idi. Qutlar özlərindən sonrakı siyasi və sosial proseslərdə də iştirak etmişdilər. Bəzi lullubi tayfalarının qut kökənli olduğu iddia edilir.

Quti hökmdarları

Ərridupsir	b.e.ə. 2141-2138
İmta	b.e.ə. 2138-2135
İnkışuş	b.e.ə. 2135-2129
Sarlaqab	b.e.ə. 2129-2123
Şulmə	b.e.ə. 2123-2117

Eluməş	b.e.ə.2117-2111
İnimabakeş	b.e.ə.2111-2106
İqaşuş	b.e.ə.2106-2100
Yarlaqab	b.e.ə.2100-2095
İbate	b.e.ə.2095-2092
Yarla	b.e.ə.2092-2089
Qurum	b.e.ə.2089-2086
Apilkin	b.e.ə.2086-2083
Lasirab	b.e.ə.2083-2081
İrarum	b.e.ə.2081-2079
İbranium	b.e.ə.2079-2078
Hablum	b.e.ə.2078-2076
Puzur-Sun	b.e.ə.2076-2069
Yarlaqnda	b.e.ə.2069-2062
Siu	b.e.ə.2062-2055
Tiriqan	b.e.ə.2055

KASSİT (b.e.ə.1595-1155)

Mənbələrdəki adı: Kaşşu, Kassi, Kas, Kaş, Kassit

Ərazisi: Cənubi Azərbaycan və Mesopotamiya

Sərhədi: şərqdə Qızılüzən, qərbdə Dəclə-Fərat çaylarının yuxarı-qərb axarı və İraq çölü, şimalda Araz çayı, cənubda Bəsrə körfəzi

Tarixi: Özlərini “kaşşu” adlandıran kassitlər b.e.ə. XXIII əsrdən etibarən Cənubi Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışdılar. Onlar öz ölkələrinə Kaşşen deyirdilər. Onların Anadolunun Qaradəniz ətrafında mövcud olan Qaşqalarla eyni olduğu iddia edilir. Maldar xalq olan kassitlər b.e.ə. 1500-ci ildə bütün Mesopotamiya ərazisini ələ keçirib burada tam 500 il hakimiyyət sürdülər. Daha sonra Suriya istiqamətində hücumlarını davam etdirən kassilər Misir fironları ilə də mübaribələr etdilər.

Kassit dövlətində hakim sülalə Karzi-yabku tayfasından idi. Kassitləri kaspi tayfası ilə eyniləşdirirlər.

İnanc: Mənbələrdə kassitlərin çoxtanrılı olduğu aydın olur. Kasların bir neçə tanrısının da adı mənbələrdə qorunmuşdur: Şukamuna, Şamaliya, Kaşşu, Harbe, Şixu, Sax (yaxud Şurias), Qidar, Dul, Kamulda, İmmiriya, Mirizar və s.

Kassit hökmdarları:

II Aqum-Kakrimə	
I Bumaburiaş	b.e.ə. 1500-1470
II Kaştiliaş	b.e.ə. 1470-1440
Ulamburaş	b.e.ə. 1440-1420
III Aqum	b.e.ə. 1420-1410
Karındaş	b.e.ə. 1410-1400
I Kadaşman-Harbə	b.e.ə. 1400-1375
I Kuriqalzu	b.e.ə. 1375-1374
I Kadaşman-Enlil	b.e.ə. 1374-1360
II Burmaburiaş	b.e.ə. 1360/59-1333
Qaraqardaş	b.e.ə. 1333
Nazi-Buqaş	b.e.ə. 1333-1332
II Kuriqalzu	b.e.ə. 1332-1308
Nazi-Maruttaş	b.e.ə. 1308/7-1282

Kadaşman-Turqu	b.e.ə. 1281-1264
II Kadaşman-Enlil	b.e.ə. 1263-1255
Kudur-Enlil	b.e.ə. 1254-1246
Şaqaratki-Şuriaş	b.e.ə. 1246-1233
IV Kaştilaşu	b.e.ə. 1233-1225
Enlil-nadin-şumi	b.e.ə. 1225-1224
II Kadaşman-Harbə	b.e.ə. 1224-1223
Abad-şuma-udduba	b.e.ə. 1223-1217
Abad-şuma-usur	b.e.ə. 1217-1187
II Meli-Şipak	b.e.ə. 1187-1172
I Marduk-apla-iddina	b.e.ə. 1172-1159
Zababa-şuma-iddin	b.e.ə. 1159-1158
Enlil-nadin-axi	b.e.ə. 1158-1155

MANNA b.e.ə. 843 – 614

Mənbələrdəki adı: Mana, Manqa, Munna, Manna, Mannas, Minni

Paytaxtı: İzirtu (Zirtu)

Sərhədləri: cənubda Diyala və Zab çayları, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Urmiya gölü, şimalda Araz çayı.

Ərazisi: Gizilbunda, Zikertu, Andia, Uışdiş, Subi, Bari, Buştı.

Qala şəhərləri: Zibia (Uzbia, İzzibiya), Armait (Urmeyate), Uşkaya, Tarun, Tarmakisa (Təbriz), Buştı və Həsənli-təpə

Mənşəyi: Manna adı assur mənbələrində ilk dəfə b.e.ə. 843-cü ildə keçir. Onların quti-lullubi tayfalarının davamçıları olduğu ehtimal olunur. Strabon Urmiya gölünü “Mantiana” adlandırır. Buna istinad edən bəzi tarixçilər, Manna adının əslən Matian/Matiyen olduğunu və hurri-mitannilərlə bağlılığını iddia ediblər. Digər tərəfdən mannalılarla skiflər (*işquz/oğuz*) arasındakı yaxın münasibətlər, ələlxüsus da Mannanın paytaxtı Zikertunun “Sakartu/Sakarta” şəklində izah edilməsi, Manna ölkəsində “*sakar/sakart*” tayfalarının yaşaması və ən mühimi Manna hərbi gücünün skiflərdən təşkil olunması manna-skif qohumluğunu gündəmə gətirib.

Manna tayfaları: B.e.ə. 820-ci ilə dair bir kitabədə manna tayfaları arasında *taurlay*, *messiy* (*mişkin/meşkin*), *dalay*, *simbuy* və *kumurdiylərin* adları qeyd edilir. Herodot, Mada torpaqlarında yaşayan *doreyti* (*dörüt*) adlı bir tayfanın adını qeyd edir. Herodot onların *kaspi*, *pasvik* və *pantimat* adlı tayfalarla birlikdə 9-cu əyalətdə yaşadıklarını yazır. Manna tayfa adlarının *türk-monqol* mənşəli adlarla oxşarlığı diqqəti cəlb edir. Misal üçün *taur/tavr* adlı tayfaya işquzlar arasında da rast gəlirikən, *dureyt/dörüt* qıpçaqlar arasında yer alan bir tayfayla eyniləşir.

Yaranması: B.e.ə. 829-cü ildə Manna ölkəsinə edilən assur yürüşü ərəfəsində Udaki adlı bir hökmdardan bəhs edilir. Assuriya hökmdarı III Salmansar Mannanın şəhər və qəsəbələrini yandırsa da məğlubiyyəti qəbul etməyən Udaki assur ordusuna qarşı mübarizə aparmışdır.

İranzu. B.e.ə. 737-ci il hadisələrində Mannanın başında İranzu (İransir) adlı hökmdar dayanırdı. İranzuya (b.e.ə. 740-719) qədər Manna Assur və Urartu hərbi güclərin hədəfində olmuşdur. Mannanın

Assuriya və Urartu kimi dövlətlərlə eyni hərbi gücdə olduğu iddia edilir. Belə ki, b.e.ə. 776/775-ci ildə Manna ordularının Urartu torpaqlarına hücum etdiyini I Argıştiyə (b.e.ə. 786-764) aid kitabədən öyrənirik. Bu hadisə Urartu yazısında “Manna ölkəsi gəldi” kimi veriləndir.

Aparılan Manna-Urartu müharibələri nəticəsində ölkənin şimal-qərb sərhədləri Araz çayının şimal axınına qədər genişləmişdir. Lakin İrənzunun son dövrlərində ölkə daxilində ixtişaşlar artmış və mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyanlar başlamışdı. Bu üsyanlar sırasında Zikertu əyaləti ilə birlikdə Şandahul (Sanzavul) və Durdukka (Tartukku) şəhərlərinin hakimləri hökmdarın mütləq hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. Lakin İrənzunu Urartu hökmdarı II Sarqondan aldığı hərbi köməklə bu üsyanları yatırdı. İrənzunun b.e.ə. 719-cu ildə vəfatından sonra Manna taxtına sıra ilə oğlanları Aza (Üzə, b.e.ə. 719-716) və Ullusun (İlalsın: b.e.ə. 716-680) çıxdılar. İrənzunun oğulları arasında taxt uğrunda müharibələrin cərəyan etdiyi bildirilir. Böyük oğlu Aza, Assuriya dövlətinin siyasi maraqlarına uyğun siyasət izlərkən, kiçik qardaşı Urartu ilə müttəfiq olmaq tərəfdarı idi. Urartunun verdiyi dəstək daha güclü olduğundan b.e.ə. 716-cı ildə suiqəsd nəticəsində öldürülən Azanın yerinə qardaşı Ullusun taxta keçdi.

Ullusun: Ullusun taxta çıxdıqdan sonra Urartu ilə müttəfiqlik münasibətlərini pozdu. Bu səbəbdən Mannaya hücum edən Urartu hökmdarı I Arus (Rusa), Ullusuna tabe 22 qalanı ələ keçirdi. I Arus işğal etdiyi Manna torpaqlarının idarəsini Dayakku (*Tayak-ku*) adlı bir mannalıya tapşırırdı. Urartu hücumları qarşısında Assuriya ilə dostluq yaradan Ullusun aldığı hərbi dəstəklə Urartu işğalındakı torpaqları xilas etməyə nail oldu. Manna ilə assurilərin birləşmiş orduları Uauş dağı ətrafında urartuluları ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Bu dövrdə, xüsusən də şimaldan gələn kimmer və skif (*işquz/oğuz*) təzyiqləri nəticəsində zəifləyən Urartu Manna ilə müharibələrinə bir müddət ara vermək məcburiyyətində qaldı. Urartunun yaşadığı siyasi böhrandan istifadə edən Ullusun itirdiyi torpaqları geri qaytarıb, Urartuya aid qonşu əyalətləri də ələ keçirdi. Manna, Assuriya ilə Urartu arasında davam edən müharibədən yaxşı istifadə etmiş, assur hökmdarı II Sarqonun vəfatından sonra isə bu dövlətlə müttəfiqlik münasibətlərini pozaraq Assuriya əyalətlərini talan etməyə başlamışdı. Bunun nəticəsində Assuriya hökmdarı Sinahxerib (b.e.ə. 705-681) Mannaya hücum etsə də istədiyi nəticəni əldə edə bilmədi.

Ullusunun hakimiyyətinin son illərində özünə gələn Urartu ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Urartu hökmdarı I Arusun oğlu II Argiştı Mannanın bəzi əyalətlərini işğal edib öz idarəsindəki torpaqlara qatdı.

Ahşerini: Ullusunun vəfatından sonra Mannanın başına Ahşerini (b.e.ə. 680-650) keçdi. Ahşerini, assurlara qarşı atasının apardığı siyasətin davamçısı oldu. Bu məqsədlə o, özünə yeni müttəfiqlər də tapdı. Ahşerininin bu səyləri nəticəsində şimalda yerləşən kimmerlər və işquzlar eyni tarixdə Urartu və Assuriyanın siyasi həyatına müdaxilə etməyə başladılar. Buna rəğmən Ahşerini Mannadakı assur təzyiqini azalda bilmədi. Assuriyanın güclü təzyiqlərinin qarşısını almaq üçün kimmer və işquzların Mannada yerləşməsinə imkan verən Ahşerininin ölkəsi qısa müddətdə köçərilərin məskəni halına gəldi. Mənbələr, Urartuya kimmer və işquz hücumlarının Manna tərəfindən təşviq edildiyini xəbər verir.

Süqutu. Ahşerininin ölməsi ilə Manna taxtına oğlu Ualli keçdi. Ualli Assuriyanın vassallığını qəbul etmək məcburiyyətində qaldı və bəzi müharibələrdə Assuriya tərəfində yer aldı. Uallinin Assuriya ilə müttəfiqlik münasibətləri qurmasının səbəbi şərqdə mada tayfalarının siyasi cəhətdən fəallaşması idi. Zira, b.e.ə. 615-610-cu illər arasında mada tayfaları Mannanın hakimiyyətinə son verib, b.e.ə. 605-ci ildə onun müttəfiqi Assuriyanın da torpaqlarını işğal etdilər. Bundan sonra indiki İran, Azərbaycan, Mesopotamiya və Qızıl İrmağa qədər Anadolu torpaqları Mada imperiyasının hakimiyyəti altına keçdi. Mənbələrdə Manna adı sonuncu dəfə b.e.ə. 593-cü ildə işquz-mada ittifaqı səbəbi ilə çəkilir. Manna iskitlər və Uratu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. B.e.ə. 590-cı ildə Manna əraziləri Mada döyüşçüləri tərəfindən işğal olunmuş və nəticədə Manna süquta uğramışdır. Eyni zamanda mənbələrdə qeyd olunduğu kimi madalılar iskit padşahlığının varlığına son qoymuşlar.

Mədəniyyəti: Manna bir çox cəhətdən mədəni ölkə hesab edilirdi. Şəhərləri mədəni cəhətdən zəngin qaynaqlara və memarlıq abidələrinə sahib idi. Manna əhalisinin böyük bir hissəsi oturaq mədəniyyətə malik idi. Əkinçilik xalqın əsas məşğuliyyəti idi. Bundan başqa heyvandarlıq və sənətkarlıq da inkişaf etmişdi. Mədən işlərində Manna Assuriya və Urartunu qabaqlamışdı. Ticarət cəhətdən manna tacirlər qonşu ölkələrlə rəqabət aparırdı. Çoxtanrılıq dini sistemə sahib olan Manna xalqı qədim şumer dini inancları ilə oxşarlıq ərz edən

ənənəvi inanc sistemlərini qoruyub saxlayırdılar. Dəfn adətləri isə qonşularından fərqlənirdi. Mənalılar ölülərini torpağa basdırır və onlar üçün qurban mərasimi keçirirdilər. Mənalı qəbirlərində ölü ilə birlikdə dəfn edilən qurbanlara da arxeoloji qazıntılar nəticəsində rast gəlinir.

Hökmdarları:

Udaki	b.e.ə.829 – 785
İranzu	b.e.ə.785 – 719
Aza	b.e.ə. 719 – 716
Ullusun	b.e.ə.716 – 685
Ahşeri	b.e.ə.685 – 650
Ualli	b.e.ə.650 – 614

MADA/MIDIYA b.e.ə. 770-550

Mənbələrdəki adı: Mata, Mada, Maday, Midiya, Midia,

Paytaxtı: Ekbatan (Həmədan)

Sərhədləri: şərqdə Xorasan, qərbdə Qızıl ırmaq, şimalda Araz, cənubda Elam.

Ərazisi: Böyük Midiya, Kiçik Midiya (Adurpatakan), Kiçik Asiya, Mesopotamiya

Sahəsi: 2.800.000 km²

Madaların köçü: B.e.ə. I minilliyin əvvəllərində Aral gölü ətrafında *turanid* (turanlı) boyları söz sahibi idi. Məzdəkizm bölgədə yaşayan xalqların əsas dini inancı hesab edilirdi. Meydana gələn yeni siyasi hadisələr *So* bölgəsindəki işquz boylarının yurdlarını tərk etməsinə və Aral gölü isitqamətində hərəkətinə səbəb oldu. Bu tarixdə bəzi *hind-avropalı* xalqlar (*soğd, baktriya*) şimaldan gələrək Aral gölü ətrafında məskunlaşdılar.

Təqribən b.e.ə. I minilliyin əvvəllərində *mada* tayfaları Aral gölü ətrafındakı torpaqlarını tərk edib Türkmənistandan Xorasana və oradan da Mərkəzi İran və Azərbaycana köç etdilər. Madaların yerləşdiyi Mərkəzi İran və Azərbaycan torpaqları b.e.ə. IX əsrdən etibarən assur kitabələrində *Mada* adlanmağa başlandı.

Mənşəyi: Assur mənbələrində *mada* adı *fars* adının sinonimi olaraq səsləndiyindən bir sıra tədqiqatçılar onları eyni xalq hesab edib *hind-avropa* mənşəli tayfalar sırasında göstəriblər. İranşünasların qənaətinə görə, *ari* adı verilən *hind-avropa* tayfaları ilk dəfə b.e.ə. II minilliyin axırlarında İran yaylasına daxil olmuşdur. Onlara görə, *mada* və *fars* tayfaları bölgənin ilk hind-avropalı məskunları hesab edilməlidir. Yenə bu nəzəriyyənin müdafiəçilərinə görə, *Mada* adı sanskrit mənbələrində “*meyxoş edici, nəşələndirici, sərxoş edən*” mənasında “*madhu*” sözdən yaranıb, mənası - “balıdan hazırlanmış içki” deməkdir.

Dyakonov, *mada* tayfalarının hamsının *iran* mənşəli olmadığını dilə gətirib. Alim, *mada* tayfaları arasında sadəcə *arizant* və *srtuhat* tayfalarının *iranlı* olduğunu iddia etmişdir. Amma boy birliyi (*bodun*) qan qohumluğuna əsaslandığından *mada* ittifaqında yer alan tayfaların eyni kökənli olması lazımdır. Üstəlik, *mada-fars* eyniləşdirməsi bəzi

tarixi səbəblərdən doğru deyildir. Zira, madaların İrana hərəkəti şərq, farsların hərəkəti isə qərb istiqamətindən gerçəkləşib.

B.e.ə. 519-cu ildə yazıldığı bilinən Bisütun kitabəsində *mada* adı ilə qeyd edilən bu xalq, Musa Kalankatuklunun əsərində *maday* olaraq göstərilir. Elam mənbələrində *madaların* paytaxt şəhəri Həmədan (Ekbatan) “*Hakmata*” (*mada ölkəsi*) şəklində qeyd edildiyindən *mada* adı müxtəlif dilli mənbələr tərəfindən öz təsdiqini tapır. Yunan və latın mənbələrində isə “*med*” və “*midiya*” kimi yazılır. Farsca *mada*, elamca *mata* oxunuşu ilə eynidir.

Musa Kalankatukluda Madanı, Yafesin oğlanları arasında göstərir. Hökmdar və tayfa adları xaricində bu günə qədər, sadəcə, bir *mada* sözünə rastlanılıb. Həmin kəlmə “it/köpək” mənasında Herodotda “spako” olaraq keçir. “Spako” kəlməsi “sobako”, türk-moqol mənşəli “*səpək/köpək*” sözündən törəmişdir.

Mada tayfaları: Mada boyları Qızılıbunda (Qızılızən) çayı ətrafındakı torpaqlarda məskunlaşan maldar xalq idi. Qızılızən ətrafındakı torpaqlar münbit, bol ot və su qaynaqları ilə diqqət çəkdiyindən maldarlıq üçün çox əlverişli idi.

B.e.ə. 673-cü ildə assur kitabələrində madaların Qızılızən çayı ətrafına köç etdikdən bir neçə əsr sonra öz mərkəzi təşkilatlarını yaradıb hərbi fəaliyyətlərə başladıkları qeyd edilir. Həmin vaxt madalar altı böyük tayfadan meydana gəlirdi: *maq, bus, arizant, budi, partagen* və *struxatlar*. Madaların *turan* olduğu ehtimal edilir.

B.e.ə. VII əsrin ortalarında Mada daha da güclənərək Manna, arxasından da Assuriyanın hakimiyyətinə son verdi. Urartu torpaqlarının da imperiyanın sərhədlərinə qatılmasından sonra Mada dövləti qərbi və cənub-qərbi İran, İraq, Şərqi Anadolu və Azərbaycan torpaqları üstündə Yaxın Şərqi ən güclü dövlətini yaratdı. Mada dövlətinin hakimiyyəti 100 il davam etdi.

Yaranması. Madanın dövlət olaraq formalaşması b.e.ə. 770-ci ildə qəbul edilir. Herodota görə, Mada dövləti altı tayfanın ittifaqı nəticəsində yaranmışdır. Mada dövlətində hakimiyyətin hansı tayfanın əlində olduğu bilinmir. Tədqiqatçılar dini zümrə kimi *maqlara* üstünlük verirlər. Mada tayfalarının yurd iyerarxiyası nəzərə alındıqda aparıcı boyun *buslar* olduğu ehtimal edilir. Bu tayfa Mada dövlətinin paytaxtı *Hekmata*, yəni Həmədanı ələ keçirib orada məskunlaşmışdı. Arizantlar Midiyanın şərqində və maqların qonşuluğunda, *budilər* isə qərbdə

yaşayırdı. *Paretaken* tayfası isə İsfahan bölgəsində məskun olmuş və İsfahanın şərqinə doğru yayılmışdır.

Kiaksar: Mada dövləti Kiaksar dövründə (b.e.ə. 625-584) əsas hərbi və siyasi güc halını aldı. Onlar bu dövrdə Manna, Urartu və Assuriyanın hakimiyyətinə son qoyub öz dövlətlərinin bir əyalətinə çevirdilər. Kiaksar dövründə Mada dövlətinin hüduqları Anadoluda Qızıl İrmaq çayından şərqdə Gilmənd/Hilmənd çayına, cənubda Bəsrə körfəzindən şimalda Araz çayına qədər uzanırdı. Madaların ən böyük düşməni Arazın yuxarı istiqamətində Azərbaycan və Anadoluda geniş ərazilərə sahib İşqaz dövləti idi.

Din. Madalar Yaxın Şərq tarixinə yeni bir düşüncə və inanc sistemi gətirdilər. Bu inanc *zərdüştlük* adlanırdı. Zərdüşt dinini ən radikal şəkildə mənimsəyən madalar bir dövlət kimi ortadan qalxdıqdan sonra bu dinin rahiblər sinfini “*maqlar*” müdafiə edirdi.

Süqutu: Mada dövləti hökmdar Astiaqın hakimiyyəti illərində (b.e.ə. 584-550) zəifləməyə başladı. Herodot onun “zalim bir hökmdar” olduğunu yazır. Parsabad bölgəsində məskun olan *Fars* dövlətinin yaradıcısı Kir üsyan edərək İrandakı hakimiyyəti əlinə keçirdi və b.e.ə. 550-ci ildə Mada dövlətinə son qoyaraq Astiaqı öldürdü.

Hökmdarları

:

Deyok	b.e.ə. 728 – 675
Fraort	b.e.ə. 675 – 653
Madiy	b.e.ə. 653 – 625
Kiaksar	b.e.ə. 625 – 584
Astiaq	b.e.ə. 584 – 550

İŞQUZ/SKİF b.e.ə. 680 - 350

Mənbələrdəki adı: Skudai, Skud, So, İskuzia, Skitya, Askuzai, İşkuşai, İşıquz, Saka.

Paytaxtı: Sakız.

Sərhədləri: qərbdə Dunay çayı, şərqdə Çin, cənubda Araz və Amudərya çayları.

Ərazisi: B.e.ə. I minilliyin əvvəllərində Dunay çayından Çinin qərb sərhəddinə qədər olan coğrafiya *İşquz* dövlətinin ərazisi hesab edilirdi. Yunan mənbələrində *Skitia* adlanan ərazi Pamir, Tian-şan və Altay dağ silsiləsindən Aşağı Dunaya qədər, bütün Cənubi Rusiya sahəsini əhatə edirdi. İşquz coğrafiyası b.e.ə. VI əsrdən etibarən həm siyasi, həm də coğrafi cəhətdən iki hissəyə ayrıldığına dair mənbələrdə məlumatlar vardır. Çinin şimal-qərbindən Xəzər dənizinə qədər olan hissəsi Şərqi İşquz; Xəzər dənizindən Dunay çayına qədər olan hissəsi isə Qərbi İşquz adlanırdı. Fars kitabələrdə bu iki coğrafiya *Saka tiqrakxauda* və *Saka haumavarqa* şəklində qeyd edilib. Buna görə, Qərbi İşquz coğrafiyası *şiş papaqlı işquzların*; Şərqi İşquz coğrafiyası isə *Haumavarqa işquzlarının* ərazisi hesab edilirdi.

İşquz tayfaları: Bisütun kitabəsində üç skif qolundan bəhs edilir: *saka tiqrakxauda* – şiş papaqlı sakalar; *saka tiay para daray* – dənizin o tərəfindəki sakalar və *saka haumavarqa*. Farsopolisdəki Xerxes kitabəsində isə saka tayfalarını belə sadalayırırlar: *daha*, *saka haumavarqa*, *saka tiqrakxauda* və *skudra*. Çin mənbələrində işquz adı “*sai*” və “*so*” şəklində verilir.

Herodota görə İşquziya ərazisində yaşayan tayfalar *tauris*, *agathys*, *neuri*, *androphaq*, *melankhlenos*, *sauromat*, *gelon* və *budin* adlanırdı. Onlar əsasən *bəy (çar) işquzlar*, *əkinçi işquzlar* və *köçəri işquzlar* adlanırdı.

Mənşəyi: İşquzların mənşəyi haqqında əsas üç nəzəriyyə var: İran, slavyan və türk. İşquzların mənşəyi haqqında irəli sürülmüş əsas fikir onların Ural-Altay, yəni türk kökənli olduqları nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə B.G.Niebuhr, Grote, Kiepert, A.Z.V.Toqan və Mordtmann tərəfindən müdafiə edilib. Kuuna görə “artıq vəsiqələrin bolluğu skiflərin kollektiv adının fərqli türk soylarının ifadəsinin açıq isbatıdır”.

Dilləri: İşquz dilinin türklüyünü ortaya qoyan ən güclü fakt Qazaxıstanın Alma-ata şəhəri yaxınlığında tapılan və adına *Esik*

kurqanı deyilən, b.e.ə. V-IV əsrə aid olduğu bildirilən qəbirdə əldə edilmiş əşyalar arasında gümüş daş üstünə həkk olunmuş runik əlifbalı yazıdır. 26 hərfləli və tək cümləli bu yazı şəkli Orxon-Yenisey abidələrinin yazı tərzinə uyğundur. 1970-ci ildə məşhur Qazax alimi O.Suleymanov tərəfindən oxunan yazıda belə deyilirdi: “*Khan uya üç otuzı yok boltı utıqsa tozıldı*” – “*Xanın oğlu 23 yaşında yox oldu, şöhrəti də yox oldu*”. Yəni, “xanın oğlu 23 yaşında öldü və xalqının adı-sanı da onunla birlikdə ortadan qalxdı”.

Tarixi: İşquz dövləti “tayfalar ittifaqına” əsaslanırdı. Bu federasiya şübhəsiz türk tayfaları tərəfindən təşkil olunub. İşquzların qərb istiqamətində hərəkət etmədən əvvəl Tanrı dağları (Tyan-şan), Fərqanə və Qaşqar arasında yaşadıkları qəbul edilir. Hərəkətə keçdikləri ərəfədə isə işquzların Altay-Monqolustan ilə Orta Asiya ovası kimi geniş əraziyə yayıldıkları məlumdur. Bu geniş ərazi digər xalqların da işquz hakimiyyəti altında yer almasına səbəb olmuşdur.

Herodota görə, İşquziya böyük bir ərazidir və “hökmdar Koloksay ölkəsini üç oğlu arasında üç yerə ayırmışdır. Bu krallıqlardan biri digərlərindən daha böyük olub, xəzinəni orada saxlayırdılar”.

İşquz ölkəsi iki, böyük və kiçik hissəyə ayrılırdı: Kiçik İşquziya Pannonia, yəni indiki Macarıstan və Aşağı Dunay ətrafı, Böyük İşquziya isə Don çayından şərqlə və Qafqaza doğru uzanan ərazini əhatə edirdi. İşquziyanın ən böyük hissəsi Orta Asiya olub, b.e.ə. VI əsrdən etibarən burada ortaya çıxan Humavarqa/Omurqa sakaları onların davamçıları idi. Onların hakimiyyətinə massagetlər son qoydular.

Urartu mənbələri I Arğıştidən etibarən Göyçə gölünün şərqində yerləşən ölkəni, yəni indiki Azərbaycan ərazilərini “İşququlu ölkəsi” adlandırır. B.e.ə. 774-cü ilə aid olan Urartu dilindən yazılı Xorxor kitabəsi və digər kitabələr bu coğrafiya üçün “*İşququlu/İşquz-eli*” adının işlədildiyini təsdiq edir. Urartu mənbələrinə görə, b.e.ə. 774-cü ildə işquzlar Qafqazı əllərinə keçirib burada öz dövlətlərini yaradaraq, Anadolu istiqamətində Urartu dövlətinin şimal-şərq qonşusu oldular. Həmin tarixdən etibarən urartular bütün Qafqaza “*İş-qi-qu-lu*” adını veriblər.

Yaranması: İşquzlar Qafqazda öz mərkəzi dövlətlərini yaratdıkları b.e.ə. 774-685-ci illər arasındakı yüz illik dövrdə cənub qonşuları ilə yaxşı münasibətlər qurub, Orta Şərqlə gedən hadisələrdən kənar qaldılar. Urartu-İşquz münasibətlərinin b.e.ə. VII əsrdə təsis edildiyi məlumdur. Torpaq-qalada ələ keçirilmiş bir Urartu möhründə

“İş-qi-qu-lu hökmdarının oğlu Saqa-dumtarın Arğişti oğlu Rusanın şəhərindən Mana (Manna) ölkəsinə getdiyi il” qeydinə əsaslanaraq tarixçilər II Rusa dövründə (b.e.ə. 685-645) İşquz-Urartu münasibətlərinin sülh əsasında qurulduğunu yazırlar. Bu məlumatı işquzlar ilə mannalılar arasındakı qurulan dostluq münasibətləri səbəbi ilə Mannanın Assuriyaya qarşı müdafiəsi üçün işquzların Urartu ərazisindən istifadə etdikləri mənasına gəlir. II Rusanın işquzlara qarşı izlədiyi sülh siyasəti uzun davam etməyib, b.e.ə. VII əsrin əvvəllərində işquzlar Urartu qalalarını və mərkəzlərini ələ keçirib talan etmişlər.

İşquzların Urartuya qarşı apardığı hərbi hücumlar haqqında b.e.ə. 609-cu il tarixli Babil səlnamələrində məlumat verilir. Səlnaməyə görə, işquzlar Yuxarı Dəclə vadisindəki Urartu torpaqlarını əllərinə keçirdilər. Eyni tarixlərdə Rusahibili şəhəri işquzlar tərəfindən alındı.

Bartatua. İşquz/oğuz boylarının assur mixi yazılarında ortaya çıxması Asarxaddon dövrünə təsadüf edir. Assur-İşquz münasibətləri iki dövlət başçısı arasında yaranan qohumluq əlaqələri ilə başlayır. Asarxaddon, İşquz hökmdarı Bartatua ilə sülh müqaviləsi bağlamış və qızını ona əvə vermişdi. İşquzlarla sülh bağlayan Asarxaddon kimmerlər üzərinə hərəkət edib, Xubaşnaya (Konya yaxınlığındakı Ərəkli qəsəbəsi) gələrək Teuşpa ilə döyüşmək istəmiş, amma kimmer ordusunda meydana gələn yoluxucu xəstəlik və hökmdarın ölməsi ilə müharibə nəticəsiz qalmışdı. Tel-Barsib kitabəsində yer alan məlumata görə, Hilakkular (İlak-ku) işquz ordularını məğlub edən mannalılarla birləşərək assurlara qarşı üsyan etmiş, Assur kralı da onları məğlub etmişdi.

Herodotun, “Prototeus” şəklində bəhs etdiyi işquz hökmdarı, assurlar Bartatua adlandırılıblar. Assur kitabələrinin əksinə Herodot, işquz hökmdarı Prototeusun oğlu Madyasın səfərindən bəhs edir. Bu məlumat, Assuriya hökmdarı Asarxoddon zamanında (b.e.ə. 680-668) Böyük İşquziya hökmdarının Bartatu/Partatu (*Partatuk*: b.e.ə. 680-670) olduğunu ortaya çıxarır. Onun vəliəhdi və ordu komandanı isə oğlu Madyas (b.e.ə. 670-655) idi.

Madyas. İşquzlar Madyas dövründə, yəni b.e.ə. 670-ci illərdə Urartu torpaqlarını əllərinə keçirib öz paytaxlarını Şimalı Qara dəniz və Volqa ətrafından Urartunun Azərbaycanla sərhədində yerləşən Sakıza (Saqqız) köçürdülər. Sakız, Urmiya gölünün cənubunda yerləşirdi. Bura Manna ərazisi hesab edilirdi. Hər halda Sakız, işquzların daimi

olmayıb, sadəcə cənubdakı ölkələri idarə etmək üçün seçdikləri bir hərbi mərkəz idi.

İşquzlar qısa vaxt ərzində Urartuya aid Aşağı və Yuxarı Anzaf qalası xaricində Yonca-təpə, Çavuş-təpə, Ayanis, Torpaq-qala, Qayalı-dərə və Altın-dərə kimi qalaları ələ keçirib, Van bölgəsinə hakim oldular.

Qaqu və Gök. Madyasdan sonra İşquz dövlətinin başına Qaqu (b.e.ə. 655-646), ondan sonra da Gök (Göy: b.e.ə. 646-639) keçdi. İşquz hökmdarı Gök zamanında işquzların Misirə qədər hərəkət etdikləri, Anadoludan sonra Suriya və Fələstin torpaqlarına da sahib olduqlarını Tövrət və Misir mənbələri qeyd edir. Tövrata görə, “Maqoq diyarından olan, Roşun, Meşeyin və Tubalın hakimi Gök” Misir sərhəddinə qədər hərəkət etdi. “Maqoq”adı daha sonralar ərəb mənbələrində “Məc’uc” şəklində keçir. Gök başçılığında işquzlar Harran ovası üzərindən Suriyaya hərəkət etdilər. Fələstini ələ keçirib Sina yarımadasında Misir fironluğunun sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Tövrət onları “bu xalqın ox qabı açıq tabut kimidir; onların hamısı cəsur insanlardır” şəklində təsvir edir.

İşquzların hərəkəti Misiri qorxuya saldı. Firon I Psammatikos (b.e.ə. 670-616) qiymətli hədiyyələr göndərərək elçilər vasitəsilə onlarla tələsik sülh müqaviləsi bağlayaraq ölkəsini işquz istilasından xilas etdi.

Tövrətdə işquzların bölgədə məskunlaşdıqları və şəhər saldıqları qeyd edilir. Bu şəhərlərdən biri də Abarim dərəsi yaxınlığındakı Hamon-qoq (Kuman-gök) şəhəridir. Herodota görə, “Asiya 28 il işquzların hakimiyyəti altında qaldı”.

Süqutu: B.e.ə. 626-cı ildə madalar Assuriyanın mərkəzi Ninovanı mühasirəyə aldıkları vaxt assurlar işquzlardan kömək istədilər. İşquzların köməyi ilə madalar Ninovanın mühasirəsini qaldıraraq geri çəkildilər. Bundan sonra madalar babillərlə ittifaq yaradıb Assuriyaya hücum etdilər. Paytaxt Ninova təslim oldu və min illik Assuriya hakimiyyəti sona çatdı.

Assurların məğlubiyyətindən sonra madalar işquzlara hücum etdilər. Lakin bu hədəf uğursuzluqla nəticələndi. Herodota görə, işquzlarla başa çıxma bilməyən madalar bu dəfə hiyləyə əl atdılar. Mada hökmdarı Kiaksar, işquz komandanlarını ölkəsinə dəvət edib zəhərləyərək öldürdü. Amma bu, madaların bütün işquz torpaqlarının tamamını ələ keçirdikləri mənasına gəlmir. İşquzların əsas hissəsi Urartu torpaqları və Cənubi Qafqazda hakim güc olaraq qalırdı. Tarixçi

Y.Demirağ Parfiya dövründə həmin coğrafiyada işquz-dai hakimiyyətinin yaranmasını bununla əlaqələndirir.

Mada dövlətinin süqutundan sonra İran Fars imperiyasının hakimiyyəti altına girdi. Fars imperiyası dövründə işquzlarla farslar arasında həm Qafqaz, həm də Orta Asiyada şiddətli müharibələr davam etdi. Bu müharibələrin birində b.e.ə. 513-cü ildə fars hökmdarı Dara işquzlara böyük bir səfər təşkil etdi. Amma bu səfər farsların məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

İşquzların Dara üzərində qələbəsi, İşquz dövlətinin son böyük qələbəsi hesab edilir. Bu tarixdən sonra İşquz dövlətinin zəifləməyə başladığı və parçalandığı məlumdur. Bu parçalanma nəticəsində işquz tayfaları xaricində bu ittifaqda yer alan digər tayfalar da ayrılıb müstəqil oldular. Şərqi Avropa və Qafqazda çox sayda kiçik işquz bəyliyi yarandı. Sadəcə, Şərqi Anadolu və Azərbaycanda iki və ya üç işquz bəyliyinə ortaya çıxdığı məlumdur. Albaniya, Atropatena və Şərqi Anadoluda ortaya çıxan dövlətlər işquzların davamı hesab edilir. Şərqi Avropadakı işquzlar isə getdikcə öz güclərini itirdilər və b.e.ə. IV əsrdən etibarən sarmatların təsiri altına keçdilər.

Hökmdarları:

Bartatua	b.e.ə.680 – 670
Madyas	b.e.ə.670 – 655
Qagu	b.e.ə.655 – 646
Gök	b.e.ə.646 – 639
Baratuk	b.e.ə.639 – 630
Alp Ər Tonqa	b.e.ə.630 – 624
Tomris	b.e.ə.550 – 519

ATROPATENA b.e.ə.328 – m. 227

Mənbələrdəki adı: B.e.ə. VIII əsrə aid mixi kitabələrində *Antarpatianu*, Avestada *Aterepäta/Atrpata*, I Dara tərəfindən tikdirilən Bisütun kitabəsinin elamca hissəsində *Htrbdd* (*Ha-tar-ba-ad-da* oxunur, b.e.ə. 519-cu il), Türkmənistanın Nisa şəhəri xarabalıqlarından tapılan b.e.ə. I əsrə aid *payqu* (Parfiya) kitabələrində *‘trwpt* (*atarupat/atropat*) və ya *‘trwptk* (*atarupatuk-atropatak*), sasanı mənbələrində *Aturpatakan/Atropatakan*, süryani kitablarında *Adorbaiqan-Azorbiqan*, Bizans mənbələrində *Adarbiqana-Aderbiqana*, antik yunan əsərlərində *Atropatena*, qrabarca salnamələrdə *Atrpatakan-Atrayakan-Atrpatasan*, kartli salnamələrində *Adarbadaqan*, ərəb mənbələrində *Adarbadkan*, *Adarbikan*, *Adarbijan*, *Adarbayqan*, dari (fars) mənbələrində *Azərbaycan* (Rəşidəddin oğuznaməsində), türkcə mənbələrdə *Azərbaycan*, *Azərbaycan* (“*Lehçet-üt-türk*”də) formasında qeyd edilib.

Paytaxtı: Qanzaka, Verra.

Sərhədləri: şərqdə Hirkania (Xəzər dənizi), cənub-şərqdə Böyük Mada, cənubda Ekbatan, qərbdə Matiananın qərb hissəsi, şimalda Araz çayı və Muğan, cənubda Həmədan, şərqdə Van gölü, qərbdə Zəncan.

Ərazisi: Atropatena Midiyanın Kiçik Midiya hissəsini, indiki Ərdəbil, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Həmədan və Zəncan ostanlığı ərazilərini əhatə edirdi. Kiçik Midiya ərazisi b.e.ə. IV əsrin 30-cu ilindən etibarən *Atropatena* adlanmağa başladı.

Atropat: Fars hökmdarı III Dara dövründə *mada/midiya* kökənli satrap (əyalət hakimi) olan Atropat b.e.ə. 331-ci il Qavqamel döyüşündən sonra İsgəndərin tərəfinə keçmiş və Kiçik Midiya bölgəsinin idarəsini öz əlində saxlamışdır. İsgəndərin vəfatından sonra da müstəqil bir hökmdar kimi ortaya çıxmışdır.

İbn Fəqih, Atropatı “Adarbad” (Adzarbad) olaraq tanıdır, atasının adını İran, babasının adını isə Asvad şəklində qeyd edir. Müqəddəsiyə görə, Atropatın atası Bayvarasif, babasının adı isə Esvad/Asvad olub. Müqəddəsinin Atropatın atası olaraq göstərdiyi Bayvarasif adı “Əfrasiyab” (Alp Ər-Tonqa) adının ilkin versiyasıdır. Kaşqarlı Mahmudun *Divani-lügət-it-türk* əsərindən Əfrasiyab ilə Alp Ər-Tonqanın eyni şəxs olduğu məlumdur. Böyük ehtimal Atropat ailəsi Kiçik Midiya ərazisində məskunlaşan skiflərdən olub. Bu iddianı

Atropat sülaləsi ilə Orta Şərqi ələ keçirib 400 il idarə edən işquz əsilli Parfiya dövlətinin hakim ailəsi arasındakı soybirliyi də təsdiq edir. Hətta, Partfiyada miladın əvvəllərində taxta çıxacaq hökmdar qalmayanda eyni soydan olduqları üçün Atropatena sülaləsinin nümayəndəsi taxta çıxmış və təxminən 200 il boyunca Parfiyanı Atropatena sülaləsi idarə etmişdir.

Əhəməni hökmdarı III Ərdəşirin vəfatından sonra onun qohumlarından III Dara “*Kodoman*” ünvanı ilə taxta oturdu. Onun dövründə Əhəməni dövləti 32 əyalətə ayrılmışdır. Bu əyalətlərdən birinin başında Atropatın dayandığı Atropatena təşkil edirdi. “*Satrap*” adı verilən bu əyalət hakimləri hərbi-iqta sisteminə görə müəyyənləşdirilmişdir. Atropatın Atropatenanın idarəsini hərbi sahədəki fəaliyyətlərinə görə əldə etdiyi təxmin edilir. Bu tarixdə Makedoniya kralı III Filip öldürülmüş, yerinə oğlu Aleksandr (İsgəndər: b.e.ə. 336-323) keçmişdi. İsgəndər atası Filipin Sarmatiya istiqamətində apardığı işğal siyasətinin üzünü cənub-şərqə çevirdi. Yunan şəhər dövlətlərini (*polis*) bir-bir ələ keçirdikdən sonra Kiçik Asiyaya daxil oldu. İsgəndər ilə III Dara orduları arasında cərəyan edən hər üç döyüş Əhəməni ordularının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Axırncı həlledici vuruşma b.e.ə. 331-ci ildə Ərdəbil ətrafında Qavqameldə baş verdi. Mənbələrdə Atropatın adı ilk dəfə bu döyüş ilə hallanır. Bu məlumata görə Midiya ordularının başında Atropat dayanırdı. Arrianın verdiyi məlumata görə, Qavqamel döyüşündə III Daranın süvari birliklərinə Atropat başçılıq edirdi. Atropatın əmrində albanlar, sakasenlər, kadusilər və amazonlar da yer alırdı.

Döyüşün sonunda Atropatın İsgəndərə təslim olub itaət etdiyi faktı da qeyd edilir. İsgəndər, Böyük Midiyanın idarəsini sərkərdələrindən Peretakeyə verərkən, Atropatın Kiçik Midiyadakı haqqlarına toxunmamışdı. B.e.ə. 328-ci ildən etibarən Atropat davamlı olaraq Atropatenanın başında durmuşdu. B.e.ə. 324-cü ildə Böyük Midiyada Bariaks üsyan edib özünü Parsua və Mada hökmdarı elan edərkən Atropat onu həbs edib İsgəndərə təslim etmişdi. Atropatın bu hərəkəti İsgəndərin ona inamını daha da artırmışdı. Eyni tarixdə Atropat İsgəndərlə birlikdə Sus şənliklərində iştirak etmiş, öz qızını Perdikki ilə evləndirərək *ellen aristokratiyası* ilə əlaqələrini gücləndirmişdi. İsgəndərin tarixini qələmə alan Arriana görə bu şənliklər sırasında Atropat ona “100 nəfərlik qadın döyüşçü (*amazonka*)” hədiyyə etmişdi.

B.e.ə. 323-cü ildə İsgəndərin ölümü ilə onun imperiyası parçalandı. İmperiyanın ən böyük və mərkəzi hissəsi Selevkilərin (*Selevikos*) əlinə keçdi. Böyük Mada Peretakeyə qalarkən, Misirdə Prolomeylər (*Ptolemeos*), Makedoniyada Antipatrlar (*Antipatros*) Friqiyada Lisimaklar (*Lisimakus*), Böyük Friqiyada Antiqonlar (*Antigonus*), Kapadokiyada Evmenlər (*Evmenus*), Karin və Kilikiyada Asandrlar (*Asandos*), Suriyada Laomedanlar (*Laomedonus*) söz sahibi oldular. İsgəndərin parçalanan imperiyasında yeganə yerli idarəçi Atropat idi ki, müstəqil bir dövlətin başçısına çevrildi. B.e.ə. 321-ci ildə Atropat Peretakenin ordularını məğlub edərək öz mövqeyini daha da gücləndirdi. Beləliklə, antik dövr mənbələrində Atropatın hakim olduğu Kiçik Mada ərazisi Atropat Midiyası və ya Atropatena adlanmağa başladı.

Atropat Selevkilərlə apardıqları müharibələr nəticəsində bölgədəki müstəqil hakimiyyətini qoruyub saxladı. Onun b.e.ə. 280-ci ildə vəfat etdiyi ehtimal edilir.

Antik əsərlərdə Atropatenada yaşayan xalqlar üçün ümumi bir ad *atropatenalı* (*atropatenai*) ifadəsi işlədilir. Bu azərbaycanlı adının ilk formasıdır. Bu dövldə hökmdar hakimiyyəti irsi idi. Cəmiyyət əyanlardan, tacirlər, sənətkarlar, kahinlər (maq), kəndlilər və qullardan ibarət idi. Mənbələrdən aydın görünür ki, Misir və Assuriyada olmuş quldarlıq quruluşu Atropatenada mövcud olmamışdır. Burada qul əməyindən istifadə olunmayıb.

Atropatenanın çiçəklənmə dövrü dövlətin banisi Atropat dövründən başlamış, b.e.ə. III əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdi. Bu tarixdən sonra xüsusilə Selevkilərin təzyiqi ilə Atropatenanın zəiflədiyi və hətta müəyyən mənada siyasi müstəqilliyini itirdiyi dövr başlanmışdır. Zira, b.e.ə. III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı Artabaz Selevki hökmdarı III Antioxun (*Antiochos*) hakimiyyətini qəbul etmişdir.

Artabaz. Onun vaxtında Şərqdə partlar Arsak başçılığında b.e.ə. 256-cı ildə Selevkilərə qarşı mübaribəyə başlayıb 6 il ərzində öz dövlətlərini yaratdılar. Partların başında *arsak/arsak* ünvanını daşıyan hökmdarlar dayanırdı. Arsak ünvanı “*sak/işquz bəyi, hökmdarı*” mənasına gəlirdi.

Atropatena ilə partlar etnik bağlara sahib idi. Atropatena Selevkilərə qarşı partların yanında yer alaraq onların hakimiyyətini qəbul etdilər. Partlar qısa müddətdə Mesopotamiya və Cənubi Qafqaza

sahib oldular. B.e.ə. 155-ci ildə I Mitridat *Armeni* əyalətini ələ keçirib qardaşı Valarsakı (*Vologeses*) buraya hakim təyin etdi. Valarsak buradakı Arsaklılar sülaləsinin banisi oldu və işquz kökənli Arsaklılar ailəsi Ərməniyyə bölgəsini uzun əsrlər idarə etdilər.

Part hökmdarı II Mitridatın (b.e.ə. 123-88) vəfatından sonra Parfiya dövləti daxilində taxt müharibələri meydana gəldi. Həmin vaxt Romanın bölgə üzərindəki təsiri də artdı. Roma hücumlarının ən böyüyü b.e.ə. 36-cı ildə gerçəkləşdi. Bu tarixdə romalı komandan Antoni (*Antonius*) təqribən 100 minlik ordu ilə Qafqaza hərəkət etdi. Onun qarşısına Parfiya hökmdarı IV Fərhad ilə Atropatena hökmdarı Artabazın başçılıq etdiyi 50 minlik qüvvə çıxdı. Roma ordularının iki dəfə artıq olmasına baxmayaraq, parfiya-atropatena birlikləri onları məğlubiyətə uğratdılar. Antoni qaçarkən döyüş meydanında 42.000 romalı əsgərin meyidi yatırdı. Lakin romalıların qoyub qaçdıqları zəngin qənimətin bölüşdürülməsində Atropatena hökmdarı Artabaz ilə Parfiya hökmdarı arasında mübahisə çıxdı. Antoniyə bir elçi göndərən Artabaz parflar qarşısına ona kömək edəcəyini bildirdi. Artabaz ilə qohumluq əlaqəsi təsis edən Antoni sürətlə hərəkət edərək b.e.ə. 34-cü ildə Şərqi Anadoluda arsaklı ordularına çatdı. Bölgənin idarəsini Atrabaza verən Antoni Misirə hərəkət etmək üçün bölgədən ayrıldı. Lakin b.e.ə. 32-ci ildə təkrar bölgəyə qayıdan Antoni burada Atropatena hökmdarı Artabaz ilə görüşdü. Antoninin geri qayıtması ilə Atropatena üzərinə hərəkət edən Parfiya hökmdarı ölkəni əlinə keçirib, Artabazı məğlub etdi və öz oğlu Artakezyası Şərqi Anadoludakı Arsaklılarının başına keçirdi.

Artaban. Fərhadın vəfatından sonra Parfiya taxtına Vonon (*Vonones*) çıxdı. Onun zamanında partlar üsyan etdilər. Üsyançıların başında Xəzər dənizi ətrafında *dahalar* arasında böyümüş və Atropatena hökmdarı olan Artaban dayanırdı. Partlar onun işquz və arsak mənşəli olduğunu əsas alaraq Parfiya taxtına oturdular. Artaban ana tərəfdən part idi. Onun anası IV Fərhadın qızı idi. Atası isə Atropat nəslindən idi.

Artaban bu dəvəti qəbul edib, Atropatenedən hərəkətlə Parfiya paytaxtına gələrək şəhərə hücum etdi. İlk hücumda Vonona məğlub olan Artaban dağılan ordusunu yenidən toplayıb ikinci hücumda onu məğlub etdi. Vonon sadıq adamları ilə Suriya istiqamətində qaçdı. Onu təqib edən Atropatena əsgərləri Vanonun əmrindəki birlikləri qılıncdan keçirdilər. Beləliklə, Atropatena hökmdarı Artaban Parfiya hökmdarı

elan edildi. Vanon ilə Artaban arasında müharibələr 10-16-cı illər arasında davam etdi və Artabanın qalibiyyəti ilə qurtardı. Miladi 16-cı ildən Parfiya dövlətinin süqut etdiyi 227-ci ilə qədər Parfiya dövlətinin başında Atropatena sülaləsi dayandı.

Artaban dövründə (10-cu ildən Atropatenada, 16-40-cı illər arasında Parfiyada) Şərqi Anadolu da ələ keçirildi və Artaban öz varislərini bölgəyə təyin etdi. Beləliklə, 16-cı ildən etibarən atropatenalı Artaban ailəsi Parfiya, Atropatena və Şərqi Anadoludakı arsaklı torpaqlarını ələ keçirdilər. Artaban özü isə III Artaban adı ilə taxta çıxmışdır.

Roma mənbələri Artabanın güclü və ağıllı bir dövlət adamı olduğundan bəhs edirlər. O, əvvəlcə Suriyaya, oradan da Anadoluya qaçıb romalılardan hərbi kömək istəyən Vononu ortadan qaldırdı. Arxasından dövlət daxilindəki güclü feodal qrupları təmizlədi. Romaya qarşı xristianlıq silahından istifadə edən Artaban bu siyasətində çox böyük nəliyyəət əldə etdi. Bu məqsədlə o Roma zülmündən qaçan xristianlara ölkəsində yaşamaq hüququ verdi. Eyni zamanda Artaban Babil hökmdarı Baltazar dövründə bölgəyə sürgün edilən müsəvilərə geniş dini və ticari imtiyazlar verdi. Ağıllı və tədbirli bir siyasətçi olmasına baxmayaraq, Artaban part bəylərinə qarşı rəhimsiz idi. Bu siyasəti 37-ci ildə üsyana səbəb oldu. Artaban qısa müddətdə taxtdan uzaqlaşdırıldı. Lakin 38-ci ildə Artaban yenidən Parfiya dövlətinin idarəsini öz əlinə keçirdi. Bu tarixdən bir neçə il sonra da bir məlumata görə 40, digər bir tarixə görə 42-ci ildə vəfat etdi.

Süqutu. Artaban öldüyü vaxt taxta əvvəlcə böyük oğlu Vardan (40-46), sonra isə ikinci oğlu Qotarz (46-51) keçdi. Qotarz çox zalım hökmdar idi. O, şübhələndiyi bütün taxt varislərini edam etdirdi. Yeganə varis olaraq oğlu Vologes (Vologes/Valarsak) saxladı.

Artaban Parfiya taxtına çıxdıqdan sonra vəlihədlər siyasi və hərbi təcrübə qazanmaq üçün Atropatenaya göndərilirdilər. Həm Qotarz, həm də ondan sonra taxta çıxan oğlu Vologes vəlihədlər dövrələrində Atropatenanı idarə etmişdilər. Artaban tərəfindən qoyulan bu ənənə sonra da davam etdirildi. 224-cü ilə qədər Parfiya dövlətini idarə etmiş II Pakor (*Bakur*), II Vologes, III Vologes, V Artaban və V Vologes part hökmdarı olmadan əvvəl Atropatena hakimi olmuşlar.

224-cü ildə V Artabanın hakimiyyəti illərində Sasani sülaləsindən II Ərdəşir Parfiya dövlətinin varlığına son qoydu. 227-ci

ildə Atropatena hakimi və Parfiya vəliəhdi olan Vologesin ortadan qaldırılması ilə də Arsaklılar sülaləsinin hakimiyyəti sona çatdı.

Atropatenada insanlar Zərdüştdininə sitayiş edirdilər. Zərdüştdininin yaradıcısı Zərdüştd olmuşdur. O, b.e.ə.VII əsrin ortalarında Azərbaycanda anadan olmuşdur. Mənbələrdə göstərilir ki, o özünü b.e.ə. 595-ci ildə peyğəmbər elan etmişdi. Məlum olduğu kimi zərdüştlüyün müqəddəs kitabı “Avesta”-dır. Bu dində od mühüm yer tutur. Təsadüfi deyil ki, bəzən buna Atəşpərəstlik də deyirlər. Zərdüştliyin baş məbədi Atropatena ərazisindəki Qazakada yerləşirdi. Məbəddə daima od yanırdı və heç vaxt onu söndürmədülər.

Hökmdarları:

Atropat	b.e.ə.328 – 280
Artabazan	b.e.ə.230 – 190
Mitridat	b.e.ə.110 – 65
Dara	b.e.ə.65 – 50
I Ariobarzan	b.e.ə.50 – 30
I Artavazd	b.e.ə.30 – 20
II Ariobarzan	b.e.ə.20 – m. 2
II Artavazd	2 – 20
Vanon	20 – 30
III Artaban	30 – 40
IV Artaban	40 – 51
Kudarz	51 – 80
Pakor	80 – 128
II Vologez	128 – 148
III Vologez	148 – 192
IV Vologez	192 – 207
V Artaban	207 – 222
V Vologez	222 – 227

ALBANIYA

b.e.ə.IV əsr – miladi 705

Mənbələrdəki adı: Albania, Albaniya, ər-Ran, Arran, Aran.

Ərazisi: Cənubi Qafqazın cənubu, indiki Şimali Azərbaycan

Sərhədləri: şimalda Dərbəndin şimalı, qərbdə Qabırlı çayı, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Araz çayı.

Paytaxtı: Kabalaka, Bərdə

Şəhərləri: Çola, Kabalaka (Qəbələ), Dərbənd, Bərdə, Paytakaran, Utuk,

Qalalar: Çaqqallı, Seyidtala, Uzuntala, Mollaişıqlı, Şıxdərə Kəlləsi, Təzəkənt, Qaratəpə, Torpaqqala, Urseki, Tarku, Dərbənd və s.

Əyalətləri: Çola, Lipina, Kambisena, Acari/Eceri (*ağaçəri*) və ya Dəşd-i Bazkan, Qəbələ, Sakasena, Paytarakan/Balasaqan, Uti, Girdiman/Girduman, Arsak, Sisaka/Sünük.

Tayfalar: albanlar, kimaklar (ijmaklar), xəçmataklar, məskutlar, hunlar, oqurlar, xəzərlər, tavasparlar, çilblər, leqlər, sabirlər, kaspilər, utilər, xenuklar, qluarlar, qarqarlar, qatlar, lipinlər, skiflər, balaslar, akatsirlər.

Tarixi: B.e.ə. 323-cü ildə İsgəndərin vəfatı ilə bölgədə yaranan siyasi bir boşluqdan istifadə edən *albanlar* öz dövlətlərini yaratdılar. Albaniya 26 tayfanın ittifaqından yaranmışdır. Həmin tayfalar arasında siyasi və hərbi cəhətdən ən güclü tayfa albanlar hesab edilirdi. Albaniya dövlətini meydana gətirən tayfalar arasında *uti/utidur*, *qarqar*, *saksin*, *mük*, *ud*, *sovde*, *kaspi*, *gel*, *leq*, *silv/çilb*, *lupen* (aluban), *çul/sul* və d. yer alırdı.

Yunan müəlliflərinə görə, Albaniya ərazisi, Samur dağlarının şimal ətəklərindən şimal-qərbdə İori-Yori və Alazan çaylarının yuxarı istiqamətinə qədər, Xəzər dənizi sahilləri boyunca Dərbəndə qədər uzanırdı. Ərazi etibarilə b.e.ə. IV əsrdən miladi VIII əsrə qədər geniş bir torpaq sahəsini əhatə edən Albaniyanın tam olaraq yerləşdiyi coğrafiya Cənubi Qafqazın $\frac{3}{4}$ hissəsini təşkil edirdi. Etnik cəhətdən albanlar ölkəyə bütünlüklə yayılmış və əsas hakim qüvvəyə çevrilmişdi. Albanların işquzların-massagetlərin törəmələri olduğu hesab edilir.

Antik dövr mənbələrində *alban* adı ilk dəfə b.e.ə. I əsr -miladi I əsrlərdə qeydə alınıb (Strabon). Daha sonra II əsr müəlliflərindən Arrian (Arrianus) Qavqamel müharibəsini təsvir edərkən III Daranın muzdlu əsgərləri arasında albanların adını qeyd edir. Bu məlumat

tarixçilərə Alban dövlətinin tarixini b.e.ə. IV əsrdən hesablamağa əsas verir.

İlk Alban hökmdarları: Aran sülaləsindən əvvəl Albaniyada hökmdarlıq etmiş hakimlər arasında Orozis, Kozis və Zoberinin adları qeyd edilir. Bu hökmdarların adının türkcə olması çox maraqlıdır: Zober/Çapar, Orozis/Aruz, Kozis/Koç. Adı qeyd edilən bu hökmdarlar Roma hücumlarına qarşı mübarizə aparan alban ordularının başında yer alıblar. Musa Kalankatuklu öz əsərində alban hökmdarları şəcərəsində aşağıdakı Alban hökmdarlarının adını qeyd edib: Ərnək (İrnək), Horay (Koray), Əmbək, Xiran (Qıran), Həraq (Quraq), Qaynaq, Əncaq, Dalaq, Saqayordu və s.

Aranşahlar. Albaniyada hökm sürmüş ilk sülalə Aranşahlar olub. Aranşahlar sülaləsinin banisi Aran hesab edilir. Musa Kalankatuklu onun haqqında belə yazır: “Hökmdar qəbilələr üzərində hakim və canişinlər təyin edir və onun əmrilə Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olundu. Aran Araz çayından başlayaraq, Hunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq aldı. Uti, Girdiman, Tsovd və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da həmin Aranın oğullarının nəslindəndir”.

Aranşahlar sülaləsinin ilk nümayəndəsi hesab edilən Aranın hakimiyyəti b.e.ə. II əsr ilə miladi I əsrlər arasına yerləşdirilir. Kalankatuklu onun Parfiya hökmdarı Valarş (I Volgez: 50-76-cı illər) dövründə Albaniyanın hakimi təyin edildiyini yazır. Lakin eyni müəllif “Yafəsdən və Arandan başlayaraq III Vaçaqana qədər Albaniyada hakim olmuş hökmdarların” əfsanəvi şəcərəsində Aranı “İbrahim peyğəmbər dövrünə” yerləşdirir. Hər iki tarix arasında min illik fərq mövcuddur.

Arsaklar. Parfiyalılar Albaniyada təxminən Roma ilə yaşanan siyasi böhrana görə Aranşahların hakimiyyətinə son qoyub yerinə Arsak sülaləsinin nümayəndələrini təyin etməyə başladılar. Albaniyada ilk Arsak sülaləsinin təmsilçisi Cəsur I Vaçaqan olub. Kalankatuklu, Albaniyada Arsaklılar sülaləsinin şəcərəsini belə qeyd edir: Cəsur I Vaçaqan, I Vaçe, Urnayr, II Vaçaqan, Mehravan, Satoy, Asay, Arsvagen, II Vaçe və Mömin III Vaçaqan.

İşquz mənşəli Arsaklılar Orta Şərqi hakimiyyətini ələ keçirdikdən sonra ələ keçirdikləri əyalətləri öz vassalları vəziyyətinə saldıqları dövlətlərin başına öz nümayəndələrini təyin etdilər.

Hakimiyyətə gətirilən Arsaklı nəslinin nümayəndələri ələ keçirdikləri torpaqların mirasçısı hesab edilirdi. Beləliklə, I əsrdən sonra Pasuada, Elimaidada, Atropatenada, Hirkaniada, Hindistanda, Ərməniyyədə, İberiyada, Makedoniyada və Albaniyada Parfiya hakim sülaləsi nəslindən gələn Arsaklar sülaləsi meydana çıxdı.

Albaniyada Arsaklar sülaləsinin ilk nümayəndəsi Cəsur I Vaçaqan 215-255-ci illər arasında hökm sürüb. Kalankatuklu onu “Albaniya əyalətinin hakimi” olaraq tanıdır. 215-ci ildə Parfiya dövləti daxilində başlayan siyasi böhran Sasanilərin (224-656) Parfiyanın hakimiyyətinə son qoyması ilə nəticələndi. Albaniya I Şapur dövründə (241-272) Sasanilərin təsiri altına keçdi. Bunu I Şapurun 262-ci ildə Nəqş-i Rüstəmdəki məbədin divarına həkk etdirdiyi kitabə təsdiq edir. Kitabədə I Şapura itaət edən ölkələr arasında Atropatena, İberiya, Midiya və digər ölkələrlə birlikdə Albaniya və Balasakanın da adı qeyd edilib.

Həmin vaxt Albaniyanın başında I Vaçe (255-262) dayanırdı. Bu dövrlərdə Albaniyadan müstəqil hərəkət edən Balasakan/Balasaqun, yəni Paytakaranda bəzən hun, bəzən də massaget kökənli olaraq göstərilən Sanatürk (298-338) hökm sürürdü. Alban və qrabarca əsərlərdə onu “*hun orduları komandanı*”, “*hun orduları hökmdarı*”, “*saysız orduların başçısı*”, “*massaget hökmdarı*”, “*məskut ordularının hökmdarı*”, “*hun və məskut ordularının hökmdarı*”, “*Paytakaran hakimi*” kimi təsvir edirlər.

Sanaturk 330-cu ildə özünü Balasakan hökmdarı elan etmiş və Şərqi Anadoluda Arsaklı sülaləsinin torpaqlarını əlinə keçirmişdi. Sanatürk ətrafına yığıdığı hunlardan, massagetlərdən və albanlardan ibarət təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə Ərməniyyə ərazisinə hücum etmişdi. Bütün bölgəni öz hakimiyyəti altına alan Sanatürk 338-ci ildə Vaçe tərəfindən məğlub edilmişdi.

Urnayr: Sanatürkun ortaya çıxdığı dövrdə Albaniyanın başında Urnayr (313-371) dayanırdı. Onun dövründə Albaniyada xristianlıq dövlət dini elan edilmişdi. Urnayr Sasani hökmdarı II Şapurun bacısı ilə evlənərək öz vəziyyətini gücləndirdi. Bu müttəfiqlik əlaqəsinə sadıq qalan Urnayr Roma hücumu qarşısında Sasanilər tərəfində yer alıb, 371-ci ildə Dzirav çölündəki döyüşdə iştirak etdi. Həmin döyüşdə aldığı yaradan bir qədər sonra vəfat etdi.

Arsvagen: Urnayrdan sonra Albaniyanın başına Arsvagen (Asugen: 430-440) keçdi. Onun dövründə Alban əlifbası yenidən hazırlandı. Kalankatukluya görə, maarifçi Maştos Alban hökmdarı

Arsvagen və Albaniya katalikosu Yeremeyin yanına gəldi, onlar da Maştosun təbliğini qəbul etdilər və yeni əlifbanın hazırlanmasına qərar verdilər. Maştos da müdrik sünikli tərcüməçi Benyaminin (Bünyamin) köməyi ilə alban əlifbasını hazırladı.

Vaçe: Arsvagen də Urnayr kimi Sasanilərlə qohumluq əlaqəsi yaratdı. O, II Yezdigerdin bacısı ilə evləndi. Bu izdivacdən dünyaya gələn oğlu Vaçe 440-463-cü illər arasında Albaniya hökmdarı oldu. Onun dövründə Parfiyanın son dövründə Şərqi Anadoluda məskunlaşan və qrabarca mənbelərdə Mamiqunlar (*Mamikonyan*) adlanan türk əsilli qarahunlardan Vardan Mamik başçılığında Sasanilərə qarşı böyük bir üsyan başladı. 450-ci ildə Xalxal yaxınlığında baş verən vuruşmada qarahunlar Sasani ordusunu məğlub etdilər. Qarahunlar şimalda Atillanın tabeliyindəki hunlardan aldıkları hərbi kömək nəticəsində uzun müddət Sasanilərə qarşı mübarizə apardılar. Firuzun hakimiyyəti dövründə (459-484) II Vaçe Çola qapısını əlinə keçirərək massagetlərlə müqavilə bağlayıb və qarahun-alban ittifaqını zəiflətməyə çalışdı. Firuz hunlardan kömək istədi. 462-ci ildə hayladurlar (*haylatürk*) Firuzun müttəfiqi kimi Albaniyaya hücum etdilər. Haylandur hücumu nəticəsində 463-cü ildə II Vaçe hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı.

II Vaçenin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra Albaniya uzun müddət Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olundu. 487-ci ildə II Vaçenin əmisi oğlu və Albaniyada Arsaklı nəslinin son nümayəndəsi Mömin III Vaçeqaq hakimiyyətə keçdi. Onun hakimiyyəti 510-cu ilə qədər davam etdi və həmin tarixdə Arsaklar sülaləsi sona çatdı. Beləliklə, Albaniyada Arsaklar hakimiyyəti 300 il davam etdi. Arsaklılar dövrü Albaniyasının əsas hadisəsi xristianlığın qəbulu və Albaniyanın xristianlaşması idi. Albaniya 510-629-cü illər arasında Sasani mərzbanları tərəfindən idarə edilmişdir.

Mehranilər: Mehranilər *sasani* nəslindən idi. Bu sülalənin banisi Mehran olub. 510-cu ildə II Xosrovun hakimiyyəti dövründə (591-628) baş verən saray çevrilişinə qarışan Mehran cəzalandırılmaq qorxusu ilə Xəzər xaqanının yanına qaçmaq üçün Azərbaycan istiqamətində hərəkət etdi. Mehranla birlikdə təqribən 30 minlik heyət də Sasani ölkəsini tərk edib Albaniyaya gəldi. Gələnlərin çoxunu Mehranın öz ailəsi, qohum-əqrabaları və onun yanında yer alan türk komandanların ailəsi təşkil edirdi. Mehranla birlikdə hərbi çevrilişdə iştirak edən Sasani sülaləsinin bir başqa nümayəndəsi Bəhram Çubin də Xorasan istiqamətində qaçaraq türklərə pənah apardı. Bəhram Çubinin türklər

arasında yerləşən ailəsi 819-cu ildə ortaya çıxan Samanilər dövlətinin əsasını qoydu.

Mehran Albaniyanın Girdiman əyalətinə çatdığında Xosrovun elçisi onun ordugahına gəlib şahın onu bağışladığını və yerləşdiyi ölkənin idarəsini ona verildiyini bildirdi. Bunun üzərinə Mehran da Albaniyanın Girdiman əyalətinə yerləşərək bölgənin idarəsini əlinə keçirdi. Kalankatukluya görə, Girdimanda məskun olan Mehran Aranşahlar nəslindən gələn 12 hakimi dəvət edərək zəhərləyərək onları öldürdü və əyalətin sahibi oldu. Mehranın nəvəsi Cəsur Vardan da 60 alban hakimini ziyafətə dəvət edərək onları öldürmüş və Albaniyanın tamamına sahib olmuşdu. Kalankatuklu, Mehranilər sülaləsinin nümayəndələrini belə sıralayır: Mehr, Aramel, Vard, Cəsur Vardan, Vardan, Varazman, Varaz-Qriqor, Varaz-Peroz (Firuz), Cavanşir, Yezid-Xosrov və Varazman.

Mehranilər Varaz-Qriqor dövründə (630-642) Alban katalikosu Viro vasitəsilə xristianlığı qəbul etdilər. Bizans hökmdarı İrakli Sasani səfəri sırasında Albaniyaya hücum etmiş və 628-ci ildə Varaz-Qriqoru *diofizit* elan etmişdi. Buna görə də Varaz-Qriqor 630-cu ildə katalikos Viro vasitəsilə yenidən xaç suyundan keçib *monofizit* olmuşdu.

Cavanşir: Mehranilərin ən böyük hökmdarı Varaz-Qriqorun oğlu Cavanşir olub. O, hələ atasının dövründə alban orduları baş komandanı təyin edilmiş və ərəb-sasani müharibələrində Sasanilərin tərəfində yer almışdı. Xüsusilə də 637-ci ildə Kadisiyyə müharibəsində göstərdiyi igidliyə görə Sasani hökmdarı III Yezdigerd tərəfindən hakimiyyət rəmzi olan “çətir, qızıl mizraq və qızılla bəzənmiş zirehlə mükafatlandırılmışdır. Bunlar hər zaman onun qabağında daşınırdı”.

Cavanşir adı Xəzər dövrü sənədlərində “*javaşiqar*” olaraq “ordu başçısı” mənasında qeyd edilib. Cavanşirin 636/42-680 illər arası Alban hökmdarı olub. Kalankatukluya görə “Cəsur Cavanşir uzun illər boyunca bu ağır (ərəb-sasani) döyüşlərində yer aldı. Bu vuruşmalarda bir dəfə ağır şəkildə yaralandı və axırda onlarla vidalaşdı. Nur sifətli Cavanşir İran müharibələrində böyük şöhrət əldə etdi və şahın əmri ilə Albaniya taxtına oturdu”.

Cavanşirin hakimiyyəti mürəkkəb bir dövrlə rastlaşdı. Onun dövründə Albaniya yüz illik xəzər-ərəb müharibələrinin meydanına çevrildi. Dövrün iki böyük gücü qarşısında Cavanşir əvvəlcə üçüncü bir güc - Bizansa yanaşmaq istədi. Lakin siyasi mənfəətlərin Əməvilər tərəfində olmaqdan keçdiyini başa düşərək iki dəfə Şama getdi və

Xəlifə I Muaviyyənin hüzuruna çıxdı. Xəlifə I Muaviyyənin Cavanşiri Albaniyanın hökmdarı kimi qəbul etdi.

Görünür, Xəlifə I Muaviyyə üçün xəzərlərin qarşısını almaqda Cavanşirin Albaniyadakı varlığı sərf edirdi. Doğrudan da Cavanşir Xəzər xaqanının qızı ilə evlənib onların hücumlarını səngidə bildi. Cavanşirdən sonra Mehranilərin Albaniyadakı hakimiyyəti formal hal aldı. Bölgə ərəb əmirlərinin nəzarəti altına keçdi.

Mehranilər sülaləsinin son dövrləri Albaniyada *pavlikian* inancının təsiri altında keçdi və bu da Qafqaz xristianlığı arasında çoxlu dini və məzhəbi toqquşmalara səbəb oldu. Nəticədə 705-ci ildə Mehranilər bu məzhəb toqquşmalarının qurbanı olub siyasi hakimiyyətlərini itirdilər. Onların bir qolu isə uzun müddət Şəki və Qarabağ bölgəsində varlığını davam etdirdilər.

Hökmdarları:

Oroyz (Aruz)	b.e.ə. 80-30
Zober (Çapar)	b.e.ə.30-m. 10
Aran	b.e.ə. I əsr
Arşakilər sülaləsi:	II əsr - 510
I Vaçeğan	
I Vaçe	
Urnayr	313 – 371
II Vaçeğan	
Mirhavan	
Satoy	
Asay	
Asyagen	? – 444
II Vaçe	457 – 461
Berzabod	461 – 484
III Vaçeğan	484 – 510
Mehranilər sülaləsi:	510 – 705
Mehran	480 – 510
Hormel	510 – 540
Vard	540 – 570
Vardan	570 – 600
I Varazman	600 – 627
Şuşik	627 – 628

I Varaz Qriqor	628 – 636
II Varaz Firuz	636
Yezid Hüsrev	636 – 637
II Varazman	637 – 638
Cavanşir	638 – 680
III Varaz Tridat	680 – 699
Sparma (qadın)	699 – 702
Şeroy	702 – 704
III Varaz Tridat	704 – 705

SABİR XAQANLIĞI 500-558

Mənbələrdəki adı: Sabir, Hun-sabirlər

Paytaxtı: Sabiran (Şabran)

Ərazisi: Şimali və Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu

Sərhədləri: şimalda Volqa çayı, cənubda Kür çayı, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Ağrı dağları.

Mənşəyi: türk

Tarixi: Sabirlər 463-cü ildə Qara dənizin şimal hissəsində oqur boylarından şaraqur və onoqurları məğlub edib Qafqazda məskunlaşdılar. Sabirlər 350-450-ci illər arasında mərhələli şəkildə qərb istiqamətində köç ediblər. Sabirlərin əsas hissəsi 450-ci ildə İli çayı ilə Tanrı dağları (Tiyan-şan) arasında yaşayırdı. 460-cı ildə avarlar (ju-juanlar) sabirlərə son zərbəni vurdular. Bundan sonra sabirlər şimal-şərqi Qazaxıstana gələrək Tobol və İşim çayları ətrafında köç edib, oqurları qərbə qovaraq onların arxasından Şimali Xəzər istiqamətində yollarına davam etdilər.

Sabirlər ilə oqur (oğuz) boylarının ilk qarşılaşması Ob və İrtiş çayları arasında oldu. Avarlar tərəfindən məğlub edilən sabirlər oqurların yurdlarına hücum etdilər. Bunun üzərinə oqurlar şaraqurların ölkəsinə hərəkət etdilər. Beləliklə, Şimali Çində avarların ortaya çıxışı yeni bir xalqlar köçünə səbəb oldu və sabirlər oqurların torpaqlarını istila edərək, onların qərbə hərəkətinə yol açdılar. 506-cı ildə sabirlərin böyük bir hissəsi Ural və Volqa çayını keçib Xəzərin şimal-qərb hissəsindəki ərazilərə yerləşdilər.

Qaynaqlar sabirlərin Şimali Qara dəniz yolu ilə Balkanlar istiqamətində deyil, aşağıya doğru Qafqaz istiqamətində hərəkət etdiyini yazırlar. Sabirlər bölgədəki digər türk tayfalarını da hakimiyyətləri altına alıb güclü bir xaqanlıq yaratdılar. Buna görə də onlara “hun-sabirlər” adı verildi. Beləliklə, 500-cü ildən etibarən bütün Şimali Qafqaz, Xəzər dənizinin şimal-qərb və Qara dənizin şimal-şərq hissəsində yer alan torpaqlarda yeni bir türk dövləti Sabir xaqanlığı yarandı.

Ambazuk. 513-ci ildə hun-sabirlər farslar tərəfindən müdafiə edilən “qapı”ya yaxınlaşdılar. Onların başında Ambazuk dayanırdı. Sabirlər Sasani və Bizans hökmdarlarına elçilər göndərərək onlardan xərac tələb etdilər. 515/16-cı ildə sabirlər Azərbaycan üzərindən həm

Sasani, həm də Bizans torpaqlarına geniş miqyaslı hərbi səfərlər etdilər. Bizans tarixçisi Malalas, sabirlərin bir döyüşdə 100 minlik əsgərə sahib olduqlarını yazır. Prokopiusun isə sabirlərin əllərində “müdafiəni yarım keçən o vaxta qədər heç kəsin görmədiyi silahlar”ın olduğunu xəbər verir. Marsellinin verdiyi məlumata görə, sabirlər 515-ci ildə Cənubi Qafqaz və Anadolu şəhərlərini yağmaladılar. 516-cı ildə sabirlər və hunlar Anadoluya daxil oldular, Kappadokiya, Qalatya və Pontusu viran edib od vurdular və Eukhaitaya qədər gəldilər.

Sabir xaqanlığının ilk xaqanı Ambazuk idi. Onun 516-cı ildən əvvəl öldüyü məlumdur. 521-ci ildə sabirlərin başında Zilingd (Çiling) adında bir hökmdar dayanırdı. Bu şəxs Ambazukun oğlu olmalıdır.

Sabirlər 515/16-cı ildə Konyaya (Lycaonia) hücum etdilər. Belə ki, sabirlər “ələ keçirdikləri Roma əyalətlərindəki insanları öldürüb, mülklərini yağma edib böyük qənimətlərlə geri qayıtdılar. Beləliklə soyğuna məruz qalan şəhərlər haqqındakı xəbərlər imperatora çatdı. Bu səbəbdən Anastasios Kappadokiyanın əsas yerlərini gücləndirmək məcburiyyətində qaldı, həmin bölgədəki əhalidən üç il vergi almadı”.

Həmin vaxt Sasani hökmdarı Qubad idi. Onun hakimiyyətinin sonlarında Bizans-Sasani müharibəsi yenidən başladı. Bu müharibədə sabirlər bəzən sasaniləri, bəzən də Bizansı dəstəkləyirdi. Sabirlər həm Bizansa, həm də Sasanilərə hərbi kömək edərək bu iki imperiyanı bir-birinə qırdıraraq zəiflətmək məqsədi güdürdülər.

Bolak və Boarık. 522-525-ci illər arasında Sabir xaqanı Çiling öldü. Yerinə əvvəlcə Bolok (Balak), daha sonra arvadı Boariksi (Boarık) keçdi. Bolak/Balak zamanında sabirlərin Bizans-Sasani müharibəsində Sasanilərin tərəfində yer aldılar. 527-ci ildə Boarığın hakimiyyətə gəlməsi ilə Bizans ilə Sabir dövlətləri arasında diplomatik münasibətlər yenidən başladı, sabirlər bu dəfə Sasanilərə qarşı vuruşmağa başladılar.

Sabirlərin qadın hökmdarı Boarık kişi kimi tədbirli və çox qüdrətli hökmdar idi. İki azyaşlı oğlu var idi. Əri Balakın vəfatından sonra hunların 100 minlik ordusunu o idarə edirdi.

Sabirlərin əsas kütləsi Araza qədər Albaniya torpaqlarında məskunlaşdılar. Onların əsas məskunlaşdıqları ərazilər Qarabağ, Şirvan və Beyləqan ərazisi idi. Şabranı özlərinin mərkəzi olaraq seçən sabirlər bu bölgədən davamlı Sasani və Bizansa qarşı hücumlar təşkil edirdilər. Belə ki, bir müddət sonra sabirlərin Sasanilərin tərəfinə keçərək Bizansa qarşı vuruşmağa başladılar. Sabirlər Bizans əyalətlərini

yağmaladılar. İmperator, Rufinus Patrikusu şərqi istiqamətində göndərdi. 531-ci ildə Sasani hökmdarı Qubad öldü. Sasanilər Malatyani (Martyropolis) ələ keçirdikdən sonra Bizansa sülh təklif etdilər. Sabirlər də bu vaxt Sasanilərə kömək məqsədi ilə Malatya istiqamətində yola çıxmışdı. Amma Malatyaya çatdıqlarında Sasani ordusunun bölgəni tərk etdiklərini gördülər. Sabirlər Bizans torpaqlarının işğalına başladılar. Sabirlər Suriyada Hələbə qədər gəlib, Antakyanın dörd günlük məsafəsində dayandılar. Böyük miqdarda qənimət ələ keçirib geri qayıtdılar. Eyni tarixdə Bizansla Sasanilər arasında sülh bağlandı. Sasani taxtına keçən I Xosrov Ənuşirəvan özü sabir əsilli bir qadından anadan olub, qəbul etdiyi ünvan “Ənuşirəvan” adı da türkcə idi. Ənuşirəvanın özü də xəzər (sabir) hökmdarının qızı ilə evlənmişdi.

Sabir xaqanlığı Volqa ətrafına, Xəzər dənizinin şimal-qərbinə, bütün Şimali Qafqaza, Kür çayına qədər Azərbaycana sahib böyük bir dövlət idi. Sabirlər bütün Qafqazı öz hakimiyyətləri altında birləşdirmiş, mərkəzi Şabran olan xaqanlıq yaratmışdılar. Araşdırmalar sabirlərin hakimiyyətinin Volqanın şərqi istiqamətində uzandığını deməyə əsas verir. Aparılan araşdırmalar Qərbi Sibirdəki Voqul, Ostiyak və İrtiş çayı ətrafında yaşayan tatarların sabirlərin buradakı xalqlar üzərində güclü təsir yaratdığını göstərir. Sibir adı Sabir adından yaranmışdır. Bu məlumatlar Sabir xaqanlığının şərqi sərhəddinin İrtiş çayına qədər uzandığını və ya sabirlərin tamamının qərbə gəlməyib Ob, İrtiş çayı ətrafında yaşamağa davam etdiklərini göstərir. Sabirlərin əsas məskənləri Kubandan Dəryal, Dərbəndə və Kür çayına qədər uzanırdı.

Sasani şahı I Xosrov ilə sabirlər arasında döyüşlər Azərbaycan ərazisində cərəyan etmişdi. Sabirlər Kür çayına qədər Azərbaycan (Albanya/Aran) ölkəsində məskunlaşmış və xüsusən də sabir kimliyinin davamı olaraq ortaya çıxacaq Şabran və Şirvan əyalətlərinin əsas əhalisini təşkil etmişlər. Sabirlər bu bölgədə Şirvan, Şabran, Savir, Suvarik, Şabir-Xost (Xurs/Xursan) kimi yeni məskənlər yaratdılar. I Xosrov Dərbəndə qədər olan əraziləri ələ keçirmiş və Dərbənd səddini yenidən inşa edərək türklərin hücumlarının qarşısını almağa çalışdı. I Xosrov əsir olaraq ələ keçirdiyi türklərdən sul/çor tayfasına mənsub 10 min insanı da Azərbaycanda yerləşdirməyə müvəffəq oldu.

Göytürklərdən qaçan avarların 558-ci ildə Şimali Qaradəniz düzənliklərində ortaya çıxması və sabirləri məğlub etməsi Sabir xaqanlığının süqutuna səbəb oldu.

Sabir xaqanlığının bir dövlət kimi ortadan qalxması 560-cı illərə təsadüf edir. 568-ci ildə avarların arxasından Qafqaza hərəkət edən Türk xaqanlığının qərb hissəsinin idarəçisi Sincibu (İstəmi) Xaqan burada Sasani şahı I Xosrovla bir müqavilə bağlayıb Kür çayına qədər bütün Qafqazı ələ keçirdi. Sabir xalqlarını özünə tabe edən İstəmi *barsillər, səməndər və bələncərlər* və digər türk tayfalarını Xəzər adı altında birləşdirdi.

Göytürklərin Qafqazdakı hakimiyyəti 568-620-ci illər arasında davam etdi və bu tarixdən sonra sabir tayfaları yenidən təşkilatlanaraq Xəzər xaqanlığının əsasını qoydular.

Hökmdarları

Ambazuk – 500-515

Zilingə (Çiling) – 516-525

Bolak – 525-527

(qadın) Boarik – 527-?

SACİLƏR 889 – 941

Mənbələrdəki adı: Sacilər, ali-Saci, Sac oğulları

Paytaxtı: Marağa və Ərdəbil

Ərazisi: Azərbaycan, Aran, Ərməniyyə, Kartli-Kaxetiya, Rey, Zəncan, Vaspurakan.

Sərhədləri: şimalda Dərbənd, şərqdə Rey, cənubda Həmədan, qərbdə Van gölü.

Əyalətləri: Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Zəncan, Qəzvin, Muğan, Dvin, Bərdə, Dərbənd, Tiflis, Şirvan, Rey və s.

Tarixi: Azərbaycan ərazisində yaranan ilk müsəlman-türk dövləti olan Sacilər əslən Orta Asiyanın Uşrusana əyalətindəndir. Sülalənin ilk nümayəndəsi Əbu-Sac Divdad ibn Yusif Divdes idi. Əbu-Sac Xilafətin ən güclü türk əmirilərindən idi. İstəxriyə görə, Əbu-Sac “öz adıyla adlanan sülalənin banisi olub, xəlifəyə xidmətləri səbəbi ilə xilafətin ən böyük əyaləti Azərbaycanı mülk olaraq almışdı”.

Əbu-Sac Afşinlə birlikdə Babək üsyanının yatırılmasında iştirak edib. Babəkin qaçdığını öyrənən Afşin, Əbu-Sacın tabeliyində olan 400-500 nəfərlik hərbi dəstəni onu təqib etməsi üçün göndərdi. Əbu-Sac Ərməniyyədə (indiki Türkiyənin ərazisində yerləşir-İ.M.) Babəkə çatdı, lakin onu ələ keçirə bilmədi. Amma onun qardaşını, anasını, arvadını və əmirilərindən Muaviyəni həbs edib Afşinin hüzuruna gətirdi. Təqibini davam etdirən Əbu-Sac nəhayət 15 sentyabr 837-ci ildə Babəki həbs etdi və onu Bərzənddə Afşinin qərargahına gətirdi.

Məhəmməd əl-Afşin: Əbu-Sacın vəfatından sonra xəlifə onun oğlu Məhəmməd əl-Afşini 889-cu ildə Azərbaycanın əmiri təyin etdi. Əvvəl Marağanı, daha sonra Ərdəbili özünə iqamətgah seçən Məhəmməd Azərbaycanda Sacilər dövlətinin əsasını qoydu.

Azərbaycanda möhkəmlənən Məhəmməd əl-Afşin xəlifə Mötəmidin vəfatından sonra başlayan taxt müharibələrində yer aldı. Taxta çıxan xəlifə əl-Mutədid (892-902) xidmətlərinə görə 898-ci ildə onu Azərbaycanla birlikdə Ərməniyyə və qonşu dağlıq ölkələrin də hakimi təyin etdi.

Məhəmməd əl-Afşin Azərbaycan hakimlərini özünə tabe etdikdən sonra Ərməniyyədə hökm sürən Baqratunilərə qarşı hücumə keçdi. Baqratunilər yəhudi əsilli sülalə olub 800-ci ildən etibarən Ərməniyyənin hakimləri idi. Məhəmməd əl-Afşin Baqratuni hökmdarı

I Sumbata hücum etdi. Döyüşdə Məhəmməd, I Sumbatın bütün ailə üzvlərini və əmirlərini əsir aldı. Bunun üzərinə I Sumbat Məhəmməd əl-Afşinin bütün şərtlərini qəbul edib Sacilərin vassalı oldu. Afşin I Sumbatı bağışlayıb oğlu Divdadı Ərməniyyə hakimi təyin etdi və Kartli üzərinə hərəkət etdi. Sacilər Tiflisi ələ keçirdilər. Bu vaxt Azərbaycanda vəba xəstəliyi yayıldı. Məhəmməd əl-Afşin də bu xəstəliyə tutuldu və 901-ci ildə vəfat etdi.

Yusif ibn Əbu-Sac: Məhəmməd əl-Afşin oğlu Divdadın taxta keçməsinə vəsiyyət etmişdi. Ancaq taxtı qardaşı Yusif ələ keçirdi. Yusif daha əvvəl Məkkə hakimi olmuş, daha sonra qardaşının sağlığında Azərbaycana gəlmişdi. Məhəmmədin vəfatından sonra hərəkətə keçən Yusif Divdadı məğlub edib onu əsir aldı. Lakin qardaşı oğluna hörmət göstərən Yusif ona öz yanında qalıb xidmət etməyi təklif etdi. Lakin Divdad Bağdada getmək arzusunda olduğunu bildirdi. Beləliklə, Sacilər dövlətinin başına Əbül-Qasim Yusif ibn Əbu-Sac keçdi. Yusif Azərbaycanın hakimiyyətini ələ keçirdikdən bir müddət sonra öz adına sikkə zərb etdirib xilafətdən müstəqil hərəkət etməyə başladı.

Yusif taxta çıxdıqdan sonra Bağdad xəlifəsi əl-Müqtəfi ilə münasibətləri korlandı. Lakin xəlifə özü Yusifə qarşı ordu göndərməyib, I Sumbatı ona qarşı hərəkətə keçirdi. Bunun üzərinə Yusif 907-ci ildə Sumbata hücum edib, Vaspurakan və Arsurini sülalələrini özünə tabe etdirdi. Yeni xəlifə əl-Müqtədir (908-932) Yusifi Azərbaycan və Ərməniyyə hakimi olaraq qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. I Sumbatın üzərinə hərəkətə keçən Yusif Şərqi Anadolu bəyləri arasında meydana gələn ixtilafdan istifadə edərək bölgəyə sahib oldu. Əvvəlcə Sünük birliklərini məğlub etdi, daha sonra I Sumbatın ordusunu əzdi. Sumbatın Şiraka qaçması ilə Yusif onun ölkəsini talan etdi. Dvini ələ keçirib yağmaladıqdan sonra Tiflisə girdi. Tiflisdə hökm sürən Cəfər ibn Əlini məğlub edib şəhəri aldı. Kaxetiyaya girib talan etdi. Yusifin ordusu Çavaxeti və Samsxetidə də eyni hərəkətləri təkrarladı. Yusif Xveli qalasını mühasirəyə aldı. Yusifin hücumlarına tab gətirə bilməyən qala təslim oldu. Yusif 913-cü ildə Sumbatın son iqamətgahı olan Yerincək qalasını da ələ keçirdi. Qaladakı kral xəzinəsinə sahib olan Yusif, 914-cü ildə əsir olaraq ələ keçirdiyi I Sumbatı Dvində edam etdirdi. Beləliklə, Yusif Əbu-Sac Baqratlı ölkəsinin tamamını öz hakimiyyəti altına aldı.

915-ci ildə Sacilər dövləti bölgənin ən qüdrətli dövləti hesab edilirdi. Yusif dövrü Sacilər dövlətinin inkişaf və çiçəklənmə dövrü

olmuşdu. Onun vaxtında Sacilər dövlətinin sərhədləri qərbdə Ani və Dvindən, şərqdə Xəzər dənizinə, cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndə qədər uzanırdı. Yusif tamamilə müstəqil hərəkət edirdi. O, xəlifə sarayında illik 120 min dinar vergini də kəsmişdi. Yusif Bağdad sarayında gedən hakimiyyət mübarizəsindən istifadə edib Rey, Qəzvin, Əhər və Zəncanı nəzarət altına aldı.

Bunun üzərinə xəlifə Xaqan əl-Müflix komandasında 30 minlik ordunu Azərbaycana göndərdi. Yusif ibn Əbu-Sacın ordusu isə cəmi 7 min idi. Əsgərlərinin azlığına rəğmən Yusif xəlifənin 30 minlik ordusunu məğlub etdi. Daha sonra da Reyə hakim oldu.

Bu dəfə xəlifə Yusifə qarşı Munisin başçılığı altında yeni bir ordu göndərdi. Lakin Munis də Sacilər tərəfindən məğlub edildi. Zəncana çəkilən Munis yeni hərbi birliklər toplamağa başladı. 16 iyul 919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığında meydana gələn döyüşdə Yusif məğlub olub əsir düşdü. Bağdada aparılan Yusif xəlifə tərəfindən əvf edilib bağışlandı. Yusif Bağdadada olarkən Azərbaycanı ələ keçirən onun qulamı Səbük bir neçə dəfə xəlifə ordularını məğlub edib ölkədən qovdu. Xəlifə məcbur olub Səbükü Azərbaycan hakimi kimi tanıdı.

Vəziyyətin ağır olduğunu gören xəlifə Yusifi təkrar Azərbaycana göndərdi. Yusif Ərdəbilə çatdığı qulamı Səbükün öldüyü xəbərini aldı. Yusifin Azərbaycandakı ikinci hakimiyyəti 928-ci ilə qədər davam etdi. Bu dövr ərzində Yusif xəlifənin əmrlərinə məhəl qoymadı və qonşu hakimləri öz təsiri altına aldı. 928-ci ildə Yusif qərmətilərə qarşı müharibədə əsir düşdü və qərməti hakimi Əbu Tahirin əmri ilə öldürüldü. Yusif öldürüldüyündə 65 yaşında idi. O, 23 il Azərbaycanda hökmdarlıq etdi.

Süqutu: Yusifin vəfatından sonra xəlifə onun qardaşı oğlu Əbul-Müsafir əl-Fəth ibn Məhəmməd əl-Afşini Azərbaycan hakimi təyin etdi. Lakin onun hakimiyyəti altı ay davam etdi. Bu tarixdən etibarən Yusifin türk əsilli qulları Vasif, Müflix, Baldu və Deysəm ibn İbrahim sırası ilə Sacilər dövlətinin başına keçdilər.

Sacilər dövründə Azərbaycanın ümumi gəlirləri 4 milyon dirhəm idi. Kudamə isə Sacilər dövründə Azərbaycanın əsas beş böyük hissəyə ayrıldığını xəbər verir: Ərdəbil, Mərənd, Cəbrəvan (Şabravan), Varsak (Varsan/Baran) və Bərdə əyalətləri. Ona görə həmin əyalətlərin ümumi vergisi 4,5 milyon dirhəmə bərabər idi.

Hökmdarları:

Əbu Sac Divdad	837 – 879
Məhəmməd əl-Afşin	879 – 901
Yusuf ibn Əbu Sac	901 – 919
Səbük əs-Saci	919 – 924
Yusuf ibn Əbu Sac	924 – 928
Divdad ibn Məhəmməd	928
Əbu-l-Müsafir	928 – 929
Əbu-l-Fərəc	929 – 930
Vasıf	930 – 932
Müflix	932 – 935
Baldu	935 – 937
Deysəm ibn İbrahim	937 – 941

SALARİLƏR

941 – 983

Mənbələrdəki adı: Salarilər, Müsafirilər, Mərzibanilər və Kəngərlilər

Paytaxtı: Taron, Ərdəbil

Ərazisi: Gilan, Deyləman, Azərbaycan, Arran, Ərməniyyə

Sərhədləri: şimalda Dərbənd, cənubda Həmədan, şərqdə Mazandaran, qərbdə Dvin

Tarixi: Salarilər Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən Mazandaran ilə Azərbaycan sərhədində yer alan Deyləm bölgəsində ortaya çıxıb. Salarilər bölgəyə daha əvvəl köç edib məskunlaşmış türk tayfasına mənsub idi. Sülalənin ilk nümayəndəsinin adı mənbələrdə “Lanqar” və “Kanqar” olaraq qeyd edilir. Salarilər Azərbaycanı ələ keçirməzdən əvvəl Deyləman bölgəsində öz dövlətlərini yaratdılar. Dövlətin banisi Müsafir idi. İbn əl-Əsir, Salarilərin Deyləmanın Taron və Semiran (Şəmiran) qalalarında yaşadıklarından bəhs edir. Müsafirdən sonra Salarilər ailəsinin başına Məhəmməd ibn Müsafir keçdi.

Mərziban: Yusifin vəfatından sonra Azərbaycanda Saci qulları arasında taxt uğrunda mübarizə gedirdi. Bu vaxt Azərbaycanın hakimiyyətini əlinə keçirən Deysəm ibn İbrahim ilə vəziri Əli ibn Cəfər arasında siyasi ixtilaf yaşanırdı. Deysəm tərəfindən öldürülmək təhlükəsi yaşayan vəzir Torama Məhəmməd ibn Müsafirə yanına qaçdı. Eyni tarixdə Taromda atalarına qarşı qiyam qaldıran Mərziban və Vəhsudan Məhəmmədi taxtdan saldılar Tarom və Şəmiran qalalarının hakimi olmuşdu. Vəzir Əli ibn Cəfər Taromda Mərziban ibn Məhəmmədlə görüşüb onu Azərbaycanı ələ keçirməyə razı saldı. Vəzirin təsiri ilə Azərbaycanın fəthinə qərar verən Mərziban bu ölkəni aldığı zaman Əli ibn Cəfəri vəzir elan edəcəyinə söz verdi. Mərziban ilə vəzirin razılaşmasında hər ikisinin batını təriqatından olması əsas oldu. Beləliklə, Mərziban ordu hazırlıqlarına başlayarkən, vəzir Əli ibn Cəfər də Deysəmin xidmətindəki komandanlara məktublar yazıb öz tərəfinə çəkməyə başladı. 941-ci ildə Salari orduları Tarondan Ərdəbil istiqamətində hərəkətə keçdilər. Meydana gələn döyüşdə ordusunun böyük bir hissəsinin Mərziban ibn Məhəmmədin tərəfinə keçməsi ilə

məğlub olan Deysəm Baqratlıların ölkəsinə qaçdı. Mərziban isə Ərdəbili ələ keçirib Saci qulamlarının hakimiyyətinə son qoydu.

Ərdəbili ələ keçirdikdən sonra Əli ibn Cəfəri öz vəziri elan edən Mərziban sürətlə hücumla keçib Azərbaycanın cənub əyalətlərini ələ keçirdi. Lakin ətrafındakı sərkərdələrin vəzirlə mübahisələri ucbatından Mərziban Əli ibn Cəfəri ortadan qaldırmağı qərarlaşdırdı. Bunun müqabilində Təbrizdə üsyan başlatan Əli ibn Cəfər Deysəmə məktub göndərib onunla razılaşmaq arzusunda olduğunu bildirdi. Təbrizə gələn Deysəm Mərzibana qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu ittifaqdan narahat olan Mərziban gizlicə Əli ibn Cəfərə məktub göndərib Deysəm ilə vəzirin birliyini pozmağa çalışdı. Bunun nəticəsində Əli ibn Cəfəri öz tərəfinə çəkən Mərziban Təbrizə hücum edib şəhər ətrafında Deysəmi məğlub etdi. Məğlub olub şəhərdə gizlənən Deysəm gecənin qaranlığından istifadə edərək Təbrizdən Ərdəbilə qaçdı. Deysəmin Ərdəbilə qaçdığını eşidən Mərziban Təbrizin mühasirəsini öz sərkərdələrinə tapşırıb paytaxta doğru hərəkət etdi. Tardonda qardaşı Vəhsudandan lazımı kömək aldıqdan sonra Ərdəbili mühasirə edən Mərziban təslim olması müqabilində Deysəmin Tarona gedib orada öz mülklərinə sahib olacağını bildirdi. Deysəm Mərzibanın bu təklifini qəbul edib təslim oldu. Nəimi isə Mərziban tərəfindən Əli ibn Cəfərin yerinə vəzir təyin edildi.

Ərdəbili ələ keçirdikdən sonra ölkədəki üsyanları və iğtişəşləri yatıran Mərziban bir neçə il sonra “Azərbaycanın bütün minbərlərində öz adına xütbə oxunmasına” nail oldu. Beləliklə, Salarilər dövləti qısa müddətdə Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına alaraq müstəqil siyasi gücə çevrildi. İbn Hövqəl, Salar Mərzibana tabe olan ölkələri və əmirləri belə sadalayır: Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmməd, Şəki hakimi Əbdülməlik İşxanik, Bərdə hakimi İbn Savad Sanxarib, Cürcan və Saqiyan hakimi Vaçaqan ibn Musa, Sünük hakimi Əbül-Qasim əl-Bayzuri, Əhər və Varzukan hakimi Əbül-Heyca ər-Rəvvadi, Xayzan hakimi Əbül-Qasim əl-Cuyzani və d. Eyni müəllif Salar Mərziban dövründə Azərbaycan, Arran və Ərməniyyədən yığılaraq Salarilər dövlətinin xəzinəsinə gedən illik verginin 500 min dinar olduğunu yazır.

Mənbələr Mərziban ibn Məhəmməd dövründə ən mühüm hadisənin rusların Arranın ən böyük şəhəri olan Bərdənin işğal etməsini yazırlar. İbn Miskaveyhə görə, “332 (943/44)-cü ildə ər-rus adı ilə

məşhur olan xalqın orduları Azərbaycana gəldi və Bərdəni ələ keçirib əhalisini əsir aldı”.

Gəmi ticarəti ilə keçinən ruslar qiymətli xəz dərilərini isti ölkələrə ixrac etməklə yanaşı Xəzər dənizində quldurluq da edirdilər. Onlar xəzərlərə böyük miqdarda xərac verərək vaxtaşırı Xəzər dənizi sahillərini yağmalayırdılar. Bərdənin işğalı rus hücumlarının ən güclüsü hesab edilir.

Rus gəmiləri Xəzər dənizindən Kür çayının yuxarı axarı istiqamətində hərəkət edib, Bərdə şəhərini ələ keçirdilər. Rusların bu hücumu 943/44-cü ildə baş tutdu. Bərdənin ruslar tərəfindən işğal edildiyi xəbəri sadəcə Azərbaycanda deyil, bir çox İslam ölkəsində də narazılıqlara səbəb oldu. Çünki Bərdə ərəb fəthlərindən sonra bölgənin ən çox inkişaf etmiş şəhəri, ticarət və strateji mərkəzi idi. Meydana gələn hadisəni eşidən Mərziban sürətlə Bərdəyə hərəkət etdi və rusların əlindəki şəhəri mühasirəyə aldı. Lakin şəhərin mühasirəsi uzun davam etdi. Ruslar arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılması, yerli xalq və Salarilərlə davam edən döyüşlər işğalcıların gücünü zəiflətdi. Ruslar Bərdədə 20 min insanı qətl etdilər. Salarilərin hücumları nəticəsində böyük itkilər verən ruslar sonda gəldikləri yolla Bərdəni tərk etməyə qərar verdilər.

Mərziban Bərdədə ruslarla müharibə apardığı bir vaxtda Mosul hakimləri Hamdanilər onun ölkəsinə hücum etdi. Lakin onların hücumunun qabağını alan Mərziban Baqratlı ölkəsini də öz nəzarəti altına aldı. Şirvanşahlar da Salarilərin hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Arran və Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərqərar edən Mərziban ibn Məhəmməd hərbi əməliyyatların istiqamətini cənuba dəyişdi. Bu vaxt ölkənin cənubunda Büveyhilər xeyli qüvvətlənmişdi. Büveyhilər ilə Salarilər arasında mübahisəyə səbəb Rey idi. Mərziban Reyi ələ keçirmək üçün 948/9-cu ildə Qəzvinə hərəkət etdi. Burada üz-üzə gələn iki ordu arasındakı döyüşdə Mərziban məğlub olub əsir düşdü. Büveyhi hökmdarı Rüknedəd-dövlə onu İsfahanın cənubunda yerləşən Semirman zindanına atdırdı.

Mərzibanın əsir düşdüyü haqqında xəbər Azərbaycana çatanda onun atası Məhəmməd ibn Müsafir Salarilərin hakimiyyətini əlinə keçirdi. Lakin Məhəmmədin pis rəftarı ona qarşı üsyanın başlanması ilə nəticələndi. Oğlu Vəhsudana pənah aparan Məhəmməd elə onun tərəfindən həbs edilib zindana salındı. Beləliklə, Məhəmməd ölənə qədər zindanda qaldı. Vəhsudan, Büveyhi orduları komandanı

Məhəmməd ibn Əbdür-rəzzaqın Azərbaycana hücumundan qorxaraq Saci qulamlarından Deysəm ibn İbrahimlə razılaşıaraq onu Salarilər dövlətinin başına keçirdi. Lakin bu dəyişiklik ölkədə sabitliyi təmin etmədi. Elə bu vaxt Mərziban 952-ci ildə anası Korasun Xatunun köməyi ilə Semirman qalasından qaçaraq hakimiyyəti yenidən əlinə aldı. Mərzibanın Azərbaycandakı ikinci hakimiyyəti 957-ci ilə qədər davam etdi. Mərziban ölkədəki asayişə təmin etdi.

Mərzibanın hakimiyyətinin ikinci dövrü sabitlik şəraitində keçdi. Dərbənd üsyanının yatırılması, Deysəmin həbs edilib zindana atılması və vassal dövlətlərlə münasibətlərin təmin edilməsindən sonra Mərziban ibn Məhəmməd Büveyhilərlə razılaşıaraq öz qızını Rükəddövləyə verərək qohumluq yaratdı. Mərziban dekabr 957-yanvar 958 tarixində vəfat etdi. O, “ağıllı, bacarıqlı və adil bir hökmdar” idi. Mənbələrdə onun batiniliyə (*İsmayililik*) meyilli olduğu da qeyd edilir.

Mərziban vəfatından əvvəl oğlu Cüstanı vəliəhdi və qardaşı Vəhsudanı onun hamisi elan etdi. Beləliklə, Mərziban ibn Məhəmmədin vəfatından sonra yerinə oğlu Cüstan, onun vəfatından sonra da digər oğlu İbrahim, ondan sonra da üçüncü oğlu Nasir keçdi. Lakin Mərzibanın oğlanları arasında hakimiyyət mübarizəsi İbrahim ibn Mərzibanın (966-981) Salari hakimiyyətini öz əlinə keçirməsinə qədər davam etdi. İbrahimdən sonrakı Salarilər dövlətinin tarixi bilinmir. Zira, bu dövrdən sonra Rəvvadilər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ aldılar. Salarilərin hakimiyyəti isə Tarom və Şəmiranda 1065-ci ilə qədər davam etdi.

Hökmdarları:

Mərziban ibn Məhəmməd	941 – 949, 952-957
Məhəmməd ibn Müsafir	949 – 950
Vəhsudan ibn Məhəmməd	950 – 951
Deysəm ibn İbrahim	951 – 952
Cüstan ibn Mərziban	957
Nasır ibn Mərziban	957 – 958
Vəhsudan ibn Məhəmməd	958 – 966
İbrahim ibn Mərziban	966 – 981

RƏVVADİLƏR 981 – 1117

Mənbələrdəki adı: Rəvvadilər, ali-Rəvvadi

Paytaxtı: Təbriz

Ərazisi: Azərbaycan, Aran, Ərməniyyə

Sərhədləri: şərqdə Xəzər dənizi və Gilan, qərbdə Van gölü, cənubda Həmədan, şimalda Dərbənd.

Mənşəyi: ərəb

Tarixi: Rəvvadilər Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər dövründə (754-775) Təbrizi iqta olaraq almış Yəmən ərəblərindən olub, əl-Əzd qəbiləsinə mənsub idilər. Xəlifə Əbu Cəfər bəzi yəmənli ailələri Azərbaycana köç etdirdi. Onlardan Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdi Təbrizə sahib oldu. Təqribən 750-ci ildə Təbrizə köç edən ərəblərin əl-Əzdi qəbiləsinin başında Rəvvad ibn əl-Müsənnə dayanırdı.

Təbrizdə ərə-Rəvvad əl-Əzdi, ondan sonra da onun oğlu Vəcna ibn Rəvvad hakim oldu. O (Vəcna), öz qardaşı ilə burada müxtəlif abadlıq işləri gördülər. Təbriz şəhərinin ətrafına divar hördürdülər. Onun tayfası da gəlib burada yerləşdi.

Rəvvadilər sülaləsinin banisi Rəvvad əl-Müsənnənin hakimiyyəti məlum deyildir. Onun Vəcna, Məhəmməd və Yəhya adlı üç oğlu vardı. Rəvvaddan sonra Təbriz və ətraf ərazilərin irsi hakimiyyəti onun böyük oğlu Vəcna ibn Rəvvada keçdi.

Xəlifə Harun ərə-Rəşidin hakimiyyəti dövründə (789-809) Vəcna əl-Əzdinin Marağanı öz hakimiyyəti altına keçirmək üçün burada iğtişaş törətdiyi ancaq məqsədinə nail ola bilmədiyi xəbər verilir.

Məhəmməd ibn Rəvvad: Vəcnadan sonra Rəvvadilərin başına qardaşı Məhəmməd ibn Rəvvad keçdi. Vəcna VIII əsrin axırlarında vəfat etmiş və qardaşı Məhəmməd ibn Rəvvad Təbriz taxtına oturdu. 813/14-ci ildən etibarən Məhəmməd Təbrizdə müstəqil hərəkət etməyə başladı. Məhəmməd ibn Rəvvad dövründə Rəvvadilər Azərbaycandakı hakimiyyət sahəsini genişləndirməyə başladılar. O, qısa vaxtda Marağa, Miyanəc, Ərdəbil, Varsan, Sisər, Bərzə, Saburxast və Təbrizə hakim oldu. Məhəmməd mövcud siyasi güclərlə yerinə görə barışan, vaxt gələndə də qarşı çıxan bir siyasət tətbiq edirdi. Misal üçün, Xürrəmi üsyanından istifadə edib torpaqlarını genişləndirən Məhəmməd ibn Rəvvad, Azərbaycana əmir təyin edilən İsa ibn Məhəmmədin bölgəyə gəlməsi zamanı digər əmirlərlə birlikdə onun

hüzuruna çıxaraq tabe olduğunu bildirdi. Məhəmməd ibn Rəvvadın hakimiyyəti təqribən 790-840-cı illər arasında davam etdi. Onun vəfatından sonra Rəvvadilər sülaləsinin başına Rəvvad əl-Müsənnanın üçüncü oğlu Yahya keçmişdir. Onunla əlaqədar ən mühüm məlumat 235-ci ildə (848/50) Buğa əl-Kəbir Azərbaycan əmiri təyin ediləndə bir sıra əmirlərlə birlikdə Yahya ibn Rəvvadı həbs edib Bağdada göndərmiş, ancaq xəlifə ona hörmət edib yenidən Təbrizə qaytarmışdır.

Rəvvadilər Təbrizin inkişaf etməsində müstəsna dərəcədə rol oynadılar. Demək olar ki, Təbrizin - bölgənin ən böyük şəhərinə çevrilməsi onların sayəsində mümkün oldu. Rəvvad əl-Əzdiyə qədər kiçik bir kənd hesab edilən Təbriz, Rəvvadilər zamanında ətrafı qala divarları ilə hasara alınmış şəhər oldu. Ətraf ərazilərdən də buraya gələn köçlər nəticəsində genişlənən şəhər artıq X əsrdə Azərbaycanın böyük şəhərləri arasında yer aldı.

Əbül-Heyca Məhəmməd: Rəvvadilərin başına keçən Hüseyin ibn Məhəmmədə (956-961?) qədər Rəvvadilərin tarixi qaranlıqdır. Əbül-Heyca Hüseyin ibn Məhəmmədin oğlu idi. O, 983-984-cü ildə Salarilərdən İbrahim ibn Mərzibanın vəfatından sonra Azərbaycana ələ keçirib Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu. Təqribən 15 il Azərbaycana idarə edən Əbül-Heyca 1000/1-ci ildə vəfat etdiyi təxminən taxta oğlu Əbu-nəsr ibn Məhəmməd keçmiş və 1025/26-cı ilə qədər hakimiyyətdə qalmışdı. Ondan sonra da taxta qardaşı Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd ər-Rəvvadi çıxmışdı. O, 1059-cu ilin martına qədər hakimiyyətdə qaldı. 1059-1071-ci illər arasında Rəvvadilərin başında Məhəmməd (Məmlan) dayanırdı. M.Şərifli Əbül-Heycanın 983-cü ildə Azərbaycan hakimiyyətini ələ keçirdikdən sonra 988-ci ildə Vaspurakana hücum etdiyini və bu səfər vaxtı öldüyünü, yerinə isə oğlu Məmlan Məhəmmədin keçdiyini yazır.

Vəhsudan: Məmlan dövründə (988-1019/20) Rəvvadilər 988-ci ildə iki dəfə Ərməniyyəyə hücum etdilər. Məmlandan sonra taxta oğlu Vəhsudan (1019/20-1059) çıxdı. Onun dövründə oğuzlar Azərbaycana səfər etdi və Rəvvadilər Səlcuq dövlətinin vassallığına çevrildi. Vəhsudan dövründə, yəni 1052-ci ilin oktyabr ayında Təbrizdə böyük zəlzələ meydana gəldi. Zəlzələnin böyük fəlakətə səbəb olduğu dörd il sonra Təbrizi ziyarət edən Nasiri Xosrovun sözlərindən aydın olur. Onun yazdığına görə, zəlzələ nəticəsində şəhərdə 40 min insan tələf olmuşdu.

1054/55-ci ildə Səlcuq sultanı Sultan Toğrul Bəy Azərbaycana hərəkət edərək Təbrizə gəldi. O zaman Təbriz hakimi olan Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd Rəvvadi, Toğrul Bəyə tabe oldu, onun adına xütbə oxutdu və pul kəsdirdi. Ona çoxlu miqdarda hədiyyələr bağışlayıb, öz oğlunu ona girov verdi. Bu hadisədən bir neçə il sonra Vəhsudan vəfat etdi. Toğrul Bəy onun oğlu Məmlanı Azərbaycan hakimi təyin etdi.

Məmlan: Məmlan, Vəhsudanın üç oğlundan ən böyüyü idi. Nəzm və nəsrə böyük qiymət verən Məmlan atasının hakimiyyəti dövründə “pişkarlıq” etdiyi qeyd edilir. O, sonuncu Rəvvadi hökmdarı idi. 1065-ci ildə sultan Alparslan Təbrizə gələrək Məmlanın hakimiyyətinə son qoydu və onun yerinə bir türk əmiri təyin etdi. Alparslan Malazgird səfərindən qayıtdıqdan sonra 1071-ci ildə Məmlanın uşaqlarını həbs edərək özü ilə Reyə apardı. Beləliklə, Rəvvadilər dövləti sona çatdı.

Hökmdarları:

Rəvvad ibn Müsənnə	751-795
Vecna ibn ər-Rəvvad	795-850
Məhəmməd ibn ər-Rəvvad	850-890
Yahya ibn ər-Rəvvad	890-920
Hüseyn ibn Məhəmməd	956 – 961
Əbül-heyca Məhəmməd	961 – 1000
Məmlan	1000 – 1020
Vəhsudan Əbu Mənsur	1020 – 1059
Məmlan ibn Vəhsudan	1059 – 1071

ŞƏDDADİLƏR 971 – 1174

Mənbələrdəki adı: Şəddadilər

Paytaxtı: Gəncə, Dvin, Ani

Ərazisi: Arran, Ərməniyyə

Sərhədləri: cənubda Kür çayı, şimalda Tiflis, şərqdə Şirvan, qərbdə Ağrı

Yaranması: Şəddadilər dövlətinin banisi Məhəmməd ibn Şəddad ibn Qurtak (951-956) 951-ci ildə Dvini ələ keçirib dövlətin əsasını qoydu. Məhəmmədin hakimiyyəti Deysəm ibn İbrahim və Salarilərdən Mərzibana qarşı Dvindəki öz iqtidarını müdafiə etməklə keçib. 956-cı ildə vəfat edən Məhəmmədin Ləşkəri Əbül-Həsən Əli, Mərziban və Fəzl adında üç oğlu vardı. Onlardan Ləşkəri sülalənin başına keçdi və Dirzurda iqamətgah yaratdı.

Gəncə Şəddadiləri: Məhəmmədin digər oğlu Fəzlun Gəncəyə gəlir və Gəncə hakimi Əli ət-Tazi tərəfindən hörmətlə qarşılır. Fəzlun Gəncə şəhərini müdafiə edən hərbi birliklərin başına gətirildi. Fəzlun bu vəzifədə ikən o, Gəncəyə hücum edən siyavurdiləri məğlub etdi. Fəzlunun Gəncədə artan etibarı qardaşı Ləşkəri buraya dəvət etməsi və ikisinin birləşib Salarilərdən əl-Əziz adlı idarəçini öldürüb Gəncəni ələ keçirmələri ilə nəticələndi. Beləliklə, 971-ci ildə Şəddadilərin Gəncə qolu yarandı. Ləşkərinin hakimiyyəti 978/79-cu ilə qədər davam etdi. Ölümündən sonra qardaşları arasında taxt üstündə mübarizə başladı. Bunun nəticəsində Fəzlun qardaşı Mərzibanı (978/79-985/6) öldürüb hakimiyyəti əlinə keçirdi.

I Fəzlun ibn Məhəmmədin uzun hakimiyyəti illərində (985/6-1031) Şəddadi dövlətinin torpaqları qərbdə Dvindən, şərqdə Şirvana, şimalda Tiflisə, cənubda isə Bərdəyə qədər uzanırdı. Fəzlun dövrünün ən mühüm hadisəsi Şəddadilərin əvvəlcə 1026-cı ildə Baqratuniləri, daha sonra 1030-cu ildə xəzərləri məğlub etməsi idi. Onun dövründə Şəddadilər ticarət və memarlıq cəhətdən xeyli inkişaf etmiş, Gəncə şəhəri bölgənin ən böyük mərkəzinə çevrilmişdi. I Fəzlun Araz çayı üzərində körpülər saldırdı.

Fəzlunun vəfatından sonra taxta oğlu Əbülfəth Musa ibn Fəzlun çıxdı. O, Bakı ətrafına hücum edən ruslarla döyüşdü və onları ağır məğlubiyətə uğratdı. Lakin Əbülfəth 1033/34-cü ildə oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri tərəfindən öldürüldü. O, taxta II Ləşkər adı ilə çıxdı. Onun

dövründə Şəddadilər çox zəiflədi və hətta Münəccimbaşıya görə, II Ləşkər sadəcə öz hakimiyyətini müdafiə edəcək gücə sahib idi. II Ləşkər dövründə Şəddadilər oğuzların təzyiqi altına düşdülər. Bu dövrdə Şəddadilərin əlində Arran ilə Sünik əyalətləri qalmışdı.

1049/50-cı ildə II Ləşkər öldü, yerinə oğlu Ənuşirəvan taxta keçdi. Amma onun hakimiyyəti sadəcə 2 ay davam etdi. Yerinə I Fəzlunun oğlu Əbüləsvar (1049/50-1067) keçdi. Onun dövründə Şəddadilər Səlcuq dövlətinin vassalına çevrildi. Əbüləsvar Savur dövründə Şəddadilər güclənib Şirvanşahları özlərinə tabe etdilər. Əbüləsvar, Səlcuq sultanı Alparslanla müttəfiqlik edərək Səlcuqlar adına Bizans torpaqlarına hücumlar edirdi. Əbüləsvar Savur 19 noyabr 1067-ci ildə vəfat etdi və Gəncə Cümə məscidinin həyətidə dəfn edildi. O, 28 il Dvində, 18 il Gəncədə, ümumilikdə 46 il Şəddadilərə başçılıq etdi. Onun dövründə 1063-cü ildə Gəncə qala qapıları böyük sənətkar İbrahim Osmanoglu tərəfindən inşa olunmuşdur. Savur vəfat edərkən onun beş oğlu və bir qızı qalmışdı. O, oğlanlarından Fəzlunu özünün vəliəhdi elan etmişdi. Buna görə də, taxta oğlu II Fəzlun çıxdı. II Fəzlunun (1067-1073) taxta çıxmasından bir müddət sonra 1067-ci ilin oktyabr-noyabr ayında Səlcuq hökmdarı Alparaslan Gəncəyə gəldi. Fəzlun ona itaət etdi və Səlcuq sultanına müxtəlif çeşiddə 500 hədiyyə verdi. Bunun müqabilində Alparaslan Tiflisi ələ keçirərkən buranın idarəsini də Şəddadilərə verdi. Lakin məlum olmayan bir səbəbdən II Fəzlun bir müddət Kaxetiya kralının əlində əsir qaldı və ölkəni qardaşı Busat ibn Savur (1068-1069) idarə etdi. II Fəzlun həbsdən xilas olub yenidən Şəddadilər taxtına otursa da, bu dəfə 1073-cü ildə oğlu Fəzlun tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. 1075-ci ildə Fəzlun oğuz komandanı Əmir Səvtəginə qarşı çıxınca Gəncəni alan oğuzlar burada Şəddadilərin hakimiyyətinə son qoydular. Ancaq Fəzlun 1088-ci ilə qədər Səlcuqlarla mübarizəyə davam etdi, sonunda həbs edilərək Bağdada göndərildi. Fəzlunun 1091-ci ildə Bağdadda öldüyü məlumdur.

Səlcuqlar Şəddadilərin Gəncədə hakimiyyətinə son qoysalar da onların Anidəki hakimiyyətini müdafiə etdilər. Sultan Alparslan vaxtılıq Anini Bizansdan alıb Şəddadi Savura vermiş, o da oğlu Mənuçehri Ani hakimi təyin etmişdi. Şəddadilərin Anidəki hakimiyyəti 130 il davam etmişdi.

Hökmdarları:

Gəncə Şəddadiləri:	971 – 1075
Əli I Ləşkəri	971 – 978
Mərziban ibn Məhəmməd	978 – 985
I Fəzlun ibn Məhəmməd	985 – 1031
Musa ibn I Fəzlun	1031 – 1034
Əli II Ləşkəri ibn Musa	1043 – 1049
Ənuşirvan Əli II Ləşkəri	1049
I Şavur ibn I Fəzlun	1049 – 1067
II Fəzlun	1067 – 1073
III Fəzlun	1073 – 1075
Ani Şəddadiləri:	1072 – 1174
Mənuçehr	1072 – 1118
II Savur	1118 – 1125
IV Fəzlun	1125 – 1131
Mahmud	1131
Huşçixr	1131 – 1132
Şəddad	1132 – 1155
V Fəzlun	1155 – 1164
Şahənşah	1164 – 1174

ŞİRVANŞAHLAR 861 – 1538

Mənbələrdəki adı: Şiryanşah, Şirvanşah, Şirvan şahları, Məzyədilər

Paytaxtı: Yəzidiyyə, Şamaxı, Quştəsb, Bakı

Ərazisi: Şirvan, Şəki, Layzan, Xursan, Dərbənd

Sərhədləri: cənubda və qərbdə Kür çayı, şimalda Dərbənd, şərqdə Xəzər dənizi

Tarixi: Şirvan, Kür çayının şimalı boyunca uzanan torpaqların adı idi. III əsrdən etibarən Albaniya sözünü sıxışdırıb ədəbiyyatdan çıxaran Aran adlı coğrafiyanın bir hissəsi V-VI əsrdən etibarən Şirvan adını almağa başladı. “*Əcaib əd-dünya*” əsərində Şirvan ölkəsi belə təsvir edilir: “Dənizin sahilində yerləşən vilayətdir, ensiz sahəsi var. Ədalətli Ənuşirəvan oranı salıb. Şirvan əhalisi qıyıq gözlüdür. Onlar qara papaq taxırlar. Oranın malları kənzilər, məmlüklər, qoyun, balıq və çoxlu qara neftdən ibarətdir”.

Ərəb qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın təyin etdiyi hökmdarlar arasında *şirvanşah* ləqəbli şahlar da vardı. Ənuşirəvan buraya bir miqdar iranlı köçürərək müdafiə istehkamları tikdirdi. O, bölgəyə “*şirvanşah*” ləqəbli idarəçi təyin etdi və bu da Şirvanşahların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Sasani hökmdarları Şirvanda, Dərbənddə baş verən bütün mühüm hadisələri izləyir və bundan çox qorxurdular. Dərbənddən şimala doğru olan ərazi Xəzər xaqanının əlində idi. Xaqanın paytaxtı əvvəllər Səməndər şəhəri, 722/23-cü ildən sonra Volqa çayı üzərindəki İtil (Ədil) şəhəri olmuşdur. Sasani şahları öz dövlətlərinin şimal sərhədlərini xəzərlərin hücumlarından mühafizə etmək üçün bir sıra tədbirlər görürdülər. Xüsusilə, bu rayonda böyük istehkamlar, qalalar tikir və buraya özlərinə yaxın saydıqları tayfaları köçürüb sakin edirdilər. Sasanilər eyni zamanda etibar etdikləri köçərilərdən və müxtəlif yerlərdən tayfalar köçürərək Dərbənd ətrafında onlara yer verirdilər. Sasanilər bu tayfalara mərkəzi dövləti artıq xərcə salmamaq şərtilə ölkəni düşmənlərdən və müxtəlif türk tayfalarından mühafizə etmək məqsədilə istədikləri istehkamları tikmək üçün icazə verirdilər. Bu tədbirlər sayəsində artıq VI əsrdə Şirvanda Şirvanşahlar sülaləsi təşəkkül tapdı.

Məzyədilər sülaləsi (861-1027). Şirvanda Məzyədilər sülaləsinin əsasını Azərbaycan valisi təyin edilən Xalidın oğlu Xəysəm (Heysəm) ibn Xalid qoyub. Məzyədilər Ərəbistanda yaşayan Rəbiə tayfasının Şeybani qoluna mənsub idilər. Sasanilər kimi Ərəb Xəlifələri də sərhəd zolağının müdafiəsi üçün etibar etdikləri ailələri öz tayfaları ilə birlikdə köçürdür və onlara geniş imtiyazlar verirdilər. Azərbaycana yerləşdirilib sonradan burada öz idarə sistemlərini təsis edən ailələr arasında Rəbiə, Süləmi, əl-Əzd kimi ərəb qəbilələri vardı. Onlardan Məzyədilər Xilafətin hərbi-inzibati sistemində böyük rol icra edib 780-ci ildən etibarən də Məzyədilərdən Yəzid və onun oğlanları Əsəd, Xalid və Məhəmməd Azərbaycan əmirləri oldular.

Xəlifə Mütəvəkkil dövründə Azərbaycanın idarəsini əlində tutan Məzyədilərdən Xəysəm ibn Xalid, 861-ci ildə Mütəvəkkilin türklər tərəfindən öldürülməsi və meydana gələn iğtişaşlardan istifadə edərək Şirvanı əlinə keçirdi və Məzyədilərin ilk *şirvanşahı* oldu. Beləliklə, 861-ci ildə Şirvanda yerli Şirvanşahların hakimiyyətinə son qoyulub onun yerinə ərəb əsilli Məzyədilər Şirvanşah oldular.

Şirvanda Məzyədilərə aid iqtaların sahibi olan Xəysəm müstəqil idarəyə başlayaraq Şirvanşahların ərazisini genişləndirməyə çalışdı. O bu məqsədlə Sərirlərlə müharibələr apardı.

Xəysəm ibn Xalid öldükdən sonra Şirvanşahlar taxtına oğlu Məhəmməd ibn Xəysəm ibn Xalid keçdi. Bir sıra sosial tədbirlər görən Məhəmməd xalq arasında yaxşı ad çıxardı. Ondan sonra isə Şirvanşahlar taxtına oğlu II Xəysəm adı ilə Xəysəm ibn Məhəmməd keçdi. Artıq bu dövrdə Şirvanşahlar Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında idi. II Xəysəmdən sonra oğlu Əli ibn II Xəysəm şirvanşah oldu.

Əli ibn Xəysəm Dərbənd hakimləri ilə ittifaq quraraq birlikdə Şəndan “kafirələrinə” qarşı müharibələr apardı. Şəndan Sərirlərin mərkəzi qalası hesab edilirdi. Baş verən döyüşdə Şirvan və Dərbənd orduları Sərir-Xəzər dəstələrinə məğlub oldu. Ələ keçirilən 10 min əsir arasında Şirvanşah Əli ilə Dərbənd hakimi Məhəmməd də var idi. Əsirlər qənimətlərlə birlikdə Xəzərlər, Sərir və Şəndan orduları arasında üç yerə bölüşdürüldü. Üç ay Sərirlərin əlində əsir qalan Şirvanşah ilə Dərbənd hakimi əvəzində heç bir şey alınmadan sərbəst buraxıldılar. Bu hadisə 912-ci ildə baş verdi.

Şirvanşah Əli ibn Xəysəm 917-ci ildə Layzan hakimi Layzanşah Məhəmməd ibn Yəzidin (Əli ibn Xəysəmin əmisi oğlu) oğlu Əbu Tahir

tərəfindən öldürüldü. Onun yerinə Şirvanşah olan Əbu Tahir 948-ci ilə qədər şirvanşahlıq etdi.

Bu tarixdə ruslar Xəzər sahillərindən Şirvan torpaqlarına hücum etdilər. Şirvanşah Sacilərdən kömək istədi. Rus hücumları Bakı və Dərbəndi təhdid edirdi. Bu hücumlar sırasında ruslar Bərdə şəhərini ələ keçirib talan etdilər. 948-ci ildə Əbu Tahir öldü və oğlu Məhəmməd şirvanşah oldu.

Məhəmməd ibn Əhməd: Məhəmməd Şirvan torpaqlarını genişləndirməyə çalışaraq Layzan və Təbəşaran əyalətlərinə öz məmurlarını təyin etdi. O, 4 iyun 956-cı ildə çiçək xəstəliyindən öldü. Onun yerinə oğlu Əhməd ibn Məhəmməd (956-981) keçdi. Şirvanşah Əhməd, vəziri əl-Maraği tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Ondən sonra taxta Məhəmməd ibn Əhməd (981-991) çıxdı. Vəzir əl-Maraği ona qarşı da sui-qəsd tərtib etmək istədi, ancaq buna nail ola bilməyib evində döyülərək öldürüldü. Bu tarixdə şirvanşahlar sırası ilə Azərbaycanda meydana gələn iki türk dövlətinə Sacilər və Salarilər dövlətlərinə tabe idi və onlara illik vergi ödəyirdi. Şirvan hakimi Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi, Salari hökmdarı Mərziban ibn Məhəmməd ibn Müsafirə (941-957) ildə 1 milyon dirhəm vergi verirdi.

Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd dövrü şirvanşahların inkişaf dövrüdür. Onun dövründə Qəbələ, Bərdə və Dərbənd şirvanşahların hakimiyyəti altına keçdi. Qəbələ hakimi Əbdülbərr ibn Ənbas zamanında, yəni 981/2-ci ildə Məhəmməd ibn Əhməd buraya hücum edib işğal etdi və bölgəni Şirvana tabe etdirdi. 982/3-cü ildə Bərdəni işğal edən Musa ibn Əli adlı bir nəfəri buraya hakim təyin etdi. Bərdə səfərini tamamladıqdan sonra 983/4-cü ildə Şabrana gəlib şəhəri bərpa etdirən şirvanşah qala divarlarının bərpası üçün əmr verdi. 988/9-cu ildə ət-Tuzi adlı bölgə hakimlərindən birinin köməyi ilə Dərbəndi də ələ keçirdi. Lakin Dərbənd qısa müddət sonra köhnə hakimlərindən Meymun tərəfindən yenidən ələ keçirildi. Ancaq şəhər xalqı ona qarşı üsyan edib şirvanşahı Dərbəndə dəvət etdi.

Yəzid ibn Əhməd: 991-ci ildə Şirvanın başına Yəzid keçdi. Onun hakimiyyət illəri şirvanşahların ən ağır dövrü olmuşdur. Dərbənddən qovulmasından sonra Meymun, Şirvanşah Məhəmmədin ölümündən istifadə edərək yenidən Dərbəndə hücum edib, şəhərin iç qalasını dağıtdı. 992/3-cü ildə Qəbələdə şəkiriyyələrin üsyanı oldu və şirvanşah ordusu ilə baş verən döyüşdə Şirvanşah Yəzid məğlub olub 400 əsgər itirdi. Ölənlər arasında şirvanşahın vəziri Məsəddid ibn

Hənbəli də var idi. 998-ci ildə şirvanşah dövlət işlərinin idarəsini Abbas Bərbəyinin oğlanları Əbdüləziz və Əbdüssəmədə verdi. 999-cu ildə Şirvanşah Yəzid ibn Əhməd Qurzul qalasının hakimi Əbdülbərr ibn Ənbəslə döyüşərək bölgəni əlinə keçirdi. Bu vaxt şirvanşahlarla köhnə Dərbənd hakimləri arasında yenidən müharibələr başladı. Meymunun oğlu Ləşkəri ilə Şirvan orduları arasında Zərgiyə adlı yerdə meydana gələn döyüşdə şirvanşahı məğlub etdilər. Lakin Ləşkərin ordusu Şabran yaxınlığında qəflətən sabirlərin hücumuna məruz qaldı. Ləşkəri məğlub oldu, qardaşı Əbu Nəsr isə əsir düşdü. Bu vəziyyət qarşısında Ləşkəri şirvanşaha sülh təklif etdi. Müqaviləyə görə, əsir ələ keçirilən Əbu Nəsr Şirvan sarayında girov kimi qalmalı idi.

1001-ci ildə Ləşkərinin ölümü ilə Dərbənd hakimləri onun qardaşı Əbu Nəsrin sərbəst buraxılmasını və Dərbənd taxtına çıxmasını şirvanşahdan xahiş etdilər. Yəzid onların bu təklifini qəbul etməsə də, Dərbənd ilə Sul qalalarını təmir edəcəyini vəd etdi. Dərbəndlilər taxta Ləşkərinin Mənsur adlı qardaşını çıxardılar. Ancaq bu şirvanşahla Dərbənd arasında yenidən müharibənin başlamasına səbəb oldu. 1019/20-cu ildə şirvanşah Dərbəndi ələ keçirdi, lakin bir il sonra Mənsur yenidən Dərbəndin hakimi oldu. Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra Mənsur Şabrana qədər hərəkət etdi, ancaq heç bir nəticə əldə edə bilməyib geri qayıtdı.

Bu vaxt Mənsurdan narazı dərbəndlilər üsyan edib onu şəhərdən qovdular və qalanı şirvanşaha təslim etdilər. Yəzid şəhəri əlinə keçirib Dərbəndi təmir etdiyi vaxtda Mənsur yenidən şəhərə hücum edib Süləmilər taxtına oturdu. Şirvanşah ilə dərbəndlilər arasında müharibələr 1025-ci ilə qədər davam etdi.

Yəzidin hakimiyyətinin axırlarına doğru Şirvanın daxili vəziyyəti ağırlaşdı. Yəzidin Yəzidiyyə şəhəri hakimi oğlu Ənuşirəvan atasının ovda olduğundan istifadə edib üsyan qaldırdı. Bu vaxt şirvanşah Qurzul qalasında idi. Ənuşirəvan şəhəri ələ keçirib vəzir Əbdüləzizin mülklərini müsadirə etdi. Vəziyyəti öyrənən şirvanşah təcili geri qayıdaraq hadisələrin böyüməsinə icazə vermədi. Ənuşirəvan atasının qayıtdığını eşidən kimi Gülüstan qalasına qaçdı. Lakin şirvanşahın vəziri tərəfindən ələ keçirilib zindana atıldı. 37 illik hakimiyyətdən sonra şirvanşah Yəzid ibn Əhməd 1027-ci ildə vəfat etdi.

Kəsranilər sülaləsi (1027-1382). Yəziddən sonra taxta oğlu Mənuçöhr ibn Yəzid çıxdı. Mənuçöhr ilə Şirvan tarixində siyasi mənada bir dəyişiklik meydana gəldi. Məzyədi sülaləsi nümayəndələri ərəb

adları və titullarını tərk edib Sasani hökmdarlarına məxsus adlar və ləqəblər almağa başladılar. Həmin tarixdən sonra Şirvanşahlar sarayında ərəb dilinin yerini fars dili aldı. Ədəbi əsərlər artıq fars dilində qələmə alınmağa başladı. Bu dəyişiklik şirvanşah sikkələrində yer alan hökmdar adları və titullarında da özünü göstərir. Tarixçilər bütün bu dəyişiklikləri, Şirvanda yeni bir sülalənin, yəni Kəsrənilərin hakimiyyəti ilə izah edirdilər. V.Minorski, Z.Bünyadov və S.Aşurbəyli Şirvanda sülalə dəyişikliyinə olmadığını, sadəcə şirvanşahların 1027-ci ildə ərəb adları yerinə sasani titulları almağa başladığını qeyd ediblər. Doğrudan da ərəb mənşəli şeybani qəbiləsindən olan məzyədi ailəsindən çıxmış şirvanşahlar I Fəribürzün atası Sallardan etibarən öz şəxsi adlarını və titullarını dəyişdirərək “Deyləmi” hakimlərinə məxsus adlar daşımağa başladılar. Hətta Şirvan hakimləri türklərin “xaqan” titulu da daşımağa başladılar.

I Mənuçöhr ibn Yəzid: 1027/28-ci ildə şirvanşah Yəzid ibn Əhməd vəfat etdi və oğlu I Mənuçöhr ibn Yezid taxta çıxdı. 37 illik hakimiyyətdə qalan Yəzidin vəfatını fürsət bilən əmirilər Şirvanşah torpaqlarını bölüşdürməyə başladılar. Dərbənddə Süləmi sülaləsindən hakimlər üsyan etdilər. I Mənuçöhr onsuz da kiçilən dövlət torpaqlarının daha da kiçilməsinə imkan verməmək üçün 1029-cu ildə Dərbəndə hücum etdi. Lakin böyük bir məğlubiyyətə uğradı. Məğlubiyyətin nəticələri I Mənuçöhr üçün çox ağır oldu. Belə ki, özü bir il sonra 1030-cu ildə Dərbənd hakimlərinin hücumuna məruz qaldı.

Mənuçöhrün hakimiyyət dövrü Şirvanın siyasi cəhətdən ən ağır dövrü hesab edilir. Şirvanşah süləmilərin hücumunu dayandırdıqdan sonra rusların hücumuna məruz qaldı. Ruslar dəniz yolu ilə Bakıya hücum etdilər. Ruslar ələ keçirdikləri qənimətlərin bir hissəsini Qara dəniz və Volqa ətrafındakı türklərə vermək şərti ilə Xəzərin cənub sahillərindəki bölgələrdə quldurluq edirdilər. Ruslar bu şəkildə bir neçə dəfə Azərbaycana hücum etdilər. Belə səfərlərdən biri də 1030-cu ildə Bakıya təşkil edildi. Bakı ətrafında və Kür çayı sahillərində şirvanşah ordusu ilə ruslar arasında bir neçə döyüş oldu. Bu döyüşlərdə I Mənuçöhr böyük itkilər verdi. Rusların qovulmasından sonra Şirvan bu dəfə şimaldan gələn sərir və alanların hücumuna məruz qaldı. Onlar 1032-ci ildə Şirvan ölkəsinə böyük zərər verdilər. Düşmən Şirvanın mərkəzi Yəzidiyyəyə qədər soxuldu və 10 mindən çox insanı qətl etdi. Paytaxt işğalçıların 10 gündən artıq davam edən soyğunlarına məruz qaldı. Şirvanlılar öz ərzaqlarını və qiymətli əşyalarını qorumaq üçün

torpağı qazıb yerə basdırırdılar. Alan və sərir orduları şəhəri ələ keçirdiyində əhalini basdırılan əşyaları çıxarmağa məcbur etdilər. Alan və sərirlilər basdırılan ərzaq və əşyaları ələ keçirdilər və bu hərəkətlərinə görə şirvanlıları cəzalandırdılar. Onlar böyük qənimətlə öz ölkələrinə qayıdarkən I Mənuçöhr Alan və Sərir ordusunu gizlicə təqib etdi. Şirvanşah ordusu ilə Dərbənd meşəsində onları tələyə saldı. Xəzər sahilini keçib Dərbənd meşəsinə girən Alan və sərirlər burada şirvanşah ordusunun pusqusuna düşdülər. Baş verən döyüşdə çoxlu sayda Alan və Sərir əsgəri həlak oldu. İntiqam üçün Alan hökmdarı 1033-cü ildə Şirvana hücum etdi, lakin məğlub olub qaçdı. I Mənuçöhr əldə etdiyi qələbənin sevincini çox yaşaya bilmədi. 1043-cü ildə bir sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Şahın sui-qəsdçiləri arvadı və qardaşı idi. Şahın arvadı Aran hakimi və Şəddadi dövlətinin hökmdarı Fəzlunun qızı Sitt idi. Bu hadisədə Şəddadi hakimi Fəzlunun da əli vardı. Beləliklə, I Mənuçöhrün qardaşı Əbu Mənsur Əli özünü şirvanşah elan etdi.

Əbu Mənsur Əli: Əbu Mənsur Dərbəndə bir səfər təşkil etdi. Şəhəri ələ keçirdi və Süləmi hakimi Əbdül-məlik şəhəri tərk edib qaçdı. Şirvanşah vəziri Mənsur ibn Müsədidi Dərbənd hakimi təyin edərək ölkəsinə qayıtdı. Lakin onun geri çəkilməsindən istifadə edən Əbdül-məlik Dərbəndi alıb vəzir Müsədidi edam etdirdi. Bunu eşidən şirvanşah yenidən Dərbəndə hücum etdi. Lakin iki hökmdar arasında başlayan danışıqlar nəticəsində Əbdül-məlikin Şirvanın hakimiyyəti altına girməsi ilə Əbu Mənsur qeri qayıtdı. Buna görə Əbdül-məlik şirvanşahın bacısı Şənkuyyə ilə nigaha girdi. 1043/44-cü ildə şirvanşah Əbu Mənsur vəfat etdi. Yerinə qardaşı Qubad ibn Yəzid keçdi.

Qubad ibn Yəzid: Qubad dövrü oğuzların tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrə təsadüf edirdi. Şirvanşah baş verə biləcək hər hansı bir oğuz hücumunun qarşısını almaq üçün paytaxt Yezidiyyə şəhərinin divarlarını möhkəmləndirib, dəmir darvazalar qoydurdu. Lakin heç bir oğuz hücumuna məruz qalmadan 28 iyun 1049-cu ildə vəfat etdi. Şirvan taxtına qardaşı oğlu Buxtnəsri Əli ibn Əhməd keçdi. Amma onun hakimiyyəti iki gün davam etdi. Taxta çıxmasının ikinci günündə əmisi tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Beləliklə, şirvanşah tacı Salar ibn Yəzidin əlinə keçdi. Yeni hökmdar Buxtnəsri ölkədən qovdu, daha sonra da Beyləqanda ələ keçirib öldürdü.

Salar ibn Yəzid: Salar 1063-cü ilə qədər taxtda qalsa da onun hakimiyyət dövrü haqqında məlumat azdır. Münəccimbaşı onun 1053-

cü ildə Maluk qalasına səfər təşkil etdiyini və qalanı ələ keçirdiyini xəbər verir. Lakin bu qalanın harada yerləşdiyi qeyd edilmir. M.Şərifliyə görə, Şirvanşahın bu qalanın müdafiəsinə böyük əhəmiyyət verməsi, divarlarını təmir etdirməsi, buraya başqa yerlərdən əhali köçürməsi, bir cümə məscidinin inşasına qərar verməsi və ən mühümü qalanı hərbi və ərzaq cəhətdən tədarük etdirməsi buranın strateji əhəmiyyətə sahib olduğunu deməyə imkan verir. Salar ibn Yəzid 10 fevral 1063-cü ildə vəfat etdi.

I Fəribürz: Saların vəfatından sonra taxta oğlu I Fəribürz çıxdı. E. Paxomova görə, Şirvanda Kəsranilər sülaləsinin ilk hökmdarı o olub. Kisra adı Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın daşdığı “Xosrov” adının ərəbcə tələffüzü idi. I Fəribürz dövründə (1063-1074) Şirvan bir neçə dəfə Aran şəddadilərinin istilasına məruz qaldı. 1063-cü ilin martından 1064-cü ilin yanvarına qədər şəddadi hökmdarı Savur Şirvana dörd dəfə hücum etdi. Savur, Şirvanşahdan iki dəfə 40 min dinar civarında xərac aldı.

Fəribürz dövrünün ən mühüm hadisəsi Dərbənddə Süləmilər sülaləsinə son qoyulması idi. Şirvanşah ağır döyüslərdən sonra şəhəri ələ keçirdi və oğlu Əfridunu buraya hakim təyin etdi. Elə həmin vaxt oğuzlar Şirvana hücum etdilər. İlk oğuz hücumu 1066-cı ildə gerçəkləşdi. Şirvanşah oğuzların ölkəni tərk etməsi üçün onlara çoxlu hədiyyələr verdi. Lakin bu hadisədən bir müddət sonra oğuzlar təkrar Şirvana soxuldular. Bu dəfə oğuzların başında Qara Təgin adlı komandan dayanırdı. 1067-ci ildə Qaymaz və Qara Təgin başçılığında oğuz ordusu otlaq ərazilər axtarmaq məqsədi ilə Şirvana gəldilər. Şirvanşah əmisi Qubadın qızını Qara Təginə verərək onunla dostluq yaratdı. Amma 1067-ci ilin avqustunda Qaymaz anidən öldü. Mənbələrdə onun zəhərləndiyi qeyd edilir. Lakin Şirvanşah oğuzlarla münasibətlərin pozulmaması üçün Qaymaz üçün möhtəşəm bir cənazə mərasimi təşkil etdi. Həmin ilin axırında Böyük Səlcuq sultanı Alparaslan özü Arana səfər təşkil etdi. Sultan Şirvanşahın hüzuruna çıxması əmrini verdi. Şirvanşah ona itaət edərək qiymətli hədiyyələr təqdim etdi. Bunun müqabilində sultan onun öz mülkləri üstündəki hakimiyyətini təsdiq etdi. Amma Fəribürz sultanın səmimiyyətinə inanıb sərbəst hərəkət etməyə başladı. Əvvəlcə şəddadilərdən Fəzlun ibn Savuru özünə tabe etdirdi, sonra da Ləşkəristana hücum edib türklərdən hunların nəslini kəməli ağır məğlubiyyətə uğratdı. Bu sonuncu hərəkəti Sultan Alparaslanı çox narahat etdiyindən Fəribürzu

həbs etdirib bir müddət nəzarət altında saxladı. Bunda oğuz əmiri Qara Təginin də əli vardı. Zira, bu hadisədən sonra Qara Təgin Məsxətə (Məsxət, Dərbənd yaxınlığında indiki Dağıstan sərhəddi daxilində qədim massaget tayfalarının məskun olduğu skif ölkəsi idi) qaçıb orada vəfat etdi. Fəribürzun qardaşı Güzdəhəm ibn Salar isə xəzinə ilə birlikdə ləklər ölkəsinə qaçmışdı.

Şirvanda asayışın pozulduğunu gören sultan Fəribürzü əfv edib onu ölkəsinə göndərdi. 1068-ci ilin noyabrında şirvanşah Dərbəndi ələ keçirmək üçün Rubas çayı ətrafında bir ordugah qurdu. Ağır keçən döyüşdən sonra Fəribürz yenidən Dərbəndi özünə tabe etdirdi. Həmin vaxt Sultan Alparslan oğuzlardan Yağma adlı birini Aran hakimi təyin edib şirvanşahdan Dərbəndi ona təslim etməsini tələb etdi. Elə həmin ildə Arğar ibn Boğa komandasında bir oğuz kütləsi Arana köç etdi. Sultan Alparslan Şirvanı ona iqta sahəsi kimi vermişdi. Amma şirvanşah diplomatik qabiliyyəti sayəsində Ağrar ibn Boğa onun idarə sistemə qarışmayıb və Aranın yaylaqlarında məskunlaşdı. Bundan sonra Savtəgin başçılığında başqa bir oğuz ordusu Arana gəldi və şirvanşahla illik 40 min dinar xərac müqabilində razılıq əldə etdi.

Beləliklə, Fəribürz hakimiyyəti boyunca səlcuqların vassalı kimi qaldı. Fəribürz dövrünün özəl hadisələrindən biri isə XI əsrin ortalarında şimaldan gəlib Cənubi Dağıstanda məskunlaşan 100 minlik türk əsilli suvar (sabit) tayfasının şirvanşahla dostluq münasibətləri yaratmaq təşəbbüsü oldu. Şirvanşah bu təklifə çox sevindi. Onlar suvarlardan aldığı hərbi köməklə ləkləri məğlub etdilər.

III Mənuçöhr: Şirvanşah Fəribürz 1096-cı ildə vəfat etdi. Taxta oğlu II Mənuçöhr oturdu. Onun hakimiyyəti 1105-ci ilə qədər davam etdi və yerinə qardaşı I Əfridun (Fəridun) keçdi. I Əfridun 1120-ci ilə qədər hakimiyyətdə oldu və gürcülərlə döyüşdə öldürüldü. Həmin dövrün müəllifləri onu şəhid kimi qələmə verirdilər. Ondan sonra Şirvan taxtına oğlu III Mənuçöhr (1120-1160) keçdi. O, 40 illik hakimiyyət müddətinin ilk illərini İraq Səlcuq sultanı Mahmud tərəfindən həbsdə keçirmişdi (1121-1123). Gürcü-qıpçaq hökmdarı IV Davidin 1125-ci ilin yanvarın 25-də vəfatından sonra III Mənuçöhr Tamara adlı bir abxaz qızı ilə evlənərək gürcü sarayı ilə dostluq yaratdı.

III Mənuçöhr dövrü Şirvanşahlar tarixinin mədəni və siyasi cəhətdən ən məhsuldar dövrü hesab edilir. Şirvan ədəbiyyat məktəbinin ən böyük şairləri Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani,

Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti xanım Gəncəvi və Şərqi ədəbiyyatının ən böyük şairi hesab edilən Nizami Gəncəvi onun müasirləridir. Nizami Gəncəvi saraydan kənarında, Gəncədə yaşasa da Şirvan saray şairləri ilə geniş əlaqələrə malik idi.

Şirvanşah Fəribürzdan etibarən şirvanşahlar arasında türkləşmə meyilləri artdı. Ərəb əş-şeybani qəbiləsinə mənsub olan şirvanşahlar XI əsrin əvvəllərində ərəb adlarını tərk edib Deyləmi adları alsalar da, oğuzların ortaya çıxması ilə birlikdə türkcə adlar və titullar daşımağa başladılar. Bu məqsədlə şirvanşahların daşdıqları titullar arasına “*xaqan*” və “*böyük xaqan*” adları da əlavə olundu. Bir çox şirvanşah özünü “*xaqan əl-kəbir*” və “*xaqan əl-əkbar*” adlandırdı. Yenə III Mənuçöhrdən etibarən bəzi Şirvan hökmdarlarının adlarında türkcə “*uluğ kağan*” adının tərcüməsi olan “*xaqani-bozorq*” titulu işlədilir. Bunun kimi Mənuçöhr, Axsitan adları da türkcə *Məngüçür* və *Aksartan* adlarının tələffüzü hesab edilir. Şirvanşah III Mənuçöhr öz qızına türkcə Alçiçək adını qoymuşdu. Onun sarayının böyük şairi Əfzələddin Şirvani isə türkcə “*hökmdar*” mənasına gələn “*Xaqani*” təxəllüsünü almışdı. Şirvan sarayında türk idarəçilərinin də nüfuzu artdı. III Mənuçöhr dövrünün ən böyük siyasi xadimlərindən Əsədəddin Xulbaşi türk əsilli olub “*qulbaşi*” adını daşıyırdı. Şirvanşahın Ləşkəristandakı valisinin adı türkcə Şadtəgin idi. Bütün bunlar türk nüfuzunun Şirvanşahlar üzərində güclü olduğunu sübut edir. Digər tərəfdən Şirvan əhalisinin böyük bir hissəsinin türklərdən ibarət olduğu məlumdur.

I Axsitan: Mənuçöhrdən sonra Şirvan taxtına oğlu II Əfridun keçdi, lakin o bir sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. II Əfridundan sonra şirvanşah tacını oğlu I Axsitan (Aksartan) qoydu. Onun hakimiyyəti 1196/97-ci ilə qədər sürdü və Nizami Gəncəvi “*Leyli və Məcnun*” poemasını ona ithaf etdi. Onun zamanında şirvanşah ordusu 1174-cü ildə Gürcüstana hücum etdi. Lakin bu bir işğal olmayıb abxaz kralının dəvəti ilə gerçəkləşmişdi. Bu tarixdən bir il sonra ruslar Bakıya hücum etsə də şirvanşah gürcü-qıpçaqların köməyi ilə onları ağır məğlubiyyətə uğratdı. I Axsitanın hakimiyyəti dövründə (1160-1196) Şirvan iqtisadi yüksəliş dövrü keçirirdi. Qonşu Gürcüstanla dinc münasibətlər yaranmışdı. Böyük gücə malik olan İraq Səlcuq sultanlığı ilə münasibətlər normalaşmışdı. Hətta Dərbənd torpaqları da onun nəzarəti altında idi.

Axsitanın hakimiyyətinin sonlarında Şamaxı şəhərini yerlə yeksan edən zəlzələ baş verdi. Bu zəlzələdə şirvanşahın arvadı və

uşaqları da öldü. 1192-ci ildə yaşanan zəlzələdən sonra Şirvanşahların paytaxtı Şamaxıdan Bakıya köçürüldü. Axsitan vəfat edincə taxta qardaşı I Şahənşah ibn III Mənuçöhr çıxdı. Lakin onun qısa sürən hakimiyyəti haqqında məlumat yoxdur. Ondan sonra Şirvan taxtına sırası ilə II Fəribürz ibn II Əfridun (1204), I Fəribürz ibn III Mənuçöhr (1204) və I Gərşəsb ibn Fərruzxad (1204-1225) keçdilər.

I Gərşəsb: 1220-ci ildə Şirvan monqolların təhdidi altına girdi. I Gərşəsbın hakimiyyəti sırasında ikisi də türk əsilli olan Cəbə Noyon və Sübeqatey Bahadır başçılığında 30 minlik monqol ordusu gürcü-qıpçaq ordularını darmadağın edib Muğanda qərargah qurdular. Monqollar Şamaxını mühasirəyə alıb əhalini qılıncdan keçirdilər. 1192-ci il zəlzələsindən sonra müdafiəsiz qalan Şamaxının əhalisi xeyli azalmışdı.

Monqollar şirvanşahlardan aldıkları on girovun bələdçiliyi ilə Dərbəndi aşaraq şimala hərəkət etdilər. Monqolların Şirvanı tərk etməsindən sonra böyük bir qıpçaq kütləsi yerləşmək məqsədi ilə bölgəyə köç etdi. Şirvanşah I Gərşəsb onları Şirvanın müxtəlif bölgələrində yerləşdirdi. Elə bu tarixdə də I Gərşəsb öldü və yerinə III Fəribürz (1225-1243) keçərək şirvanşah oldu.

Kəsranilərin süqutu: III Fəribürz dövründə Şirvan monqol və xarəzmlərin hücumlarına məruz qaldı. Xüsusilə, Xarəzmşah Cəlaləddinin fəallığı (1225-1231) Şirvanda böyük talanlara və hərəmərcliyə yol açdı. 1231-ci ildə monqollar bu dəfə yerləşmək məqsədi ilə Azərbaycana gəlib Muğan ovalığında məskunlaşdılar. Nəticədə Şirvan monqolların vassalına çevrildi. Monqol təzyiqi şirvanşah II Axsitan ibn III Fəribürz dövründə (1243-1260) daha da artdı. Ondan sonra taxta çıxan II Fərruxzad ibn II Axsitan dövründə (1260-1282) Şirvan Hülakülər (Elxanlılar) dövlətinin əyalətinə çevrildi. Ondan sonra III Axsitan ibn II Fəribürz (1282-1294) şirvanşah oldu.

Onun zamanında Şirvanın böyük bir hissəsi Şeyx Zahidin təriqətinə mənsub idi. Xüsusilə, Şirvan camaatı şeyxin sözüne qulaq asıb zalim şahın torpaqlarını becərməkdən imtina etdilər. Bu səbəbdən şirvanşah şeyxin Şirvandakı bütün müridlərini həbs edərək boğdurdu. Bu hadisə şirvanşahlarla səfəvilər arasında düşmənçiliyə səbəb oldu.

Axsitan 1294-cü ildə vəfat etdi. Yerinə oğlu I Keykavus çıxdı. I Keykavus dövrü (1294-1320) Hülakülər ölkəsində daxili çəkişmələr və Qızıl Orda xanlarının tez-tez Azərbaycana hücumları ilə yadda qaldı. Ondan sonra Şirvan taxtına I Keyqubad (1320-1345) əyləşdi. Daha

sonra oğlu Kavus (1345-1372) hakimiyyətə gəldi. Hacı Xəlifəyə görə o, şirvanşahların ən adil hökmdarı hesab edilir. Dövrün mədhiyyə müəllifi Arif Ərdəbili isə “Şirvanşah dövlətinin Kavusun adı ilə şöhrət qazandığını” yazır. Şairə görə, “onun adil hökmdarlığı nəticəsində Şirvan cənnətə döndü”. Zira, mənbələr onun Cəlairlər dövlətinin vassalı sifəti ilə Şirvanda abadlıq işləri apardığını yazırlar. Vəfatından sonra taxta atasından fərqli xarakterə sahib və zalımlığı ilə ad çıxaran Hüşəng (1372-1382) çıxdı.

Hüşəngdən narazı olan Şirvan xalqı 1382-ci ildə qiyam qaldırıb şahı taxtdan saldı. Yerinə Şirvan tarixində Dərbəndlilər sülalənin banisi Şeyx I İbrahim çıxdı.

Dərbəndlilər sülaləsi (1382-1538): Mənbələr, 1382-ci Şirvan xalqının üsyan etdiyini və Şirvanşah-kəsranilər sülaləsinin son nümayəndəsi Hüşəngin öldürüldüyünü iddia edirlər. Çevriliş nəticəsində əyanlar Hüşəngin əmisi oğlu İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı şirvanşah elan etdilər. Rəvayətə görə, İbrahimin atası, yəni Hüşəngin əmisi Sultan Məhəmməd qardaşı oğlunun zülmündən qaçaraq Şəki kəndlərinin birində gizlənmiş və elə orada da vəfat etmişdi. Oğlu İbrahim isə eyni kənddə kasıb güzəran keçirirdi.

Hüşəngin ölümündən sonra Şirvan əyanları rəsmi mərasim atları və maliyyəti ilə birgə İbrahimin yanına gəldilər. Onu bir ağacın kölgəsində yatdığını gördülər. İbrahimin yatdığı yerdə dövlət çadırını qurub oyanmasını gözlədilər. İbrahim oyananda ona sədaqət andı içdirib şirvanşah elan etdilər. Nəticə etibarı ilə 861-ci ildən hakimiyyətdə olan Məzyədilər sülaləsinin başqa bir qolu şirvanşah taxtını ələ keçirdi. Buna görə də Şirvanşah dövlətində Kəsranilər kimi Dərbəndlilər sülalə adı da formal xarakter kəsb edir.

Şeyx I İbrahim: Şirvanşah I İbrahimin hakimiyyəti Teymurun dövrünə təsadüf edir. Şah hakimiyyətə gələndə iki böyük güc arasında kiçik bir dövlətin hakimi kimi ortada qalmışdı. İbrahim Qızıl Orda ilə Teymurilər arasında mübarizədə Əmir Teymurun yanında yer alıb öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışdı. 1386-cı ildə Əmir Teymur Qarabağda olanda Şeyx İbrahim onun hüzuruna çıxıb itaətini bildirdi.

İbrahimin Teymurun müttəfiqi olması Toxtamışın (1385/6 – 1387) Şirvana üst-üstə iki dəfə hücum etməsinə səbəb oldu. Həmin hücumların birində Toxtamış Təbrizə qədər gəldi. İkinci hücumda isə Toxtamış Teymur-Şirvanşah orduları tərəfindən məğlub edildi. İbrahim, 1395/6-cı ildə Teymur-Toxtamış qarşıdurmasında Teymurun

yanında yer alıb Terek müharibəsində iştirak etdi. Şeyx İbrahim, Teymurun Ankara müharibəsi ilə sonlanan Azərbaycan səfərində (1399-1404) də yer alıb Teymurun Şam səfərində də iştirak etdi. Teymurun Gürcüstan səfərində də şirvanşah onun yanında yer almışdı. Beləliklə, İbrahim Teymurun bölgəyə təşkil etdiyi bütün səfərlərdə yaxından iştirak edirdi.

Şeyx İbrahim bütün hakimiyyəti boyunca ikitərəfli siyasət aparmaq məcburiyyətində qaldı. Əmir Teymurun vəfatından sonra Azərbaycan hakimiyyəti uğrunda mübarizədə qaraqoyunlulara məğlub olması bu siyasəti davam etdirməsinin ən böyük səbəbi hesab edilir. 1412-ci ildə Kür çayı sahilində Qara Yusifin zərbəsi qarşısında darmadağın olan şah qüvvələri böyük məğlubiyyətə uğradılar. Bunun nəticəsində başda şirvanşah olmaqla çox sayda Şirvan əmiri və hakimi əsir düşdülər. Qara Yusif şirvanşah üçün 1200 İraq tüməni, Şeyx Bəhlül üçün 200 tümən, şirvanşahın qızı Mövlana Zahirəddin üçün 100 tümən müqabilində onları sərbəst buraxdı. Qara Yusifin tələb etdiyi məbləği Şirvan deyil, Təbriz tacirləri, xüsusilə də əxi təşkilatının rəhbəri Şeyx Qəssab ödədi. Bu da İbrahimin Təbriz camaatı arasında böyük nüfuza sahib olduğunu göstərir. Ehtimal ki, İbrahimin özü əxi şeyxi idi və “Şeyx” ləqəbi də onun əxiliyindən qaynaqlanırdı. Şeyx I İbrahim 35 il hakimiyyətdə oldu və 1417-ci ildə vəfat etdi.

I Xəlilullah: I İbrahimin vəfatından sonra oğlu I Xəlilullah şirvanşah elan edildi. Atası kimi teymurilərin müttəfiqi olan I Xəlilullahın hakimiyyəti qaraqoyunlarla mübarizə şəraitində keçdi. Teymuri hökmdarı Şahruxun Azərbaycan səfərlərində yaxından iştirak edən I Xəlilullah 1421-ci ildə Ələsgird vadisində qaraqoyunlu İsgəndər ilə Şahrux arasında meydana gələn döyüşdə teymurilərin tərəfində yer aldı. Teymuri hökmdarı Mirzə Şahruxun 1428-ci il Azərbaycan səfərində şirvanşah yenə onunla birlikdə hərəkət etdi. Bunun nəticəsində qaraqoyunlu İsgəndər I Xəlilullahı cəzalandırmaq məqsədi ilə dəfələrlə Şirvana hücum edib Şamaxını yağmaladı. Bu tarixdən sonra Şamaxı böyük şəhər missiyasını tamamilə itirdi. 1435-ci ildə Şahruxun növbəti Azərbaycan səfərində I Xəlilullah Reyə qədər gəlib onu qarşıladı və İsgəndərin fəaliyyətlərindən narazı olduğunu bildirdi.

Qaraqoyunlu İsgəndərin ortadan qaldırılmasından sonra Şirvanşahlar üçün ən böyük təhdid səfəvilər oldu. Tarixçilər Səfəvi şeyxi Cüneydin o zaman xrisitan olan çərkəzlərə qarşı elan etdiyi cihadda 10 minlik döyüşçüsü ilə Şirvan torpaqlarından keçib 1460-cı

ildə Samur çayının sol sahilindəki Qıpçaq kəndində I Xəlilullahın hücumuna məruz qalıb öldürüldüyünü qeyd edirlər. Cüneydin ortadan qaldırılmasından sonra I Xəlilullah 1465-ci ildə vəfat etdi və yerinə Fərrux Yassar keçdi.

I Xəlilullah dövrü Şirvanşahlar dövlətinin inkişaf dövrü hesab edilə bilər. Şirvanşah çox sayda təriqət liderinə, alim və şairə hamilik etmişdir. Bədr Şirvani I Xəlilullahın saray şairləri arasında yer alırdı. Yenə bu dövrün məşhur *xəlvəti* şeyxi Seyyid Yəhya ibn əs-Seyyid Bəhaəddin əş-Şirvani əl-Bakuvi şirvanşahın nəvazişini görə təriqət lideri idi. Xəlvətiliyin Şirvan qolunun yaradıcısı Şeyx Sədrəddin əl-Xəlvəti vəfat etdikdən sonra şeyxlik məqamı üstündə Seyyid Yəhya ilə Pirzadə arasında baş verən münaqişədə Seyyid Yəhya Şamaxını tərk edib Bakıya yerləşmişdi. Şirvanşah sarayından hörmət və izzət görə Seyyid Yəhya Şərhi-Gülşəni Razi və Əsrar əl-Təlbini əsərlərini Bakıda qələmə aldı. Təsəvvüf ruhunda yazılan əsərləri Şərqi dünyasında böyük əks-səda yaratdı. Onun təriqətinin mənsubları Azərbaycandan Şimalı Afrikaya qədər geniş coğrafi ərazilərə yayıldılar. Şeyxin türbəsinin İçərişəhərdə yer alması onun Şirvanşahlara hörmətinə işarədir.

Fərrux Yassar: Fərrux Yassar dövründə Şirvanşahların siyasətində ciddi dəyişiklik hiss edilir. O, babasının və atasının Teymurlu müttəfiqi siyasətindən əl çəkib Ağqoyunluların tərəfindən yer aldı. Ağqoyunluların mərkəzi bir güc olmasından əvvəl Fərrux Yassarın Osmanlılarla dialoq yaratdığı, Qızıl Orda xanları ilə yaxın əlaqələr təsis etdiyi, hətta Moskva knyazlığının elçilər göndərdiyi qeyd edilir. Ağqoyunlu Yaqub Bəy dövründə isə Fərrux Yassar onun ən yaxın müttəfiqi oldu. Hətta 1488-ci ildə Cüneydin oğlu Şeyx Heydəre qarşı müharibədə ağqoyunlular öz qoşunları səfəviləri yox, şirvanşahları dəstəklədilər.

Fərrux Yassar Şirvanşahın axırncı müstəqil hökmdarı idi. Hakimiyyətinin sonlarında Şah I İsmayıl Şirvana hücum edib, 1500-cü ilin Cəbani adı verilən döyüşdə şirvanşahları məğlub edib şahı öldürdü. Həsən Bəy Rumluya görə, Fərrux Yassar 10 minlik orduya sahib olmasına rəğmən İsmayılın 7 minlik qızılbaş qoşunu qarşısında tab gətirə bilmədi. Bu məğlubiyyətdən sonra Şirvanşahlar tamamilə Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi. Fərrux Yassarın yerinə oğlu Bəhram çıxsada bir il hakimiyyətdə qala bildi. O, 1501-ci ildə vəfat edəndən sonra qardaşı Məhəmməd Qazı Bəy şirvanşah oldu. O, 1502-ci ildə öldürüldü, yerinə Şeyxşah ləqəbi ilə oğlu II İbrahim keçdi.

Şirvanşahların süqutu: 1524-cü ilə qədər hakimiyyətdə qalan Şeyxşah II İbrahim dövrü bəzi cəhətlərdən maraqlıdır. Zira bu dövrdə Səfəvilərin təzyiqi ilə Şirvanda şiəlik rəsmi məzhəb elan olundu. II İbrahimin öz adına həkk etdirdiyi sikkələrdə “12 imamın adları” qeyd edilməyə başlandı. Bir başqa maraqlı cəhət isə Şirvanşahların rəsmi dilinin türk dili elan edilməsi idi. O vaxta qədər ərəb dilini şəriət və fars dilini isə diplomatiya dili kimi istifadə edən Şirvanşahlar qızılbaşların təzyiqi ilə türk dilini saray dili olaraq qəbul etdi. II İbrahimdən sonra Şirvan taxtına oğlu II Xəlilullah çıxdı. Onun on il davam edən hakimiyyəti 1535-ci ilin 6 noyabrında heç bir varis buraxmadan vəfat etməsi ilə sona çatdı. Qardaşı II Fərrux Yassar bir neçə aylığına Şirvan hakimiyyətini ələ keçirsə də II Xəlilullah tərəfindən Şamxal qalasına sürgün edildi. II Xəlilullah öldükdən sonra Şirvan əyanları II Fərrux Yassarın 15 yaşlı oğlu Şahruxu şirvanşah elan etdilər. Onun sadəcə adı var idi. Bütün hakimiyyət Şirvan əyanlarının əlində cəmləşmişdi. Bu siyasi nəzarətsizlik 1537-ci ildə Şirvanda Qələndəri üsyanı ilə nəticələndi. Üsyanın rəhbəri bir dərviş idi. O, özünü II İbrahimin oğlu Sultan Məhəmməd adlandırır.

Şirvanın axırıncı şirvanşah titullu hökmdarı Şahrux oldu. 1535-ci ildə isə Şirvanşahlar bir dövlət kimi Səfəvilər tərəfindən ortadan qaldırıldı. Beləliklə, min illik siyasi tarixə sahib Şirvanşahlar dövləti öz daxilində baş verən siyasi böhran nəticəsində tənəzzülə uğradı və bu Səfəvilərin əlində onları ortadan qaldırmaq üçün hüququ bir əsas oldu.

Bu tarixdən sonra Bürhanəddin Sultan, Əbu Bəkr Mirzə, Qasım Mirzə və b. müxtəlif vaxtlarda şirvanşahlar adı ilə ortaya çıxsalar da geniş nüfuz dairəsi yarada bilmədilər. Şirvan ərazisi isə Səfəvilər tərəfindən yaradılan Şirvan bəylərbəyliyi nəzarəti altına keçdi.

Hökmdarları:

Məzyədilər sülaləsi:	861-1027
I Xəysəm	861 – 880
I Məhəmməd	880 – 912
II Xəysəm	912 – 913
Əli ibn II Xəysəm	913 – 917
II Yezid	917 – 948
II Məhəmməd	948 – 956
Əhməd	956 – 981

III Məhəmməd	981 – 991
III Yezid	991 – 1027
Kəsranilər sülaləsi:	1027 – 1382
I Mənuçehr	1027 – 1034
Əbu Mənsur Əli	1034 – 1043
Qubad	1043 – 1049
Buxt Nəssar Əli	1049 – 1050
Salar	1050 – 1063
I Fəribürz	1063 – 1096
II Mənuçöhr	1096 – 1106
I Fəridun	1106 – 1120
III Mənuçöhr	1120 – 1160
I Axsitan	1160 – 1196
Şahənşah	1196 – 1197
II Fəridun	1197 – 1198
II Fəribürz	1198 – 1199
I Fərruxzad	1199 – 1203
I Gərşəsb	1203 – 1225
III Fəribürz	1225 – 1243
II Axsitan	1243 – 1260
II Fərruxzad	1260 – 1266
II Quştəsb	1266 – 1293
III Fərruxzad	1293 – 1317
Keykubad	1317 – 1345
Kavus	1345 – 1372
Huşəng	1372 – 1382
Dərbəndilər sülaləsi:	1382 – 1538
I İbrahim	1382 – 1417
I Xəlilullah	1417 – 1462
Fərrux Yasar	1462 – 1500
Bəhram Bəy	1500 – 1501
Qazı Bəy	1501 – 1502
Sultan Mahmud	1502
II İbrahim Şeyxşah	1502 – 1524
II Xəlilullah	1524 – 1535
Şahrux	1535 – 1538

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ – ELDƏNİZLƏR 1136 – 1225

Mənbələrdəki adı: Azərbaycan və Arran Atabəyləri, Azərbaycan Atabəyləri, Eldənizlər

Paytaxtı: Naxçıvan, Təbriz, Gəncə

Ərazisi: Aran (Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı torpaqları – İ.M.), Azərbaycan, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, Fars, Xuzistan, Axlat, Ərzurum, İraqi-Əcəm, Xorasan, Diyarbəkir

Sərhədləri: şimalda Dərbənd, cənubda Bəsrə körfəzi, şərqdə Xorasan və Xəzər dənizi, qərbdə Ərzurum-Ərzincan

Mənşəyi: türklərin qıpçaq qoluna mənsub Uran tayfasından.

Yaranması: Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlərin qurucusu qıpçaq əsilli qul olub. Eldəniz qıpçaq ölkəsindən alınıb, İraq Səlcuq dövlətinin vəziri Kəmaləddin Əbu Talib əs-Sümeyrəmiyə satılmış və o da onu sarayda xidmətə almışdı. Eldəniz qıpçaqların uran qəbiləsindən idi.

Vəzir Sümeyrəmi 1121-1122-ci ildə İsmayililər tərəfindən öldürüldəndən sonra Eldəniz Sultan Mahmudun əmri altına girdi. 1131-ci ildə Sultan Mahmud vəfat etdi. Yerinə Sultan II Toğrul keçdi. Yeni sultan, Eldənizi öz şəxsi qulamları cərgəsinə daxil etdi. Eldəniz, sultanın arvadı Mömünə Xatunun təşəbbüsü sayəsində qısa zamanda II Toğrulun kiçik yaşlı oğlu Arslanşahın atabəyi oldu. Sultan II Toğrulun ölümündən sonra yerinə Sultan Məsud (1135-1152) keçdi. Eldəniz Mömünə Xatun ilə evləndirildi və 1136-cı ildə Arranın hakimi təyin edildi. 1136-cı il Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlər ortaya çıxdı. Eldənizin Mömünə Xatundan Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Müzəffərəddin Qızıl Arslan adlı iki oğlu və bir qızı oldu.

Şəmsəddin Eldəniz: On il ərzində (1136-1146) Atabəy Eldəniz Arandakı bütün idarəçiliyi əlinə aldı. O, üsyankar əmirləri cəzalandırırdı və yerli idarəçilər arasında nizam-intizamı saxladı. Xalq arasında asayişini bərpa edib Aran və Azərbaycanın tam sahibi oldu. 1146-1161-ci illər arasında Eldəniz İraq Səlcuq dövlətinin ən böyük əmirlərindən hesab edilirdi.

Eldəniz 1161-ci ildə İraq Səlcuq sultanı Süleyman şahı taxtdan endirib yerinə Arslanşahı taxta oturtmaqla faktiki olaraq bütün İraq Səlcuq sultanlığının hakimi oldu. Eldəniz Həmədana gəlib Arslanşah

ibn II Toğrulu sultanlıq taxtına əyləşdirdi və özünü də *atabəy əl-əzəm* (böyük atabəy) elan etdi. Beləliklə, Eldənizlər İraq Səlcuqlu dövlətinin idarəsini öz əllərinə keçirdi. Eldəniz böyük oğlu Cahan Pəhləvan sultanın *əmir-i hacibi* (baş hacib), ikinci oğlu Qızıl Arslanı isə *əmir sipehsalar əl-kəbir* (sultan ordularının baş komandanı) təyin etdi. Eldəniz öz yaxın dostlarına da yaxşı vəzifələr verdi.

Eldəniz qiyam edən Rey hakimi İncə bəyi öz vassallığı altına aldıqdan sonra Qəzvinə hərəkət etdi. Qəzvində üsyan etmiş Alp Arqun məğlub edildi və onun atabəy mülkləri atabəyə verildi. Atabəy Eldəniz buradan Fars Atabəyləri Salqurlular üzərinə yeridi. Bu vaxt Salqurlu atabəyi Sunqur vəfat etdi, yerinə Zəngi keçdi. Zəngi Eldənizə qarşı çıxmayıb Arslanşahın hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Bir müddət sonra Marağa atabəyi Nüsrətəddin də vəfat etdi. Eldəniz onun mülkərinə də əl qoyub Ağsunqurluları öz təsiri altına saldı. 1167-ci ildə Mosul Atabəyləri Zəngilər də Arslanşahın hakimiyyətini qəbul etdi. Atabəy Eldəniz Kirman və Xuzistan hakimlərini də itaəti altına aldı. Beləliklə, Atabəy Eldəniz dövründə Azərbaycan Atabəyləri İraq Səlcuqlularının bütün torpaqlarını ələ keçirdilər. Atabəyə itaət edən əyalətlər arasında Aran, Azərbaycan, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, Fars, Xuzistan, Axlat, Ərzurum və Marağa yer alırdı. Əsl hökmdar Atabəy Eldənizin özü idi. Əmrləri o verirdi, iqta torpaqlarını o paylayırdı, dövlət xəzinəsinə nəzarəti də o edirdi. Sultan Arslanşah ibn Toğrulun ancaq adı var idi.

Şəmsəddin Eldəniz, İraq Səlcuq taxtını ələ keçirməsinin birinci ilində 1161-ci ilin avqustunda qıpçaq-gürcü birləşmiş orduları III Georgi dövründə (1156-1184) Ani şəhərinə hücum etdilər. Mühasirəyə alınan şəhərə kömək etmək istəyən Ərmənşah Seyfəddin Bəy Teymur qıpçaqlar tərəfindən ağır bir məğlubiyyətə uğradıldı və əsir düşməkdən çətinliklə xilas oldu. Qıpçaqlar Anidə böyük bir qətliam törətdilər. Sadəcə əsir aldıkları insanların sayı 41 min idi. Eyni tarixlərdə 30 minlik qıpçaq-gürcü ordusu Dvinə hücum etdi. Onlar 10 min insanı öldürdülər.

Qıpçaqlar Gəncədə də eyni hərəkətlərini təkrar edincə, Atabəy Eldəniz başçılığında olan ordu 1163-cü ilin iyulunda qıpçaqları məğlub etdi. 1164-cü ildə qıpçaq-gürcü birlikləri Anidən qovuldu.

Şəmsəddin Eldənizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri gürcülərin hücumlarından qorunmaq idi. Torpaqlarımıza və sərvətlərimizə göz dikən, müsəlman-türk əhalisinə qənim kəsilən gürcülərin 1139-cu il xəyanətini Eldənizlər yaddan çıxarmamışdılar. Bədbəxtlik üz verdikdə, qonşuya yardım göstərmək kimi insani keyfiyyətlərdən məhrum olan gürcülər 1139-cu ildə baş vermiş dəhşətli zəlzələ zamanı əhalisinin çoxunu itirmiş Gəncə şəhərinə hücum edərək burada qırğınlar törətmiş və məşhur Gəncə qala qapılarını qənimət kimi aparmışdılar.

Qıpçaq-gürcülərin Eldəniz tərəfindən iki dəfə məğlubiyyətə uğradılması onların hücumlarını dayandırmadı. 1166-cı ildə böyük bir qıpçaq ordusu Azərbaycana soxuldu. Onlar talan və yağma hərəkətlərinə davam edib Gəncəyə qədər gəldilər. Yanvar 1174-ci ildə onlar Azərbaycan və Şərqi Anadoluya hücum etdilər. Qurban bayramı günü (12 iyul 1174) atabəy Naxçıvan üzərindən qıpçaqlara qarşı hücumu keçdi. Ancaq bu ərazidə yayılan vəba xəstəliyi orduya böyük ziyan vurdu. Buna görə atabəy yürüşü yarıda kəsib geri döndü.

Avqust 1175-ci ildə Atabəy Şəmsəddin Eldəniz qıpçaq-gürcü ordularına qarşı hücumu keçdi. Eldənizin ordusu Axalkələk ilə Trialeti arasında yer alan Ağşəhərə girdilər və buranı elə dağıtdılar ki, sanki burada daha əvvəl heç kəs yaşamamışdı. Gürcü hökmdarı keçilməz meşələrə qaçdı. Eldəniz bir neçə gün burada qaldıqdan sonra Naxçıvana qayıtdı.

Daha sonra Reyə hərəkət edən atabəy, bu əyaləti ələ keçirib oğlu Cahən Pəhləvanın iqtaları arasına qatdı. Rey hakimi İncə, atabəyin izni ilə ortadan qaldırıldı.

1175-ci ildə Şəmsəddin Eldənizin arvadı Mömünə Xatun vəfat etdi. Onu Naxçıvanda məqbərədə dəfn etdilər. Həmin məqbərə indiyə qədər Mömünə Xatun türbəsi adı ilə məşhurdur. Bu hadisədən bir neçə ay sonra da Atabəy Eldəniz vəfat etdi. Ondən bir neçə ay sonra da İraq sultanı Arslanşah öldü. Atabəy Eldəniz “müdrək, adil, ağıllı, böyük bir komandan” idi. Onun hakimiyyəti dövründə İraq Səlcuq dövlətində davam edən hərə-mərcliyə son qoyulmuş və ölkə uzun bir müddətdən sonra rifaha çatmışdı.

Atabəy Cahən Pəhləvan: Şəmsəddin Eldəniz yerinə böyük oğlu Cahən Pəhləvanı vəliəhd təyin etmişdi. Eldənizin vəfat xəbərini Həmədanda eşidən oğlu Pəhləvan sürətlə Naxçıvana hərəkət etdi. Burada dövlət xəzinəsini və atabəylik taxtını ələ keçirən Pəhləvan,

sultan Arslanşahın siyasətini təqib etməyə başladı. Ancaq Eldənizdən narazı olan bəzi əmirilər sultanı Cahən Pəhləvana qarşı təhrik etdilər. Bunun üzərinə Arslanşah böyük bir ordu ilə Azərbaycanca hərəkət etdi. İraq Səlcuq sultanı Zəncana gələndə qəflətən xəstələndi və təcili Həmədana qayıtdı. Cahən Pəhləvanı Həmədana çağırən sultan atasının bütün səlahiyyətlərini ona verdi və bu hadisədən qısa müddət sonra da öldü.

Atabəylik məqamını ələ keçirən Cahən Pəhləvan narazı əmiriləri ortadan qaldırır, üsyan bayrağını qaldıran əmiriləri itaəti altına aldı. Birinci Xuzistan və Əhvaz hakimi əfşarlardan Ay-Doğdu Şumla ilə üz-üzə gəldi. Böyük bir ordu ilə Şumla üzərinə hərəkət edən Atabəy Pəhləvan meydana gələn Karmasin yaxınlığındakı döyüşdə qalib gəldi. Şumla döyüş nəticəsində vurulan oxla yaralandı, oğlu və bacısı oğlu ilə birlikdə əsir düşdü. Döyüşdən bir neçə gün sonra Şumla aldığı ox yarası nəticəsində öldü. Onun yerinə Xuzistan hakimiyyətinə oğlu Şərafəddin Əmiran çıxdı. İkincisi, Atabəy Pəhləvan Marağa atabəyi Arslan-Aba ibn Ağsunqurun vəfatından isitfədə edib onun torpaqlarını ələ keçirmək istədi. Bu səbəblə Marağanı mühasirəyə aldı. Eyni zamanda Aran və Azərbaycan hakimi qardaşı Qızıl Arslan da Təbrizə hücum etdi. Bu vaxt atabəyin ordusundan bir qurub Marağaya girsə də şəhər xalqı tərəfindən tərksilah edilib əsir alındılar. Marağa şəhərinin baş qazisi Sədrəddin əsirlərə xələt geyindirib sərbəst buraxdırdı. Qazinin bu hərəkətindən çox məmnun olan Pəhləvan onunla sülhə razı oldu. Bağlanan sülh müqaviləsinə görə Marağa, Ruin-dej qalası Ağsunqurlulara verilmək şərti ilə Marağa Atabəylərinin digər torpaqları Eldənizlərin əlinə keçdi. Aran və Azərbaycan hakimi Qızıl Arslan bundan sonra öz iqamətgahını Naxçıvandan Təbrizə köçürdü.

Atabəy Pəhləvanın bütün İraq Səlcuqlu hakimiyyətini əlinə keçirməsindən sonra sultan Arslanşah öldü. Onun vəfatından sonra Pəhləvan oğlu III Toğrul ibn Arslanşahı İraq taxtına oturtdu. Bu hadisələrdən sonra Atabəy Cahən Pəhləvan dövlətin tək hakiminə çevrildi.

Pəhləvan öz məmlüklərinə geniş səlahiyyətlər və böyük iqtalar verdi. Həmin məmlüklər “əl-Pəhləvani” adını daşıyırdılar. Ancaq onların sadəcə adı məmlük olub, həqiqi mənada isə yarımüstəqil hakimilər idilər.

Hələ Eldənizlərdən çox-çox əvvəl ordu komandanlarına verilən iqtalar irsi hakimiyyətə çevrilmişdi. Buna görə də atabəylər və sultanlar

öz mövqelərini qorumaq üçün əmirlərə, məmlüklərə böyük imtiyazlar vermişdilər.

Atabəy Pəhləvan qarın ağrısından öldü. Mənbələr atabəyin 1186-cı ildə vəfat etdiyini yazır. İbn əl-Əsir, atabəy haqqında belə deyir: “O, İraq, Azərbaycan, Aran, əl-Cibəl, Rey, İsfahan, Həmədan və digər ölkələrin hakimi idi. O, xoş xasiyyətli insan, adil, müdrik və səbrli hökmdar idi. Onun hakimiyyəti illərində ölkələr əmin-amanlıq, təbələri isə rifah şəraitində yaşadılar”.

Cahan Pəhləvan öz övladları arasında hakimiyyəti bölüşdürmüşdü. Azərbaycan və Aranın iradəsini oğlu Əbu Bəkrə tapsırmış, qardaşı Qızıl Arslanı da onun atabəyi təyin etmişdi. Rey, İsfahan və İraqın idarəsi Qütlük-İnanc ilə Əmir Əmirana, Həmədanı isə Özbəyə vermişdi.

Qızıl Arslan: Atabəy Cahan Pəhləvanın ölüm xəbərini bir müddət gizli saxlayan arvadı İnanc Xatun əmirlərlə dafələrlə görüşərək hakimiyyətə oğlanlarının keçməsinə çalışsa da onun bu səyləri səmərə vermədi. Əmirlər *atabəy əl-əzəm* məqamında Qızıl Arslanı görmək istədiklərini dilə gətirdilər. Əmirlərin bu görüşü qarşısında çarəsiz qalan sultan III Toğrul da Qızıl Arslana bir fərman göndərərək onu atabəy elan etdi. Həmədana gələn Qızıl Arslan atabəylik taxtına oturdu. Ancaq bir müddət sonra Qızıl Arslan sultanın əmri ilə məmlüklərdə Qaragöz tərəfindən ona qarşı sui-qəsd hazırlandığını öyrəndi. Qızıl Arslan Qaragözü tutdurub gözlərinə mil çəkdi. Bu hadisə atabəy ilə sultan arasında münasibətlərin korlanmasına səbəb oldu.

Qızıl Arslanın narazı əmirlərə divan tutması güc balansının sultan və İnanc Xatun lehinə dəyişməsinə səbəb oldu. Əmirlərdən Cəmaləddin Ay-Aba ilə Seyfəddin Rus III Toğrulun tərəfinə keçdilər. Əbhər hakimi Bahaəddin əd-Dövlə, Zəncan hakimi İl-Kifşat və Marağa Atabəyi Körpə Arslanda onların yolunu tutdu. Bu yeni ittifaqın məqsədi atabəylik taxtına Qütlük İnancın oturdulması idi. Buna görə sultan ilə atabəyin orduları 1187/88-ci ildə Həmədan yaxınlığında toqquşdular. Vuruşmalar iki gün davam etdi. İkinci günün axırında Qızıl Arslan ordusunu meydandan çəkmək məcburiyyətində qaldı. Ay-Aba ilə Rus toqquşdu. Nəticədə Ay-Aba Rusu öldürdü, sultan da əmrini yerinə yetirmədiyi üçün Ay-Abanı edam etdirdi. Meydana gələn qarışıqlıqlarda vəzir İzzəddin, Həmədan rəisi Fəxrəddin, Rey valisi Siracəddin Qaymaz və Bədrəddin Qaragöz öldürüldülər.

Sultanın bu davranışları Qızıl Arslanın daha qəti tədbirlərə əl atmasına səbəb oldu. Eldənizli atabəyi əvvəlcə Bağdad xəlifəsi ən-Nasir Lidinillaha müraciət etdi. Xəlifə ən-Nasir bir ordu hazırlayaraq Həmədan istiqamətində yola çıxartdı. Həmədan ətrafındakı Day-Mərgdə meydana gələn döyüşdə Qızıl Arslanın gəlməsini gözləməyib vuruşmaya girən Cəlaləddin ibn Yunis başçılığındakı xəlifə qüvvələri III Toğrul tərəfindən darmadağın edildi (6 may 1188). Atabəy Qızıl Arslan Kirmanşah istiqamətində geri çəkildi.

Məğlubiyyət xəbərini eşidən xəlifə təcili ikinci bir ordu təşkil etdi və başına da Mücahidəddin Xalis əl-Xassi gətirdi. Dekabr 1188-ci ildə xəlifə ilə sultan arasında ikinci vuruşma meydana gəldi. Bu dəfə III Toğrul Həmədanı tərk edib İsfahana qaçdı. Abbasi ordusu paytaxtı tutdular, Qızıl Arslan da buraya gəldi. Həmədanda xəlifənin əmri ilə Qızıl Arslan taxta çıxdı və Bağdadda onun adına “hökmdar və mömünlər əmirinin köməkçisi” adı ilə xütbə oxundu.

Həmədanda işləri yoluna qoyan Qızıl Arslan buradan Azərbaycan istiqamətində hərəkətə keçib Gəncə ilə Dvin tərəflərində fəallaşan qıpçaq-gürcü hücumlarının qarşısını almaq istədi. Bu vaxt qıpçaqlar Kartli, Kaxetiya və Abxaziyada bütün hakimiyyəti əllərinə keçirib, qıpçaqların böyük bir hissəsi də xristianlığı qəbul edərək gürcüləşmişdilər. Bütün ordu və hərbi dairələri öz nəzarətləri altında tutan qıpçaqlar vaxtaşırı Azərbaycan və Şərqi Anadolu istiqamətində hücumlar edirdilər. Bu vaxt Kartli-Abxaziya taxtına oturan kraliça Tamaranın qadın olmasından istifadə edən qıpçaqlar saray daxilində intriqalara qarışaraq çariça ilə əri Georgi Rusanın arasının dəyməsinə səbəb oldular. Georgi ölkədən qaçdı və “atabəyin yanına gəlib Aranda özünə sığınacaq istədi”. Hərəkətə keçən Qızıl Arslan Gəncəyə gəlib buradan da Kaxetiyaya hücum etdi. Qızıl Arslan ölkənin bir hissəsini talan edib çoxlu əsir və qənimətlə Arana qayıtdı.

Qızıl Arslan Həmədana qayıdarkən həbsdə olan Səlcuqlu taxtının varislərindən Səncər ibn Süleymanı da özü ilə gətirərək İraq taxtına əyləşdirdi. Ancaq Bağdad xəlifəsinin məsləhəti üzərinə Səncəri yenidən həbs etdirib sultanlıq tacını öz başına qoydu.

Qızıl Arslan keyf məclislərinə aludə idi. O vaxtının çox hissəsini içki məclislərində və hərəmxanada keçirirdi. Qızıl Arslan 1191-ci ildə keyf məclislərinin birindən sonra öz yatağında suiqəsd nəticəsində öldürüldü. Onun ölümü İraq Səlcuq və Azərbaycan Atabəyləri dövlətlərində iğtişaşların, taxt müharibələrinin başlanğıcı oldu.

Atabəy Əbu Bəkr: Atabəy və Sultan Qızıl Arslanın öldürülməsi ilə Azərbaycan Atabəyləri iki yerə parçalandı. Azərbaycan və ona bağlı əyalətlərin idarəsi Atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyəti altına keçərkən, İraq Səlcuq dövlətinin atabəylik taxtını Qütlüq İncə əlinə keçirdi.

Lakin Pəhləvan oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə sənəgimədi. Bir tərəfdə Əbu Bəkr və Özbək (Həmədan hakimi), digər tərəfdə isə Qütlüq İncə və Əmir Əmiran Ömər arasında müharibələr Eldənizlərin zəifləməsi ilə nəticələndi. 1192-ci ilin axırlarında Əbu Bəkir ilə Qütlüq və Ömər qardaşları üzləşdilər. Təbriz yaxınlığında cərəyan edən döyüşdə Əbu Bəkr qalib gəldi. Qütlüq İncə Semnana, Əmir Əmiran Ömər isə Şirvana qaçdı. Buradan da Əmir Əmiran Ömər Gürcüstana qıpçaqların yanına getdi. Ələ keçirdiyi böyük qənimətlə Əbu Bəkr Naxçıvana dönərkən, Əmir Əmiran Ömər də Kartli-Abxaziya sarayına yola düşdü. Baba tərəfdən qıpçaq sayılan Əmir Əmiran Ömər burada çariça Tamara və qıpçaq komandanları tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılandı.

Çariça Tamaranın dəstəyini alaraq qıpçaqlardan ibarət böyük bir ordu ilə Arana hərəkət edən Əmir Əmiran Ömər burada Əbu Bəkrdən narazı türkmən əmirələrini də öz tərəfinə çəkdi. Bu vaxt Əbu Bəkr də Naxçıvandan Arana gəldi. Müttəfiqlər də (Əmir Əmiran, Şirvanşah və gürcü-qıpçaq birlikləri ilə Gəncə və Qarabağ türkmənləri) Kürün sağında yerləşən Zəyəm ətrafına gəldilər. İki ordu Şəmkir yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Döyüşü Əbu Bəkr uduzdu və Beyləqana qaçdı. Döyüşdən sonra Əmir Əmiran Ömər Gəncəyə hərəkət etdi və gəncəlilərlə müqavilə bağlayaraq şəhəri təslim aldı. Burada o Məhəmməd Taparın taxtına oturdu. Ancaq 22 gün sonra öldü. Bunu eşidən Əbu Bəkr təcili şəhərə gəlib Gəncəni aldı.

Əmir Əmiran Ömər ölümünü və Əbu Bəkrin Gəncəni aldığını eşidən İvane Mharqradzeli rəhbərlik etdiyi qıpçaq-gürcü orduları ilə birgə Gəncəyə hücum etdi. Şəhəri 25 günlük mühasirədə saxladıqdan sonra ala bilmədi və Naxçıvana doğru hərəkət etdi. 1202-1203-cü ildə qıpçaqlar Dvini mühasirəyə aldılar. Dvini ələ keçirən qıpçaqlar burada böyük qətlialmlara səbəb oldular.

Vaxtının çoxunu kef məclislərində keçirən Atabəy Əbu Bəkrin bu hadisələrə lazımi reaksiya göstərə bilmədi. Qıpçaqların Naxçıvana hücum etməsindən qorxan atabəy Təbrizə çəkildi. Burada Xarəzmşah Təkişdən İraq və Azərbaycanın idarəsinin ona verildiyini yazan bir məktub aldı. Ancaq Xarəzmşahın hüzuruna getməyib qardaşı Özbəyi

göndərdi. Özbək Həmədana Xarəzmşah tərəfindən böyük hörmət və izzətlə qarşılandı. Təkiş, İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəmin idarəsini Özbəyə tapşıraraq məlikü'l-üməra Cəmaləddin Ay-Abanı onun vəziri təyin etdi. Görünür, Təkiş, Özbəyin şəxsində İraq Səlcuqluları torpaqlarını vahid bir idarədə birləşdirmək istəyirdi.

Əbu Bəkir dövründə ölkədə vəziyyət xeyli ağırlaşdı. Qıpçaqlar Kartli-Kaxetiya üzərindən tez-tez ölkəyə yağma məqsədli hücumlar təşkil edirdilər. Bu hücumlardan ikisi 1204/05 və 1205/06-cı illərdə meydana gəldi.

1210/11-ci ildə qıpçaqlar Azərbaycana ən böyük hərbi yürüşə çıxdılar. Qıpçaqlar Azərbaycanın mərkəzinə qədər irəliləyib Mərənd və Ərdəbil kimi böyük şəhərləri zəbt edib talan etdilər. Daha sonra Zəncan, Qəzvin və Əhəri yağmaladılar. Qıpçaqlar sadəcə Ərdəbildə 12 min insanı öldürdülər. Eldəniz atabəyi Nüsrətəddin Əbu Bəkir 1210/11-ci ildə vəfat etdi. O, iyirmi il boyunca Aran və Azərbaycanı idarə etdi. İçkiyə aludə olması, vaxtını kef məclislərində keçirməsi ölkəsinin zəifləməsində əsas amil olsa da Əbu Bəkir adil bir hökmdar idi.

Atabəy Özbək: Qardaşının vəfatından sonra Eldəniz Atabəyləri taxtına Özbək (1211-1225) keçdi. Onun taxta çıxdığı zaman İraqi-Əcəmdə siyasi vəziyyət ağır idi. Bu vaxt İraq-i Əcəmi tək başına idarə edən Aydoğmuşa qarşı Cahən Pəhləvanın bir başqa məmlükü Nəsrəddin Mengli çıxış edərək onu məğlub etdi və İraq-i Əcəm torpaqlarını ələ keçirərək Rey, İsfahan, Həmədan və digər əyalətlərdə öz adına xütbələr oxudub, “sultan” adı ilə sikkələr zərb etdirdi.

Mengli, Bağdad xəlifələri üçün də böyük təhlükə olduğundan xəlifə ən-Nasir ona qarşı din düşmənləri İsmayililərlə müqavilə bağladı. Xəlifə ən-Nasir, Azərbaycan atabəyi Müzəffərəddin Özbək və İsmayili hökmdarı Cəlaləddin Həsən (1210-1221) öz aralarında Menglinin əlindəki İraq-i Əcəm torpaqlarını bölüşdürdülər. Ərbil atabəyi Müzəffərəddin Göy-Börü də onlara qoşuldu. Müttəfiqlərin birləşmiş orduları Həmədana hərəkət etdilər. 1215-ci ildə meydana gələn döyüşdə Mengli məğlub oldu və qaçdığı Savə şəhəsi tərəfindən öldürüldü. Başlı isə Atabəy Özbəyə göndərildi. Menglinin əlindən aldığı torpaqlar əvəzinə Cahən Pəhləvanın məmlüklərindən Seyfəddin Oğlamışını canişin təyin edən Atabəy Özbək özü Təbrizə qayıtdı. Ancaq daha əvvəl Xarəzmşahların xidmətindən olan Oğlamış naib təyin edildikdən sonra İraqda xütbəni Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədin

adına oxutmağa başladı. Lakin 1217-ci ilin yazında xəlifə ən-Nasir İsmayililərlə əlaqə qurub qısa zamanda Oğlamışı aradan qaldırdı.

Azərbaycan atabəyi Özbək ilə Fars atabəyləri Səd ibn Zəngi ittifaq yaradaraq İraq-i Əcəm torpaqlarını bölüşdürmək istədilər. Atabəy Özbək İraq torpaqlarına girərək İsfahanı əlinə keçirərkən, Səd ibn Zəngidən Rey, Qəzvin, Xuvar ilə Semnanı aldı. Bu vaxt Xarəzmşah ordusu İraq üzərində qalibiyyət əldə etdi. Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd Səd ibn Zəngini məğlub edib Reyə soxuldu. Bunu eşidən Özbək Əhər hakimi Piştəginlərdən Nurəddin Məhəmmədi (1210-1230) Təbrizə göndərərək özü də dağlarda yerləşən qalılardan birində gizləndi. Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd vəziri Nəsirəddin Dövlətyarı Atabəy Özbəkin yanına göndərərək ona təslim olmağı və Xarəzmşah adına xütbə oxutdurub, sikkə kəsdirməyi əmr etdi. Xarəzmşahın bu təkliflərini qəbul edən Özbək Azərbaycandakı hakimiyyətini qorusa da Əlaəddin Məhəmmədin vassalına çevrildi.

Atabəy Özbəkin hakimiyyətinin və Eldənizlilərin son dövründə monqolların Orta Asiya, Orta Şərqi və Qafqaza birinci yürüşü gerçəkləşdi. Eldənizlər dövləti isə Özbəkin vəfatı ilə sona çatdı. 1225-ci ildə Atabəy Özbəkin ölümü, Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlilərin hakimiyyətinin sona çatması mənasına gəlirdi. Ondan sonra Eldənizlilərin taxtına oğlu Xamuş çıxsa da, onun hakimiyyəti Naxçıvanla məhdudlaşdı.

Hökmdarları:

Şəmsəddin Eldəniz	1136–1175
Cahan Pəhlivan	1175–1186
Qızıl Arslan	1186–1191
Əbu Bəkir	1191–1210
Atabəy Özbək	1210–1225
Qızıl Arslan Hamuş	1225–1231
Nüsrəddin Məhəmməd	1231-1240

MARAĞA ATABƏYLƏRİ – AĞSUNQURLULAR 1122 – 1228

Mənbələrdəki adı: Marağa və Azərbaycan Atabəyləri

Paytaxtı: Marağa və Təbriz

Ərazisi: Cənubi Azərbaycan

Sərhədləri: cənubda Səhənd dağı, şimalda Araz çayı, qərbdə İraqi-Ərəb, şərqdə Zəncan.

Mənşəyi: Ağsunqur əl-Əhmədili Rəvvadilərin axırıncı hakimi Əhmədil və ya Əhməd Yəlin qulamı olub. Buna görə də “əl-Əhmədili” ləqəbini daşıyıb. Əhmədil Təbrizin rəvvadilər nəslindən olan Vəhsudan ibn Məmlanın nəvəsi idi. Mənbələr onu Marağa və Kutab (Gülsurə) hakimi Əhmədil ibn İbrahim ibn Vəhsudan kimi tanıdılar. Əhmədil 1116-cı ildə İsmayililər tərəfindən öldürüldü. Onun öldürülməsindən sonra Marağanın hakimiyyətini Ağsunqur ələ keçirdi. Bəzi tədqiqatçılar Ağsunqurun Salarilər sülaləsindən olduğunu yazır.

Ağsunqur: Ağsunqur İraq səlcuqlu sultanı Toğrul bəyin atabəyi idi. Səlcuqlu sultanı Məhəmməd Təparın 1118-ci ildə vəfatından sonra Ağsunqur Səlcuqlu taxtı uğrunda siyasi mübarizəyə qoşuldu. Bu məqsədlə o, Toğrulu qardaşı Sultan Mahmuda qarşı üsyana təşviq edib Azərbaycanda çaxnaşmalara səbəb oldu. Ancaq məğlub olub Sultan Mahmuda itaət etmək məcburiyyətində qaldı. Ağsunqur 1128-1130-cu illərdə Sultan Mahmudun əmri ilə Xillədə üsyan edən məzyədilərdən Dübeys ibn Sadaka ilə müharibə apardı. Sultan onu 1130-cu ildə oğlu Məlik Davudun atabəyi təyin etdi. Ayrıca Sultan Mahmud Azərbaycan və Arranı oğlu Davudun iqtası elan etdiyi üçün Ağsunqur Azərbaycanın tamamına sahib oldu. Bu hadisə Ağsunqurlar Atabəyliyi dən yaranması mənasına gəlirdi.

1131-ci ildə Sultan Mahmud öldü və oğlanları Davud, Məsud, Toğrul və Səlcuqşah arasında taxt uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədə Ağsunqur Məlik Davud İraq Səlcuqlu hakimiyyətini ələ keçirməyə çalışdı. Sultan Səncər İraq taxtına Toğrulu təyin edincə, Aran və Azərbaycanın idarəsi Məsuda, Fars isə Səlcuqşaha tapşırıldı. Beləliklə, Ağsunqur istədiyinə nail ola bilmədi. Ağsunqur Davud adından hərəkət edərək Sultan II Toğrula üsyan etdi. Lakin 1132-ci ildə meydana gələn döyüşdə Atabəy Ağsunqur məğlub olub Bağdada qaçdı.

Atabəy Ağsunqur və Məlik Davud Bağdad xəlifəsinin köməyi ilə Azərbaycan və Aran hakimi Məsud ilə əlaqə saxlayıb Toğrula qarşı

ittifaq yaratdılar. Xəlifə Bağdadın xütbəsini Məsud və Davud adına oxutdu. Onlar Bağdadda toplaşıb buradan Azərbaycana hərəkət etdilər. Ərdəbil qapısında Arran atabəyi Qara Sunquru məğlub edib, Sultan Toğrulla döyüşmək üçün Həmədana hərəkət etdilər. 1133-cü ildə Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə II Toğrulu məğlub edib paytaxtı ələ keçirdilər. Bundan sonra Davud vəliəhd elan edildi.

Bu döyüşdən bir müddət sonra Ağsunqur Həmədanın 6 km-liyində yerləşən Qara Təqin Çayırı adlı yerdə batınılər tərəfindən öldürüldü.

Nusrəddin Arslan-Apa: Ağsunqurdan sonra oğlu Nusrəddin Arslan-Apa Ağsunqur əl-Əhmədili (1133/34-1174) hakimiyyətə keçdi. Nusrəddin Arslan-Apanın adı ilk dəfə 1135-ci ildə Sultan Məsuda qarşı Bağdadda ittifaq yaradan əmirilər arasında keçir. Belə ki, o, atasının ölümündə Sultan Məsudu ittiham edib xəlifə ər-Rəşidlə ittifaq yaratdı. Lakin Məsudun Bağdada hərəkət etməsi əmirilərin qaçmasına səbəb oldu. Arslan-Apa da Marağaya qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Məlik Davud da Arslan-Apa ilə birlikdə hərəkət edirdi. Bir müddət sonra Arslan-Apa Sultan Məsudun hakimiyyətini qəbul etdi. 1147-ci ildə Arslan-Apa Fars əmiri Boz-Apa ilə döyüşdə Məsudun tərəfində yer aldı.

1151-ci il fevral ayında Sultan Məsud Marağanı mühasirəyə alıb şəhəri ələ keçirdi və divarların yıxılması əmrini verdi. Buna səbəb 1148-ci ildə dövlət işlərini ələ keçirən Xasbəy ilə Arslan-Apa arasındakı düşmənçilik idi. Xasbəy Bələncəri ilə Atabəy Arslan-Apa arasındakı düşmənçilik qısa müddət davam etdi. Hər iki əmir Marağa yaxınlığındakı Ruin-Dej qalası yaxınlığında görüşüb barışdılar.

Sultan Məsudun vəfatından sonra taxta keçən Məhəmməd ibn Mahmud vəzir Xasbəyi edam edib başını Marağa atabəyi Arslan-Apa ilə Azərbaycan atabəyi Eldənizə göndərdi. Bu Marağa atabəyinin İraq Səlcuqlu sultanlarının nəzdində nə qədər güclü olduğunu göstərir. Həmin tarixdə Azərbaycan Atabəy Eldəniz ilə Arslan-Apa arasında bölüşdürülmüşdü. Arran eldənilərin, Azərbaycan isə ağsunqurluların nəzarəti altında idi. Həmin tarixdən sonra Arslan-Apa Sultan Məhəmmədin ən etibarlı əmirilərindən oldu. Belə ki, sultan onu oğlu Davudun atabəyi elan etdi.

İraq Səlcuqlu taxtının idarəsini ələ keçirən Atabəy Eldənizin güclənməsi Marağa atabəyi Arslan-Apanı narahat etdiyindən o, sultan Arslanşaha boyun əyməkdən imtina etdi. Xəlifə Müqtəfinin vəziri İbn

Hubeyrənin təşviqi ilə Arslan-Apa Eldənizə qarşı üsyan qaldırdı. Atabəy Eldəniz oğlu Cahan Pəhləvanı Marağaya göndərdi. Arslan-Apa Ərmənşahlardan Seyfəddin Bəy Teymurdan (1128–1183) aldığı hərbi köməklə Qızılüzən çayı yaxınlığında Pəhləvanı məğlub etdi. Arslan-Apa Eldənizin gücünü və qüdrəti ilə barışmaq məcburiyyətində qaldı. 1163-cü ildə qıpçaq-gürcü ordularına qarşı təşkil olunan hərbi səfərdə Arslan-Apa Atabəy Eldənizin yanında oldu.

1167-ci ildə Arslan-Apa yenidən Eldənizə qarşı qiyam qaldırıb Sultan Məhəmmədin oğlu Davudu İraq Səlcuq taxtına çıxartmaq istədi. O, Məlik Davudu Bağdada göndərüb xəlifədən onun adına xütbə oxunmasını tələb etdi. Təcili hərəkətə keçən Atabəy Eldəniz oğlu Pəhləvana Marağanı almasını əmr etdi. Arslan-Apa məcbur olub təkrar Eldənizə itaət etdi.

Marağa Atabəylərinin ən güclü hakimi Atabəy Nusrəddin Arslan-Apa ibn Ağsunqur 1174/5-ci ildə vəfat etdi. O, Marağa ilə yanaşı İraq Səlcuqları tarixinin də ən böyük atabəyi hesab edilirdi. O öldüyündə taxta oğlu Fəlakəddinin çıxmasını vəsiyyət etmişdi.

Körpə Arslan: Fəlakəddin və ya Əlaəddin adı ilə tanınan Arslan-Apanın oğlu Kiçik Arslan 1175-ci ildə Marağa atabəyi elan edildi. Kiçik Arslan elm və mədəniyyətə böyük əhəmiyyət verir, ölkəsinin rifahı üçün çalışırdı. Şair Nizami Gəncəvi (1141-1209) əsərlərindən birini məhz onun xahişi ilə qələmə almışdır.

Arslan-Apanın vəfatından istifadə edən Cahan Pəhləvan Marağa ilə birlikdə Təbrizi də əldə tutan ağsunqurluları ortadan qaldırmaq üçün hərəkətə keçdi. Ruin-Dej qalasını mühasirəyə aldı. Lakin qalanı ələ keçirə bilməyib, Marağanı bir müddət mühasirədə saxladı. Cahan Pəhləvanın qardaşı Qızıl Arslan isə Təbrizi ələ keçirdi. Vəziyyətin ağır olduğunu görən Körpə Arslan Marağa qazisi Sədrəddin əl-Marağayini Cahan Pəhləvanın hüzuruna göndərərək sülh təklif etdi. Aparılan danışıqlar nəticəsində Təbriz Qızıl Arslana verilmək şərti ilə razılaşma əldə olundu.

Körpə Arslan Sultan III Toğrulun oğlu Borküyarıqun atabəyi idi. Yəni ağsunqurluların hər üç hökmdarı da İraq Səlcuq şahzadələrinin atabəyləri olublar.

Bu hadisədən sonra Körpə Arslan əsasən Marağa və ətrafını idarə etməklə kifayətləndi. O, 1208-ci ilin may-iyun aylarında vəfat etdi. Onun yerinə kiçik yaşlı oğlu Əhməd taxta oturdu. Körpə Arslanın oğlu çox kiçik olduğundan hakimiyyəti onun naibi sifəti ilə sarayın

hərəm ağlarından biri idarə edirdi. Lakin Marağa xalqı ona qarşı üsyan edib, atabəylə birlikdə ölkəni idarə edən hərəmağasını da öldürdülər. İyul 1208-ci ildə meydana gələn bu hadisə Marağada Ağsunqurlu atabəylərinin hakimiyyətinin də sonu oldu. Fürsətdən istifadə edən Eldəniz atabəyi Əbu Bəkir Marağaya hücum edib şəhəri ələ keçirdi. Beləliklə, Ağsunqurlular əlində Ruin-Dej qalasından başqa heç bir mülk qalmadı.

Sülafə Xatun. Körpə Arslanın qız nəvəsi Sülafə Xatun ata mülklərini qorumaq üçün Azərbaycan atabəyi Özbək ilə evləndi. Lakin onun zamanında, yəni 1221-ci ildə Marağa monqolların hücumuna məruz qaldı. Sülafə Xatun Ruin-Dej qalasında gizlənib özünü müdafiə etməyə çalışdı. Monqollar 30 mart 1221-ci ildə Marağanı alıb şəhər əhalisini qılıncdan keçirdilər.

Monqol təhlükəsi keçən kimi Marağa bu dəfə Xarəzmşah Cəlaləddin orduları tərəfindən istila edildi. Cəlaləddin 1225-ci ildə heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan Marağanı aldı.

Atabəy Özbəkin vəfatından sonra dul qalan Sülafə Xatun Eldənizlərin son nümayəndəsi Qızıl Arslan Xamuş ilə evləndi. Hər ikisi İsmayililərin şeyxi III Məhəmmədin yanına qaçıb Alamut qalasında gizləndilər. Sülafə Xatun 1228-ci ildə bu qalada vəfat etdi. Onun ölümü Marağa Atabəyləri Ağsunqurlular sülaləsinin tamamilə ortadan qalxmasına səbəb oldu.

Hökmdarları:

Ağsunqur	1122 – 1132
Nüsrəddin Arslan-Apa	1132 – 1174
Fəxrəddin	1174 – 1175
Əlaəddin Kiçik Arslan	1175 – 1207
Məhəmməd	1207 – 1208
Sülafə Xatun	1208 – 1228

ELXANLILAR 1256 – 1359

Mənbələrdəki adı: *İl-xani, Elxani, Hüləgü ulusu*

Paytaxtı: Marağa, Təbriz, Sultaniyyə

Ərazisi: Azərbaycan, Arran, Xorasan, Kirman, Sistan, Diyarbakır, Diyar-i Rum, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm, Gürcüstan, Fars, Xuzistan, Cəzirə, Şimali Suriya

Sərhədləri: şərqdə Amu-dərya çayı, qərbdə Aralıq dənizi, cənubda Hind okeanı, şimalda Dərbənd və Alan keçidləri

Yaranması: Elxanlılar dövlətinin yaranma tarixi mübahisəlidir. Bəzi tarixçilər bu tarixi 1256, bəziləri isə Hülakünün özünü *il-xan* elan etdiyi 1258-ci il olaraq qəbul edirlər. Elxanlılar dövlətinin rəsmi olaraq yarandığı tarix isə 1260-cı il hesab olunur. Çünki Hülakü hakimiyyətinin ilk illərində müstəqil hökmdar hesab edilmirdi. Üstəlik bu illərdə Hülakü xanın sahib olduğu ərazilər Qızıl ordanın nəzarətində idi. Monqol dövrü tarixçisi Cüzcani Məngü xaqanın vəfatından bir müddət sonra İran, Xorasan və Mavəraünnəhrdə xütbənin Bərkənin adına oxunduğunu, xüsusilə də Qızıl Orda məmurlarının Təbrizə qədər gəlib bölgənin vergilərini yığdığını qeyd edir.

Monqolların böyük xaqanı Məngü 1259-cu ildə vəfat etdi. Bundan sonra Çingiz xan taxtı uğrunda daxili müharibə başladı. Bu vaxt Xubilay Çində, Arıq Boğa isə Monqolustanda böyük xaqan kimi hərəkət etməyə başladılar. Bu ixtilafda Hülakü qardaşı Kubilayı dəstəklədi. Onun dəstəyi ilə də Xubilay böyük xaqan seçildi. Xubilay da Arıq Boğanı dəstəkləyən Bərkəyə qarşı qardaşı Hülakünü ələ keçirdiyi torpaqların mütləq hakimi təyin etdi. Beləliklə, Hülakünün ələ keçirdiyi torpaqlar *Elxanlı ulusu* elan edildi. Buna görə də, 1260-cı il Elxanlı dövlətinin yarandığı rəsmi tarix olaraq qəbul edilir.

Hülakü xan: Böyük Monqol xaqanı Məngü İsmayililəri ortadan qadılmaq və Orta Şərqdə monqol fəthlərini tamamlamaq üçün qardaşı Hülakünü bölgənin hakimi təyin etdi. Hülakü xan türklərin və monqolların təşkil etdiyi 150 minlik ordu ilə 1256-cı ildə Azərbaycana gəldi.

Hülaku xan yola çıxmazdan əvvəl Azərbaycandakı monqol hakimi Çormaquna bir elçi göndərən Məngü xaqan onun ordusu ilə birlikdə Muğanı boşaltmasını əmr etmişdi. Çünki Muğan Hülakü

ordusunun qışlağı olmalı idi. Təbrizə çatan kimi Bağdada hücum edən Hülakü 1258-ci ildə şəhəri alıb Abbasi xilafətinə son qoydu.

Monqollar Bağdadı talan edib xarabaya çevirdilər. Orta əsrlərin ən böyük mədəniyyət, elm və sənət mərkəzi monqolların ilk zərbəsindən süqut etdi. Axırcı xəlifə isə döyülərək öldürüldü. Teymuri dövrü tarixçisi Yəzdiyə görə, Bağdadda 80 min insan öldürüldü.

Bağdadın işğalından sonra Təbrizə gələn Hülakü burada *il-xan* (elxan) titulu qəbul etdi. Beləliklə, Elxanlı və ya Hülakülər *ulusunun* əsasını qoydu. Hülakü bəzən Marağa, bəzən də Təbrizdə iqamət edir, qışı isə Muğanda keçirirdi.

Hülakü dövründə (1258-1265) Elxanlı dövləti Aran, Azərbaycan, Anadolu, İraqi-Əcəm, İraqi-Ərəb, Kirman, Xorasan, Herat, Fars, Xuzistan, Abxaz-Kartli və Suriyanın şərq hissəsindən ibarət bütün Orta və Yaxın Şərqi ən böyük siyasi gücü hesab edilirdi. Hülakü xan Misiri də ələ keçirmək istəyirdi. Bu məqsədlə Məmlüklər dövlətinin əlində olan Suriya istiqamətində hərəkət etdi. Lakin 1260-cı ildə Ayn-calutda meydana gələn döyüşdə monqollar məğlub oldular. Bu döyüş monqolların Orta Şərqdəki hərəkətini dayandırdı və onlar Məmlüklərin yaratdığı səddi keçə bilmədilər. Bu döyüşdə İslamı qəbul edən və Hülakü xanla düşmənçilik edən Qızıl Orda hökmdarı Bərkənin məmlüklərə köməyinin də təsiri vardı. Bu hadisə Elxanlılar ilə Qızıl Orda arasında uzun illər davam edəcək müharibənin əsasını qoydu.

Hülakü xan Təbrizi özünün əsas iqamətgahı elan etdi. Dövlətin vergi və idari işlərini əsasən müsəlman məmurlara tapşırırdı. Hülakü xan 1265-ci ildə vəfat etdi. Ölümünə səbəb həddindən artıq içməsi idi.

Abaqa xan: Hülakü xanın 11 oğlu var idi. Taxta övladları arasından böyük oğlu Abaqa (1265-1282) çıxdı. Abaqa, əmisi böyük xaqan Xubilayın 1265-ci ildə imzaladığı fərmanla *ilxan* elan edildi. Lakin onun gənc olduğu diqqətə alınaraq əsas idarə Suncak Noyonun nəzarətində idi. Hülakünün hakimiyyətinin son illərində vəzirlik məqamına gətirilən Cüveynilər ailəsinin nümayəndəsi Şəmsəddin Cüveyni Abaqa dövründə də öz mövqeyini qorudu. Abaqanın taxta çıxmasından qısa bir müddət sonra Bizansla müqavilə imzalandı və imperator VIII Mixailin qızı Mariya Təbriz sarayına gəlin olaraq göndərildi. 1267/68-ci illərdə Abaqanın elçiləri Bizans imperatorunu ziyarət etdilər. Bizansla ittifaq Qızıl Orda ilə Məmlüklər arasında yaranmış ittifaqa qarşı aparılan balanslaşdırma siyasəti idi. Zira eyni tarixdə Bizansla Qızıl Orda arasında münasibətlər kəskin xarakter

almışdı. Digər tərəfdən Abaqa taxta çıxmasının sonrakı ilində Bərkə xanın hücumuna məruz qaldı və elxanlılar ilə Qızıl Orda orduları arasında meydana gələn döyüşdə Bərkə məğlub oldu. Bu döyüşdə Yeşmut komandasındakı elxanlılar qələbə qazandılar.

Elxanlıların münasibətlərinin pis olduğu yeganə dövlət Qızıl Orda deyildi. Bu vaxt Çağataylar ilə Elxanlı dövləti arasında Xorasan uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Hülakü – Çağatay ulusları arasındakı ixtilafların mənbəyində ortaya çıxan “casusluq böhranı” dururdu. 1267/1268-ci ildə Məsud Bəy ibn Mahmud Yalavac casusluq məqsədilə elçi kimi Təbrizə gəldi. Lakin işin üstün açıldı və Abaqa xanın əmri ilə çağataylardan Tukdər edam edildi. Bunun nəticəsində Çağatay orduları Boraq xan başçılığında Ceyhun çayını keçib Elxanlı torpaqlarına soxuldular. 22 iyul-19 avqust 1270-ci ildə baş verən döyüşdə Boraq xan ağır məğlubiyyətə düşər oldu. Beləliklə, Abaqa iki qardaş monqol dövlətinə (Qızıl Orda və Çağatay) qarşı öz üstünlüyünü təsdiq etdirdikdən sonra üzünü qırpaq əsilli Məmlük dövlətinə çevirdi. 1281-1282-ci illərdə qardaşı Məngü Teymur başçılığında bir ordunu Şama göndərdi. Qırpaqlar ilə monqollar 1281-ci ildə Xums ətrafında üz-üzə gəldilər. Məngü Teymur məğlub olub Bağdada qaçdı. Bunun intiqamını almaq istəyən Abaqa həddindən artıq kədərlandı. Belə ki, bu kədərini unutmaq üçün vəzir Xacə Şəmsəddin Məhəmməd tərəfindən Həmədanda təşkil olunan keyf məclisində çox içmiş və qan zəhərlənməsindən ölmüşdü.

Abaqa dövrü monqol-türk tayfa başçılarının ələ keçirdikləri mülləklərdə və dövlət dairələrində öz mövqelərini möhkəmləndirməsi ilə səciyyəvidir. Həmin əmirələr Abaqanın vəfatı ilə Elxanlı dövləti taxtı uğrunda gedən müharibələrin aktiv tərəfdarlarına çevrildilər. Abaqanın müsəlman olan qardaşı Əhməd xan Təkudar qardaşı Məngü Teymur ilə qardaşı oğlu Arqunu təsirsiz hala gətirdikdən sonra 1282-ci ildə Aladağda taxta çıxdı. Onun iki illik hakimiyyəti daxili müharibələrlə keçdi. Həmin müharibələr zamanı Əhmədin əsas dəstəkçisi olan Əli Nağının öldürülməsi hakimiyyətin Arqunun əlinə keçməsinə səbəb oldu. 1284-cü ildə Əhməd Arqun tərəfindən həbs edilib edam edildi. Elxanlı taxtını əlinə keçirən Abaqanın oğlu Arqun xan hakimiyyətə keçən kimi Qızıl Ordanın hücumuna məruz qaldı. 1290-cı ildə meydana gələn döyüşdə Özbək xanın ordusu elxanlılar tərəfindən məğlub edildi. Amma Arqun çox gənc yaşda vəfat etdi. O, 1291-ci ildə tutulduğu xəstəlikdən Qarabağda öldü və Sərac yaxınlığında Təbriz

dağında “Heydər peyğəmbərin məzarı” olduğuna inanılan bir yerdə dəfn edildi. Daha sonra buraya ağaclar əkilərək *Arqun yiş* (Arqun qoruğu) adlı böyük bir meşə salındı. Arqun xan dövrünün bir digər əlamətdar hadisəsi isə onun hakimiyyəti illərində Azərbaycan və bütün Elxanlı ölkəsində buddizmin güclənməsi idi.

Keyxatu xan. Arqun xan öldüyü vaxt qardaşı Keyxatu Anadoluda idi. Qardaşının öldüyü xəbərini alan Keyxatu təcili Anadolunu tərk edib yeni *ilxanın* seçiləcəyi Aladağdakı qurultaya gəldi və elə orada xan elan olundu. Keyxatu ordunu Sanktur ibn İlkay Noyona tapşırıb onu Arana göndərdi. Özü də qışı Anadoluda keçirib yazda Təbrizə gəldi. Təbrizdə vaxtının çoxunu eyş-işrətlə keçirən elxan bu davranışları səbəbi ilə hamının düşməninə çevrildi. Keyxatuya qarşı üsyan edən Hülakünün nəvəsi Baydu xan ibn Taraqay Bağdad hakimi Məhəmməd Şəkərçini öldürüb İraqı əlinə keçirdi. Bu hadisələrin baş verdiyi vaxt Keyxatu 1295-ci ildə Aranda öz əmirləri tərəfindən öldürüldü. Beləliklə, Baydu xan *Hülakü* taxtına oturdu. Lakin o, bir il hakimiyyətdə qala bildi. Zira, Qazan xan onun hakimiyyətinə son qoyub Elxanlı dövlətinin başına keçdi.

Keyxatu xan dövründə Elxanlı tarixində bir sıra əlamətdar hadisələr meydana gəldi. Belə ki, Keyxatu türkcə *cav* adlanan kağız pulların istehsalına başlayıb dövrüyyəyə daxil edilməsinə cəhd etdi. Lakin onun bu iqtisadi siyasəti Elxanlı ticarətinin daha da tənəzzülünə səbəb oldu. Bu məqsədlə Keyxatu dövründə Çindən Təbrizə mətbəə gətirilmişdi. Kağız pullar həmin mətbəədə kəsilirdi. Bu da mətbəə sisteminin Azərbaycanda hələ XIII əsrdə mövcud olduğunu göstərir.

Qazan xan. Qazan xan Arqunun oğlu idi. O, əmisi Əhməddən sonra İslamı qəbul edən Elxanlıların ikinci hökmdarıdır. Qazan xanın müsəlman olmasında elxanlı orduları baş komandanı Əmir Sevincin təsiri olduğu qeyd edilir. Müsəlman olduqdan sonra o “Mahmud” müsəlman adını qəbul etdi.

Qazan xan dövrü Elxanlı tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qazan xan İslamı rəsmi dini elan etdi. Rəsmi dil olaraq türkcəni mənimsədi. Belə ki, ərəb və fars dilini bilməyən monqol hökmdar və əmirləri ərəb və fars dilli məmurlar və əhali ilə əsasən türk dilində ünsiyyət yaradırdılar. Buna görə də Hülaküdən sonra Elxanlı hökmdarlarının demək olar ki, hamısı türk dilində danışdı.

Qazan xan köklü islahatlara imza atdı. İslamın dövlət dini halına gəlməsinin bəzi səbəbləri var idi. Məlum olduğu kimi, Elxanlı

dövlətinin tərkibində yaşayan xalqların böyük hissəsi müsəlman idi. Bəzi monqol idarəçiləri, xrisitanlar və şamanlar dövlətdən xüsusi dəstək və kömək görsələr də onlar azlıq təşkil edirdilər. Elxanlılarla birlikdə monqolların Orta Şərqdə fəth dövrü başa çatdı və dövlət öz təməllərini yerli mədəniyyət və sosial təbəqənin gücünə formalaşdırmaq məcburiyyətində idi. Buna görə Elxanlılar idarə etdikləri bölgənin dini, sosial və hüquqi əsaslarını diqqətə aldılar. Bu məqsədlə Səlcuqlu dövrü idarə mexanizmini təqlid etməyə başlayan elxanlılar özlərindən əvvəlki idarə-siyasi ənənələri mənimsədilər. İlk dövr monqol əmir və xanları müsəlman olmasalar da, müsəlmanların dini inanclarına müdaxilə etmədilər. Hətta bəzi Elxanlı hökmdarları müsəlmanlar arasında cərəyan edən məzhəb müharibələri və ixtilaflarının belə qarşısını aldılar. Misal üçün, fərqli məzhəbdən olan insanların bir-birinə düşmən olmasına və birinin digərini öldürməsinə Olcaytu xan bir mənə verə bilməyib təəccübünü gizlətməmişdi.

Buna rəğmən bəzi məsələlərdə ciddi problemlər vardı. Bu problem hüquqi məsələlərdə özünü biruzə verirdi. Dövlətin idarə, məhkəmə və torpaq mülkiyyəti ilə əlaqədar məsələlərdə hansı hüquqa görə qərar veriləcəyi mübahisəli idi. Monqollar bir neçə nəsil sonra ələ keçirdikləri torpağın mülkiyyətçisinə çevrildiklərindən onlar da sabit hüquq sisteminə tərəfdar idilər. Xüsusilə, mərkəzi gücə çevrilmək istəyən Elxanlılar üçün daimi hüquq anlayışının olması vacib idi. Çingiz xanın *yasa* adı verilən qanunları isə İslam ölkəsinin problemlərini həll etmirdi. Yasa daha çox ümumi xarakter daşdığından Orta Şərqdəki şərii və örfi məsələlərin həllində yararsız qalırdı. Qazan xanın apardığı islahatlar bu cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu məqsədlə Qazan xan islahatlarında birinci sırada “İslam dininin qəbulu və yayılması” maddəsi yer alırdı. Avqust 1295-ci ildə Qazan xan bütün əmirləri ilə birlikdə müsəlman olduğunu açıqladı və İslamı dövlət dini elan etdi. Bəzi mənbələr Qazan xanın şiə məzhəbini qəbul etdiyini qeyd edirlər.

Qazan xanın islahatları əsasən səkkiz başlıq altında cəmləşmişdi:

1. İslamın qəbulu və yayılması;
2. Hərbi idarənin və ordunun təşkili;
3. Kənd təsərrüfatı və idarəsi;
4. Torpaq mülkiyyəti və kəndlilər;
5. Ticarət və maliyyə;
6. Dövlət idarəsi və divanlar;

7. Daxili nizamın saxlanmasıda hüququn üstünlüyü və qanuni idarəçilik;

8. Məhkəmələr və mülkiyyət.

Qazan xan buddistlərin fəaliyyətini qadağan etsə də digər dinlərə və məzhəblərə hörmətlə yanaşmış, xüsusilə də müsəlmanlar arasında məzhəbi ixtilaflara imkan verməmişdi. İddiaya görə, Qazan xan bir dəfə yuxusunda peyğəmbəri gördükdən sonra Əhli-beytə böyük hörmətlə yanaşmağa başladı. Bu məqsədlə İmam Hüseyinin qəbri ətrafının yaşıllandırılmasını əmr etdi və məqbərənin olduğu yerə su kanalı çəkirdi. Lakin 1304-cü ildə Qazan xanın gənc yaşda vəfat etməsi onun apardığı islahatların yarıda qalmasına səbəb oldu. Buna baxmayaraq, Qazan xanın siyasəti özündən sonrakı dövrlər üçün əsasverici oldu.

Qazan xan Muğanda böyük bir şəhər saldırdı. Mahmudabad adlanan bu şəhərin digər nümunələri Elxanlı ölkəsinin başqa yerlərində də təqlid edilmişdir. Kür ilə Arazın birləşdiyi yerdən Xəzər dənizinə qədər olan sahə arasında yerləşdiyi iddia edilən bu şəhərin dəqiq yeri bilinmir. Buna səbəb Mahmudabadın klassik şəhər formasında deyil, türk-monqol çadır ənənəsinə sahib xüsusiyyətlər daşması idi.

Qazan xanın vəfatından sonra yerinə Məhəmməd Olcaytu keçdi. Onu da hakimiyyətdə Əbu Səid təqib etdi. Amma hər iki hökmdarın hakimiyyəti Elxanlı dövlətinin sürətlə tənəzzülü ilə xarakterikdir. Xüsusilə, Əbu Səid dövründə ölkənin daxili hərbi və siyasi nizamı tamamilə pozuldu və Elxanlı dövləti bir-biri ilə kəskin mübarizələr aparən iki tayfanın Sulduzlar ilə Cəlairlərin təsiri altına düşdü. Xüdəbəndə dövrünün əlamətdar hadisələrindən biri də dövlətin paytaxtının Sultaniyyə elan edilməsi idi.

Hökmdarları:

Hülaku Xan	1256 – 1265
Abaqa Xan	1265 – 1282
Arqun Xan	1282 – 1291
Keyxatu Xan	1291 – 1294
Baydu Xan	1294 – 1295
Qazan Xan Mahmud	1295 – 1304
Məhəmməd Olcaytu	1304 – 1316
Əbu Səid Bahadır	1316 – 1335

Arpa Xan	1335 – 1336
Məhəmməd Xan	1336 – 1338
Satı Bəyim	1338 – 1339
Süleyman Xan	1339 – 1344
Ənuşirəvan Adil	1334 – 1355
Məlik Əşrəf	1355 – 1356
Həsən xan	1356 – 1357
Bərdi Bəy	1357
Əxicuq	1357 – 1358
Şeyx Üveys	1358 – 1359
Əxicuq	1359

ÇOBANLI ƏMİRLİYİ 1316 – 1357

Mənbələrdəki adı: Sulduzlar, Çobanilər, ali-Çobani

Paytaxtı: Təbriz və Mahmudabad

Ərazisi: Azərbaycan, Arran, Gürcüstan, İraqi-Əcəm və Anadolunun şərqi hissəsi

Mənşəyi: Monqol hücumu ərəfəsində Azərbaycan və Anadoluya gələn çox sayda yeni türkmən və oğuz köçləri arasında monqol, uyğur, xarəzmli, qaşqarlı, qarluq və xoten tayfaları da vardı. Köçəriləri cəlb edən bərəkətli otlaq və qışlaqlar Azərbaycan və Anadolunun bu köçlərdən çox təsirlənməsinə yol açmışdı. Xüsusilə, Muğan və Salyan düzənlikləri, Qarabağ qışlaqları, Aladağ ətrafı və Mərkəzi Anadoluya qədər geniş sahə həmin köç dalğasının təsiri altına düşdü. Yeni gələnlər əvvəlkilərin Azərbaycanı tərk edib Anadolu, Suriya və Misirə getməsinə səbəb oldu. Onların boş buraxdığı yurdlarda Çormaqun, Baydu və Hülakü dövrlərində uyğurlar, cəlayirlər, sulduzlar, qarluqlar, küçətlər və digər tayfalar yerləşməyə başladılar. Monqollar Anadolunu və Suriyanın bir hissəsini ələ keçirincə buraya köç edən türkmənlərin bir hissəsi yenidən öz torpaqlarına qayıtdı. Hülakü xan Şam və Hələb türkmənlərini yenidən Aran və Azərbaycana köç etdirmişdi. Arqun xan isə Orta Asiyadan gətirdiyi türkmənləri Azərbaycan və Anadoluda məskunlaşdırdı. Qazan xan da eyni siyasəti həyata keçirmiş, türk tayfalarına Azərbaycanda geniş iqtalar vermişdi.

Elxanlılar dövründə Azərbaycan və Anadoluda siyasi nüfuz baxımından ilk üç sırada yer alan tayfaların başında sulduzlar, cəlayirlər və oyratlar dururdu. Hər üç tayfa Elxanlıların tənəzzül dövründə əsas aparıcı gücə çevrilmişdilər. Onlardan sulduzlar Çobanlı əmirliyinin, cəlayirlər Cəlayirlər dövlətinin, oyratlar isə mərkəzi Diyarbəkir olan Oyrat əmirliyinin əsasını qoydular.

Çobanlılar monqolların *suldus/sulduz* tayfasından idi. *Çoban* adı isə Əmir Çobana görə onlara verilmişdi. 1206-cı ildə Teymurçin Çingiz xan elan ediləndə sulduzlar da dövlətdə əhəmiyyətli bir mövqe tutdular. Bu zaman sulduzların başında Sokran-şira və oğlanları dayanırdı. Sokran-şira Əmir Çobanın ulu babası idi. Sulduzların əsas kütləsinin Azərbaycan köçü Hülakü dövründə gerçəkləşdi. Hülakünün yanında yer alan əmirlərdən biri Sokran-şiranın nəvəsi Sodon Noyon idi. Onlardan Əmir Çobanın babası Tudanın Abaqa xan zamanında Rum

(Anadolu) hakimi olduğu qeyd edilir. Digər tərəfdən Hülakü sulduzlarla qohum idi. Hülakünün arvadı və Abaqaanın anası Yesünçin sulduz əsilli idi. Tudanın Rum hakimi olmasında bu qadının təsiri böyükdür. Çobanın atası Məlik haqqında çox az məlumat var. Amma onun Məlik adını daşması müsəlman olduğunu göstərir. İraqi-Əcəmin ələ keçirilməsində onun böyük rolu olub.

Əmir Çoban: Əmir Çoban haqqında ilk məlumata 1272-ci ilə aid Nurəddin Caca Bəy kitabəsinin monqolca hissəsində rast gəlinir. Daha sonra onun adı 1289-cu ildə meydana gələn bir döyüşdə hallanır. Arqun və Keyxatu zamanında çox diqqət çəkməyən Əmir Çoban Qazan xan dövründə siyasət səhnəsində görünməyə başladı. Olcaytu xan dövründə Anadolu monqol valisi təyin edildi (1314-cü il). Olduqca bacarıqlı və işgüzar xarakterə sahib olan Əmir Çoban elxanlılar adına məmlüklərlə aparılan diplomatik danışıqlara rəhbərlik etmiş və Hicaz bölgəsinin bərpası ilə məşğul olmuşdu. Olcaytu xanın ölümündən sonra onun yerinə 12 yaşlı Əbu Səidin keçməsi Əmir Çobanın yüksəlməsinə şərait yaratdı. Əbu Səid onu *əmirül-üməra* təyin edib, oğlu Teymurdaşı da Anadolu ümumi valisi elan etdi. 1317-ci ildən etibarən Əmir Çoban dövlətin tək hakimi halına gəldi.

Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk dövründə Elxanilərin sarayında kəskin ixtilaf var idi. Vəzirlərdən Əlişah Əmir Çobanın, Fəzlullah Rəşidəddin isə Sevinc Akanın tərəfini tuturdu. 1318-ci ilin fevralında Sevinc Aka Bağdadda öldü. Bunu fürsət bilən Əlişah Rəşidəddini və oğlunu edam etdirib Əmir Çoban dövlətinin idarəsini ələ keçirdi.

Həmin vaxt Qızıl Orda xanı Özbək Azərbaycana hücum etdi. Özbəkin məğlubiyyətində Əmir Çobanın rolundan bəhs edən tarixçi Vassafa görə, Xorasana hərəkət edən Əmir Çoban Əbu Səidin dəvəti ilə 20 minlik ordu ilə Arana gəlib Kür çayı sahilində qızıl ordalılarla üz-üzə dayanan Əbu Səidə qoşuldu və bu Özbəkin geri çəkilməsinə səbəb oldu. Bu hadisədən sonra Əmir Çoban vəzir Əlişahın köməyi ilə digər müxalif qüvvələri də ortadan qaldırdı. Bundan sonra Əbu Səidin Dulandi (Dolandi) adlı bacısı ilə evlənən Çoban (1317), həmin qadının 1319-cu ildə vəfat etməsi ilə elxanın digər bacısı Sati Bəyi alıb öz mövqeyini gücləndirdi.

Əmir Çoban, İrincin, Qurmuşu, Şeyx Əli və Əmir Toxmağın üsyanları sırasında Əbu Səidi dəstəkləyib 1319-cu ildə həmin əmirləri ortadan qaldırdı. Üsyankarların ortadan qaldırılmasından sonra Əmir Çoban öz oğlunun üsyanı ilə üzləşdi. Anadoluda üsyan edən

Teymurdaş müsəlman olub öz adına sikkə zərb etdirdi və hətta “Mehdi” olduğunu elan etdi. Belə ki, Anadoludakı müsəlman əhalinin dəstəyini qazanmaq məqsədilə zalım monqol əmirləri edam etdirən Teymurdaş xalqın rəğbətini qazandı. Anadoluya hücum edən Əmir Çoban oğlunu həbs edib Əbu Səidin hüzuruna çıxartdı və Elxanlı hökmdarından onu əfv etməsini xahiş etdi. Sultan onun xahişini qəbul edib, oğlunu atasına təslim etdi. Əmir Çoban oğlunun yanındakı əmirləri edam etdirib Teymurdaşı yenidən Anadolu valisi təyin etdi. Hətta Əmir Çoban oğlanlarından Şeyx Mahmudu Gürcüstan, Həsəni Xorasan, nəvəsi (Həsənin oğlu) Talışı Fars və Kirman, Dəməşq Xocanı isə Azərbaycan, Ərəbi-İraq və Əcəmi-İraq hakimi elan etdi. Beləliklə, Elxanlı dövləti qeyri-rəsmi olaraq Əmir Çobanın tam nəzarəti altına keçdi.

Lakin Əmir Çobanın oğlanları atası qədər fərasətli deyildilər. Atalarının gücünə arxalanan övladları demək olar ki, istədiklərini edirdilər. Onların bu davranışı Əbu Səidi də narahat edirdi. Əbu Səid ilə Əmir Çobanın münasibətlərinin pozulması, sultanın əmirin qızı Bağdad Xatuna aşiq olması ilə başladı. Monqol ənənəsinə görə hökmdar istədiyi qadını almaq hüququna malik idi. Ancaq müsəlman adətləri buna imkan vermir, üstəlik Bağdad Xatun cəlayirlərdən Böyük Həsənin arvadı idi. Çıxılmaz vəziyyətə düşən Əmir Çoban Əbu Səidin təklifini rədd etmək məcburiyyətində qaldı.

Çobanın bu cavabı Əbu Səidi çox narahat etdiyindən intiqam almaq üçün fürsət gözləməyə başladı. Xondəmirin yazdığına görə, Əmir Çobanın oğlu Dəməşq Xocanın Əbu Səidin arvadlarından Kotuktay Xatun ilə yaxın münasibəti olduğundan qadınla görüşmək üçün gizlicə hərəmə gəldirdi. Bu xəbər Əbu Səidə çatdırıldı. Elxanlı hökmdarı Dəməşq Xocanın həbs edilib edam edilməsini əmr etdi. Bu vaxt Əmir Çoban Xorasanda çağataylarla müharibə aparırdı. Çobanın düşmənləri Dəməşq Xocanın xəyanətini fürsət bilərək hökmdarı ona qarşı hərəkətə keçirdilər. Əbu Səid fərman imzalayıb çobanlı hakim və əmirlərinin edam edilməsini əmr etdi. Çobanın oğlanları edam edildi. Teymurdaş isə Misirə qaçdı və orada öldürüldü. Əmir Çoban isə qaçdığı Heratda Kert hakimi tərəfindən həbs edilib öldürüldü. Çobanın qızı Bağdad Xatun isə zorla Əbu Səid ilə evləndirildi. Atasının və qardaşlarının öldürülməsi, ərindən zorla boşandırılması Bağdad Xatunun Əbu Səidə qarşı düşmən münasibət bəsləməsinə səbəb oldu. Mənbələr Bağdad Xatunun Əbu Səidi zəhərləyərək ölümünə səbəb

olmaqla ittiham edir. Bu məlumatın doğruluğunu Bağdad Xatunun Qızıl Orda hökmdarı Özbəkə məktub yazıb Azərbaycana dəvət etməsi təsdiq edir. Həmin məktub ələ keçirilincə Bağdad Xatun edam edildi. Çobanlıların ortadan qaldırılması ilə Elxanlı dövlətində əsas güc cəlairilərin əlinə keçdi.

Şeyx Kiçik Həsən. Əmir Çobanın nəslindən bir tək Teymurdaşın oğlanları xilas oldu. Onun Şeyx Kiçik Həsən, Məlik Əşrəf, Məlik Əştər və Misir Məlik adında dörd oğlu var idi. Atalarının öldürülməsindən sonra onlar Anadolunun Qarahisar qalasında qalırdılar. Belə ki, Əbu Səidin arvadı olan Bağdad Xatun həmin uşaqların bibisi sayıldığından sultan qadının xahişi ilə onlara toxunmadı. Əbu Səidi və Bağdad Xatunun öldürülməsindən sonra Elxani dövlətində meydana gələn hakimiyyət uğrunda mübarizədən istifadə edən Teymurdaşın böyük oğlu Kiçik Həsən öz qullarından Qara Cimrini atasına çox oxşadığı üçün Anadoluda taxta çıxarıb Teymurdaş olduğunu iddia etdi. Hətta inandırıcı olması üçün o, öz anası Sati Bəyi Cimri ilə zorla evləndirdi. Kiçik Həsən Teymurdaşın ölmədiyini, Misirdən həbsdən qaçıb Anadoluya gəldiyini və ölkəyə ədalət gətirəcəyini iddia edirdi. Bu hadisə tarixdə “Yalançı Teymurdaş” üsyanı adı ilə qaldı.

Kiçik Həsənin bu hiyləsi baş tutdu və Yalançı Teymurdaşın ətrafında böyük bir ordu topladı. Kiçik Həsən cəlayirlərə hücum edib Böyük Həsəni məğlub etdi və Azərbaycanın idarəsini ələ keçirdi. 1338-ci ildə Aladağ ətrafındakı Şəhri-nev döyüşündə Böyük Həsən ikinci dəfə məğlub olub Bağdada qaçdı. Yalançı Teymurdaşın kimliyi ortaya çıxandan sonra Kiçik Həsən təcili onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb anası Sati Bəyi Elxanlı hökmdarı elan etdi. Bu hadisə Elxanlı dövlətinin parçalanmasına səbəb oldu. Aran və Azərbaycan çobanlıların, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəm cəlayirlərin, Anadolu uyğur əsilli Eretna əmirlərinin əlinə keçdi. Ümumilikdə, Elxanlı dövlətinin ərazisində 16 müstəqil dövlət meydana çıxdı.

Kiçik Həsənin hakimiyyəti uzun davam etmədi. Əvvəlcə anası Sati Bəyi Süleyman adlı biri ilə evləndirib onu taxta çıxartdı. 1340-cı ildə Cəlayirli Böyük Həsənlə döyüşdə onu yenidən məğlub edən Kiçik Həsən Şərqi Anadolu bölgəsini ələ keçirdi. Bu vaxt sutay tayfasının əlində olan Muş-Ərzurum bölgəsinə hücum edən Kiçik Həsən Mardinə qədər olan bölgəni talan etdi. 1343-cü ildə Kiçik Həsən Elxanlı dövlətinin bütün mərkəzi torpaqlarının idarəsini öz əlində cəmləşdirdi.

Amma Kiçik Həsənin Anadoludakı torpaqlarını genişləndirmə siyasətinin qarşısı Eretnalılar tərəfindən kəsildi.

Məlik Əşrəf. 1343-cü ildə Şeyx Kiçik Həsən öz arvadı tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Kiçik Həsənin yerinə qardaşı Məlik Əşrəf keçdi. Zeynəddin ibn Həmdullah Qəzvini onun haqqında belə yazır: “Məlik Əşrəf olduqca qəddar adam olub, öldürmək istədiyi birini mütləq bir bəhanə ilə aradan qaldırırdı. Onun bu davranışları Aran və Azərbaycan əhalisinin zülm altında yaşamasına, çox sayda insanın öz vətənini tərk edib qaçmasına yol açdı”. Məlik Əşrəf 1343-1358-ci illər arasında Azərbaycana, Aranı, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəmi öz hakimiyyəti altında tutmağı bacardı.

Əmir Əşrəfə qarşı çıxacaq yeganə siyasi güc Bağdadı əlində tutan cəlayirlərdən Böyük Həsənin oğlu Şeyx Üveys idi. Şeyx Üveys ilə Məlik Əşrəf arasında 1347-ci ildə meydana gələn döyüşdə cəlayirlər məğlub oldu və İraqi-Ərəb çobanlıların əlinə keçdi. F.Sümərə görə, Məlik Əşrəfin nailiyyətlərinin arxasında onun ordusunda xidmət edən canikli, türkmən və monqol qulamları dayanırdı.

Məlik Əşrəf ona qarşı çıxan bütün böyük əmirləri öldürüb müllərini müsadirə etdi. Öldürdüyü türk və monqol əmirlərinin yerinə öz qulamlarını təyin edən Məlik Əşrəfin idarəsi Azərbaycanda böyük hərc-mərcliyə səbəb oldu. 1357-ci ildə “Məlik Əşrəfin zülmündən cana gəlmiş insanlar Qızıl Orda hökmdarı Cani Bəy xanın hüzuruna çıxaraq ağlayıb ondan kömək istədilər”. Mənbələr Məlik Əşrəfin zülmkarlıqla 400 dəvə ilə 1000 qatır yükü sərvət topladığını qeyd edirlər. Məlik Əşrəf Qızıl Orda hökmdarına məğlub olduğunda əhali onun böyük sərvətini talan etdi, hətta Əşrəfin arvadları belə onu tərk edib qaçdı. Tək başına qalan Məlik Əşrəf Xoya qaçıb Şeyx Məhəmməd Balıqçıya pənah apardı. Lakin bir adam vəziyyəti Cani Bəyə xəbər verərək Əşrəfin həbs olunmasına səbəb oldu. Yanında Əmir Bəyaz və Xoca Mahmuddan başqa heç kimi qalmayan Məlik Əşrəf əsir kimi Təbrizə gətirildi. Onu sorğuya çəkən Cani Bəy Məlik Əşrəfi edam etdirmək niyyətində deyildi. Amma elm və din adamlarının yalvarmasından sorna Məlik Əşrəf darağacına çəkildi.

Cani Bəyin geri qayıtmasını fürsət bilən Məlik Əşrəfin qulamlarından Əxucuq Aran və Azərbaycana ələ keçirdi. Zalımlıqda Məlik Əşrəfə oxşayan Əxucuqun hakimiyyətinə son qoyan Şeyx Üveys Bağdaddan Azərbaycana gəlib həm çobanilərin, həm də elxanlıların hakimiyyətinə rəsmən son qoydu.

Hökmdarları:

Əmir Çoban Sulduz	1317-1328
Şeyx Kİçik Həsən	1328-1343
Məlik Əsrəf	1343-1357
Əxicuq	1357-1359

CƏLAİRİLƏR

1341 – 1431

Mənbələrdəki adı: dövləti al-i Cəlairi, xanədanı-cəlairi, dövləti-Cəlairi, İlqayilər

Paytaxtı: Təbriz, Bağdad.

Ərazisi: Arran, Azərbaycan, Gürcistan, Şərqi Anadolu, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm, Fars

Sərhədləri: şimalda Dərbənd, cənubda Bəsrə körfəzi, şərqdə Suriya, qərbdə Xorasan

Mənşəyi: Cəlairilər əvvəllər türk tayfası olmuş, sonradan monqollaşmışdılar. Çingiz xandan əvvəl bir neçə obaya parçalanmışdılar. Çingiz xanla birlikdə həmin obalar birləşdilər və monqol ordusunun sol qanadında yer alan 26 min nəfərlik böyük hərbi gücə çevrildilər. Onların başında Mukalı (Mukulu) bəy dayanırdı. Cəlairilər Əbu Səid dövründə gücləndilər. Həmin vaxt Şeyx Böyük Həsən Anadolunun ümumi valisi təyin olundu.

Sülaləyə adını verən İlqay Noyon Hülakü xanın böyük sərkərdələrindən idi. O, Bağdad və Suriya səfərlərində iştirak etmiş, Hülakünün vəfatından sonra keçirilən qurultayda yer almış böyük komandanlardan hesab edilirdi. Cəlairi bəyləri onun nəslindən törədikləri üçün *İlqayi* və ya *İlqayilər* adlandı.

İlqayın oğlu Tuqhu (Toku) Bitikçi 1277-ci ildə Misir məmlüklərinə qarşı aparılan Elbistan döyüşündə öldürüldü. Cəlairilər İlqayın oğlu Ağbuğa dövründən etibarən müsəlmanlığı qəbul etdilər. Onun oğlanları Hüseyin və Musail isə müsəlman adları daşıyırdı. Onlardan Hüseyin Əbu Səidin ən çox etibar etdiyi komandanlardan olub, elxanlı ailəsi ilə qohum idi. Dövlətin banisi isə Şeyx Həsən və ya Böyük Həsən (Həsən Bəzorq) idi.

Şeyx Böyük Həsən. Ağbuğa dövründən etibarən cəlairilər Azərbaycanın böyük mülklərinə sahib idi. 1290-cı ildə Aran və Qarabağ Ağbuğanın mülkü hesab edilirdi. Aran və Qarabağ Ağbuğanın oğlu Hüseyin və onun oğlu Həsən dövründə də cəlairi mülkü idi. 1327-ci ildə Əmir Çobanın edamından sonra Şeyx Həsən Qarabağ, Muğan, Şirvan, Aran və Azərbaycanın idarəsini ələ keçirdi.

1335-ci ildə Əbu Səid öldürülüb yerinə Arpa xan keçəndə Elxanlı ulus əmirləri arasında Şeyx Həsən ilk sırada yer alırdı. Bu vaxt Bağdadın idarəsini əlində tutan oryatların başçısı Əli Padişah üsyan

edib, Arpa xanın hakimiyyətinə son qoydu və Baydunun oğlu Musanı xan elan edib Elxanlı dövlətini ələ keçirdi. Bu hadisə cəlairilərin siyasi vəziyyətinə təsir etdi. Şeyx Həsən Azərbaycanı tərk edib Anadolunun Kəmax bölgəsinə çəkildi. Orada Əli Padişah ilə Musaya qarşı yeni ittifaq yaradıb 1336-cı ildə Aladağın Qaradərə mövqeyində Musa xanı məğlub edib Əli Padişahı öldürdü və Məhəmməd adlı birini yeni elxan elan etdi. Bundan sonra iki il Elxanlı dövlətini idarə etdi. Əmir Çobanın dul qalmış qızlarından Dilşad xatunla evlənən Şeyx Həsən qısa müddətdə Diyarbəkir, Anadolu, Naxçıvan, Muğan, Şirvan, Aran, Xorasan, Fars, Şiraz, Bağdad və Azərbaycanın hakimi oldu. O, Anadolunun idarəsini Eretnaya tapşırıb, burada Eretnalılar dövlətinin yaranmasına şərait yaratdı.

1338-ci ildə çobanlılardan Teymurdaşın oğlu Kiçik Həsən ortaya çıxdığında cəlairilər uzun illər onlarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldılar. Bu dövrdə Azərbaycan cəlairilərin əlindən çıxıb çobanilərin nəzarətinə keçdi. Çobanilər hətta İraqi-Ərəb ilə İraqi-Əcəmin idarəsini də ələ keçirdilər. Kəmaxa qaçan cəlairilərin hökmdarı Şeyx Həsən 1356-cı ildə orada vəfat etdi. Vəsiyyəti ilə onu Nəcəfdə dəfn etdilər. Zira, cəlairilər İslamın şiə məzhəbinə mənsub idilər. Şeyx Həsənin vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Şeyx Üveys keçdi.

Şeyx Üveys Bahadır: Şeyx Üveys (1356-1374) Məlik Əşrəfin ortadan qaldırılması və Qızıl Orda xanı Bərdi bəyin geri qayıtması ilə Azərbaycana sahib oldu. Onlar 1359-cu ildə Əmir Əxicuqu ortadan qaldıraraq Elxanlı dövlətinə rəsmən son qoydular.

Şeyx Üveys ağıllı, mülayim və sufi ruhlu şəxs idi. O, hətta Səfəvi təriqətinin müridi hesab olunurdu. Onun hakimiyyət dövrü uzunmüddətli oldu və Azərbaycan, həmçinin bölgələri üçün sakit, rahat və bolluq içində keçdi. Əhali Şeyx Üveysi “adil hökmdar” kimi xatırlayırdı. Türk, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən və hər üç dildə şeirlər yazan Şeyx Üveys hərbi və siyasi nailiyyətlərindən daha çox ədəbi və quruculuq fəaliyyətləri ilə tarixdə qaldı. Hakimiyyəti dövründə daha çox Anadoludakı türkmən tayfalarının çıxardığı iğtişaşlarla məşğul olan Şeyx Üveys vaxtının çoxunu Təbriz və Bağdadda keçirirdi. 1374-cü ildə vəfat edən Şeyx Üveysin hakimiyyətə namizəd üç oğlu: Şeyx Əli, Şeyx Həsən və Şeyx Hüseyin var idi.

Hakimiyyəti əlinə keçirən Şeyx Hüseyin dövrü Cəlairilər üçün daxili ziddiyyətlərlə keçdi və o, Bağdadda özünü sultan elan edən qardaşı Əli ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. 1382-ci ildə

vəfat edən Şeyx Hüseyin yerinə Sultan Əhməd oturdu. Sultan Əhmədin hakimiyyəti Əmir Teymur və onun oğlanları ilə müharibələrdə keçdi. Sultan Əhməd teymurilərə qarşı mübarizədə qaraqoyunlu tayfaları ilə ittifaq yaratdı. Sultan Əhməd 1410-cu ildə qaraqoyunluların başçısı Qara Yusif tərəfindən ortadan qaldırıldı. Bu tarix Cəlairilər dövlətinin süqutu hesab edilsə də xanədan eyni əsrin ortalarına qədər İraq ərazisindəki hakimiyyətini davam etdirdi. Sultan Əhməd həm böyük alim, həm də böyük şair idi. Onun divanı günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Hökmdarları:

Böyük Həsən İlqay	1341 – 1356
Şeyx I Uveys	1356 – 1374
I Hüseyin	1374 – 1382
Bəyazid	1382
Sultan Əhməd	1382 – 1410
Şahvələd	1410 – 1411
Mahmud	1411 – 1415
Şeyx II Uveys	1415 – 1421
Muhamməd	1421 – 1422
Mahmud	1422 – 1424
II Hüseyin	1424 – 1431

QARAQOYUNLULAR 1410 - 1469

Mənbələrdəki adı: Qaraqoyunlu dövləti, Baharlı dövləti, dövləti ali-Qaraqoyunlu, Qaraqoyunlu ulusu

Paytaxtı: Mardin, Təbriz, Naxçıvan

Ərazisi: Azərbaycan, Arran, Şərqi Anadolu, İraqi-Əcəm, Fars, Rey, İsfahan, Gürcüstan, Xorasan, Herat, Xuzistan, Əlcəzirə.

Sərhədləri: şimalda Dərbənd, şərqdə Herat, cənubda Bəsrə körfəzi, şərqdə Mardin, Muş

Mənşəyi: Qaraqoyunluların oğuzların törəməsi olması məsələsi mübahisə mövzusu olmasa da, onların oğuzların hansı tayfasına mənsub olduğu dəqiqləşməyib. V. Minorski, qaraqoyunluların 24 oğuz tayfasından yıvalar (iva) arasından çıxdığını qeyd edir. Ona görə, *qaraqoyun* türklərdə totem hesab edilirdi. Amma 24 oğuz boyunun hamısının totem heyvanları əti yeyilməyə vəhşi quşlardan meydana gəlmiş mələklərdir. V. Minorski, *qaraqoyun* adının onlara aid heyvanların rənginə və cinsinə görə verildiyini iddia edib. Başqa bir iddiaya görə, qaraqoyunluların bayrağının üstündə *qaraqoyun* şəkli yer alırdı. Bu iddiadan hərəkət edən bəzi tədqiqatçılar ağqoyunluların bayrağında *ağqoyun* şəklinin yer aldığını qeyd edirlər. Lakin hər iki məlumat səhvdir. Digər tərəfdən, türklərdə “ağ” və “qara” rəngləri müqəddəs hesab edilirdi. Belə ki, qaraqoyunlu bayrağında qara qoyun şəklinin olduğu iddiası isbat edilməyib. F.Köprülü Qaraqoyunlu dövlətinin bayrağının ağ rəngli olduğunu qeyd edir.

Qaraqoyunlu tayfaları. Qaraqoyunlu tayfaları *baranlı, sadlı, baharlı, duxarlı, qaramanlı, alpavut, çəkirlə, ayınlı, hacılı, bayramlı, döğər* boyların ittifaqından meydana gəlirdi. Qazan xan dövründə qaraqoyunlu tayfaları Mosul ətrafında oyrat (oryat) tayfaları ilə mübarizə halında olub, daha sonra elxanlıların siyasi dəstəyi ilə oyratları məğlub edib onların Suriyaya köç etməsinə səbəb oldular.

Qaraqoyunlu tayfaları monqol istilasının başlaması ilə Türebəyin başçılığı ilə Türkünstandan Azərbaycan və Şərqi Anadoluya köç edib. Onların Türkünstanın Qazqurt dağı ətəklərində yaşadıkları qeyd edilir. “Tarixi-türkməniyyə” adlı əsərdə Qara Yusifin yeddinci göbəkədən Oğuz xanın nəvəsi olan Türebəyin Ərzurum və Diyarbəkirkölgəsinə gəlmişini bildirilir.

Elxanlılar dövründə qaraqoyunlular monqol Sutay bəylərinin hakimiyyəti altında idi. 1350-ci ildə sutayların zəifləməsindən istifadə edən qaraqoyunlu tayfaları güclənməyə başladı. Əbu Səid dövründə qaraqoyunluların başında Bayram Xoca dayanırdı. Bayram Xoca qaraqoyunlu ittifaqının əsasını qoymuşdu. Onun 1380-ci ildə vəfat etdiyi qeyd edilir. Bayram Xocanın vəfatından sonra qaraqoyunluların başına qardaşı oğlu Qara Məhəmməd keçdi.

Qara Yusif. Qara Məhəmməd qaraqoyunluların siyasi və hərbi cəhətdən formalaşmasında böyük rol oynadı. 1389-cu ildə Pir Həsən adlı qardaşı oğlu tərəfindən öldürülən Qara Məhəmmədin yerinə oğlu Qara Yusif keçdi. Qara Yusifin 1389-1405-ci illər arasındakı fəaliyyəti Teymurla mübarizədən ibarət olub. 1405-ci ildə Əmir Teymurun vəfatından sonra Qara Yusif ən böyük siyasi lider olaraq ortaya çıxdı. 1406-cı il oktyabrın 14-15-də Naxçıvanda başlanan döyüşdə teymurilər məğlub edən Qara Yusif Təbrizi ələ keçirdi.

1410-cu ildə Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədi təsirsiz hala salıb Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoydu. Qara Yusif, Teymurun nəvəsi Əbu Bəkri və Ağqoyunlu hakimi Qara Yülük Osmanı məğlub edib İraqı-Əcəm, Azərbaycan və Şərqi Anadoluya sahib oldu. 1411-ci ildə Təbrizdə keçirilən qurultayda Qara Yusif oğlu Pırbudaqı sultan elan etdi. O, özü oğlu Pırbudaqı qızıl taxta oturdub, başına tac qoydu və özünü onun əmiri elan etdi. Qara Yusifin oğlunu taxta çıxarmasına səbəb Pırbudaqın Sultan Əhmədin övladlığı hesab edilməsi və Çingiz soyu ilə bağlanmış olması idi. Beləliklə, o, öz hakimiyyətini qanuni əsaslara dayandırmaq istədi.

Tenqə adı verilən sikkə kəsdirən Qara Yusif bu pulların üstündə oğlu Pırbudaqın adını “*əs-sultan əl-əzəm*” şəklində həkk etdirib. Əslində bütün hakimiyyət Qara Yusifin əlində idi. Qara Yusif 1418-ci ildə oğlu Pırbudaqın ölümündən sonra özü taxta oturdu.

Qara Yusif, Teymurun vəfatından sonra Şirvanda müstəqil siyasət aparan və bu məqsədlə Təbrizi ələ keçirmək niyyətinə düşən Şeyx I İbrahimi 1412-ci ilin dekabr ayında Kür çayı sahilində meydana gələn döyüşdə məğlub edib, şirvanşahları özünə tabe etdirdi. Bu çarpışmada gürcü orduları II Konstantinin başçılığı ilə şirvanşahların tərəfində yer alırdı.

Qara Yusif, Elxanılərdən sonra parçalanmış bölgəni vahid bir mərkəzdə birləşdirdi və Elxanlı dövlətinin böyük bir hissəsini öz əlinə keçirdi. Bütün imperiyalar kimi Qaraqoyunlu dövlətinin də

mərkəzləşmiş gücü düşmənlərinin diqqətini özünə cəlb etdi. Qara Yusif Teymuri dövləti və Ağqoyunlu bəyliyi ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Ağqoyunlular mərkəzi Diyarbəkir olmaqla Anadoluda Qaraqoyunlu hakimiyyəti üçün təhlükə ərz edirdi.

1413-cü ildə Qara Yusif Fars əyalətini ələ keçirdi və oradan İsfahana hərəkət edib Ömər Şeyxin oğlu Mirzə İsgəndəri ortadan qaldırmağa qərar verdi. Amma istədiyi nəticəni ala bilmədi. Bu dövrdə Azərbaycanda böyük qıtlıq meydana gəldi. Buğdanın qiymətinin xeyli artması ölkədə aclığa səbəb oldu. Qıtlıq təbii fəlakətlərlə birlikdə uzun müddətli ara müharibələrlə daha da şiddətləndi. Şərqdə isə Teymuri hökmdarı Şahrux Qara Yusifi ortadan qaldırmaq üçün yeni planlar hazırlayırdı. Bu məqsədlə 100 minlik ordu ilə Səmərqənddən ayrılıb Xorasan istiqamətinə səfərə çıxdı.

Hələ 1411-ci ildə Şahrux qardaşı Xəlil Sultanı Yusifə qarşı göndərmiş, amma Xəlil Sultanın yolda vəfat etməsi ilə səfər yarıda qalmışdı. Şahrux Xorasana hərəkət etdiyi vaxtda İsfahan hakimi olan qardaşı İsgəndər Mirzə ona üsyan edib Teymurilər taxtının öz haqqı olduğunu iddia etdi. Şahrux Mazandarana gəlib Mazandaran çayırı deyilən yerdə ordugah qurdu. Oradan İsfahana hərəkət edib İsgəndəri əsir aldı. Başqa bir qardaşı Rüstəmi İsfahan hakimi təyin etdi. Luristanı Baykaraya, Farsı isə oğlu İbrahim Mirzəyə verdi. Daha sonra Yəzd, Kuhistan çölü və Xorasan istiqamətində 1414-cü ilin sentyabrın 17-də Herata gəldi.

Şahruxun səfəri Qara Yusifi qorxutdu. Teymuri hökmdarı ilə sülh danışıqlarına başladı. Bu məqsədlə güclü natiq olan nədimlərindən Mərdənşahı elçi sifətilə Herata göndərdi. Mərdənşah Şahruxun səfərini bir müddət təxirə salmağa nail oldu. Qara Yusif Şahruxa məktubunda Sultaniyyənin ona verilməsini, bunun müqabilində Teymurilərlə dostluq yaradacağını bildirmişdi. Şahrux Qara Yusifə oğlunu girov olaraq göndərməsi müqabilində Sultaniyyəni ona verəcəyi cavabını verdi. Səmərqəndiyə görə, Qara Yusif Şahruxun tələbini qəbul etdi. Bu, Yusifin Sultaniyyəni ələ keçirdiyi mənasına gəlirdi. F.Sümər, Yusifin Şahruxa tabe olmaq niyyətində olmadığını, məqsədinin böyük ticarət yolu üstündə yerləşən Sultaniyyəni ələ keçirib teymurilər qarşısında üstünlük əldə etdiyini yazır. Amma Yusifin niyyəti Teymuri hökmdarına tabe olmaq deyildi. Çünki Yusif Sultaniyyəyə hücum edib şəhəri Şahruxun tabeliyindən silah yolu ilə almışdı. Buna görə də Şahrux 1415-ci ildə yenidən səfərə çıxmağa qərar verdi.

Bu vaxt Qara Yusif qərbdə ağqoyunlular ilə müharibə aparırdı. 1417-ci ildə Yusif ağqoyunlu hakimi Qara Yülükə hücum etdi və Madrin bölgəsini ələ keçirdi. Bu səfər zamanı ağqoyunlular Mardinin Saur qalasını 1 milyon dirhəm, 100 at və 100 dəvə müqabilində Qara Yusifə təslim etdilər. Amma sonrakı il ağqoyunlular danışıqları pozub Mardini talan etdilər.

Həmin vaxt şirvanşahlarda taxt dəyişikliyi meydana gəldi. Şeyx I İbrahimin vəfatından sonra taxta oğlu keçdi. Yusif oğlu Pırbudaqı 6 minlik ordu ilə Şirvana göndərdi. Elə bu vaxt Şahruxun Azərbaycana hərəkət etdiyini eşidən Yusif teymuri hökmdarını ləngitmək üçün elçisini təcili Herata göndərdi. Cənub-Şərqi Anadoluda hakimiyyət iddiasında olan bir başqa güc Misirdəki Türk məmlükləri də ağqoyunluları dəstəkləyərək Qara Yusifin güclənməsini istəmirdilər. Ağqoyunlular Şahruxla gizlicə əlaqə saxlayırdılar. Bunu Qara Yülük Osmanın Mirzə Şahruxa göndərdiyi elçinin Qara Yusif tərəfindən həbs edilməsi zamanı tapılan məktub da sübut edirdi. Məktubda Bizans, Trabzon, Gürcüstan, Şirvan, Gilan və Luristan hakimlərinin Şahruxun səfərini gözlədikləri qeyd edilirdi.

Qaraqoyunluların bölgədəki yeganə müttəfiqləri Osmanlı dövləti idi. Çünki osmanlılar Şahruxun səfərindən çox narahat idilər. Qabaqlayıcı tədbirlər almaq məqsədi ilə Yusif teymurilərə qarşı hərəkətə keçib Sultaniyyə, Qəzvin və İraq-i Əcəmi nəzarət altına aldı.

Qaraqoyunlu hökmdarından çəkinən Şahrux da ölkənin hər tərəfinə çaparlar göndərərək böyük bir ordu topladı. 1420-ci ilin avqustun 25-də Heratdan Azərbaycan istiqamətində hərəkət edən Şahrux Nişabur, Damqan, Semnan və Rey yolu ilə Azərbaycana gəldi. Şahrux, Qara Yusifdən çox ehtiyat edirdi. Çünki Yusif Şahrux üçün atasının ən böyük düşməni və qardaşlarının qatili idi. Şahrux həddindən artıq ləng hərəkət edirdi. Buna səbəb keçdiyi bütün şəhər və qəsəbələrdə pirləri və şeyxləri ziyarət edib və böyük miqdarda nəzirlər paylayırdı. Hafizi-Əbruya görə, Reyə çatdığında Şahruxun tabeçiliyində 200 minlik ordu vardı. Ordunun tərkibində olan hafizlər yol boyu Quran oxuyaraq Şahruxun qələbə çalması üçün dua edirdilər.

Fəridun Bəy “Münşəti-səlatin” adlı əsərində Şahruxun Qara Yusifdən qorxmasına diqqət çəkərək teymuri hökmdarının qaraqoyunlu sultanına elçi göndərərək Sultaniyyə və Qəzvini geri qaytarmaq şərti ilə sülh təklif etdiyini yazır. Bunun müqabilində Şahrux Qara Yusifi Azərbaycan, İraq-Əcəmi, Suriya və Rum hökmdarı kimi tanımağa hazır

olduğunu bildirirdi. Amma Yusif Təbrizə gələn elçini həbs etdirdi və xəzinəsindəki bütün pulları əsgərlərinə paylayıb Şahruxa qarşı hərəkətə keçdi. Osmanlılara elçi göndərən Yusif, Şahruxun Əmir Teymur kimi Anadolunu ələ keçirmək niyyətində olduğunu bildirib kömək tələb etdi.

Qaraqoyunlular ilə osmanlılar arasında güclü dostluq münasibətləri vardı. Bu dostluğun təməlinə ortaq düşmənləri - teymurilər dayanırdı. Qaraqoyunlu-Osmanlı dostluğu 1402-ci il Ankara müharibəsindən sonra da davam etdi. Qara Yusifdən sonra onun oğlanları da osmanlılarla dostluq siyasətinə sadıq qaldılar. İsgəndər və Cahanşahın osmanlılara hörmət etdikləri, osmanlıların Təbrizə tez-tez elçi göndərdikləri qeyd edilir. XV əsrin osmanlı müəllifi Mövlana Şükrullah, qaraqoyunlu-osmanlı dostluğunun tarixi və milli təməllərə dayandığını yazır. Şükrullah, Osmanlı sultanı II Muradın elçisi kimi Təbrizə gəlib və Cahanşahın hüzuruna çıxmışdı. Cahanşah ona “qaraqoyunlularla osmanlıların qardaş olduğunu” bildirib sözlərinin təsdiqi üçün saray tarixçisi (*tarixxan*) Mövlana İsmayılı çağırıb Oğuz soyuna aid uyğurca qələmə alınmış “Oğuz tarixini” oxutdurmuşdu.

Mirzə Şahrux Qəzvinə qədər gəldi. Həmin vaxt Yusifin oğlu Cahanşah Sultaniyyədə müdafiə tədbirləri gördü. Qara Yusif də teymurilərə qarşı yeni hərbi hazırlıqlara və strateji tədbirlərə başladı. Hafizi-Əbru, Yusifin ordusunun əsas hissəsini Təbrizdə saxladığını qeyd edir. Yusif Təbrizdən ayrılmadan əvvəl ordusu üçün hərbi nümayiş təşkil etdi. Səmərqəndi Təbrizdəki hərbi nümayişə qiymət verərək Yusifin ordularının “günəşin şüaları kimi çox, yağışın damcıları qədər saysız olduğunu” yazır. Mənbələr Yusifin ordusunun 50 mindən çox olmadığını qeyd edirlər.

Yusifin oğlu Cahanşah Sultaniyyədə atasının gəlməsini gözləyirdi. Amma Yusifin Sultaniyyəyə ölüm xəbəri çatdı. Şahruxun hüzuruna çıxan Sultaniyyə qazisi Yusifin öldüyü və Cahanşahın da təcili Təbrizə hərəkət etdiyini bildirdi.

Yusif Təbrizdən ayrıldıqdan bir müddət sonra yolda xəstələndi. Qərarından dönməyən hökmdar kəcavəyə minərək yoluna davam etdi. Yanında çox sevdiyi həyat yoldaşı Qədəm Paşa da vardı. Təbrizdən üç qonaq məsafədə yerləşən Sadabad kəndinə çatdıqlarında vəziyyəti lap ağırlaşdı. Qara Yusif 13 noyabr 1420-cı ildə Ucanın şimal-qərbində yerləşən, şəhərə iki fərsax uzaqlıqda yer alan Sistan deyilən yerdə vəfat etdi. Şahrux ordusu Reydə ordugah saldı.

Mənbələrdə Yusifin vəfatı haqqında müxtəlif fikirlər yer alır. Məmlük tarixçisi İbn Tənriyərdi onun zəhərləndiyini qeyd edir. “Tarixi-İlci-i-Nizamşah” əsərinin müəllifinə görə, Qaraqoyunlu hökmdarı mədə (*kulənc*) xəstəliyindən ölüb. Xalq arasında gəzən şaiyələrə görə, Yusif “ağulanaraq” (zəhərlənərək) ölmüşdü. Yusifin zəhərlənməsini bir çox mənbələr qeyd edir. Bu da, Qaraqoyunlu hökmdarının sui-qəsd nəticəsində öldüyünü deməyə imkan verir. Münəccimbaşı Yusifin 65 yaşında vəfat etdiyini yazır. Buna istinadən onun 1355-ci ildə anadan olduğu ortaya çıxır. Ehtimal ki, Qara Yusif Şahruxun casusları tərəfindən zəhərlənib.

Yusifin ölümü ordusunun dağılmasına və parçalanmasına səbəb oldu. Türkmən əsilli Seyyid Məhəmməd Keçəci Qara Yusifin cəsədini Təbrizə gətirib kəfənləyərək Ərcişə (Anadoluya) göndərdi. Çünki qaraqoyunluların ata qəbristanlığı burada idi. Atasının cənazəsini Ərzişə oğlu Cahanşah aparmışdı.

Qara Yusif Türk Dünyasının ən böyük hökmdarlarından biri hesab edilir. Mənbələr onun “əzmkar, qorxmaz, igid, ağıllı bir idarəçi və öz xalqına qarşı mərhəmətli” olduğunu yazırlar. Qara Yusif türk dilini rəsmi şəkildə işlədir, müqəddəs kitabı – Qurani-Kərimi türk dilinə tərcümə etdirmişdi. Qurani-Kərim Azərbaycan türkcəsinə ağqoyunlu Uzun Həsəndən əvvəl Qara Yusif tərəfindən tərcümə etdirilmişdi. Xristian müəlliflər də Qara Yusifdən müsbət şəkildə bəhs edirlər. Qrabarca əsərlərdə onun xristianlara qarşı mülayim rəftar etdiyi bildirilir. Yusifin əmri ilə kilsələrə toxunulmamış, xristian din adamlarına kömək edilmişdi. Teymurlu dövrünün müəllifləri də Qara Yusifin “bahadır hökmdar” olduğunu qeyd edirlər.

Qara Yusifin Türk tarixi üçün bir başqa xüsusiyyəti “türk” və “türkmən” kimliyi ilə fəxr etməsidir. O, özü üçün “əmir”, “şah” kimi titulalrla birlikdə “bahadır”, “noyon” kimi türk-monqol titullar da işlədib.

Qara Yusifin altı oğlu var idi. Onlardan Pırbudaq, eyni zamanda Qaraqoyunlu dövlətinin ilk rəsmi sultanı 1418-ci ildə ağqoyunlularla müharibədə Mardində öldürülmüşdü. Pırbudaq öləndən sonra Qara Yusif özünü sultan elan etdi və rəsmi olaraq iki il (1418-1420) taxtda oturdu. Yusifin digər oğlanları Şah Məhəmməd, İsgəndər, İsfənd Mirzə, Cahanşah və Əbu Səid idi.

Qara İsgəndər. Qara Yusifin vəfatı xəbərini alan Şahrux heç bir maneə ilə üzləşmədən Azərbaycana daxil olub, Miyanə, Ərdəbil və

Muğan yolu ilə 1420-ci ilin dekabrın 15-də Qarabağa gəldi. Qaraqoyunlu taxtının hüquqi varisi olan İsgəndər isə Çapakçura, oradan da Kərkükə qaçıb osmanlılardan dəstək istədi. İsfənd Mirzə ilə Şah Məhəmməd birlikdə Naxçıvana qaçdılar. Şah Məhəmməd Bağdada, İsfənd qaraqoyunluların ən böyük tayfası sadluların yanına qaçdı. O, burada Bəyazid qaləsindəki xəzinəni əlinə keçirib Çuxur-Sədə yerləşdi. Cahanşah isə Sultaniyyədən Təbrizə, oradan da Ərcişə getdi. Atasını Ərcişdə dəfn etdikdən sonra Bağdada gəlib orada siyasi vəziyyətin normallaşmasını gözlədi. Yusifin kiçik oğlu Əbu Səid isə Ərzincan əhalisi tərəfindən şəhərdən qovulduğuna görə qardaşı İsfəndinin yanına getdi.

Yusifdən sonra qaraqoyunlu hərbi dəstələri İsgəndərin ətrafında toplandılar. İsgəndər Şahruxa bir neçə dəfə sülh təklif etdi. Amma təklif qəbul olmadıqda, azsaylı ordu ilə Qoruq Kurqan adlanan yerdə 1421-ci ilin 28 iyulunda Şahrux ordusuna qarşı döyüşə girdi. Böyük igidlik göstərməsinə baxmayaraq, əsgərlərin azlığı, cəbbəxananın boşaldılması nəticəsində qaraqoyunlular məğlub oldular. Mənbələr İsgəndərin şücaətindən kifayət qədər bəhs edirlər. Onların verdiyi xəbərə görə, İsgəndər Şahruxun ordusunda yer alan fillərin xortumlarını kəsdi. Bu döyüşdən sonra Şahrux Xorasana qayıtdı. Şahruxun qayıtmasından sonra əvvəlcə İsfənd Təbrizə gəlib taxtı əlinə keçirdi, lakin İsgəndər qarşısında məğlub oldu. Beləliklə, İsgəndər Qara Yusifdən sonra Qaraqoyunlu dövlətinin vahid hökmdarına çevrildi və qısa müddətdə itirilmiş torpaqları geri aldı.

Məmlük tarixçisi Makriziyə görə, İsgəndər Qəzvin və Sultaniyyəyə hücum edərək Şahruxun yenidən Azərbaycana səfər etməsinə səbəb oldu. 1429-cu ilin 10 aprelində Heratdan hərəkət edən Şahrux Azərbaycana gəldi. Salmasa çatanda İsgəndər, Cahanşah və Əbu Səidin komandası altındakı qaraqoyunlu ordusu ilə sentyabrın 17-19-u tarixlərində üç gün davam edən döyüşə girdi. Qaraqoyunluların igidliklərinə rəğmən tərəflər arasındakı qeyri-bərabərliyi Şahruxun qələbə çalması ilə nəticələndi. İsgəndər, Cahanşah və Əbu Səid Şərqi Anadoluya qaçdılar. Amma məğlubiyyətdən sonra Əbu Səid Şahruxa təslim oldu. Şahrux onu Azərbaycan hakimi təyin edib Azərbaycanı tərk etdi. Şahruxun geri qayıtmasından sonra İsgəndər qardaşı Əbu Səidi öldürüb Azərbaycanı yenidən ələ keçirdi. Bunu eşidən Şahrux 1431-1432-ci illərdə yenidən Azərbaycana hücum etdi. 1435-ci ilin iyulunda Cahanşah Şahruxun hüzuruna gəlib ona tabe olduğunu

bildirdi. Şahrux onu yüksək səviyyədə qarşıladı. O, hakimiyyət rəmzi olan kəmər, dəbilqə və qılınc təqdim edərək Qaraqoyunlu hökmdarı kimi tanıdı. Bu vaxt İsgəndər Anadoluda ağqoyunlularla ağır döyüşlər aparırdı. Ərzurum yaxınlığında baş verən belə döyüşlərin birində İsgəndər ağqoyunluların hakimi Qara Yülük Osmanı ağır yaraladı. Aldığı yaradan Qara Yülük Osman vəfat etdi. 1435-ci ilin noyabrında Şahrux da Qarabağda ordugah qurdu. Qışı Qarabağda keçirən Teymuri hökmdarı 1436-cı ilin may ayında Xudavərin körpüsünü keçib Uçana gəldi. Uçanda hakimiyyətini “qızıl damğalı nişan”la Cahənşaha verib Herata qayıtdı.

Şahrux Azərbaycanda olduğu müddətdə Osmanlıların yanında vaxtını keçirən İsgəndər, onun geri qayıtmasını xəbər alan kimi 1436-cı ildə Azərbaycana gəldi. Amma Sufiyan yaxınlığında Cahənşahla apardığı döyüşdə məğlub olaraq Əlincə qalasında gizləndi. Qalada öz oğlu Şah Budaq tərəfindən öldürülən İsgəndər mənbələr tərəfindən “cəsür, igid, mübariz hökmdar” kimi qələmə verilir. Eyni mənbələr İsgəndərin “çox zülmkar” olduğunu da yazırlar.

Cahənşah. Mirzə Şahruxla ittifaq münasibətlərini qoruyan Cahənşah qısa müddətdə Azərbaycan, Şirvan, Şərqi Anadolu və İraqı-Əcəmdə öz hakimiyyətini bərpa etdi. 1446-cı ildə isə Bağdadı alan Cahənşah Ərəbi-İraqı da öz hakimiyyət sahəsinə daxil etdi. Beləliklə, Qaraqoyunlu dövlətini vahid bir idarə altında birləşdirdi.

Cahənşah adil bir hökmdar idi və bütün inanclara hörmətlə yanaşırdı. O, səfəvi şeyxlərinə böyük hörmət bəsləyir və söhbətlərində iştirak edirdi. Hətta 1440-cı ildə səfəvi təriqətinə mənsub müridlərin iştirakı ilə Cahənşah gürcülərə qarşı cihad aparmışdı. Nəticədə Tiflisi ələ keçirib, Kartli və Kaxetiyanı Qaraqoyunlu dövlətinə tabe etdi. Cahənşah xurufilərə də sərbəst fəaliyyət imkanı bəxş etmişdi. Lakin 1444-cü ildə xurufilərin Təbrizdə üsyan edib hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdi qarşısında onları qətl etmək məcburiyyətində qaldı. Bu hadisələr zamanı Təbrizdə yaşayan Nəiminin qızı Fatimə də öldürülmüşdü.

1448-ci ildə Şahruxun vəfatından sonra Cahənşah bölgənin müstəqil və ən güclü hökmdarına çevrildi. Bundan istifadə edən Cahənşah oğlu Pərbudaqı Bəyazi-Bistam, Şahsuvar, Şah Əli Bayramlı, Əli Şəkər kimi əmirlərlə birlikdə Fars əyalətinə göndərdi. Pərbudaq Savə, İsfahan və d. şəhərləri ələ keçirdi. Beləliklə, Qaraqoyunlu dövlətinin şərq sərhədini Xorasana qədər uzadan Cahənşah bu bölgəni almaq üçün özü Quma gəldi. 1456-cı ildə Xorasana fəthinə başlayan

Cahanşah Teymurlu dövlətinin başında azyaşlı Babur Mirzənin durmasından istifadə edib torpaqlarını daha da genişləndirmək niyyətində idi. Babur Mirzənin vaxtının çoxunu ov, kef məclislərində və şeyxlərin söhbətində keçirməsi Teymurlu dövlətinin zəifləməsi ilə nəticələndi. Bir müddət sonra vəfat edən Babur Mirzənin yerinə teymurilər taxtına 11 yaşlı oğlu Mahmud keçdi. Amma Mahmud dövləti parçalanmaqdan xilas edə bilmədi. Bu vaxt Teymurilər dövləti bir neçə yerə parçalandı. Əbu Səid Məvəraünnəhdə, Mirzə Əlaüddövlə Əbivərdə, onun oğlu Mirzə sultan İbrahim Heratda, Mirzə Səncər Mərvdə, Mirzə Şah Mahmud Tusda hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən, qaraqoyunlu İsgəndərin oğlu Mirzə Qasım ilə Əmir Xəlil Sistanı ələ keçirdilər. Digər tərəfdən Monqol Pirkə Neratu qalasını, Abdullah Pirzad Səraxsı, Əmir Baba Həsən İmad qalasını, Xovandşah oğlu Əmir Üveys Tabes qalasını, Əmir Məhəmməd Xudadad Səlük qalasını, Əmir Həsən Şeyx Teymur Xabuşanı, Yasavul Əhməd isə Heratın içəri şəhərini nəzarət altına aldılar və özlərini hökmdar elan etdilər. Teymurilərin bu vəziyyətindən istifadə edən Cahanşah 1457-ci ildə heç bir müqavimətlə üzləşmədən Astarabadı alıb Səbzvara qədər hərəkət etdi.

Hücumlarını davam etdirən Cahanşah Şimal Otağı istiqamətində hərəkət edib Badqis əyalətinə daxil oldu. Təxti-Məlik yolu ilə Məşhədə gəldi. Oradan da şərq istiqamətində hərəkət edən Cahanşah Teymurlu dövlətinin paytaxtı Heratı ələ keçirdi. Heç bir müqavimət görmədən hərəkət edən Cahanşahı Heratın alimləri və sənətkarları qarşıladılar. Herata daxil olan Cahanşah şəhərdə yerləşən Gövhərşad Ağa mədrəsəsinə gedib orada dua etdi. Daha sonra Teymurlu dövlətinin taxtının yerləşdiyi Mirzə Şahruxun sarayı Doğan Bağında taxta çıxdı. Bir müddət əvvəl Mirzə Şahruxun vassalı olan Cahanşah ağıllı siyasəti nəticəsində Əmir Teymurun taxtına oturmuşdu. Beləliklə, Cahanşah özünü Şərqi ən böyük hökmdarı kimi qəbul etdirməklə Qaraqoyunlu dövlətini yüksəltdi.

Cahanşah Heratda çox qalmadı. Məqsədi Teymurilər dövlətini tamamilə ələ keçirmək idi. Bu məqsədlə özü Heratı istiqamətində hərəkət edərkən oğlu Məhəmməd Mirzə də Caqceranı aldı.

Cahanşah Kahdestan ovasına çatıb orada ordugah qurdu. Elə bu vaxt teymurilərdən Əbu Səidin elçiləri onun hüzuruna gəlib sülh təklif etdilər. Amma Əbu Səidin Cahanşahı aldatmaq istəyinin üstü açılan kimi danışıqlar yarıda qaldı. Cahanşah şərqdə doğru hücumlarını

davam etdirməyi fikirləşdiyi bir vaxtda oğlu Həsən Əli həbsdən qaçdı və xəzinəni ələ keçirdi. Həsən Əli Təbrizdə üsyana rəhbərlik etdi. Bu onun geri qayıtmasına səbəb oldu. Geri qayıdarkən Cahanşahın hücumuna məruz qalacağından qorxan Əbu Səid qaraqoyunlu hökmdarının şərtlərini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Razılaşmaya görə Əbi-Rövşən sərhəd hesab edilən Simnana qədər Şərqi Xorasan və Kuhistan Əbu Səidin mülkü elan edildi. Astarabad isə Əlaüddövləyə verildi. İraqi-Əcəm Qaraqoyunluların mülkü oldu. Kirman və Fars əyalətləri də Cahanşahın hakimiyyəti altına keçdi. Əbu Səid və Əlaüddövlə Qaraqoyunlu dövlətinin vassalı hesab edildilər.

Heratdan ayrılan Cahanşah hər gün 15-20 fərsax yol gedərək Nişabura çatdı. Orada oğlanlarından Pırbudaqı Farsı idarə etmək üçün Şiraza, Əbu Yusif Mirzəni isə Kirmana yolladı. Özü isə üsyankar oğlu Həsən Əlini cəzalandırmaq üçün Təbrizə hərəkət etdi. Oğlu Həsən Əlini əsir alan Cahanşah onun edam edilməsini əmr etdi, arvadı Can Bəyim xahişi ilə onu bağışladı.

Cahanşahın sonrakı fəaliyyətləri üsyan edən oğlanları və ağqoyunlularla mübarizədə keçdi. Cahanşahın vəliəhdi hesab edilən Pırbudaq Bağdadda üsyan etdi. Cahanşah özü İraqa hücum etdi və döyüşdə Pırbudaq öldürüldü. Daha sonra Şərqi Anadoluya hərəkət edən Cahanşah Uzun Həsəni ortadan qaldırmaq məqsədi ilə Diyarbəkirə gəldi. Diyarbəkirdə ordugah qurub döyüş hazırlıqlarına başladı. Qəflətən ağqoyunluların hücumuna məruz qalan Cahanşah öldürüldü. “Tarixi-Qızılbaşan” əsərinin müəllifinə görə, Cahanşahın bir xasiyyəti vardı. O gündüzləri yatır, gecələri çalışırdı. Uzun Həsənin qəfil hücumu zamanı Cahanşah çadırda yatırdı. Qaçmağa çalışanda ağqoyunlu əsgəri tərəfindən yaralandı. Cahanşah onu yaralayan əsgərə onu öldürməyib hökmdarları Uzun Həsənə aparmasını bildirdi. Amma çoxlu qan itirdiyindən huşunu itirdi. Bunu görə ağqoyunlu əsgəri Cahanşahı öldürdü.

“Kitabi-Diyarbəkiriyyə”nin müəllifinə görə, Cahanşah o gecə çox içmiş və gündüz oyana bilməmişdi. Hücum zamanı oğlu Məhəmməd Mirzə atasını çətinliklə oyadıb qaçmasına çalışdı. Bu məqsədlə özü ordugahda qalıb ağqoyunlularla mübarizəyə başladı. Amma Məhəmməd Mirzə əsir düşdü, Cahanşah isə sərxoş halda atını sağa-sola çaparkən öldürüldü. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Cahanşahın öldürülməsi xəbərini alanda məyus oldu.

Cahaşahın öldürülməsi Qaraqoyunlu dövlətinin süqutu ilə nəticələndi. Maraqlı cəhətdir ki, Qaraqoyunlu dövləti hərbi, siyasi və mədəni cəhətdən qüdrətinin zirvəsində olarkən süqut etmişdi.

Cahaşahın vəfatından sonra oğlanları hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Bir il davam edən mübarizə dövlətin daha da zəifləməsinə səbəb oldu.

Cahaşah Qaraqoyunlu dövlətinin ən böyük hökmdarı hesab edilir. O, Qara Yusif dövründə ələ keçirilən torpaqları iki qat böyüdü, öz hakimiyyətini Teymuri hökmdarlarına qəbul etdirdi.

Ədəbi istedadı sahib olan Cahaşah türkcə gözəl qəzəllər yazırdı. Onun “Türk divanı” Azərbaycan ədəbiyyatının incisi hesab edilir. Onun dövründə Qaraqoyunlu dövlətinin sərhədləri Mardindən Herata, Dərbənd və Tiflisdən Kirmana qədər uzanırdı.

Hökmdarları:

Bayram Xoca	1378 – 1380
Qara Məhəmməd	1380 – 1389
Qara Yusif Bahadır	1389 – 1420
Pirbudaq	1410 – 1418
İsgəndər Mirzə	1420 – 1436
Cahaşah	1436 – 1467
Hüseyn Əli	1467 – 1468
Həsən Əli	1468 – 1469

AĞQOYUNLULAR 1300 – 1508

Mənbələrdəki adı: dövləti-Bayanduriyyə, Ağqoyunlu dövləti, dövləti ali-Bayandur.

Paytaxtı: Amid, Təbriz

Ərazisi: Diyarbəkir, Bayburd, Ərzincan, Ərzurum, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Gürcüstan, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm, Fars, İsfahan, Yəzd, Xorasan, Xuzistan, Kirman

Sərhədləri: şərqdə Xorasan, qərbdə Bayburd, Mardin, şimalda Dərbənd, cənubda Bəsrə körfəzi

Mənşəyi: “Oğuznamə”lərdə ağqoyunluların türklərin bayandur (bayındır) tayfasından törəndiyi qeyd edilir. Ağqoyunlu tayfaları Azərbaycan və Anadoluya səlcuq-oğuzlarının köçləri vaxtında yerləşiblər (təqribən 1109-cu il). XIII əsrin əvvəllərində bayandur tayfalarından başqa türkmən tayfaları da ağqoyunlu adı daşıyırdı. Ağqoyunlu adının mənşəyi dəqiq bilinməsə də, Dəvvani və Əbu Bəkr Tehrani ağqoyunluların “ağ bayraq” daşdığını qeyd edirlər. Bəzi tədqiqatçılar onların bayrağında “ağ qoyun” şəklinin olduğunu iddia ediblər. Eyni iddia qaraqoyunlular üçün də irəli sürülmüş, amma bu iddialar isbat edilməmişdir. Ağqoyunlu adı siyasi mənada ilk dəfə XIV əsrin son rübündə ortaya çıxıb.

Ağqoyunlu tayfaları. Ağqoyunlu ittifaqı *pürnək* (barnak), *mosullu*, *qocahəsənli*, *həmzəhacılı*, *tabanlı* (dabanlı), *əhmədli*, *izzəddinhacılı*, *heydərlı*, *əmırlı*, *yurdçu*, *şeyxli*, *süleymanhacılı*, *çavundur*, *dodurqa*, *döyər*, *qarkın*, *əfşar* və *bəydili* tayfalarından meydana gəlirdi. Onlar arasında hakim tayfa bayandur, pürnək və mosullu hesab edilirdi. Ağqoyunluların ilk yurdu Naxçıvan idi. Tur Əli Bəy zamanında ağqoyunlular Naxçıvandan və Əlincə (*İlincək*) qalasından monqol komandanı Çormağun tərəfindən çıxarıldılar. Onlar da Anadolunun müxtəlif yerlərinə köç etdilər.

Ağqoyunlu tayfaları Anadolunun müxtəlif bölgəsinə yayılısalar da, əsasən Amid (Diyarbəkir), Urfa-Mardin və Ərzincan-Ərzurum əyalətlərində məskunlaşdılar. 1469-cü ildən sonra paytaxt Təbriz başda olmaqla Azərbaycan ağqoyunluların nəzarəti altına keçdi.

Tur Əli Bəy. XIII əsrin son rübündə ağqoyunlu tayfalarının başında Pəhləvan Bəy dururdu. 1300-cü ildə isə ağqoyunluların başına onun oğlu Tur Əli Bəy keçdi. Ağqoyunlular tarixinin müəllifi Əbu

Bəkr Tehraniyə görə, Tur Əli Bəyin hakimiyyəti dövründə (1300-1360) ağqoyunlu tayfaları 30 min ailədən ibarət idilər. Onlar Qazan xanın bəzi səfərlərində iştirak edib bölgədəki mövqelərini gücləndirdilər. Bu yolla Tur Əli Bəy öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Onun dövründə ağqoyunlular davamlı olaraq Trabzon Rum imperiyasına qarşı hücumlar təşkil edirdilər.

Tur Əli Bəyin vəfatından sonra yerinə oğlu Fəxrəddin Qutlu Bəy (1360-1389) keçdi. Onun dövründə Ağqoyunlu bəyliyi ilə Trabzon arasında dostluq münasibətləri yarandı. Ağqoyunlular qonşu Mutaxxərtən və Qazı Bürhanəddin bəylikləri ilə ittifaq təsis etdilər. Tehraniyə görə, Fəxrəddin Qutlu çox dindar bir hökmdar idi və 39 dəfə həcc ziyarətində olmuşdu. Qutlu Bəyin vəfatından sonra oğlanları Əhməd, Hüseyn, Qara Yülük Osman və Pir Əli arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədən Əhməd Bəy (1389-1403) qalib çıxdı və ağqoyunlu tayfalarının idarəsini ələ keçirdi. Onun hakimiyyət dövrü ağqoyunlular üçün siyasi və hərbi baxımdan sakit keçdi. Bütün bölgəni təsiri altına alan Teymur təhlükəsi ağqoyunlular üzərində də öz gücünü hiss etdirdi. Əhməd Bəyin hakimiyyətinin son ilində qardaşı Bəhaəddin Qara Yülük Osman Bəy (1402-1435) bəyliyin idarəsini ələ keçirdi. Onun dövrü Ağqoyunluların siyasi bir güc kimi tarix səhnəsinə çıxdığı dövr hesab edilir.

Qara Yülük Osman Teymurilərlə yaxşı münasibətlər yaratdı və qaraqoyunlularla mübarizəyə başladı. Qara Yülük Osman Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndərlə apardığı müharibənin birində vəfat etdi. 839-cu ilin səfər ayında (avqust 1435) Ərzurum yaxınlığında baş verən döyüşdə Qara yülük Osmanla birlikdə iki oğlu və bir neçə nəvəsi də qaraqoyunlular tərəfindən öldürüldü. Ondan sonra Ağqoyunlu bəyliyinə başına qısa müddətə Əli Bəy (1435-1437), Həmzə Bəy (1437-1444) və Cahangir Mirzə (1444-1457) keçdilər.

Uzun Həsən. Cahangir Mirzənin 13 illik hakimiyyəti ağqoyunlular üçün daxili müharibələr şəraitində keçdi. Qardaşı Uzun Həsən onun apardığı siyasətdən narazı idi. Cahangir öz hakimiyyətini qorumaq üçün qaraqoyunlularla razılığa gəlib Amidi onlara güzəştə getmək istədi. Buna etiraz edən Uzun Həsən 1452-ci ildə bölgəni əlinə keçirib qardaşına qarşı üsyan etdi. 1453-cü ildə ağqoyunluların başında faktiki olaraq iki hökmdar dayanırdı. Bu vəziyyət 1457-ci ilə qədər davam etdi. Həmin tarixdə Uzun Həsən hakimiyyəti öz əlinə aldı. Uzun Həsənin 1457-1469-cu illər arasındakı fəaliyyətləri ağqoyunlu

ittifaqının yenidən bərpa etməklə keçdi. Bu illər ərzində o, Şərqi Anadolunun böyük hissəsini hakimiyyəti altında aldı. Diyarı-Murad və Fərat ətrafında məskun olan ərəblərin tay qəbiləsindən Bəni-Rəbiə qoluna mənsub Ali-Fadıl, Ali-Murra, Ali-Əli və Ali-Uneyn kimi tayfaları, Əğil buldukaniləri, Tərcil zarakiləri, Çəmşikəzək malqışiləri və Xıısı-Keyf əyyubiləri də özünə boyun əydirdi.

Ancaq bundan sonra Uzun Həsən qaraqoyunlularla mübarizəyə başladı. “Tarixi-Qızılbaşan” kitabına görə, Cahanşah da Uzun Həsənin bölgədəki fəaliyyətindən narahat idi. Bu məqsədlə qaraqoyunlu hökmdarı 1468-ci ildə Təbrizdən ayrılıb Diyarbəkirə gəldi. Sancaqda ağqoyunluların qəfil hücumuna məruz qalan Cahanşah öldürüldü və Qaraqoyunlu dövləti ortadan qalxdı. Bu müharibədən Cahanşahın oğlanları Məhəmməd və Əbu Yusif əsir düşdülər.

Bu hadisədən sonra Uzun Həsən əvvəlcə Bağdadı, daha sonra Azərbaycanı ələ keçirdi. Xoy ətrafında qaraqoyunlu Həsən Əlini məğlub etdi. Tehraniyə görə bu hadisədən sonra Azərbaycanda iğtişaşlar başladı və bundan istifadə edən Teymuri hökmdarı Əbu Səid bölgəyə hücum edib Qarabağda qışladı. Həmin vaxt Uzun Həsən Naxçıvanda idi. O, Əbu Səidə itaət etdiyini bildirən bir elçi göndərsə də, teymuri hökmdarı onun təklifini rədd etdi. Teymurilərə qarşı hərəkətə keçən Uzun Həsən 1469-cu ilin yanvar ayında Əbu Səidi məğlub edib, fevralın 5-də edam etdirdi. Beləliklə, Azərbaycan, Aran, İraqi-Əcəm, Amid və Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsini ələ keçirən Uzun Həsən Təbrizdə taxta oturdu. Qrabarca yazılı bir kitabda Uzun Həsən üçün belə deyilir: “Uzun Həsən bir il ərzində üç böyük hökmdarı məğlub etdi: Cahanşah, Həsən Əli və Əbu Səid. Şamdan Xorasana qədər torpaqlara sahib oldu”. Xondəmirə görə, Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində Aran, Azərbaycan, Luristan, Fars, Kirman, İraqi-Ərəb və Əcəm ölkələri yer alırdı.

Uzun Həsən, Cəlairilər və Qaraqoyunluların əksinə sünni məzhəbini hakim məzhəb elan etdi. Bu yolla öz hakimiyyətini Misir Məmlüklü dövlətinə və Abbasi xəlifəliyinə qəbul etdirdi. Bu məqsədlə sünni qurumlarını gücləndirməyə çalışdı. Sentyabr 1470-ci ildə Osmanlı hökmdarı Fateh Sultan Mehmedə göndərdiyi məktubunda belə deyirdi: “bütün hakimiyyətim şəriət və törə əsasları üstündə qurulub. Qaraqoyunlular dövründə yaşanan zina, əxlaqsızlıq, fuhuş, eyş-işrət, qumar və dini məkanlara hörmətsizlik hamısı ortadan qaldırılıb”. Uzun Həsənin məktubunda özündən əvvəlki hakimiyyətləri ağır şəkildə

tənqid etməsi öz hakimiyyətini qanuni göstərməkdən irəli gəlirdi. Buna baxmayaraq, mənbələr ağqoyunlular ölkəsində başqa dinlərə və təriqətlərə hörmət edildiyini və hamının öz inancını sərbəst icra etdiyini xəbər verir. Yenə də sunniliyi hakim məzhəb elan etdiyi, sünni alim və fəqihləri himayə edildiyi məlumdur. Misal üçün Kübrəvi təriqətindən və Əhməd Laləlinin müridlərindən biri olan Uğurlu Məhəmməd, Uzun Həsənin Həsən Əlini Həmədan yaxınlığında məğlub edəcəyini qabaqcadan xəbər verməsi bu təriqətin hörmətini artırmışdı. Ayrıca, Uzun Həsən səfəvilər təriqəti ilə də yaxşı münasibətlər yaratdı. O, Həlīmə (Aləmşah) Ağa Bəyimi Heydər ibn Cüneyd ilə evləndirdi. Yenə Hüseyini şeyxlərindən sayılan, böyük ehtimalla şiə məzhəbli olan Əbdül-Qaffar Tabatabai 1467-ci ildə Uzun Həsənin Azərbaycanı fəth edəcəyini qabaqcadan xəbər verdiyi üçün onu Azərbaycanın şeyxülislamı elan etdi. Beləliklə, Uzun Həsən siyasi və dini qruplar arasında tarazlığı qoruyub saxlayaraq imperiya siyasəti aparırdı.

Uzun Həsən dövründə qaraqoyunlular zamanında olduğu kimi hakim güc türklərdə idi. Buna görə də, dövrün qərbli səyyahları Ağqoyunlu ölkəsini “Turcomania”, yəni “Türkməniyyə”, “Türkmən ölkəsi” adlandırırdılar. Uzun Həsən qaraqoyunlu tayfalarını da öz hakimiyyəti altına alaraq ordusunu çepni, ağacəri, sadlu, alpavut, duharlı və hacılı kimi qaraqoyunlu tayfaları ilə gücləndirdi. O, Azərbaycanda yaşayan teymuri tayfası Miranşahiləri də öz təbəəsi elan etdi. O eyni zamanda iranlı xalqlara da bürokratik imkanlar verdi. Azərbaycanda Quzizilər, İraqi-Əcəmdə Savacilər, İraqi-Ərəbdə və Farsda saidilər, İraqi-Əcəm və Gilanda deyləmilər, Xorasanda isə beyhakilər saray və əyalət məmurları oldular. Uzun Həsənin idarəcilik anlayışı onun tərəfindən yazdırılan türkcə qanunnamələrdə yer alır. Uzun Həsənə aid bir neçə türkcə qanunnamə günümüzdə qədər gəlib çatıb. Onlar arasında Qara Yülük Osman Bəyə aid bir də *nəsihətnamə* yer alır.

Ölkədə ədalətin və qanunların icrasına böyük əhəmiyyət verən Uzun Həsən həftənin bəzi günlərində xalqın şikayətlərinə qulaq asır və ona uyğun qərarlar verirdi. Avropalı tarixçi Vudsa görə, “Uzun Həsənin torpaq və məhsulları, böyük və kiçik buynuzlu heyvanları, dəyirmanları və suvarma kanalları üçün vergi sistemi, kəndlilər, köçərilər və şəhərlilər üçün adil idarəcilik modelləri yaratmışdı. Həmin sistem Osmanlılar tərəfindən də istifadə edilmişdi”.

Uzun Həsən həqiqətən də öz dövrünün ən adil və qabiliyyətli hökmdarı hesab edilir. Onun dövründə Azərbaycan şəhərləri və əyalətləri inkişafı dövrünə qədəm qoydu. Xüsusilə də paytaxt Təbriz şərqin ən böyük şəhərinə çevrildi. Ölkədə nizam-intizam qaydaları təsis edildi, ticarətin inkişafına cəhd göstərildi. Onun dövründə Təbriz şəhərinin illik gəliri 87.500 tuman, Şamaxının isə 11.300 tuman təşkil edirdi. Uzun Həsəndən əvvəl 1430-cu ildə Təbrizdə vəba xəstəliyi yayılmış və ölənlərin sayı 100 minə çıxmışdı. Amma Uzun Həsən şəhərin səhiyyə sistemini yaxşılaşdırdı. Uzun Həsəndən sonra 1487-1490-cı illər arasında Təbrizdə yenə üç böyük yoluxucu xəstəlik yayıldı. 1410-1430-cu illər arasında Təbrizin əhalisi 550-600 min idi. 1501-ci ildə isə şəhərin əhalisinin sayı azalıb 200-300 minə düşdü. Uzun Həsən dövründə bəzi mənbələr Təbrizdə 1 milyon insanın yaşadığını yazır. 1474-cü ildə Təbrizi ziyarət edən Kontarini “şəhərin böyük”, ancaq əhalisinin az olduğunu və əsas əhalinin türklərdən ibarət olduğunu qeyd edir.

Ağqoyunlu sarayında olmuş “Uzun Həsəni görüb onunla söhbət etmiş” bir avropalı səyyah bu haqda maraqlı məlumat verir. O, göstərir ki, Trabzon imperatoru Uzun Həsənə əsir düşdü, yanına gətirildikdə, ondan soruşmuşdu: “Hansı məbləğə özüm satın ala bilərəm?” Uzun Həsən isə cavabında: “Arzu etdiyim adam əlimə düşmüşdür. Mən onu pulla qiymətləndirmirəm. Deyilənə görə, sizin Feodora adında ağıllı və xoşxasiyyət qızınız var. Onu mənə ərə verin” – demişdi. Trabzon imperatoru “biz xristianıq, siz isə bütpərəst olduğunuz halda mən bunu necə edə bilərəm?” – deyərək, etiraz etdikdə Uzun Həsən bu məni narahat etmir...” – demişdir. Bundan sonra Feodora Ağqoyunlu sarayına göndərilmişdi.

Bu fakt bir daha Azərbaycan dövlət başçısının bu gün multikultural adlandırılan bəşəri dəyərlərə neçə böyük önəm verdiyini aşkar surətdə təsdiq edir.

Uzun Həsənin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Ağqoyunlular Orta Şərqin ən böyük imperiyasına çevrildi. Uzun Həsən özünü “İkinci Teymur”, “Süleyman” və “İsgəndər” adlandırdı. Mənbələr isə onu “Sahibqıran” kimi təqdim edirlər. Bu ləqəblər onun “özünü Osmanlılardan üstün hesab etdiyini” göstərir. Uzun Həsən ilə Osmanlı hökmdarı Fateh Sultan Mehmed arasında 1473-cü ildə meydana gələn Otluqbəli müharibəsinin arxasındakı səbəb də bu idi. İki dövlət arasında münasibətlərin pozulmasında Qaramanlı bəyləri ilə Trabzon

Rum hakimləri təsirli oldular. Venesiyalılar Ağqoyunluların ən böyük avropalı müttəfiqi hesab edilirdi. Fateh Sultan Mehmedin Osmanlı dövlətini imperiyaya çevirmə yolunda Trabzon, Məmlüklü və Qaramanlıları ortadan qaldırmaq təşəbbüsü Ağqoyunluların mənfi münasibətinə səbəb oldu. Bunun nəticəsi kimi iki ordu Otluqbelidə üz-üzə gəldi və ağqoyunluların məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Mənbələr bu müharibədə Fatehin 150 min ordusuna qarşı Uzun Həsənin 300 minlik ordu çıxardığını qeyd edirlər. Dövrün bütün Osmanlı mənbələri bu müharibənin səbəbkarı kimi Qaramanlı Pir Əhmədi göstərir. Osmanlı müəlliflərindən Aşıqpaşazadə, Tursun Bəy, İbn Kəmal, Mүнəccimbaşı və Xoca Sədrəddinin qeyd etdiyi kimi, müharibədən sonra Uzun Həsən önlər arasında oğlu Zeynal Mirzənin cəsədini görüb üzünü əsəbi halda Qaramanlı Pir Əhmədə çevirərək belə demişdi: “Qaramanoğlu dövlətin xaraba qalsın, mənə qəlb evimdən vurdun və bu qədər dil töküb bədnam olmama səbəb oldun. Mənim Osmanoğlu ilə nə işim vardı”.

Mənbələr döyüşün taleyini Osmanlı ordusunun hərbi-texnikasının həll etdiyini qeyd edirlər. Halbuki ağqoyunlu ordusu klassik hərbi silahlarla silahlanmış, top və tüfəngdən istifadə etmirdi. Nəşriyə görə, Uzun Həsən ölüm yatağında olarkən öz varislərinə “Osmanlılar ilə müharibə aparmamağı” vəsiyyət etmiş və buna səbəb olaraq da Osmanlı ordusunun odlu silahlara sahib olmasını göstərmişdi. Döyüş sonrasında Uzun Həsən Fateh Sultan Mehmedlə sülh bağladı və Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin yeni istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bundan sonra Uzun Həsən üzünü Gürcüstana çevirib 1477-ci ildə Qara dənizin bəzi sahil bölgələrini yağmaladı. Bu səfərdən sonra xəstələnən Uzun Həsən 1478-ci ilin yanvarında Təbrizdə 57 yaşında ikən vəfat etdi.

Uzun Həsən Təbrizdə Nasiriyyə külliyyəsində torpağa tapşırıldı. 10 il Diyarbəkir, 15 il Təbriz taxtında olmaqla 25 il hökmranlıq etdi. Tarixçi S.Ərşahin onun haqqında mənbələrdə verilən məlumatları belə qiymətləndirir: “Türk siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatında dərin izlər qoyub gedən Uzun Həsən Bəy XV əsrə Türk-İslam dünyasının yetişdirildiyi ən böyük dövlət adamı idi. Onun qeyd edilən şəxsi xüsusiyyətləri arasında sağlam xarakteri, meydana gələn hər situasiyadan məharətlə çıxma bacarığı, milli mədəniyyətə və dəyərlərə bağlı olması, sosial dövlət anlayışına sahib olması və elm adamlarına böyük hörmət bəsləməsi ön plana çıxır”.

Sultan Yaqub. Uzun Həsənin dörd arvadından (Səlcuqşah Bəyim, Can Bəyim, Tərcil Bəyim və Dəspinə Xatun) yeddi oğlan və dörd qızı var idi. Uzun Həsən özündən sonra bir varis təyin etməmişdi. Vəfat etdiyində Əhmədin 19, Rüstəmin 14, Yaqubun 14, Mahmud, Əlvənd, Məhəmməd və Baysunqurun 10 və Muradın 7 yaşı vardı. Ondan başqa oğlu Cahangirin övladları Xəlil, Qasım və Məsih də varis olacaq yaşda idilər. Onların hamısı özünü taxta varis hesab edirdi. Uzun Həsənin böyük bir hökmdar kimi ən zəif cəhəti öz varisləri arasında güclü bir namizədi taxt üçün seçə bilməməsi oldu. Bu da onun gözlənilmədən vəfatı ilə əlaqədar idi. Hakimiyyətə ilk olaraq Sultan Xəlil (yanvar-iyul 1478) çıxdı, amma 1478-ci ilin iyul ayında Xoy ətrafında meydana gələn döyüşdə məğlub olub öldürülən kimi taxta Sultan Yaqub keçdi. Sultan Yaqubun dövrü (1478-1490) sakit və firavan keçdi. Amma daxildə bəzi üsyanlar baş verdi. Sultan Yaqubun bütün fəaliyyəti də daxili üsyanları yatırmaqla keçdi. Cami məşhur əsəri “Silsilətül-Zəhəb” adlı əsərində Sultan Yaqubu “gözəl siyasətçi, kasıbların dostu, zülmün düşməni” kimi tanıdır. Fəzlullah Ruzbixan Xunci də onu “fəzilət sahibi hökmdar” hesab edir. Bu təriflərə baxmayaraq, Yaqubun atası qədər güclü hökmdar olmadığı aydındır. Sultan Yaqub 26 yaşında vəba xəstəliyindən öldü.

Onun vəfatından sonra Ağqoyunlu dövləti sürətlə tənəzzül etməyə başladı. Taxt uğrunda kəskin mübarizə və ara müharibələri başladı. Yaranan şəraitdə qızılbaşlar hərəkatı da gücləndi. Sultan Baysunqurun (1490-1492), Rüstəm Bəyin (1492-1497) və Gökək Əhmədin (1497-1498) qısa davam edən hakimiyyətindən sonra Ağqoyunlu dövləti Yaqub və Cahangirin oğlanları arasında beş hissəyə parçalandı. Əlvənd (1498-1504) və Murad (1498-1508) Aran, Azərbaycan, İraqi-Əcəm və Diyarbəkiri öz aralarında bölüşdürdülər. Təbrizdəki hakimiyyət isə Əlvəndin əlinə keçdi.

Ağqoyunlu dövrü Türk dövlətçilik və mədəniyyəti tarixinin ən parlaq dövrü hesab edilir. Qaraqoyunlular dövründə olduğu kimi, Ağqoyunlular dövründə də türk dili həm saray, ədəbiyyat və həm də əsas ünsiyyət dili idi. Uzun Həsən dövründə türk dilində şeir və nəsr əsərlərindən başqa dini kitablar da qələmə alındı və Quran tərcümə edildi.

Hökmdarları:

Pəhləvan Bəy	1370 – 1388
Ələddin Tur Əli	1388 – 1392
Fəxrəddin	1392 – 1394
Qara Yülük Osman	1394 – 1434
Əli Bəy	1434 – 1453
Uzun Həsən	1453 – 1478
Xəlil Mirzə	1478 – 1479
Sultan Yaqub	1479 – 1490
Baysunqur Mirzə	1490 – 1492
Rüstəm	1492 – 1497
Əhməd	1497
Murad	1497 – 1498
Məhəmməd	1498 – 1499
Əlvənd Mirzə	1499 – 1501
Zeynal	1501 – 1502
Həsən	1502 – 1503
Murad	1503 – 1508

QIZILBAŞLAR 1501 – 1751

Mənbələrdəki adı: Qızılbaş dövləti (*dövləti-qızılbaş*), Ali Qızılbaş dövləti (*dövləti-ali-qızılbaşan*), Qızılbaşlar dövləti (*dövləti-qızılbaşan*), Səfəvi dövləti

Paytaxtı: Təbriz, Qəzvin, İsfahan

Ərazisi: Azərbaycan, Gürcüstan, Şərqi Anadolu, İraq, Xorasan, Fars, Sistan, Xuzistan, Kirman, Herat, Qəndəhar, Dehistan, Mazandaran, Gilan

Sərhədləri: şərqdə Amu-dərya çayı, cənubda Hind okeanı, qərbdə Bağdad və Diyarbəkir, şərqdə Qəndəhar

Mənşəyi: Sülalənin soy şəcərəsinin I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasib dövrlərində yenidən düzəldilməsi səbəbindən Şeyx Səfiəddinin İmam Əli soyundan gəldiyi və səfəvilərin seyid olduqları fikri ortaya atılıb. Ə.Kəsrəvi və ona istinad edən F.Sumer Səfəvi sülalə şəcərəsində Şeyx Səfiəddinin yeddinci göbəkədən atası Firuz şahın nəslindən olduğunu və bu şəxsin “kürd” olduğunu iddia ediblər. İ.Petruşevski və O.Əfəndiyev Səfəvilərin və Şeyx Səfiəddinin türk kökənli olduğunu qeyd edirlər.

Səfəvilərin mənşəyi haqqında fərqli fikrilərin ortaya çıxmasında Təvəkkül b. İsmayıl b. Bəzzazın *Saffat əs-Səfa* əsərinə sonradan edilmiş dəyişikliklə əlaqədardır. Buna rəğmən həmin əsərdə də Şeyx Səfi “türk piri”, “türk gənci” olaraq göstərilir. Mirzə Abbaslı, Şeyx Səfiəddinin “*piri Türk*” adına diqqət çəkərək sülalənin mənşəinin türklərdən gəldiyini vurğulayıb. Ə.Z.V.Togan Şeyx Səfi dövründə Ərdəbilin və şeyx tərəfdarlarının türk dilində danışdıqlarını vurğulayır.

Səfəvilərin Bəlxin hakim ailəsindən Şeyx İbrahim Ədhəmin soyundan Firuz nəslindən gəldikləri, Firuzun oğuz-səlcuqlu köçləri əsnasında Xorasanın Zəncan bölgəsinə, oradan da Azərbaycana gəldiyi məlumdur. “*Qızılbaş*” (*Zərrin külah – qızıl papaq*) ləqəbli Firuz XI əsrin ortalarında yaşamışdır. Belə ki, Safvətu-s Səfada göstərilir ki, “Firuz varlı bir şəxs idi. O, heyvanlarının çoxluğu səbəbindən Gilan meşələri ətrafında olan Rəngin adlı bölgədə məskunlaşdı. Bura bərəkətli və bol otlaqları ilə göz qamaşdıran yerdir” deyilir.

Qızılbaş tayfaları. Qızılbaş ittifaqı ustaclu, rumlu, şamlı, təkləli, zülqədər, əfşar, qacar, varsak, qaramanlı başda olmaqla çox sayda türk tayfalarının ittifaqından yaranıb.

Onlardan rumlular Anadolunun Sivas Köylühisar və Qarahisar, Tokat-Amasiya bölgəsindən köç edib Çuxur-Səd, Şirvan və Gəncədə məskunlaşdılar. Rumlular çox sayda boya ayrılırdılar: əkinçi urumlu, incə urumlu, ayrum, gəri və süngəli.

Ustaclular Sivas, Amasiya və Yumruq bölgəsindən köç edib Kirman, İraqi-Əcəmdə yurd saldılar. Ustaclular çavuşlu, şeyxlər, kəngərli, sərəfli, kerampa, qoçulu, sofulu, mahi fəqirli, qarahisarlı, qırmızı, qamlı və gözübüyük tayfalarına ayrılırdı.

Təkəllilər Antaliya, İsparta-Burdur və Muğla bölgəsindən köç edib Həmədan, İsfahan və İraqi-Əcəmə yerləşdilər.

Şamlılar Hələb-Ayıntap ətrafında məskun ikən, Şah İsmayıl dövründə yurdlarını tərk edib İrəvan, Maku, Ərdəbil, Gəncə, Marağa bölgəsinə gəldilər. Onlar xüdəbəndə, ovçu, balabanlı, biçərli ərəbli, ərəbgirli və kərəmətli tayfalarına ayrılırdılar.

Zülqədərli tayfası isə Maraş ilə Yozgat əyalətlərindən Fars bölgəsinə köçdülər. Ondan başqa Anadoludan gəlib Azərbaycan və İranda yerləşən qızılbaş tayfaları arasında çepnilər, turqutlular, bozçalılar, xınıslılar, çəmişkəzəklilər, şərəflilər, türkmənlər də vardı. Qızılbaş ittifaqının yaranmasında mühüm rol oynayan qacarlar Anadoludakı Boz-ox bölgəsindən Gəncə, Çuxur-Səd, Mazandaran bölgəsinə; əfşarlar isə Kahgüliyə və Xuzistanda məskunlaşdılar. Əfşarların ana kütləsi daha sonra Urmiya ətrafına köç etdi. Qızılbaş boylarının hamısının Anadoludan köç gəldiklərini iddia etmək doğru deyildir. Azərbaycan, Şirvan bölgələri xaricində İranın müxtəlif əyalətlərində yerləşmiş və geniş torpaqlara sahib türk tayfaları da qızılbaş ittifaqında yer aldılar. Anonim “Tarixi-qızılbaşan” əsərində qızılbaş tayfaları arasında ağqoyunlu və qaraqoyunlu boylarının da adı qeyd edilir. Şirvan əyalətində hələ Şeyx Zahid Gilani və Şeyx Səfi dövründə səfəvi dərğahına bağlı çox sayda Muğan tayfaları vardı. Azərbaycanda məskunlaşmış qaramanlı, bayburtlu, mosullu, pürnək, qazax və türkmən tayfaları da qızılbaş tayfaları cərgəsinə qoşuldular.

Qızılbaşlıq: Səfəvilərin mənşəyi haqqındakı problemlə birlikdə, onların siyasi iqtidara daşdıqları qızılbaşlıq məfhumu da müzakirə obyektidir. Bəzi tədqiqatçılar qızılbaşlıq anlayışını şiəlik kimi qiymətləndirib səfəviləri “ifrat şiələr” (*qulati-şia*) kimi qələmə veriblər. Halbuki I Şah Təhmasibə qədər səfəvilərin şiəliklə yaxından uzaqdan əlaqəsi olmayıb. Belə ki, Osmanlıların sünniliyi dövlət məzhəbi qəbul etməsindən sonra Şah İsmayıl da şiəliyi Səfəvilərin dövlət məzhəbi

elan etmiş, hətta səfəvilər şiə alimlərini ərəb ölkələrindən, xüsusilə də Cibalı Əməldən (Livan) dəvət etmişdilər. Buna rəğmən Şah İsmayıl və qızılbaş tayfa bəyləri hər zaman qızılbaş inancına sahib olublar.

Səfəvi təriqəti adını Ərdəbilli dərviş Şeyx Səfiəddindən alıb. O, Şeyx Zahid Gilaninin müridi idi. Şeyxin qızı ilə ailə həyatı quran Səfiəddin onun vəfatından sonra da təriqətin piri elan edildi.

Səfəvilər təriqəti Şeyx Sədrəddin və Xacə Əli zamanında Hindistandan Misirə qədər geniş əraziyə yayıldı. Əmir Teymurun Anadoludan əsir aldığı türkləri, Xacə Əlinin xahişi ilə azad etməsi Ərdəbil səfəvi təriqətinin Anadoluda şöhrətini artırdı. Ərdəbil səfəvi təriqəti Şeyx Cüneydə qədər Anadolu, Azərbaycan və digər bölgələrin yarı müsəlman və yarı şaman türkləri arasında böyük təsir yaratdı.

Türklərin İslam anlayışını *dövlət İslamı* və ya *rəsmi İslam*; *xalq İslamı*; *mədrəsə İslamı* və ya *kitabı İslam*; *təkkə İslamı* və ya *mistik İslam* şəklində səciyyələndirirlər.

- Dövlət İslamı və ya rəsmi İslam, İslamın siyasi formasında idi.

- Xalq İslamı “siyasi mahiyyət” kəsb etməyən, sadəcə ictimai həyat tərzini hesab edilən və xalq arasında yaşanan, şəriətdən çox cəmiyyətin ənənəvi inanc və həyat tərzini ilə eyniləmiş, şaman ünsürlərlə birləşmiş türklərin ənənəvi müsəlmanlıq anlayışı idi. Bu inanc forması Qərb tarixçiliyində “heterodoks İslam” adlandırılır. *Qələndərlik*, yəsəvilik, bektəşilik, qızılbaşlıq kimi təriqətlər bu anlayışdan törəmişdir.

- Mədrəsə İslamı Səlcuqlardan etibarən təsirini hiss etdirməyə başlamış, Osmanlı dövründə təfsirçilik metodu əsasında formalaşmışdır. Osmanlı mərkəzi hakimiyyəti öz siyasi və hərbi məqsədlərini reallaşdırmaq üçün bu anlayışdan faydalanmışdır.

- Təkkə İslamı, mistik fikirlər üzərinə bina edilmiş sufi İslam anlayışıdır.

Qızılbaşlıq anlayışının siyasiləşməsində mehdilik ideologiyasının böyük təsiri var. Mütləq ədalət prinsiplərinə əsaslanan mehdilik tarix boyunca bir çox xalq hərəkatının əsasını təşkil etmişdir. Qədim Mesopotamiya mənşəli mesiyaniq inancının təzahürü olan bu mistik anlayış, daha IX və X əsrlərdə Orta Asiyadakı, XIII əsrdən etibarən də Anadolu və Balkanlardakı mərkəzi hakimiyyətə qarşı formalaşan dini-ictimai xalq hərəkatlarının əsas xəttini təşkil edirdi. XIII əsrdə Səlcuqların hakimiyyəti altındakı Anadoludakı *babailər* üsyanı, XV əsrdə Balkanlardakı Şeyx Bədrəddin üsyanı və nəhayət XVI əsr

Anadoludakı qızılbaş üsyanları mehdilik ideologiyasından bəhrələnən *məsiyani* üsyanlardır. XIII əsrdən etibarən xalq İslam anlayışı qələndərlik, yəsəvilik, heydərlik və vəfailik kimi təriqətlər tərəfindən mənimsənilərək Azərbaycan və Anadolu da yayılmış, Şeyx Cüneyd tərəfindən siyasiləşən, Şah İsmayıl tərəfindən dövlətləşən qızılbaşlığın əsasını təşkil edirdi. XV əsrin sonlarında güclənən qızılbaş təbliğatının təsiri ilə Şah İsmayıl başçılığında On iki İmam şiəliyinin yeni bir sintezi meydana gəldi. İmam Əli kultu, On iki İmam kultu və Kərbəla kultu bu heterodoks İslam anlayışının təməl elementlərinə çevrildi. Beləliklə, xalq İslamı siyasi-rəsmi şəkil aldı. Amma bu sintez sünnilik və şiəlik kimi mütləq şəriət xarakteri kəsb etmədiyi üçün Səfəvilər dövlət məzhəbi olaraq şiəliyi (*isna-aşəri*) qəbul etdilər.

Şeyx Cüneyd. Səfəvilərin siyasi səhnəyə çıxması Şeyx Cüneyd ilə başlayır. Cüneyd qədər səfəvi təriqəti formalaşmasını tamamlamış, siyasi hadisələrə yaxından müdaxilələr edərək nüfuzunu xeyli artırmış, xüsusilə də heterodoks İslam inancına bağlı yarı oturaq türklər arasından böyük etibar qazanmışdı. Hətta osmanlılar Ərdəbil dərvişlərinə hörmət edirdilər.

Cüneydin təriqət məqamına oturması məşəqqətli oldu. Əmisi Cəfərlə təriqət başçılığı uğrunda mübarizə aparən Cüneyd Qaraqoyunlu Cahanşahın təzyiqləri ilə Ərdəbili tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Cahanşah Ərdəbil təriqəti ilə eyni inancları paylaşdığı halda, siyasi cəhətdən Cüneydi özü üçün təhlükə hesab edirdi. Cahanşahın hürufiliyə və şiəliyə meyli ölkəsindəki sünni üləmanın narazılığına səbəb oldu. Üləmanın narazılığının qarşısını almaq məqsədilə Cahanşah Təbrizdə hürufilərin həbs edilib edam edilməsini əmr edərəkən, Cüneydi də Ərdəbildən qovdu. Cahanşah təriqətin başına Cüneydin deyil, əmisi Cəfərin keçməsinə tərəfdar idi. Ehtimal ki, Cəfərlə Cüneyd arasında dərğahın başına keçmək uğrunda mübarizə gedirdi və bu mübarizədə Cahanşah Cəfəri dəstəkləmişdi.

Beləliklə, Cahanşahın dəstəyi ilə təriqətin başına Cəfər keçərəkən Cüneyd Amidə qaçdı. Cüneyd Anadolu da yaxşı tanınırdı. Çünki qısa zamanda Anadolu da ətrafında geniş bir kütlə toplanır. O, Anadolu da ikən Cahanşahın düşməni Ağqoyunlu Uzun Həsən Bəyə bir məktub göndərdi. Uzun Həsən Bəy də cavab məktubunda Cüneyd və Ərdəbil dərğahına hörmətini bildirdi. Cüneydin sürgün həyatı dörd il davam etdi. Onun Anadolu da diyar-diyar gəzdiyi, hətta Konyada Anadolu üləması ilə mübahisə etdiyi, Anadolu da mürüdlərinə özünü “Mehdi”

kimi tanıtdığı və bu yolla narazı kütlələri öz ətrafına topladığı xəbər verilir. Xüsusilə yarı-köçəri və köçəri Türk boyları arasında gəzərkən, Ərdəbil dərgahına bağlı tayfalar tərəfindən böyük sevinc və hətta “xilaskar” kimi qarşılır. Cüneyd Anadolu səfəri nəticəsində ətrafına 10 minlik silahlı dəstə toplandı. Bundan istifadə edən Cüneyd ağqoyunlularla əlaqələrini gücləndirdi. Bu məqsədlə Uzun Həsən Bəyin bacısı Xədicə Bəyimlə evləndi. Böyük tərəfdar kütləsilə Ərdəbilə qayıdan Cüneyd təriqətin başına keçdi, sonra da ordularını çərkəzlərə qarşı cihad üçün Şirvana doğru hərəkət etdirdi. Səfəvi dövrü tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti bu hücumun məqsədinin Şirvanı ələ keçirmək olduğunu iddia edirlər. Amma, həqiqətən də Cüneydin niyyəti Çərkəz və Dəşdi-Qıpçaq xalqlarına qarşı “qəza” etmək idi. Çünki Şeyx Səfiəddindən etibarən səfəvilər vaxtaşırı bu ölkələrə qəza səfərləri təşkil edirdilər.

Cüneydin Şirvan torpaqlarından keçməsi hadisələrin gedişatını dəyişdirdi. Şirvana daxil olarkən çox sayda şirvanlı müridləri ona qoşuldu. Hələ Şeyx Zahid Gilani və Şeyx Səfi dövrlərində səfəvilər Şirvanda böyük tərəfdar kütləsinə sahib idi. Buna görə də Cüneydin səfəri bölgədəki siyasi balansını pozdu. Cüneydin hələ Anadoluda olarkən oradakı fəaliyyətləri qaraqoyunlu və osmanlıları narahat edirdi. Osmanlılar Ərdəbil dərgahına bağlı olsalar da, Cüneydin Anadoluya gəlişindən razı deyildilər. Belə ki, Osmanlıların köçəri tayfaları məskunlaşma siyasətindən narahat olan geniş köçəri qruplar Cüneydi “Mehdi” kimi tanıyırdılar. Digər tərəfdən Osmanlılar Şərqi Anadoluda ağqoyunluların güclənməsindən narahat idi. Qaraqoyunlu ilə Osmanlılar arasında yaxşı münasibətlər, ağqoyunluları Teymurilərlə dialoq qurmağa vadar etmişdi. Osmanlılar ilə Qaraqoyunlular arasındakı münasibətlərin tarixi isə Əmir Teymurun Azərbaycan və Anadolu səfərləri dövründə yaranmışdı. Şirvanşahlarla Osmanlılar arasında da dostluq əlaqələrinin olduğu məlumdur. Şirvanşahı Cüneyd hücum etməyə vadar edən səbəblərin arxasında Qaraqoyunlu-Osmanlı diplomatiyasının olduğu iddia edilir. Lakin Şirvanşah Xəlilullahı səfəvi şeyxinə qarşı çıxmağa vadar edən Təbasəran hakimi oldu.

1460-cı ildə Cüneydin ordusu Samur çayının Qıpçaq kəndi ətrafında şirvanşah ordusunun hücumuna məruz qaldı. Baş verən qarşıdurmada Cüneyd öldürüldü, müridləri qətl olundu. Bir başqa rəvayətə görə, əsir düşən Cüneyd şirvanşahın əmri ilə edam edildi. Ancaq daha etibarlı mənbələr onun döyüş əsnasında oxla vurularaq

öldürüldüyünü yazırlar. Səfəvi təriqətinə mənfi münasibət bəsləyən tarixçi Fəzlullah ibn Ruzbixan Xunçiyə görə, şeyxin sadıq müridləri onun cəsədini Samur çayının sağ sahilinə keçirib Gülxan kəndində (Qusarın Həzrə kəndi) dəfn etdilər.

Şeyx Heydər. Cüneydin ölümü tərəfdaşlarında təriqətə olan inancı nəinki sarsıtdı, əksinə daha da alovlandırdı. Atasının ölümündən sonra oğlu Heydər təriqətin başına keçdi. Heydər dövründə səfəvilər artıq regional siyasi gücə çevrildilər. Burada Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münaqişəsinin də təsiri böyükdür. Heydər atasının ölümünü unutmadı, amma əvvəlcə təriqətin sürətlə dəyişən siyasi şərtlərə uyğun formalaşdırılması üçün çalışdı. Heydər təriqət məqamına oturduğunda, eyni zamanda Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Bəyin qardaşı oğlu idi. Uzun Həsən üçün də Heydər güclü müttəfiq hesab olunurdu. Belə ki, iki tərəf də Cahanşaha qarşı ittifaq yaratmışdılar. 1468-ci ildə Qaraqoyunluların məğlubiyyətindən sonra Uzun Həsən Bəy Orta Şərqi tam hakiminə çevrildi. Bu vaxt Teymurlu Əbu Səidin Azərbaycana hücumu və Qarabağda qışlaması vəziyyəti gərginləşdirdi. Əbu Səidlə Uzun Həsən Bəy arasındakı döyüşdə Heydər kürəkəni olduğu Ağqoyunlu hökmdarının tərəfində yer aldı. Hətta Heydər, Uzun Həsən Bəyin Trabzon imperatoru İohann Komnenin qızı Katerinadan (İslami adı Dəspinə xatun) olan qızı Marta (Həlimə) ilə evləndi. Bu qadın, daha sonra Aləmşah Bəyim və ya Baqi Ağa adı ilə şöhrət qazandı. Aləmşah Bəyim İsmayılın anası idi.

Əbu Səidin yaratdığı təhlükəni ortadan qaldırmaq üçün Uzun Həsən Bəyin təzyiqi ilə Şeyx Heydər Şirvanşahlarla birlikdə hərəkət etdiyi müşahidə olunur. Əbu Səid Qarabağda mühasirəyə alınmış, ətrafı ağqoyunlu orduları ilə əhatə olundu. Əbu Səidin təslim olması üçün Uzun Həsən Bəy, Şeyx Heydər başçılığında elçilik heyətini onun yanına göndərdi. Şeyx Heydər nüfuzu Əbu Səidi onu hörmətlə qarşılamağa vadar etdi. Lakin, Heydər geri qayıtdıqdan sonra Uzun Həsən Bəyi teymurlularla barışdırmaq yerinə, Xorasana ordusunun olduqca ağır vəziyyətdə olduğunu bildirərək ağqoyunluların hərəkətə keçməsinə istədi. Sülh danışıqları üçün gələn Əbu Səidin elçilərini geri göndərən Uzun Həsən teymuri ordularına ağır bir zərbə endirdi. Şərəfxan Bitlisinin qeyd etdiyi kimi, bu məğlubiyyət ilə Əbu Səid “əzablı ölüm şərabını daddı”.

Uzun Həsən Bəyin dəstəyi ilə mövqeyini gücləndirən Heydər, səfəvilərin ənənəvi düşmənləri dağlılara (çərkəzlər və tabasaranlılara)

qarşı cihad fəaliyyətlərinə başladı. 1478-ci ildə Uzun Həsənin ölümü ilə səfəvilər yavaş-yavaş Ağqoyunlu dəstəyini itirməyə başladılar. Belə ki, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub (1478-1490) səfəviləri özü üçün təhlükəli hesab edirdi. Yaqub, şirvanşah Fərrux Yasarla qurduğu qohumluq əlaqəsinin təsiri ilə (o, şirvanşahın qızı ilə evlənmişdi) Heydərini fəaliyyətini nəzarət altında saxlamağa başladı. Amma yenə də Şeyx Heydər ilk Dağıstan səfərində dayısı oğlu Sultan Yaqubun dəstəyini aldı. Belə ki, 1483-cü ildə Şeyx Heydər 10 minlik müridilə Sultan Yaqubun icazəsi ilə Fərrux Yasarın təminatı altında Şirvanı keçib Dərbənd üzərindən Dağıstana hərəkət etdi. Orada çərkəzləri ağır məğlubiyyətə uğrattı, çox sayda əsir və qənimətlə geri qayıtdı.

1487-ci ildə Şeyx Heydər ikinci dəfə çərkəzlərə hücum etmək qərarına gəldi. Bu hücum əsnasında da səfəvi müridləri Şirvandan Dağıstana keçdilər, daha sonra 6000 əsirlə Dərbənddən keçib Ərdəbilə geri qayıtdılar. Bir il sonra Şeyx Heydər yenidən çərkəzlər üzərinə hərəkət etmək üçün Sultan Yaqubdan icazə almaq məqsədi ilə anası Xədicə Bəyimi Qumda olan sultana göndərdi. Bundan sonra Sultan Yaqub şirvanşah Heydərə yardım etmək əmri verdi. Anasının geri qayıtmasından sonra Şirvan torpaqlarına daxil olan Şeyx Heydər, burada çox sayda tərəfdarını da öz ordusuna qatdı. Talış və Qarabağda məskunlaşan şamlı tayfalarının ona qoşulması ilə Şeyx Heydər böyük ordu topladı. O, Çarberd bölgəsinə (Gəncə ilə Bərdə arasında) hücum edib buradakı zimmiləri (albanları) yağmaladı. Hadisələrin sonrakı gedişini Sara Aşurbəyli belə təsvir edir: “Şeyx çayı (Arazı) keçdikdən sonra şirvanşahın yanına elçilər göndərib Dərbənd yolunu açmağı və İslam ordularına kömək etməyi əmr etdi. Onun Fərrux Yasara elçi göndərməkdə məqsədi Şirvan və onun hərbi gücü haqqında məlumat əldə etmək idi. Çünki bu ölkə uzun müddət sülh şəraitində yaşayırdı. Şirvan ordusu dağınıq şəkildə qışlamaqda və hazırlıqsız görünürdü”.

Gördüklərini Şeyx Heydərə çatdıran elçi, ona şirvanşaha hücum etməyi təklif etdi. Bundan sonra Heydər Şirvanla döyüşə başladı. Heydər atası Cüneydin intiqamını almaq niyyətində idi. Heydər Şamaxıya hücum edib çoxlu sayda insan öldürdü və şəhəri yandırdı. Şirvanşah Gülüstan qalasına sığındı. Səfəvi əsgərləri qalanı mühasirəyə aldılar. Mühasirə yeddi ay davam etdi. Bu zaman ərzində şirvanşah Sultan Yaqubdan kömək istədi. Bunu özünə qarşı yönəlmiş hərəkət adlandıran Yaqub tələsik Ərdəbilindən Şirvana ordu göndərdi. Yaqubun səfəvilərə hücum etməsində ətrafındakı sünni alim və

fəqihlərinin təzyiqindən qaynaqlandığı qeyd edilir. Yaqubun Şirvana gəldiyini eşidən Heydər mühasirəni qaldıraraq Dərbəndə doğru hərəkət etdi. Yaquba bağlı ağqoyunlu ordusu gəlmədən əvvəl Şirvan fəqihləri xalqa xitab edərək döyüş qabiliyyəti olmayan kəndlilərdən saysız qoşun dəstəsi yaratdılar. Şeyx Heydər üzərinə gələn və olduqca pis silahlanmış bu dəstələri məhv etdi. Bundan sonra Şeyx Heydərə tabe olan hərbi birliklər Şirvanda talançılıqla məşğul olmağa başladılar. Şeyx, şirvanşahın Sulut qalasına qaçmasından sonra Gülüstanı ələ keçirdi və Mahmudabada (Salyana) hücum etdi. Oranı ələ keçirdikdən sonra Dərbənd istiqamətində irəlilədi. Həmin vaxt Süleyman Bəy Bicanoğlu (Bicəkoğlu) və oğlu Ayba əmirliyindəki ağqoyunlu ordusu da Şirvana çatdı. Şirvanşah da onlara qoşularaq səfəvi birliklərini təqib etməyə başladılar. Nəhayət, ağqoyunlu orduları Tabasaranda səfəvi ordularının yolunu kəsdilər. 9 iyul 1488-ci ilin çərşənbə günü ağqoyunlu-şirvanşah qoşunu ilə Heydərə tabe səfəvi ordusu arasında döyüş baş verdi. Ağqoyunlu dəstələrinin çoxluğuna baxmayaraq, səfəvilər böyük müqavimət göstərdilər. Hətta döyüş əsnasında ağqoyunlu əmiri Süleyman Bəy Bicanoğlunu yaralayaraq atından yıxılmasına səbəb oldular. Elə həmin vaxt Şeyx Heydər boynundan aldığı ox zərbəsindən ölümcül yaralandı. Liderlərinin öldüyünü zənn edən qızılbaşlar təşvişə düşdü. Bu səfəvilərin məğlubiyyətinə yol açdı. Şirvanşah əsgərlərindən Qapıçı Əli Ağa, Şeyx Heydərini başını kəsib Süleyman Bəyə gətirdi. Döyüşdən sonra qızılbaşlar şeyxlərinin başsız meyidini götürüb dəfn etdilər. Sultan Yaqubun əmri ilə Heydərini başı anası Xədicə Bəyimə verildi. Beləliklə, atası kimi Şeyx Heydər də Şirvan səfərinin qurbanı oldu.

Sultan Əli. Həsən Bəy Rumulunun yazdığına görə, Heydərini öldürülməsindən sonra Ərdəbil sufiləri onun böyük övladı Sultan Əlini dərğahın başına keçirdilər. Yaşanan faciəvi məğlubiyyətə baxmayaraq, qızılbaşlar arasında dərğaha olan bağlılıq azalmadı, əksinə daha da gücləndi. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Sultan Yaqub, Heydərini oğulları Sultan Əli, İsmayıl və İbrahimi anaları Aləmşah Bəyimlə birlikdə həbs edərək İstəxr qalasına hücum etdi.

1490-cı ildə Sultan Yaqub öldü. Mənbələrdə verilən məlumata görə onun zəhərləndiyi iddia edilir. Yaqubun ölümündən sonra ordu sərdarı Sufi Xəlil onun kiçik yaşdakı oğlu Baysunquru Ağqoyunlu taxtına oturtdu. Amma bu Ağqoyunlu taxtı uğrunda başlayan şiddətli mübarizənin qarşısını almadı. 1492-ci ildə Rüstəm Ağqoyunlu

dövlətini ələ keçirdiyi zaman (1492-1497) hakimiyyətini sağlamlaşdırmaq üçün qızılbaşlardan istifadə etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə Şeyx Heydər ailəsini həbsdən azad etdirdi. Həbs həyatı Heydərini kiçik yaşlı uşaqlarına pis təsir etdi. Rüstəm, Sultan Əlinin dəstəyi ilə Baysunqur və Şirvanşah birliklərini məğlub etdi. Beləliklə, Heydərini oğulları da Ərdəbilə qayıtmaq fürsəti tapdılar. Amma hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Rüstəm Heydərini ailəsini Təbrizə gətirib nəzarət altında saxlamağa çalışdı. Görülən tədbirlər əhalidə səfəvi şeyxlərinə qarşı inamı azaltmadı. Qızılbaşların tərəfdarları hər keçən gün artmaqda davam edirdi. Ağqoyunlu bəyləri arasındakı müharibələr əhali arasında sosial ədalətsizliyi artırdığından narazı kütlələr dəstə-dəstə Ərdəbilə axışırdılar. Sultan Rüstəm formalaşan potensial təhlükədən xilas olmaq məqsədilə Heydərini oğullarının öldürülməsini əmr etdi. Heydərini oğulları Ərdəbilə qaçdılar. Amma yolda baş verən döyüşdə Sultan Əli ağqoyunlular tərəfindən öldürüldü. Sultan Əli öz tacını kiçik İsmayılın başına qoyub onu dərğahın şeyxi elan etdi və adamlarına onu gizlətmələrini tapşırırdı.

Beləliklə, 1493-cü ildə Ərdəbil ətrafındakı Sxemi kəndində baş verən döyüşdə Sultan Əli öldürüldü. Müridləri İsmayılı əvvəlcə Ərdəbildə gizlətdilər, daha sonra Rəşdə, oradan da Lahicana qaçırdılar. İsmayılın “sirr dövrü” Rüstəmin 1497-ci ildə Ağqoyunlu Əhməd Bəy tərəfindən öldürülməsinə qədər davam etdi. Bu müddət ərzində İsmayılın təhlükəsizliyini Biye-Piş vilayəti hakimi Karki Mirzə Əli və onun lələləri təmin etdilər.

Həsən Bəy Rumluya görə, Şirvanşah Fərrux Yasar qızılbaş təhlükəsinə son qoymaq üçün Mirzə Əliyə külli miqdarda pul təklif edib İsmayılın təslim edilməsini istəmiş, amma Rəşd hakimi bu təklifi rədd etmişdi. Şirvanşah İsmayılı ortadan qaldırmaq üçün Ərdəbildə Cəyirli (Çayırli, daha doğrusu Çakurlu) boylarından olan şəhər hakimi Əli Bəy və Talış hakimi Məhəmmədlə razılaşdı. Amma Şirvanşahın bütün bu cəhdləri nəticə vermədi. Qızılbaşların öz şeyxlərinə hədsiz inamı İsmayılın düşmənlərinin əlinə keçməsinin qarşısını aldı.

I İsmayıl (1502-1524). 1498-ci ildə İsmayıl Ərdəbilə gəldi. Ətrafında 300 müridi var idi. Ərdəbildə Şirvanşah Fərrux Yasardan təlimat almış Əli Bəy və Məhəmmədin təzyiqi qarşısında İsmayıl Qarabağa hərəkət etdi, oradan da onu “xilaskar” kimi gözləyən Ərzincana, Anadoludakı qızılbaş tərəfdarlarının yanına getdi. 1499-cu ildə Ərzincanda onu ustaclu, rumlu, şamlı, təkələri, zülqədər, əfşar,

qacar və varsak tayfalarından təşkil olunan 7.000 nəfərlik ordu və Qaracadağ sufiləri qarşıladılar. Bu tayfalar Səfəvilər dövlətinin sonuna qədər dövlətin təməl gücünü təşkil etdilər.

Ərzincandakı qurultayda qızılbaşlar əvvəlcə ənənəvi düşmənləri şirvanşahları ortadan qaldırmağı qərarlaşdırdılar. Şirvan üzərinə hərəkət edən qızılbaş ordusu 1500-ci ildə Əmir Bayram Xan Qaramanlının göstərişi ilə *Qoyun ölümü* deyilən yerdə Kür çayını keçib Şəki hakiminə bağlı orduları məğlub etdikdən sonra Şamaxıya soxuldular. Bundan sonra İsmayıl ilə Şirvanşah Fərrux Yasar arasında vuruşma başladı. Şirvandakı mürüdləri də İsmayıl qoşuldular. Belə ki, həmin müridləri sayəsində İsmayıl Fərrux Yasar haqqında dəqiq məlumatlar əldə etdi. Hətta, Şirvanşah Fərrux Yasarın öz sarayında səsləndirdiyi “İsmayılın sonu atalarının aqibəti kimi olacaq” sözlərini belə ona çatdırdılar. İsmayıl Şamaxını maneəsiz ələ keçirdi. Şirvanşah əsgərləri ilə qızılbaşlar Cabani deyilən yerdə (Gülüstan qalası yolunda) qarşılaşdılar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, İsmayılın 7.000 nəfərlik ordusuna qarşı şirvanşahın 20.000 atlı, 6.000 piyada qoşunu üz-üzə gəldilər. Buna baxmayaraq, şirvanşah ağır məğlubiyyətə uğradı. Şirvan xalqına qarşı yaxşı rəftar edən İsmayıl eyni davranışı şirvanşah tərəfdarlarına göstərmədi və böyük qənimət ələ keçirdi. Fərrux Yasarın aqibəti isə acınacaqlı oldu. Bir rəvayətə görə, İsmayıl qacarkən tutulub başı kəsilən Fərrux Yasarın cəsədini Şirvan əsgərlərinə verərək dəfn etdirdi. Beləliklə, İsmayıl babasının və atasının intiqamını aldı.

Cabani döyüşündən sonra İsmayıl özünü dövlət başçısı kimi göstərərək qızılbaşlar üzərində tam hakimiyyəti ələ keçirdi və onlarda özünə inam hissi yaratdı. Belə ki, döyüş əsnasında və döyüş zamanı İsmayılın nümayiş etdirdiyi igidlik və rəşadət qızılbaşların gözündə onu “ilahiləşdirdi”. Belə ki, Şirvana hərəkət edərkən ordunu idarə edən Əmir Bayram Xan Qaramanın Kürün dərinliyini səbəb göstərərək çayı keçməkdə tərəddüd etdiyini görən İsmayıl atı ilə suya girmiş və çayı keçərək əsgərlərə nümunə olmuşdu. İsmayıl şirvanşahların ələ keçirilən sərvətinin hamısını haram elan edib çaya atılmasını əmr etmişdi. Qızılbaşlar bu əmrə itaətsiz boyun əydilər. Bu, gənc sultanın sərvət düşkünü olmadığını və inanclı olduğunu göstərirdi. Qızılbaşlar da özlərini fəda edəcək şəkildə İsmayıl sadiq idilər. Bu inamın yaranmasında İsmayılın şəxsi keyfiyyətləri çox təsirli oldu. Qızılbaş dövlətinin təməllərini atan cəhd kimi Cabani döyüşü İsmayıl üçün hakimiyyət yolunun açıq olduğu mənasına gəlirdi. Mənbələrin

şışirdilmiş rəqəmlərinə baxmayaraq, İsmayılın bu döyüşdəki hərbi gücünün şirvanşahlardan iki qat az olduğu aydındır. Bu da sadıq və inanmış azsaylı qüvvələrə İsmayılın nələrə qadir olduğuna işarə idi.

İsmayıl vaxt itirmədən Naxçıvanda yerləşən Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin üzərinə hücum etdi. 1501-ci ildə meydana gələn döyüşdə ağqoyunlu orduları məğlubiyyətə uğradı. Beləliklə, Şəki, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan döyüşlərindən sonra İsmayıl qısa vaxtda Şirvan, Arran, Diyarbəkir və Ərzincan əyalətlərinin hakimi oldu. O, 1502-ci ildə Təbrizə daxil oldu və Ağqoyunlu taxtını ələ keçirdi. Beləliklə, Qızılbaşlar dövləti yarandı. Mənbələr Gilan, Ərdəbil, Talış, Şirvan, Qarabağ və Anadoludakı qızılbaş türk tayfalarının İsmayıl ətrafında birləşdiyini qeyd edirlər.

I Şah İsmayıl 12 imamın adına və öz adına xütbə oxutdurub pul kəsdirdi. Təbriz paytaxt oldu. Ümumiyyətlə, Təbriz şəhəri 1555-ci ilə qədər Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olub. Dövlətin ordusu qızılbaş türk tayfalarından təşkil olunmuşdu. Mərkəzi dövlət aparatında – şah sarayında bütün vəzifələr, hərbi rəhbərlik, maliyyə idarələri, vilayətlərin idarəçiliyi Azərbaycan türk əyanlarının əlində idi. Şah sarayında Dövlət idarələrində, orduda və qismən diplomatik yazışmalarda Azərbaycan türk dili işlədilirdi.

İsmayılın Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə arasında 1503-cü ildə meydana gələn ikinci döyüşdə də qızılbaşlar qələbə qazandılar. Əlvənd əvvəl Bağdada, daha sonra da Diyarbəkirə qaçdı. İsmayıl digər Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Muradı da məğlub edib Azərbaycan, İraqı-Əcəmi ələ keçirdi. Sonra Fars əyalətini ələ keçirən İsmayıl 1503-1509 illəri arasında Firuzkuh, Gülxəndan, Osta, Ərk qalalarını, Yezd, Tabəs şəhərlərini, Diyarbəkir, İraqı-Ərəb, Cəzirə əyalətlərini, Xuveyz, Dizful, Şüştər, Larkuçək və Xürramabad vilayətlərini Qızılbaş dövlətinin sərhədlərinə qatdı. Beləliklə, yeddi il ərzində Ağqoyunlu ölkəsinə sahib oldu. Şah İsmayıl 1509-cu ildə yenidən Şirvana hücum etdi və bölgəni öz nəzarəti altına aldı.

İsmayıl Azərbaycan, Şirvan, Diyarbəkir, İraqı-Əcəm, İraqı-Ərəb, Fars və Kirmanın idarəsini ələ keçirdiyi vaxt şərqdə siyasi şərtlər dəyişdi. Teymurilər sülaləsinin son nümayəndəsi Xorasan hakimi Sultan Hüseyin Baykara öldü, onun torpaqları Şeybanilərdən Məhəmməd Xan Şeybani tərəfindən ələ keçirildi. Şeybani Məvəraünnəhr, Bədəxşandan sonra Xorasanı da öz dövləti sərhədləri içinə qatdı (1507/08 ilində) və Qızılbaşlar dövləti ilə qonşu oldu.

1510-cu ildə Bağdad şəhəri də səfəvilərin tərkibinə daxil edildi. Xorasan uğrunda özbək hakimi Şeybani xanla mübarizə başladı. Şeybani xan Mərv qalasında müdafiə olunsada Şah İsmayılın hərbi taktikasına aldandı və qoşunu Mərv qalasından çıxardı. 1510-cu il dekabrın 1-də baş vermiş Mərv döyüşündə şeybanilər məğlubiyyətə uğradıldı, Şeybani xan isə öldürüldü. Xorasan vilayəti Səfəvilərin tərkibinə qatıldı. Artıq Səfəvilər dövləti güclü bir imperatorluğa çevrildi. Qızılbaşlar Amudərya çayına qədər olan əraziləri ələ keçirdilər. Elə bu tarixdən etibarən qızılbaşlarla şeybanilər arasındakı müharibələr səngimədi. Bu döyüşdən sonra Bədəhşan hakimi Məhəmməd Sultan Uveys (Teymurlu Əbu Səidin nəvəsi), Mavəraünnəhr hakimləri Ubeyd Xan və Teymur Sultan Şah İsmayıl məktub göndərərək itaət etdilər. 1512-1513-cü illərdə Xorasanı ələ keçirmək uğrunda Şeybanilərin hücumları da nəticəsiz qaldı və qızılbaşlarla apardıqları bütün döyüşləri uduzdular. 1513-cü ildə Şeybani Ubeyd Xan böyük bir qüvvə ilə Herata hücum etdi. Şeybanilər şəhəri ələ keçirdilər. Amma Şeybani əmirləri arasında meydana gələn ixtilafdən istifadə edən qızılbaş əsgərləri təkrar Herata sahib oldular.

Bundan sonra qızılbaşlar diqqətlərini Anadoluda cərəyan edən hadisələrə çevirdilər. İsmayılın müridləri Manisa və Sivas qədər Anadolu coğrafiyasında təsirli idilər. Bəzi qızılbaş tayfaları Balkanlarda da qruplaşmışdılar. Həsən Bəy Rumlu, qızılbaşlarla osmanlılar arasında ilk qarşıdurmaların 1511/12-ci ildən etibarən başladığını yazır. Osmanlı mənbələri və tədqiqatçıları qızılbaşların, xüsusilə də Şah İsmayıl müridlərinin Anadoludakı fəaliyyətini “şiəliyin təbliğati” kimi qiymətləndirirlər. Amma bu səhv fikirdir. İncə cəhətdən qızılbaşlıqla şiəliyi bir-birinə qarışdırmamaq lazımdır. Ayrıca ilk ortaya çıxdığında şiələr İsmayılı dəstəkləməmiş, hətta ona qarşı vuruşmuşdular. Şah İsmayıl ən ağır müharibələrini Kuhistan, Gilan və İsfahan şiələrinə qarşı aparmışdı. Hər şeydən əvvəl, Anadoludakı ələvi-bektaş inancına bağlı türkləri şiə adlandırmaq doğru deyildir.

Qızılbaşların Anadoludakı fəaliyyətlərinə son qoymaq məqsədilə Yavuz Sultan Səlim böyük bir ordu ilə şərqə doğru hərəkət etdi və 1514-cü ilin avqustunda Maku yaxınlığındakı Çaldıranda baş verən döyüşdə qızılbaşları məğlub etdi. Osmanlıların odlu silahlara sahib olması döyüşün nəticəsinə təsir göstərmiş, top atəşləri qızılbaş ordusunun cərgələrini pozaraq dağılmasına səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq, mənbələr qızılbaşların cəsarətlə vuruşduqlarından bəhs

edirlər. Qələbədən sonra Sultan Səlim Təbrizi ələ keçirdi, amma qızılbaşlarla eyni inancı daşıyan yeniçərilərin narazılığı üzərinə geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Bu döyüş, Şah İsmayılın hərbi səfərə çıxdığı son döyüş oldu. Mənbələr Çaldıran məğlubiyyətindən sonra İsmayılın qara geydiyini yazırlar. Şah İsmayılın ədəbiyyata böyük marağı məhz bu illərdə gücləndiyi məlumdur.

Çaldıran döyüşündən sonra qızılbaş orduları itirdikləri torpaqları geri aldılar. 1516-1517-ci illərdə təşkil etdikləri hərbi səfərlərlə Kartli və Kaxetiya bölgələri yenidən qızılbaşların nəzarəti altına keçdi. Ölkədə meydana gələn qiyamlar da yatırıldı. 1518/19-cu illərdə Mazandaran hakimi Ağa Məhəmmədin qiyamı yatırıldı. Çaldırandan sonra Qızılbaşlar dövləti içində yaranan boşluqdan faydalanan Şeybanilərin 1521-ci ildə Xorasana hücumun da qarşısı alındı və məğlub olan Ubeydullah xan Buxaraya qaçdı.

Çaldıran döyüşü qızılbaşların mövqeyinə çox təsir etmədi. Amma qızılbaşlar arasındakı İsmayılın məğlubedilməzliyinə duyulan inamını azaltdı. I Şah İsmayıl 23 may 1524-ci ildə 37 yaşında öldü. Onun taxta çıxacaq dörd oğlu vardı: Təhmasib Mirzə, Əlqas Mirzə, Sam Mirzə və Bəhram Mirzə. Taxta böyük oğlu Təhmasib keçdi. İsmayıl qızılbaş tayfaları üzərində böyük nüfuza malik idi. Hakimiyyəti boyunca heç bir tayfa başçısı ona qarşı çıxmamış və itaətsizlik göstərməmişdi. İsmayıl da onlara böyük səlahiyyətlər verib, ölkəsini həmin türk tayfalar arasında bölüşdürmüşdü. Ölkənin ən məhsuldar torpaqları qızılbaş ittifaqını yaradan yeddi türk tayfası arasında paylaşılmışdı.

I Təhmasib (1524-1576). Təhmasib Qızılbaş taxtına çıxdığında çox gənc və təcrübəsiz idi. Bundan faydalanan qızılbaş bəyləri şah üzərində təsir yaradaraq öz mənfəətlərini qorumaq və səlahiyyətlərini artırmaq üçün bir-biriləri ilə mübarizəyə başladılar. Təhmasibin hakimiyyətinin ilk dövrləri bu ixtilafları aradan qaldırmaqla keçdi. Təhmasib ağıllı şəxs idi. O, dövlətin bütünlüyünü qorumağa çalışırdı. Bu məqsədlə osmanlılarla razılaşmanın yolunu axtararkən, bir tərəfdən də Xorasani Şeybanilərin hücumlarından qorumaq niyyətində idi. Təhmasib, Şeybanilərin Xorasana səfərlərinin qarşısını çətinliklə ala bildi. Atasının içki üzündən ölümünə şahidlik etdiyindən Təhmasib hakimiyyəti boyunca içkidən və bədxərclikdən uzaq durdu. Mənbələr Təhmasibin xəsisliyini xüsusilə qeyd edirlər. O, xəzinə gəlirlərini ciddi nəzarət altında saxlayırdı.

Daxildəki ixtilafların kəskinləşməsi Şeybanilərə tez-tez Xorasana hücum etmək fürsəti verirdi. Übeydullah xanın 1526/27-ci ildə Herata təşkil etdiyi hücumda gənc padişahın təcrübəsizliyindən istifadə etdi. Şeybanilərin yeddi aylıq Herat mühasirəsi nəticə vermədi, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Şeybanilər hücumlarını dayandırmaq məqsədilə şəxsən özü ordunun başına keçən Təhmasib Herat yaxınlığındakı Şuş şəhəri divarları qarşısında özbəklərlə vuruşdu və Übeydullah xanı məğlub etdi. Bu Təhmasibin ilk hərbi səfəri idi.

Bir neçə ay sonra özbəklər daha böyük ordu ilə Herata hücum etdilər. Bu dəfə şəhəri ələ keçirib Həsən Bəy Rumulun qeyd etdiyi kimi “səltənət taxtına” sahib oldular. 1530-cu ildə Təhmasib yenidən Xorasana gəldi. Heratı geri alıb, özbəkləri Amudərya çayına qədər qovdu. Lakin özbəklərin Xorasana hücumları səngimək bilmirdi. 1532/3-cü ildə Şeybani hökmdarı Ubeydullah yenidən Xorasana soxuldu, amma Təhmasibin geri döndüyünü eşidən kimi bölgəni tərk etdi. Şeybanilər 1535-ci ildə təkrar Xorasana hücum etdilər. Bu dəfə də heç bir nəticə ala bilmədən geri döndülər. 1539-cu ildə Übeydullah sonuncu dəfə Xorasana soxuldu. Amma Şeybani hökmdarı Herata çatmadan yolda xəstələndi və öldü. Übeydullah xanın hakimiyyəti Xorasana ələ keçirmək uğrunda təşkil etdiyi uğursuz hərbi cəhdlərlə başa çatdı. Xorasanın, xüsusilə də Heratın Şeybanilər üçün əhəmiyyəti böyük idi. Məlum olduğu kimi, qızılbaş-şeybani qarşıdurmalarının əsasında Xorasana ələ keçirmək dayanırdı. Xorasan hər iki dövlət üçün müqəddəs idi. Übeydullah xandan sonra Şeybanilər 1543/44, 1545/46, 1548/49, 1550/51, 1559/60, 1563/64, 1565/66, 1566/67, 1569/70-ci və sonrakı illərdə dəfələrlə Xorasana hücumlar etdilər. Özbəklərlə qızılbaşlar arasında Xorasan uğrunda müharibələr Nadir Şahın Mavəraünnəhr xanlarını özünə tabe etdirməsinə qədər davam etdi.

Təhmasib dövrünün ən mühüm hadisəsi isə qızılbaşlarla osmanlılar arasında cərəyan edən müharibələr oldu. Təhmasib, hakimiyyəti boyunca osmanlılarla qarşıdurmadan uzaq durmağa çalışsa da, Anadoluda meydana gələn hadisələrə də müdaxilə etməkdən çəkinmədi. Qızılbaş şahının Sultan Süleymanın oğulları arasındakı ixtilaflardan məharətlə istifadə etdiyi məlumdur. Osmanlılar isə qızılbaşları özləri üçün ən böyük təhlükə hesab edirdilər. Çünki qızılbaş ideologiyası Anadoluda köçəri və yarı köçəri türkləri məskunlaşdırma və oturaq həyata keçirmə (*iskan*) siyasəti izləyən Osmanlıları dərinədən narahat edirdi. Osmanlılardan narazı kütlələr

yurdlarını tərkd edib Qızılbaş ölkəsinə gəlirdilər. Bu da Anadoluda insan qaynaqlarının səfəvilərin əlinə keçməsi mənasına gəldiyindən Osmanlılar qızılbaşları siyasi-hərbi güc kimi ortadan qaldırmaq niyyətində idilər. Amma “qızılbaş siyasəti” Osmanlı tarixinin ən uğursuz siyasəti oldu.

İsmayıldan sonra Qızılbaş dövlətinin xarici siyasətində bəzi dəyişikliklər oldu. Təhmasib dövlətin birliyini qorumaq və daxili sabitliyini təmin etmək üçün böyük qonşuları ilə yaxşı dolanmağa çalışırdı. Amma təcrübəsizliyi bu siyasətini həyata keçirməkdə mane olurdu. Belə ki, Osmanlı sultanı Qanuni Sultan Süleymanın səfəri də onun təcrübəsiz olduğu illərə təsadüf edir.

Sultan Süleyman 1533/34-cü illərdə Qızılbaş ölkəsinə hərbi səfər təşkil etdi və Bağdadı ələ keçirdi. Bir neçə il sonra Sultan Süleyman bu səfərini təkrarladı. 1548-ci ildə isə Sultan Süleyman Təhmasibə qarşı üsyan etmiş Əlqas Mirzə və Azərbaycanın idarəsini əlində tutan təkləlilərin dəvəti ilə üçüncü dəfə bölgəyə gəldi. Lakin bu səfər Osmanlı ordusu üçün olduqca çətin oldu. Çünki Təhmasibin əmrilə Osmanlı əsgərlərinin keçdiyi yol boyu bütün ərazilər yandırıldı, bölgə əhalisi isə mərkəzi əyalətlərə köçürüldü. Hətta su mənbələri qurudulub quyular dolduruldu. Ümumiyyətlə, osmanlıların Qızılbaş ölkəsinə təşkil etdikləri hər bir hərbi səfər Babiali xəzinəsinə külli miqdarda zərər vurmuşdu. Osmanlı imperiyasının tənəzzülündə bu amil diqqət mərkəzində tutulmalıdır.

Osmanlı qoşunları Təbrizi ələ keçirib 4 gün boyunca şəhəri yağmalasalar da Qızılbaş əsgərlərinin tələsinə düşmək qorxusu ilə tələsik şəhəri boşaltdılar. Geri çəkilməyə məcburiyyətində qaldılar. Həsən Bəy Rumluya görə, Təhmasib hücumu keçəndə “hondqar” (Osmanlı hökmdarı) sülh təklif etdi və şahda bu təklifi qəbul etdi. Əslində sülh təklif edən Sultan Süleyman yox, Təhmasib idi. Osmanlılarla sülh sazişi bağlamaq Qızılbaş dövlətinin Osmanlılar tərəfindən rəsmən tanınması mənasına gəlirdi. Mənbələr, bu məqsədlə Təhmasibin elçilərinin dəfələrlə İstanbulda və sultanın hüzurunda olduğunu qeyd

edirlər. Sülhə qarşı çıxan Osmanlı din adamları isə qızılbaşları “rafizi və dinsiz” kimi xarakterizə edirdilər.

Səfərin əlverişli olmadığını gören Sultan Süleyman Naxçıvandan geri dönməyə qərar verdi. Osmanlı ordusu Bayazıtı çəkildi. Burada Təhmasibin elçiləri sultana çatdı. Təhmasib əsir düşən bir Osmanlı sipahisi tərəfindən göndərdiyi məktubunda sultana xitab edərək belə yazırdı: “diyarı-şərqə on dəfə də gəlsəniz bir nəticə əldə edə bilməyəcəksiniz”. Həmin vaxt sədrəzəm Əhməd Paşaya da qızılbaş əmirlərindən məktub gəldi. Amma sədrəzəm göndərdiyi cavab məktubunda osmanlıların qızılbaşları “şiə olduqları üçün deyil, rafizi olduqları üçün düşmən hesab etdikləri”ni yazırdı. Bu da osmanlıların qızılbaşlıqla şiəliyi bir-birindən yaxşı ayırdığını göstərir.

Osmanlı əsgərlərinin geri çəkilməsindən sonra qiymətli hədiyyələrlə Qızılbaş hökmdarının məktubu Fərruxzad Bəy tərəfindən 10 may 1555-ci ildə Amasiyaya çatdırıldı. Osmanlı vəzirləri ilə keçirilən görüşlərdən sonra 21 may 1555-ci il səfəvi elçisi divana qəbul edildi. Fərruxzad şəxsən özü sultanın hüzuruna çıxdı və şahın məktubunu ona təqdim etdi. Məktub çox həssaslıqla qələmə alınmışdı. Belə ki, məktubun üslubundan Sultan Süleymanın çox təsirləndiyi anlaşılır. Məktubun girişində Təhmasib ona göndərilən Sultan Süleymanın məktubunu “Həzrət Süleyman Peyğəmbərdən gəlmiş qədər” sevindiğini ifadə edirdi. Təhmasibin diplomatik bacarığı Süleymanın sülhü qəbul etməsinə və Amasiya müqaviləsinin imzalanmasına səbəb oldu. 1555-ci il mayın 29-da iki dövlət arasında Amasiya barışıqı imzalandı. Bu sülhə görə Qərbi Gürcüstan Osmanlı dövlətinin, Şərqi Gürcüstan isə Səfəvilərin tərkibində qaldı. Bu sülh müqaviləsindən sonra I şah Təhmasib dövlətin paytaxtını Təbrizdən Qəzvinə köçürməyə məcbur oldu. 1556-cı ildə Təhmasibin elçiləri İstanbula gəlib Sultan Süleymana qiymətli hədiyyələr təqdim etdilər. Həsən Bəy Rumlunun yazdığına görə, 1562-ci ildə Süleyman Səfəvi sarayına qiymətli hədiyyələr göndərdi. Bu hədiyyələrdən sonra Təhmasib Sultan Süleymanın oğlu Bəyazidi osmanlılara təslim etdi. Amasiya müqaviləsi Təhmasibin ölümünə qədər təxminən 25 il davam etdi.

Təhmasib dövründə Avropa dövlətləri ilə də münasibətlər davam etdi. Hindistana gedən dəniz yolunun avropalılar tərəfindən kəşfindən (1498-ci il) sonra Qızılbaş ölkəsi Avropa dövlətləri tərəfindən lazımi əlaqəni görməməyə başladı. Bunun müqabilində Osmanlılar da Aralıq

dənizinin avropalıların nəzarətinə keçməməsi üçün böyük səy göstərdilər. Amma Ümid burnunu aşan avropalı tacirlər Umman dənizindəki adalarda məskunlaşmağa başladılar. Portuqaliyalı tacirlərin bu adalarda məskunlaşması 1515-ci ilə təsadüf edir. Onlar həmin adalara hərbi-strategiya və iqtisadi mövqeyinə görə böyük əhəmiyyət verirdilər. Şərqi əvvəl tacirlər, sonra da avropalı hərbi gəmilər gəlməyə başladı. Qərbi missionerlər Şərqi dövlətləri arasındakı ixtilafın olmasında xüsusilə maraqlı idilər. Misal üçün, portuqaliyalılar 1530-1550-ci illərdəki Qızılbaş-Osmanlı müharibələri zamanı səfəvilərə odlu silahlar satdılar. Avropalı silah tacirlərinin məqsədi Qızılbaş sarayında da yaxşı bilinirdi. Amasiya müqaviləsindən sonra Təhmasib 1574-1575-ci ildə portuqaliyalılara göndərdiyi səfir heyətini geri çağırırdı. Heyətin geri çağırılmasının bir başqa səbəbi də portuqaliyalıların Bəsrə körfəzində müsəlmanların yaşadıkları ərazilərə hücumları idi.

Qızılbaşlar dövləti İngiltərənin də xüsusi maraq dairəsində idi. İngilislər portuqaliyalı dəniz quldurlarından narahat olduqları üçün Hindistan ticarətinin təhlükəsizliyini möhkəmlətməyə çalışırdılar. Kraliça Elizabet Tudor (1558-1603) Xəzər dənizi sahilindən karvan yolu vasitəsilə Hindistana getmək üçün 1553-cü ildə Moskva Şirkətinin yaradılmasını istəyirdi. Bu məqsədlə, şirkətin başçısı Antoniy Jonhkinson 1561-1563-cü illər arasında İdil-Xəzər yolu ilə Azərbaycana gəlib, Şirvan bəylərbəyi Ustaclu Abdullah xan və Qəzvinə Şah Təhmasiblə görüşdü. Amma Təhmasib Amasiya müqaviləsini əsas göstərərək ingilislərin təklifini qəbul etmədi. Bundan sonra Qərb ölkələri müxtəlif səbəblərlə Təhmasibi osmanlılarla sülhü pozmağa təşviq etdilər. 1571-ci ildə Venesiya elçisi Vinçento Alesandrinin ziyarəti, 1572-ci ildə isə Papa elçiləri Təhmasibi Avropanın müttəfiqi olaraq görmək istədiklərini dilə gətirdilər.

Qızılbaşlar dövləti şimal qonşularının da siyasi təzyiqlərinə məruz qalırdı. XVI əsrin ortalarında Volqa sahilləri Türk xanlıqlarını işğal edən Rusiyanın nəzarətinə keçdi. Rusiya Xəzər dənizi üzərindən Şərqi ticarətində söz sahibi olmağa can atırdı. Digər tərəfdən qızılbaşlar özləri də Avropa ilə əlaqələrini Xəzər-Volqadan davam etdirirdilər. 1561-ci ildə Şah Təhmasib, 1563-cü ildə isə Şirvan bəylərbəyi bu məqsədlə bir sıra cəhdlər etdilər. Qərbi dövlətlər kimi Rusiya da Səfəvilərlə diplomatik və ticarət əlaqələri yaradaraq Qara dənizdə keçilməsi çətin sədd olan osmanlılara qarşı Qızılbaş faktorundan istifadə etmək məqsədində idilər. Çar IV İvan (1547-1584) 1569-cu

ildə göndərdiyi elçilər vasitəsi ilə səfəvilərdən silah qarşılığında Şimali Xəzərdəki yayılma siyasətinə göz yummasını istədi. Osmanlılar 1578-ci ildə Qafqaz səfərində Rusiyanın Xəzərdə irəliləməsinə mane olmağa çalışdılar.

Amasiya müqaviləsi Təhmasib üçün Osmanlı maneəsini təsirsiz hala gətirdi. Artıq şah dövlət daxilində nəzarəti öz əlində cəmləşdirə bilərdi. Təhmasib, əvvəlcə Qızılbaş boylarının nüfuzunu azaltmağa çalışdı. Bu siyasətin ən böyük qurbanı təkləli tayfaları oldu. Təkləli Uləmanın qiyamı, Təhmasibin onlara qarşı mərhəmətsiz hərəkət etməsinə səbəb oldu.

Təhmasib keçirdiyi tədbirlər sayəsində Qızılbaşlar dövlətinin siyasi dayaqlarını gücləndirib, bir dövlət kimi formalaşdırmağa çalışdı. Həqiqətən də Təhmasib, atası İsmayılın türk tayfalarını ruhlandırان işğalçı siyasətini, dövlət siyasətinə çevirməyə nail oldu.

Ölümündən əvvəlki bir-neçə il ərzində Təhmasib iki ağır xəstəlik keçirdi. 1575-ci ildə ilk xəstəliyi zamanı vəliəhd məsələsi qızılbaşlar arasında böyük mübahisələrə səbəb oldu. Təhmasibin taxt üçün iddialı 9 oğlu vardı. Birinci həyat yoldaşı İsa Bəy Mosullu Türkmənin qızı Sontandan (Son Xanım) doğulan Məhəmməd Mirzə və İsmayıl Mirzə ilk sırada yer alırdı. Şamxalın bacısı və çərkəz cariyəsi olan ikinci həyat yoldaşından olan Süleyman Mirzə, Mahmud Mirzə və Əhməd Mirzə adlı üç oğlu da vardı. Heydər Mirzə, İmamqulu Mirzə, Mustafa Mirzə və Əli Mirzə isə gürcü əsilli qadından doğulmuşdu. Elə güman etmək olar ki, saray adamları şahın böyük oğlu Məhəmməd Mirzənin başa keçməsinə tərəfdar idilər. Amma bir döyüşdə aldığı yara səbəbindən Məhəmməd Mirzə gözlərini itirdi. Ordu və əhali İsmayıl Mirzəni dəstəkləyirdi. Çünki İsmayıl Mirzə hərəkətləri və davranışları ilə babası I İsmayılı xatırladırdı. O igidliyi və əliaçıqlığı ilə xalq arasında məşhur idi. Hətta xalq arasında onun adına dastanlar qoşulmuşdu. İsmayıl Mirzənin bu qədər tanınmasına səbəb Ərzurumun Osmanlı hakimi İsgəndər Paşa üzərindəki 1552-ci ildə qazandığı tarixi qələbə idi. Bu döyüşdə İsmayıl Mirzə nə qədər bacarıqlı sərkərdə olduğunu sərgiləyib, say etibarını özündən dəfələrlə çox olan İsgəndər Paşanın qüvvətlərini tərtib etdiyi “Turan taktikası” ilə qaladan çıxararaq üzərinə çəkmiş, sonra da mühasirəyə alıb darmadağın etmişdi. Bu döyüş Osmanlı paşasının ölümünə və əsgərlərinin əsir düşməsinə səbəb oldu. Ordu və əhali onu “Dəli İsmayıl” çağırırdı. Amma İsmayıl sarayda sevilirdi. İntrigalar onun atası tərəfindən həbs

edilib 19 il 6 ay 21 gün Qəhqəhə qalasına salınmasına səbəb oldu. Həbsxana şəraiti İsmayıl pis təsir göstərdi, 24 yaşında düşdüyü zindandan 43 yaşında xilas ola bildi.

Təhmasib, ölümü ilə nəticələnən ikinci xəstəliyə 1576-cı ilin may ayında tutuldu. Səfər ayının 15-i gecəsi (13-14 may) vəziyyəti ağırlaşdı və səhərə doğru vəfat etdi. Ölümü haqqında bəzi şayiələr çıxdı. Şahın zəhərləndiyi haqqında osmanlı mənbələrində yer alan fikirləri səfəvi mənbələri təkzib edir. Təhmasib özündən sonra vəlihed elan etmədi. Öldüyü gün yanında oğlu Heydər Mirzənin qaldığı və anasının təsir ilə hökmdarın tacını başına qoyub əlində atasına aid vəsiyyətnamə ilə ortaya çıxdığı iddia edilir. Amma vəsiyyətnamənin saxta olduğu ortaya çıxdı. Heydər Mirzənin anasının xahişi ilə atasının yanında qaldığı, Təhmasibin ölməsi ilə vəsiyyətnamənin şahın gürcü əsilli arvadı tərəfindən hazırlandığı məlumdur. Amma sarayda böyük nüfuza sahib olan Pərixan Xanımın söyləri ilə Heydər Mirzə ortadan qaldırıldı və “Dəli İsmayıl” Səfəvi hökmdarı seçildi.

II İsmayıl (1576-1578). Təhmasib öldüyü zaman Qızılbaş tayfa bəyləri taxta, Təhmasib dövründə həbsdə olan şahzadə İsmayıl Mirzəni çıxardılar. İsmayıl Mirzə “Şah II İsmayıl” adı ilə taxta çıxdı. O, Təhmasibin əksinə qoçaq olduğundan onun babası I İsmayıl oxşadırdılar. Lakin onun hakimiyyəti sadəcə il yarım sürdü.

II İsmayıl özü üçün təhlükəli hesab etdiyi rumlu Hüseyinqulunu, sonra da Pərixan xanımı hakimiyyətdən kənarlaşdırdı. Halbuki hər ikisi də İsmayıl Mirzənin taxta keçməsində böyük rol oynamışdılar. Ancaq bundan sonra İsmayıl Mirzə 22 avqust 1576-cı ildə Səfəvi taxtına oturdu. Qəzvinə böyük izdiham yaşandı. Mərəsimdə ordu, sərhəd əsgərləri, xarici ölkə səfirləri və xalq kütləsi iştirak edirdi.

Mənbələr Təhmasibin taxt üçün varis buraxmadığını yazsalar da, hadisələrin gedişatı şahın namizədinin İsmayıl Mirzə olduğunu deməyə əsas verir. Çünki keçirdiyi ilk xəstəlikdən sonra Təhmasib İsmayılın təhlükəsizliyi üçün gizli tədbirlər gördü. Buna baxmayaraq, hakim sülalə şeyxəvəndlərin təzyiqindən qorxub İsmayılı vəlihed elan etməkdən çəkindi. Çünki şeyxəvənd boyu İsmayılın hakimiyyətə gəlməsini istəmirdi.

II İsmayıl taxta çıxmağa iddialı digər namizədləri aradan qaldırdı. İsgəndər Bəy Münşinin ifadə etdiyi kimi, o, “öz qardaşlarını dövlət bağçasının tikanları” hesab edirdi. İsmayıl bu məqsədlə hər yola əl atıb, sadəcə, qardaşlarını deyil, onların oğullarını da öldürdü. Sadəcə kor

olduğu üçün öz doğma qardaşı Məhəmməd Mirzə ilə onun oğullarını sağ buraxdı.

Şah II İsmayıl Səfəvi tarixinin ən maraqlı hökmdarlarından idi. Tarixşünaslıqda onun haqqında verilən məlumatlar birmənalı deyildir. Sovet tarixçiliyində o, “zalım və müstəbid” kimi təqdim olunur. Haqqındakı ideoloji fikirləri nəzərə almasaq, II İsmayıl çox ağıllı, bacarıqlı və uzaqgörən hökmdar idi. Onun əhalini incitdiyi haqqındakı fikirlər isə həqiqəti əks etdirmir. Bu cür fikirlər şiə üləması tərəfindən uydurulub.

İsmayılın atası saraya bağlı idi. Misal üçün atasının hakimiyyətinin son səkkiz ilində ölkədə quldurluq fəaliyyətləri artmış və bunun nəticəsində 10 min insan həyatını itirmişdi. II İsmayıl hakimiyyətinin ilk iki ayında özü divanın başına keçib xalqın dərini və şikayətlərini dinlədi. Mirzə Şükrullah İsfahanini vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq yerinə Mirzə Salamı təyin etdi və ona “dövlət işlərinə kənar şəxslərin müdaxiləsinə imkan verməməsini” tövsiyə etdi. Təhmasib dövründə dövlət idarəçiliyində güclənməyə çalışan *taciklərin* və şiələrin təsirini də azaltdı. Onların yerinə türkləri divana daxil etdi.

Şah II İsmayıl haqqında mübahisəli fikirlərdən biri də onun “dini islahatlar” aparmaq cəhdi idi. Bu iddiaya görə İsmayıl şiəlikdən dönüb sünniliyi təbliğ etmək niyyətinə düşmüş və bu məqsədlə Mirzə Məmduh Şərifinin dini siyasətini dəstəkləyirdi. Amma bu fikirləri təsdiq edən məlumatlar çox zəifdir. İsmayılın şiə alimlərinə qarşı sərt siyasətinin səbəbi sünniliyə meyl etdiyi şəkildə izah oluna bilməz. Çünki İsmayılın sünnilik haqqında dəqiq təsəvvürü yox idi. Hətta İsmayılın keçirdiyi həyat tərzi belə dindən kənar idi. Mənbələr onun namaz qıldığına və oruc tutduğuna dair məlumat vermir. Bütün bunlar II İsmayılın qızılbaşlığa bağlı biri olduğunu deməyə əsas verir. Belə olan halda İsmayılın aparmaq istədiyi “dini islahatlara” nə ad vermək olar? Cavab çox bəsitdir. İsmayıl dövlətin quruluş məqsədi xaricində şiə siyasəti ön plana çıxmasını istəməzdi. Çünki atası zamanında dövlət idarəçiliyinə və xarici siyasətə şiə alimlərin müdaxiləsi artmışdı. Buna Təhmasib zamanında ərəb ölkələrindən şiə alimlərin Səfəvilər ölkəsinə gəlməsi və xüsusilə də Cəbəli Əməl məktəbinə bağlı şiə alimlərin Səfəvi ölkəsində nüfuzunun artması təsir etdi. Ehtimal ki, İsmayıl sünniliyi dirildərək şiələrin nüfuzunu azaltmaq istəyirdi. Bununla dövləti dini ixtilaflardan uzaq tutmaq istəyirdi. İsmayılın adına kəsilən sikkələrdən də bunu başa düşmək olar. Belə ki, onun dövründə təbərta

(xəlifə Əbu Bəkr, Ömər və Osmana lənət edilməsi) qadağan olundu, sikkələr üzərindən İmam Əlinin adı çıxarıldı. Şərəf Xan Bitlisiyə görə, “bununla İsmayıl sünnilər ilə şiələrin öz etiqadlarını qorumalarını və bir-birlərinin işinə qarışmamalarını” istəyirdi.

II İsmayılın ömrü apardığı islahatların nəticələrini görməyə yetmədi. 24 noyabr 1578-ci ildə ramazan ayında Şah II İsmayıl Həsən Bəyin evində keçirilən şadlıq məclisi zamanı vəfat etdi. Mənbələr onun ölümü haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürür. Səfəvi mənbələri şahın mədə ağrısından və ya tiryəkdən boğularaq öldüyündən bəhs edirlər. İsgəndər Bəy Münşiyə görə çəkdiyi tiryəkə bacısı Pərixan Xanımın qarışdırdığı zəhərdən öldüyü bildirilir. Tədqiqatçılar sonuncu fikri dəstəkləyənlər də, Pərixan xanımın rolunu açıqlamırlar.

Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587). Şah II İsmayılın qısa müddətli səltənətindən (1576-1578) sonra taxta qardaşı Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) keçdi. Onun dövrü, iki əsrlik Səfəvilər tarixinin ən dramatik dövrü hesab olunur. Belə ki, korluğu, arvadının və əmirlərinin özbaşınalığı Məhəmmədin dövlət idarəsinə tam nəzarət edə bilməməsinə səbəb oldu. Mənbələr onu “Kor Məhəmməd Xudabəndə” kimi tanıdılar.

Qardaşı öldüyündə Məhəmməd Mirzə Şirazda idi. Onun taxta keçməsinə qədər dövlət işlərinə bacısı Pərixan xanım nəzarət etdi, hətta ordunun başına keçib Şirvanda Osmanlı hücumunun qarşısını aldı. II İsmayıl dövründə vəzirliyə gətirilən Mirzə Salman Şiraza gəlib Xeyrənsə Nisə Bəyim vasitəsilə Məhəmmədi taxta çıxmağa vadar etdi. Şöhrətpərəst bir qadın olan Xeyrənsə xanım bu fürsəti əldən vermədi. O, əvvəlcə Şiraz müftisi Mir Qəvvam Hüseyni həbsdən azad etdirdi. Özü isə “Mehdi Ülya” (yüksək beşik) ləqəbini aldı.

Mirzə Salman mənşə etibarını ilə tacik idi. O qısa zamanda Mehdi Ulyanın vasitəsilə Məhəmməd Mirzəni Pərixana qarşı Qəzvin istiqamətində hərəkətə keçirdi. Bu yolla o, Pərixan ilə onun dayısı Şamxal Sultanın öldürülməsinə və II İsmayılın bir yaşlı oğlu Şah Şücanın öldürülməsinə nail oldu. 13 fevral 1578-ci ildə Məhəmməd Qəzvinə yerləşdi. Əslində idarə Mehdi Ulyanın, vəzarət isə Mirzə Salmanın əlinə keçdi. Məhəmmədin sadəcə, adı şah idi. Osmanlı tarixçisi Şərafəxan Bitlisi, Məhəmməd dövrünü belə təsvir edir: “ölkə əslində hökmdarın sözlünə qulaq asmayan, əyalətləri istədikləri kimi idarə edən Qızılbaş tayfa başçıları arasında bölüşdürüldü. Məhəmməd Xudabəndəyə onlar, sadəcə, şahlıq adını layiq gördülər. Əmirlər

dövlətin idarəsini (fiziki olaraq) kor padşaha və (mənəvi olaraq) gözləri görməyən vəzirə (Mirzə Salmana) tapşırırdı”.

Digər tərəfdən qızılbaş tayfa başçıları arasında da fikir birliyi yox idi. Onlar öz mənəfətlərini güdürdülər. Tayfa başçıları əvvəl Məhəmmədin bacısı Pərixanın yanında yer alsalar da, daha sonra Məhəmmədin əli ilə onun və şahın dayısı Şamxal Sultanın öldürülməsinə səbəb oldular.

Təhmasibin çoxşaxəli siyasəti və Şah II İsmayılın idarəsi nəticəsində dövlət xəzinəsində 900 min qızıl (dinar) olduğu halda, Məhəmmədin hakimiyyətinin ilk bir neçə ilində xəzinədə vəsait qalmadı. Misal üçün, Təhmasib hakimiyyətinin son 14 ilində ödəmədiyi, İsmayılın sadəcə 1%-i ödədiyi əsgərlərin və mühafizəçilərin maaşının hamısı Məhəmmədin hakimiyyətinin əvvəllərində verildi, hətta gələcək illərin maaşı da qabaqcadan əsgərə paylandı. İsgəndər Bəy Münşi, Mirzə Salmanın bir və ya iki il qabaqcadan əmirlərin maaşını ödədiyini yazır. Bununla şahın ordu üzərindəki etibarının artırılacağı nəzərə alındı, amma başda saray məmurları olmaqla ordu bundan sui-stifadə etdi. Münşinin şahidliyinə görə, Xudabəndə dövründə şahın iqtidarı o qədər zəif idi ki, o, tayfa başçıları qarşısında aciz görünürdü.

Daxildə yaşanan böhran kənar müdaxilələrə və hücumlara şərait yaratdı. 1577-ci ildə kürd tayfalarının üsyanının ardınca Şirvanda Əbu Bəkrin üsyanı başladı. Elə bu vaxt 1578-ci ildə osmanlılar Amasiya sülhünü pozaraq Gürcüstandan ölkəyə hücum etdilər. Osmanlı ordusu Lala Mustafa Paşanın başçılığı altında 100 min əsgərdən təşkil olunmuşdu. Osmanlılarla qızılbaşlar arasında Qarsın şimal-şərqində meydana gələn ilk döyüşdə səfəvilər qalib gəlsə də, ikinci qarşılaşmada osmanlılar zəfər qazandılar. Oruc Bəyin yazdığına görə, qızılbaşlar ilk qələbədən sonra osmanlıların tələsinə düşüb 7 min ölü, 3 min əsir verərək qaçmağa məcbur oldular. Bundan sonra Lala Mustafa Paşa Gürcüstanı hakimiyyəti altına alıb, Krım xanlarından köməyi ilə Qaytak hakimi Çitlav Şamxal, Təbəristan əmiri Qazı Saleh və Avar hakimi Toğa Laz Bürhanəddinin iştirakı ilə Şirvana hərəkət etdi. Lakin səfər osmanlılar üçün çox çətin keçdi. 1578-ci ilin sentyabrında Osmanlı ordusu Kınık (Alazan) çayını keçib Şirak düzənliyinə çıxdı. Düzənliyin yandırılmış olması Osmanlı ordusunda üsyana səbəb oldu. Kınık çayı sahilindəki Osmanlı əsgərlərinə hücum edən Əmir Xan ilə İmamqulu Xan başçılığındakı qızılbaşlar 2 min Osmanlı əsgərinin

ölümünə səbəb oldular. Münəccimbaşıya görə, qızılbaşlar min dəvə və 3 min atı ələ keçirdilər. Qızılbaş ordularına başçılıq edən Həmzə Mirzənin oğlu Sultan Muradın Osmanlı ordusunu izləməsi onun mühasirəyə düşməsinə və öldürülməsinə səbəb oldu. Buna baxmayaraq, çayı keçən osmanlılar əlavə 8 min əsgər itirdilər. Lala Mustafa Paşa çətinliklə sentyabrın 16-da Ərəşə çatdı. Osmanlılar Ərəşdən sonra Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran, Mahmudabadı (Salyan) ələ keçirdilər. İsgəndər Bəy Münşiyə görə, Şirvan xalqı müqavimət göstərmədən osmanlıları sevinclə qarşıladılar. Osmanlılar Dərbəndi ələ keçirib burada Şamaxı və Dərbənd bəylərbəylikləri təsis etdilər və beləliklə qızılbaşların formalaşdırdıqları Şirvan bəylərbəyliyi iki yerə böldülər.

Lala Mustafa Paşa Şirvanda bir ay qalıb, qışı keçirmək üçün Ərzuruma qayıtdı. Paşa Şamaxı, Ərəş və Bakıda qarnizonu buraxıb bu yerlərin istehkamlarını möhkəmləndirilməsini əmr etdi. Qumıq və Qaytak hakimi Şamxala Şabranı, Avar Toğa Laz Bürhanəddinə isə Aht ilə İhır sancaqlarını verdi. Amma Osmanlı ordusu geri qayıdarkən böyük itkilər verdi. Sentyabrın 25-də Tiflis ilə Qori arasında meydana gələn çovğun 5-6 min əsgərin tələf olmasına yola açdı. Çovğundan xilas olan Osmanlı ordusu bu dəfə qızılbaş İmamqulu Xan ilə Kartlı hakimi Simonun əsgərlərinin Gürcü meşələrində qurduqları tələyə düşdülər. Baş verən döyüşdə 20 min Osmanlı əsgəri öldürüldü.

Osmanlı ordusuna qarşı, sadəcə, Çuxur-Səd, Qarabağ və Şirvan bəylərbəyliyinə bağlı azsayda Qızılbaş dəstələri mübarizə aparırdı. Qızılbaş sarayı hücumun qarşısının alınması üçün əvvəlcə İstanbula bir elçilik heyəti göndərdi, amma elçilər yolda Lala Mustafa Paşa tərəfindən həbs olundular. Bundan sonra qızılbaşlar İraqi-Əcəm, Azərbaycan və Kirmanda ordu toplayıb Həmzə Mirzə başçılığında 30 minlik qüvvə ilə osmanlıların qarşısına çıxdılar. Həmzə Mirzə Məhəmməd Xudabəndənin oğlu idi. Anası Xeyrənsə ondan ayrılmaq istəmədiyindən səfərdə o da iştirak edirdi. Qızılbaşlar Qarabağda düşərgə saldılar. Bu vaxt Krım xanının qardaşı Məhəmməd Garay və vəliəhd (kalgay) Adil Garay əmrindəki 20 minlik ordu Dərbəndi aşıb Şirvana soxuldu. 28 noyabr 1578-ci ildə Krım ordusu, Osman Paşa əmrindəki osmanlılar, Qaytak, Avar orduları ilə Əmir Həmzə Ustaclu əmrindəki qızılbaş əsgərləri arasında Əksi çayı sahilindəki Molla Həsən deyilən yerdə döyüş baş verdi. Gün boyu davam edən vuruşmada qızılbaşlar qələbə çaldılar. Adil Gəray daxil olmaqla çoxlu sayda Osmanlı-Tatar sərkərdəsi əsir düşdü. Məğlubiyyətdən sonra

osmanlılar şimala çəkilib Dərbəndə sığındılar. Lakin tezliklə qələbədən sonra qızılbaşlar arasında ixtilaf yarandı. Ordu sərkərdələri hücumları davam etdirmək istəyərkən, şahın arvadı Mehdi Ulya paytaxta dönməyə qərar verdi. Belə ki, Xeyrənsə xanım qızılbaş sərkərdələrindən çəkinirdi. Belə ki, qadının yersiz əmirləri orduda ona qarşı narazılıqları gücləndirmişdi.

Etirazların artması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. 26 iyul 1579-cu ildə etirazçılar paytaxt Qəzvinin Saadabad bağına hücum etdilər. Hərəmxanada ələ keçirib Xeyrənsə xanımı boğaraq öldürdülər. Qadının ətrafındakı tacik məmurlar da qətlə yetirildilər. Məhəmməd Xudabəndənin arvadı Xeyrənsə öz ətrafına mazandaranlıları toplamışdı. Qızılbaşlar ələ keçirdikləri mazandaranlı məmurları edam edib, mallarını talan etdilər. Ancaq üsyançılar Şah Məhəmmədə və vəzir Mirzə Salmana toxunmadılar. Şah üsyançıların təsiri ilə oğlu Həməzə Mirzəni vəliəhd elan etdi.

Bu vaxt Adil Gərayın intiqamını almaq üçün Krım xanı Məhəmməd Gəray, qardaşları Qazı Gəray, Səfi Gəray və Səadət Gəray 100 minlik ordu ilə Dərbəndə oradan da Şirvana soxuldu. Dərbənddə qayıtlıların hücumuna məruz qalan Osman Paşa Krım ordusunun gəlməsinə çox sevindi. 10 oktyabr 1579-cu ildə Krım və Osmanlı əsgərləri Dərbənddə düşərgə saldıqları vaxt qızılbaş ordusu Məhəmməd Xudabəndə, Həməzə Mirzə və Mirzə Salman başçılığında Təbrizə daxil oldu. İlk döyüşdə kiçik qızılbaş birliyi məğlubiyyətə uğradı. Ramazanın ikinci günündə 23 oktyabr 1579-cu ildə Osmanlı-Krım ordusu Şamaxıya daxil oldu. Məhəmməd Gəray Ərəş yaxınlığında Kür çayını keçib Gəncə, Qarabağ və Muğanı nəzarət altına aldı. Amma qızılbaşların Qarabağa hücum etdiyini eşidən kimi təcili geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Tatarlar geri qayıdarkən özləri ilə çox sayda əsir apardılar. Əsirlərin çoxunu Qafqazdakı qul bazarlarında satılan qadınlar və qızlar təşkil edirdi.

Həmin vaxt Osmanlı sarayında baş verən siyasi dəyişikliklər Qızılbaş-Osmanlı müharibəsinin gedişatına təsir etdi. Sədrəzəm Sokollu Mehmet Paşa 1579-cu ildə öldürüldü və qızılbaşlara qarşı Osmanlı ordularına komandanlıq edən Lala Mustafa Paşa himayəsiz qaldı. Bir qədər sonra Lala Mustafa Paşa vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə təyin edilən Qoca Sinan Paşa Tiflisə gəlib vəziyyəti çox ağır olan Osmanlı ordusunun xilasını üçün bəzi tədbirlər gördü. Belə ki, Mirzə Salmanın başında dayandığı Qızılbaş ordusu Şirvanı ələ keçirib

osmanlıları Dərbənd istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etdi. Şirvanda qızılbaşlarla osmanlılar arasında döyüşlərin davam etdiyi bir vaxtda türkmən İbrahim Xanı İstanbula elçi olaraq göndərən Səfəvilər sülh təklif etdilər. Tərəflər arasında başlayan danışıqlar səbəbindən döyüşlər 1583-cü ilə qədər səngidi. Bu vaxt Dərbənddə olan Osman Paşa aldığı əlavə qüvvələrlə Şirvana hərəkət etdi. 1583-cü ilin baharında İmamqulu Xan əmrindəki Qızılbaş ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Məşələ döyüşü adlanan bu qələbədən sonra osmanlılar Şirvanı ələ keçirdilər. Bundan sonra qızılbaşlar osmanlılara kiçik hərbi birliklərlə hücum etməyə başladılar. Qış boyunca qızılbaşların Osmanlı ordusuna aramsız hücumları davam etdi. Osman Paşa Təbrizi ələ keçirib bu hücumların qarşısını almaq niyyətində idi. İyun 1585-ci ildə tərəflər arasında döyüşlər yenidən qızışdı. Alvar döyüşündə Həmzə Mirzənin məğlub olması qızılbaşların Təbrizə qədər geri çəkilməsinə səbəb oldu. Təbrizi 11 ay mühasirədə saxlayan osmanlılar qəflətən geri çəkilməyə başladılar. Fərhad Paşanın Osmanlı ordusunun başına gətirilməsi ilə döyüşlər yenidən şiddətləndi.

Osmanlılar qızılbaşların Azərbaycandakı güclərini parçalamaq üçün İraqda yeni bir cəbhə açdılar. Həmin vaxt Səfəvi dövlətində daxili ziddiyyətlər və qarşıdurmalar kəskin həddə çatmışdı. Dövlət dairələrinə tacik əsilli məmurları dolduran vəzir Mirzə Salman ilə Qızılbaş əmirləri arasında sözün həqiqi mənasında mübarizə gedirdi. Öz mövqeyini qorumaq üçün Qızılbaş tayfa başçıları arasına nifaq salan Mirzə Salman, vəlihəd Həmzə Mirzə ilə əfşar, zülqədər və türkmən tayfalarının arasını açdı. Buna qarşı ittifaq yaradan Qızılbaş tayfa başçıları Mirzə Salmanı ortadan qaldırmağa qərar verdilər. 1583-cü ildə Heratdan böyük bir ordu Mirzə Salmanı öldürmək üçün Qəzvinə hərəkət etdi. Ordunun tərkibində Qulu Bəy Əfşar oğlu Yusuf Xan, Məhəmməd Xan Türkmən oğlu Vəlican Xan, Şahrux Xanın qardaşı oğlu Xəlil Sultan da var idi. Mirzə Salman dövlətxanaya girib şaha və Həmzə Mirzəyə sığındı. Etirazçılar dövlətxananın qapısına dayanıb şahdan və vəlihəddən vəzirin başını tələb etdilər. Həmzə Mirzə onu əmirlərə təslim etmək məcburiyyətində qaldı. Edam edilən Mirzə Salmanın bütün əmlakı qızılbaşlar tərəfindən talan edildi.

Səfəvilər arasında daxili müharibənin davam etdiyi bir vaxtda Qəzvin ilə İstanbul arasında sülh danışıqları da davam edirdi. Osmanlılar arasında sülh haqqında Sinan Paşa ilə Özdəmiroğlu Osman Paşa arasında ixtilaf var idi. Osmanlılar 1555-ci il Amasiya sülhünə

əlavə olaraq Şirvanı da tələb etdilər. Qızılbaş elçiləri isə Amasiya şərtləri əsasında sülh yaradılmasına tərəfdar idilər. İstanbulda olan qızılbaş elçisi İbrahim Xan Türkmən Şah Məhəmməd Xudabəndəyə məktub göndərərək daha çox torpaq itkisinə yol verməmək üçün sülh şərtlərini qəbul etməsini tələb etdi. Amma osmanlılar və səfəvilər öz tələblərində geri addım atmadılar və müharibə yenidən başladı. 1583-cü ilin yazında 70-80 min ordunun başında Fərhad Paşa Azərbaycan istiqamətində hərəkətə keçdi. O, əvvəlcə Ərzuruma, oradan Qars və Çuxur-Sədə gəldi. Fərhad Paşanın hücumuna səbəb kimi tarixçi Qazi Əhməd Qumu “rumların Qızılbaş şahının əsas ordusunun Xorasanda olmasına və qızılbaşlar arasındakı ziddiyətlərə” bağlayır. Fərhad Paşanın İrəvanı ələ keçirdiyi xəbərini alan şah Qəzvindən Təbrizə gəldi. Bu vaxt artıq bütün Şirvan və Çuxur-Səd torpaqları osmanlıların əlinə keçmişdi. Şah Məhəmmədin osmanlılara qarşı hərəkət etdiyi vaxt türkmən və təkləli tayfalarının üsyanı başladı. Qiyam Səfəvi güclərinin osmanlılar qarşısında parçalanmasına səbəb oldu.

12 avqust 1585-ci il Özdəmiroğlu Osman Paşa Ərzurum-Pasin-Çaldıran-Xoy-Mərənd-Sufiyan istiqamətində hərəkətlə Təbrizə hücumla keçdi. Tərəflər 18 sentyabr 1585-ci il Sufiyanda qarşılaşdılar. Qızılbaşlar qarşı tərəfin sayca üstün olduğunu görüb geri çəkilməyə başladılar. Osman Paşanın qüvvələri Təbrizin şimalından axan Abşur (Acısu) keçidinə gəldilər. 20 sentyabrda çayı keçən Osmanlı əsgərləri Təbrizə yaxınlaşdılar. Diyarbəkir valisi Cağaloğlu əmrindəki 7-8 min mühafizəçi *Dəvə çarvadarı* küçəsindən şəhərə daxil oldu. Şəhəri Pirkayb xan və Hüseyinqulu Sultana bağlı Qızılbaş orduları müdafiə edirdi. Gün boyu davam edən küçə döyüşləri sonunda osmanlılar Şahinabad meydanına çatdılar. Bu vaxtdan sonra qızılbaşlar müqavimət göstərmənin mənasız olduğunu anlayıb şəhəri tərk etdilər. Beləliklə, Təbriz osmanlıların əlinə keçdi. Osman Paşanın əmri ilə osmanlılar Təbrizdə qətliam törətdilər. Qətliama səbəb Təbriz hamamlarının birində Osmanlı sərkərdələrindən birinin öldürülməsi idi. Buna əsəbiləşən Osman Paşa qarşılarına çıxan bütün təbrizlilərin qılıncdan keçirilməsini əmr etdi. Osmanlı əsgərləri həmin gün 20 min silahsız xalqı qətlə yetirdilər. Bu qətliam Təbrizin Orta Şərqdəki nüfuzuna böyük zərbə vurdu.

Osman Paşa, Təbrizdə bir ay qaldı. Qızılbaş ordusu isə yaxınlıqda düşərgə saldı. Şəhər ətrafında qızılbaşlarla osmanlılar arasında amansız döyüşlər davam edirdi. Döyüşlərin birində korçubaşı Qulu Bəy Əfşar

Fahusfenc çayını keçib Təbrizə qədər soxuldu və Cağaloğlu əmrindəki Osmanlı əsgərlərini ağır məğlubiyyətə uğratdı. Bir neçə gün sonra Həmzə Mirzə əmrindəki qızılbaşlar Qaraman valisi Murad Paşa və Diyarbəkir valisi Mehmet Paşa əmrindəki Osmanlı dəstələrini bir daha Fahusfenc çayı ətrafında məğlub etdilər. Həmin döyüşdə hər iki Osmanlı valisi də əsir düşdü. Eyni günlərdə Osman Paşa da uzun müddət əziyyət çəkdiyi xəstəlikdən öldü. Ordunun başına Cağaloğlu Sinan Paşa keçdi. Cağaloğlu aramsız Qızılbaş hücumları qarşısında Təbrizdə qalmağın təhlükəli olduğunu görüb geri çəkməyə başladı. Osmanlılar geri çəkilməyə, Cəfər Paşa əmrində 7 min Osmanlı əsgərini Çərənbadə buraxdılar. Amma Həmzə Mirzənin hücumları artınca 29 oktyabr 1585-ci ildə osmanlılar Çərənbadəni boşaltmaq məcburiyyətində qaldılar. Şenb-i Qazanda osmanlılar ilə qızılbaşlar arasında növbəti döyüş meydana gəldi. Həmzə Mirzənin döyüşçüləri osmanlıları bir daha məğlub edib qaçan Rum əsgərlərini Tasucaya qədər təqib etdilər. Sonra geri qayıdıb Təbrizə daxil oldular.

Həmzə Mirzə Təbrizdə tam bir xaraba ilə qarşılaşdı. Vəziyyəti İsgəndər Bəy Münşi belə təsvir edirdi: *“İnci və mavi rənglərlə bəzənmiş evlər, (üzərinə) şəkillər çəkilmiş qapılar çıxarılmış yanacaq vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. ... Gözəl bağçaları ilə məşhur olan şəhərdə ağac qalmamışdır. Hamısı kəsilib yandırılmaq üçün şəhərin iç qalasına aparılmışdır. Minlərlə bəzəkli binalardan orta səviyyədə bir insanın yaşamasına əlverişli bir ev belə qalmamışdır. Dükənlər, bəzəkli iki qatlı evlər, hamamlar xarabaya çevrilmişdir. ... Hər yerdə küçələrdə, bazarda, evlərdə öldürülmüş təbrizlilərin meyidləri vardı. Gediş-gəlişi bol, gözəl və dilbər şəhər Təbriz tərk edilmiş, ölü şəhərə çevrilmişdi. Bütün bunları bir dəfə görmək insanın dəhşətdən ürəyinin ağrmasına səbəb olur”*.

Təbriz şəhəri ələ keçirilsə də içqala bir müddət osmanlıların əlində qaldı. Həmzə Mirzənin iç qalanı ala bilməməsinə səbəb türkmən və təkləli tayfalarının yenidən qiyamı idi. Qızılbaş tayfa başçıları Həmzə Mirzədən narazı idilər. Həmzə Mirzə rəsmi olmasa da əslində dövlətin hökmdarı kimi hərəkət edirdi. O, atasının adından əmrlər verir, narazı olduğu Qızılbaş əmirilərini cəzalandırırdı. Bunun qarşısını almaq istəyən qızılbaş tayfa başçıları Həmzə Mirzəyə qarşı bir sui-qəsd təşkil etdilər. Tayfa başçıları tərəfindən satın alınan vəliəhdin erməni əsilli xoylu bərbəri Həmzəni ülgüclə boğazını kəsib öldürdü. Həmzə Mirzənin ölümü ölkədəki vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Əmirilər Şah

Məhəmməd Xudabəndədən 13 yaşlı Əbutalib Mirzəni vəliəhd elan etməsini tələb etdilər. Bunu fürsət bilən Xorasan hakimi Abbas Mirzə Qəzvinə hərəkət edib, hakimiyyəti ələ aldı və atası Məhəmməd Xudabəndəni taxtdan uzaqlaşdırdı. Qısa müddət sonra Məhəmməd Xudabəndə öldü.

I Abbas (1587-1629). 1587-ci ildə taxt uğrunda gedən müharibələrin yekunununda Qızılbaş taxtına I Şah Abbas (1587-1629) oturdu. Abbas Mirzə 29 yanvar 1571-ci ildə Herat şəhərində anadan olub. Anası qızılbaş əmirləri tərəfindən öldürülən Mehdi Ulya (Mazandaran hakimi Mir Abdullah xanın qızı Nisə Bəyim), atası isə Məhəmməd Xudabəndə idi. Ona “Abbas” adını babası Şah I Təhmasib vermişdi. Abbas Mirzə 18 aylıq ikən Xorasan hakimi elan edilsə də, onun yerinə əyaləti ustacılıq tayfasından Yegən Şahqulu Sultan idarə edirdi.

Abbas hakimiyyətə gələn zaman Qızılbaş-Osmanlı müharibəsi davam edirdi. Ölkənin şimal-qərbi osmanlıların əlinə keçmişdi. Ölkə daxilində nizam-intizam pozulmuş, özbaşınalıq hökm sürürdü. Abbas gənc yaşına baxmayaraq, ağıllı şahzadə idi. Uşaq yaşında bütün bunları yaxından müşahidə edən Abbas Mirzə olanlardan nəticə çıxarıb və ağıllı qərarlar verirdi.

Abbas öz nüfuzunu qorumaq üçün ilk növbədə osmanlılarla müharibəni müvəqqəti dayandıрмаğa çalışdı. 1590-cı ilin martın 21-də İstanbul razılaşması ilə tərəflər arasında sülh bağlandı. Sülhün şərtləri çox ağır idi. Qızılbaşlar böyük torpaq itkisi ilə razılaşmalı oldular. Osmanlılar Azərbaycanın bir hissəsi daxil olmaqla Nəhavənd, Luristan və Şəhrizor kimi böyük vilayətləri ələ keçirdilər. Osmanlıları sülh imzalamağa məcbur edən səbəblərin başında Anadoluda vüsət alan cəlalî üsyanları dayanırdı.

Şah I Abbas, osmanlılarla sülh bağladıqdan sonra Qızılbaş dövlətinin itirilmiş nüfuzunu bərpa etməyə çalışdı. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək və tayfa başçılarının nüfuzunu azaltmaq məqsədilə islahatlar apardı. Bu islahatlar nəticəsində tayfa başçılarının nüfuzunu böyük ölçüdə azaltmağa nail olan I Şah Abbas, onlara silah daşımağı qadağan etdi. Bundan əlavə, qeyri-türkləri də orduya alıb şahın mühafizəçi dəstələrini bunlardan təşkil etdi. Abbasın niyyəti osmanlılarda olduğu kimi yeniçəri tərzində daimi ordu yaratmaq idi. Beləliklə, o, dövlətin hərbi nizamını tayfalar arasından toplanan hərbi birliklərin yerini daimi orduya tapşırırdı. Yaradılan bu nizami süvari

dəstələr XVII əsr boyunca qızılbaş ordusunun bütün ağırlığını öz çiyində daşmışdır. Beləliklə orduya qızılbaş türklərindən başqa mazəni (mazandaranlı), gürcü, çərkəz, lur və çağataylar da daxil edildilər. Buna rəğmən onların sayı qızılbaş türklərinə görə qat-qat az idi. Şah Abbas bununla dövlət üzərində qızılbaş tayfalarının təzyiqini azaltmaq məqsədi güdüdü. Orduya alınan qeyri-türklər Osmanlılarda olduğu kimi, əvvəlcə türk adət-ənənələrinə görə təhsil alıb sonra “yeniçərlər” tərzində hərbi birliklərə qoşulurdular. Bu məqsədlə gürcü, çərkəz mənşəli müsəlman olmayan gəncləri satın alıb müsəlmanlaşdıraraq orduya cəlb edirdilər. Onlar birbaşa şaha tabe idilər. Beləliklə, bu yolla Şah Abbas dövründə 15 minlik qulam ordusu yaradıldı.

Bəzi qeyri-türk əsilzadələri də vəzifəyə gətirən I Şah Abbas belə bir daxili siyasət yeritməklə Səfəvi dövlətinin milli-etnik mahiyyətini dəyişmək məqsədindən uzaq idi və onun ümumiyyətlə, belə bir məqsədi olmamışdı. Əksinə Səfəvi imperatorluğunun qeyri-türklər yaşayan bölgələrinə Azərbaycan türklərini köçürürdü. O, vilayətlərdə yerli sülalələri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb yerinə türkləri təyin edirdi. Ən etibarlı mənbələrdən olan 1628-ci il siyahısında adı yazılan 76 əmirdən 54-ü türk, 15-i türk qızılbaşlığı qəbul etmiş və türk dilindən başqa heç bir dili bilməyən qulam idi. Bunlar onu göstərir ki, Səfəvi idarə sistemində türklər üstün və aparıcı yer tuturdular.

Şah Abbas, qızılbaş ordusunun ən zəif tərəfinin odlu silahlara sahib olmamasında görürdü. Bu məqsədlə ordu daxilində tüfəngçilər dəstəsi yaratdı. Həmin dəstə türklərdən təşkil olunmuşdu. Sayı 12 min olan bu dəstənin başçısı *tüfəngçibaşı* adlanırdı. Ordunu müasir silahlarla təchiz etmək üçün şah topçular dəstəsi yaratdı. Osmanlılara qədər Türk dövlətlərin odlu silahlardan istifadə etməyi “kafirlik” əlaməti hesab edirdilər. Misal üçün Misirin Məmlüklü hökmdarları osmanlıları “firənglər kimi deşikli dəmirdən (odlu silah) istifadə etməklə” ittiham etmişdilər. I Şah İsmayıl dövründə qızılbaşlar da osmanlıları eyni səbəbdən “qorxaq” adlandırdılar. I Şah Abbasa qədər qızılbaşlar toplardan qalaları qorumaq və ya müdafiə məqsədilə istifadə edirdilər. İlk dəfə Şah Abbas, ordu tərkibində nizami topçu dəstəsi meydana gətirdi. Onun dövründə həmin dəstənin əmrində 500 səhra topu vardı.

I Şah Abbasın keçirdiyi tədbirlərdən biri də paytaxtın 1598-ci ildə Qəzvindən İsfahana nəqli idi. Müasir tarixçilər, Şah Abbası bu qərarına

görə tənqid edirlər. Onlara görə dövlət mərkəzini İrana yönəltməklə Şah I Abbas “Səfəvilər dövlətini iranlaşdırmışdı”. Halbuki, paytaxtın dəyişməsi 90 illik bir dövlətin idarəçiliyini dəyişməsi mənasına gəlmirdi. Üstəlik, I Şah Abbasın paytaxt elan etdiyi İsfahan səlcuqilərdən etibarən əhalisinin çoxu və ətrafı türklərdən ibarət türk şəhəri idi. Təsadüfi deyildir ki, İsfahan və Şiraz bölgəsi türklərin hakim olduğu bölgə hesab olunurdu. Şah Abbas paytaxtı dəyişdirməklə qalmadı, paytaxt elan etdiyi İsfahanı da tamamilə dəyişdirdi. İsfahana kosmopolit şəhər statusu qazandırdı. Qəzvin və Təbrizdən çox sayda türk ailələrini buraya köçürdü. Köçürülən ailələrin çoxu alim, sənətkar və tacir idilər. Hətta Şah Abbas bu ailələr üçün İsfahanda Abbasabad adı ilə yeni məhəllə saldırdı. Abbasın köç siyasəti də müasir tarixşünaslıqda tənqid mövzudur. Xüsusilə, onun erməni və yəhudiləri İsfahan ətrafına köçməyə məcbur etməsi sərt tənqidlərə səbəb oldu. Amma Abbas bununla əhəmiyyətli bir məsələni diqqətdə saxladı. O dövrdə, xüsusilə də Şərqlə Qərb arasındakı ticarət əlaqələri yəhudi və erməni tacirlərinin nəzarətində olduğundan dövlət üçün gəlir mənbəyi hesab olunurdu. Osmanlı ilə Səfəvilər müharibələrin getdiyi bir vaxtda iki ölkə arasında ticarət münasibətləri yəhudi və erməni tacirlər aparırdılar ki, bu iki dövlətin də maraqlarına uyğun idi. Yavuz Sultan Səlim, qızılbaşlara qarşı apardığı siyasət zamanı qıpçaq türkcəsində danışan 20 min ermənini Krım və İrandan Anadoluya köç etdirərkən məhz dövlətin ticari maraqlarını diqqətə almışdı. Dövlət gəlirlərinin azaldığı bir vaxtda I Şah Abbasın belə siyasət aparması labüd idi. Bu məqsədlə Abbas İsfahan ətrafında Yeni Culfa adlı bir məhəllə saldıraraq buraya xristian tacir ailələrini yerləşdirdi, onlara öz inanclarını sərbəst yaşamaq haqqı tanıdı, hətta bir neçə il vergidən azad etdi. Bu yolla dövlətin ticarət gəlirlərini artırmağa nail oldu. Abbas, ölkədəki ümumi rifahın artması üçün tacirlərə geniş imtiyazlar verdi. Abbasın bu ağıllı siyasəti nəticəsində, o dövrdə Hindistan və Hind dənizində, hətta İran körfəzində ticarəti nəzarət altına almağa cəhd edən avropalı dəniz tacirlərinin maraqlarına zərbə endirdi.

Bunlarla yanaşı, I Şah Abbas dövlət dilinə və məzhəbi kimliyinə toxunmadı. Türk dili əvvəllər olduğu kimi, Səfəvi sarayının hakim dili olaraq qalırdı və üstəlik Şah Abbas xarici səfirlərlə türk dilində danışırdı.

I Şah Abbasın apardığı islahatlar Səfəvilər dövlətinin ömrünü uzatdı. Qızılbaş dövlətinin yaranmasında I Şah İsmayıl oynadığı rol,

Qızılbaş mərkəzi dövlət sisteminin yaradılmasında I Şah Abbas icra etdi. Şübhəsiz, I Şah Abbasın islahatları arasında mənfi nəticələr yaradan qərarlar da vardı. Misal üçün, tayfa başçılarının nüfuzunu azaldarkən, şiə üləmasınınin fəaliyyət sahəsini genişləndirdi. İkinci mənfi amil isə yaranmaqda olan “yeni dünya siyasəti”ndə ticarətin başlıca güc olmağa başlaması ilə bağlı idi. Səfəvilər daxilindəki xristian mənşəli ticari güc Avropa ilə münasibətlər yaradaraq sonrakı mərhələdə Türk coğrafiyasının parçalanmasında başlıca amilə çevrildi. Amma bütün bunlar üçün I Şah Abbası ittiham etmək olmaz. Şah Abbasın varisləri onun apardığı siyasəti düzgün davam etdirib zamanında yaranmış mənfi amilləri nəzarət altına ala bilmədi. I Şah Abbasın ən böyük səhvi də məhz bu oldu. Çünki o, özündən sonra dövlətin başına keçəcək şahzadələri saraya (hərəmxanaya) həbs edərək siyasi bacarıqdan məhrum etdi. I Şah Abbasın bu yolla tayfa başçıları əlində kuklaya çevrilən şahzadələrin qiyamlarının qarşısını almaq və daxili ixtilafları sonlandırmaq istəmişdi. Buna görə də osmanlılardakı “şahzadələri qəfəsə salmaq” siyasətini uygulamışdı.

Göründüyü kimi, Şah Abbas islahatlarında əsasən, Osmanlı dövlətini nümunə almışdı. Yeniçəri sistemi, şahzadələrin qəfəsdə (hərəmdə) saxlanması, yeni hərbi dəstələrin yaradılması, alimlərin təsir dairəsinin genişləndirilməsi və dini ideologiyanın güclənməsi Osmanlı dövlətinin başlıca xüsusiyyəti idi. Şah Abbas Səfəvi dövlətini qızılbaş ideologiyasına bağlı tayfalar ittifaqından imperiya mərhələsinə keçirmişdi. Yəni I Şah Abbas Qızılbaş dövlətini iranlılaşdırmamış, əksinə bütün siyasi, etnik, dini, ictimai, ticarət ünsürləri əhatə edərək geniş bir idari yelpazə yaradaraq imperiya siyasəti aparmışdır. Elə buna görə də I Şah Abbas dövründə İngiltərə, Fransa, İspaniya, Roma Papalığı, Moskva kimi formalaşan yeni siyasi güclər Qızılbaş dövləti ilə əlaqələr yaratmağa can atırdılar. Beləliklə, I Şah Abbas Səfəvilər tarixində “hikməti hökumət” (dövlət ağılı) adlanan dövlətçilik anlayışını formalaşdırmışdı.

Şah I Abbas dövrünün həm qızılbaşlar, həm də osmanlılar üçün ən mühüm hadisə şübhəsiz Anadolu, Qafqazın qərb, Salmas və Xoy bölgələrini əhatə edən cəlalil üsyanlarıdır. I Şah Abbas bu üsyanlardan öz məqsədləri üçün yaxşı istifadə etdi. Burada cəlalilər ilə qızılbaşların eyni dini-ideoloji inanclara sahib olması təsirli idi. Bu yolla Şah Abbas Osmanlıların Anadoludakı siyasi mövqelərinə güclü zərbə endirdi. Təbii ki, üsyanların təməlində Osmanlıların apardığı imperiya siyasəti,

qatı sünni ideologiyası, köçəri xalqları oturaq həyata keçməyə məcburi etməsi (*iskan*) və xüsusilə də Osmanlı məmurlarının özbaşınalığı yatırdı. Köçəri həyat tərzinə sahib və ənənəvi Türk inanc anlayışına sahib cəlalili üsyançılarına Osmanlı dövlətinin reaksiyası çox sərt və hətta mərhəmətsiz olmuşdu.

Cəlalilik üsyandan çox ictimai, dini-sosial hərəkət idi. 1550-ci illərdə formalaşmağa başlayan bu hərəkət, Osmanlı sultanı III Mehmet dövrünə qədər artaraq yayıldı, əyalət sisteminin pozulmasına, iqtisadi böhranın dərinləşməsinə, vergilərin artmasına, ordu və məmurların özbaşınalığına qarşı yönəldi. Digər tərəfdən, quldurluq, iqtisadi çətinliklər və dövlət məmurlarının (*əhl-i örf*) təzyiqləri nəticəsində xalq kütlələrinin öz torpaqlarını tərk etməsi (*çift-bozan rəaya*) cəlaliliyə şərait yaratdı. Əyalətlərə göndərilən yeniçərilərin və qapıqulu süvarilərinin şəhər və qəsəbələrdə xalqa əziyyət vermələri hökumətə qarşı nifrəti daha da artırdı. Bu müddət ərzində *timarlı sipahilər* arasında da nizam-intizam pozuldu.

XVI əsrin 90-cı illərində Şərqi Anadolunu əhatə edən cəlalili üsyanları XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı nəzarətindəki Azərbaycana və qonşu ölkələrə də yayıldı. İlk kütləvi çıxışlar 1591-ci ildə Təbrizdə başladı. Təbrizlilər üsyan edib Osmanlı qarnizonuna hücum etdilər. Üsyançılar şəhərdəki silah-sursatı ələ keçirdilər. Osmanlı qarnizon komandiri Cəfər Paşanın apardığı sərt tədbirlər nəticəsində üsyan çətinliklə yatırıldı. 1603-1670-ci illər arasında qızılbaş-osmanlı müharibələri əsnasında cəlalili üsyanları daha da şiddətləndi. I Şah Abbas itirdiyi torpaqların geri qaytarılmasında bu fürsətdən yaxşı istifadə etdi. Osmanlıların təqibinə məruz qalan cəlalili üsyançıları isə kütləvi olaraq yurdlarını tərk edib qızılbaşlara sığındılar. 1608-ci ildə Ərzurum ətrafında baş verən 20 minlik Osmanlı ordusuna qarşı döyüşdən sonra cəlalilər Qızılbaş ölkəsinə köç etdilər. 1610-cu ildə onların hir hissəsi geri qayıtsa da, yurdlarına dönənlər I Şah Abbasa sadıq qalıb, şah tərəfindən *ali-divanın* xüsusi mühafizəçiləri elan edildilər.

Cəlalili üsyanlarına başçılıq edənlərin adları xalq yaddaşına həkk olundu. Azərbaycan və Anadoluda haqqında dastanlar qoşulan Koroğlu, Dəli Həsən, Kosa Səfər, Tanrıtanımaz, Abaza Paşa və b. cəlalili üsyançıları idilər. Cəlalilərin əfsanəvi mərkəzi Çənlibelin (Çamlıbel) yeri mübahisəlidir. Bolu, Naxçıvan və Makuda bu adda məskənlər aşkar edilməsi bölgə xalqının cəlalilərə rəğbətindən

qaynaqlanırdı. Bu eyni zamanda cəlali üsyanının geniş coğrafiyaya yayıldığına işarədir. Ümumiyyətlə, bu hərəkət geniş xalq kütlələri arasında müsbət təsir oyandırdı.

Həmin vaxt Qızılbaş ölkəsində, xüsusilə də Şərqi Anadolu və Azərbaycanda bəzi dərviş və sufi üsyanları da meydana gəldi. Bunlardan Dəli Məlik adı ilə şöhrət qazanmış Məlik Pirinin üsyanı 1615-1616-cı illər arasında Şirvanda vüsət aldı. Qiyamçılar Ərəşə qədər gəlsələr də I Şah Abbasın göndərdiyi ordular qarşısında məğlub olub Dağıstana qaçdılar. Diqqəti çəkən bir başqa maraqlı fakt isə 1625-ci ildə Çuxur-Səd və Anadoludakı qeyri-müsəlmanlar arasında baş verən Mıxlı Baba üsyanı idi. Üsyan xristianlar arasında geniş rəğbət oyandırdı. Mıxlı Baba müsəlman ikən xristianlığı qəbul etmişdir. Bu da orta əsrlərdə bölgədə yaşayan xristianlar arasında çox sayda xristian-türk kütləsinin olduğunu deməyə əsas verir. Hadisələrə Qarabağ bəylərbəyi Davud Xanın da qarışdığını diqqətə alsaq, üsyanın məsihçi və ya mehdiçi (ilahi xilaskar) ideologiyalardan bəhrələndiyi ortaya çıxır. 1631-1632-ci illərdə Qarabağda Dərviş Rza başçılığında başqa bir üsyan da meydana gəldi. Bütün bunlar sosial ədalətin pozulduğu ölkədə “ilahi xilaskar” ideologiyasının nə qədər qüvvətli olduğundan xəbər verirdi. Nəzərə alsaq ki, *babailik* və qızılbaşlıq ideologiyaları da “ilahi ədalət” ideyası təməli üzərində yaranmışdı.

Şah I Abbas aldığı siyasi, hərbi, inzibati tədbirlər nəticəsində Qızılbaş dövlətini əvvəlki gücünə qovuşdurduqdan sonra üzünü əvvəlcə şeybanilərə, sonra da osmanlılara çevirdi. Çünki Səfəvilər 1590-cı il müqaviləsi ilə həm Xorasanda, həm də Azərbaycanda böyük torpaq itkisinə məruz qalmışdı. 29 iyul 1599-cu ildə I Şah Abbas Xorasana hərəkət etdi. Herat ətrafında meydana gələn döyüşdə Din Məhəmməd Xan əmrindəki Şeybani orduları ağır məğlubiyyətə uğradılar. Bu döyüş, Şeybani ərazisi hesab olunan Mavəraünnəhri qızılbaş təhlükəsi qarşısında qoydu. Belə ki, hərbi əməliyyatları davam etdirən I Abbas 1602-ci ildə Bəlxə səfər təşkil etdi. Bundan sonra Qızılbaş şahı diqqətini qərbə çevirdi. Həmin illərdə osmanlılar həm daxildə, həm də Avropada ciddi problemlər yaşayırdılar. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 14 sentyabr 1603-cü ildə osmanlıların nəzarətindəki Azərbaycana soxuldu. 28 sentyabrda Qızılbaş orduları Təbrizə yaxınlaşdılar. Qızılbaşların yaxınlaşdığını eşidən təbrizlilər osmanlılara qarşı üsyana qalxdılar. Qızılbaş-Osmanlı müharibəsinə səbəb də məhz Təbrizdəki hadisələrdən qaynaqlanırdı. Osmanlılar

Avstriya imperiyası ilə müharibə apardığı bir vaxtda sərhəd komandanlarından Qazi Bəy, Təbriz bəylərbəyi Zəncirqıran Əli Bəy ilə ədavətə başlayıb Şah Abbasdan kömək istədi. O, Qarniyarık qalasına sığınaraq osmanlılara üsyan etdi. Əli Paşa əmrindəki İrəvan və Naxçıvandakı Osmanlı hərbi dəstələri ilə üsyanı yatırmaq üçün hərəkət etmiş, Təbrizi müdafiəsiz qoymuşdu. Bunu fürsət bilən I Şah Abbas Təbrizə hücum etdi və şəhərdə meydana gələn üsyandan faydalanaraq şəhəri asanlıqla ələ keçirdi. 21 oktyabr 1603-cü ildə Təbrizdəki Osmanlı əsgərlərinin hamısı qılıncdan keçirildi. Beləliklə, Təbrizdə 18 illik Osmanlı hakimiyyətinə son qoyuldu. Hadisələrdən xəbərsiz şəkildə Təbrizə qayıdan Əli Paşaya başçılığında Osmanlı ordusu anidən qızılbaşların mühasirəsinə düşüb ağır məğlubiyyətə uğradı. Meydana gələn döyüşdə başda Əli Paşa olmaqla çox sayda Osmanlı əsgəri əsir düşdü. I Şah Abbas bu qələbədən sonra Naxçıvan və İrəvan istiqamətində hərəkət etdi.

Həmin vaxt Osmanlı sultanı III Mehmet vəfat etdi, taxta I Əhməd çıxdı. Bundan istifadə edən qızılbaş hökmdarı Culfa ilə Naxçıvanı demək olar ki, döyüşsüz ələ keçirdi. Mahmudi tayfasının başçısı olan Maku hakimi Mustafa Bəy də Naxçıvanı I Şah Abbasa müqavimətsiz təslim etdi. 16 noyabr 1603-cü ildə I Şah Abbas İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Qala Heydər Bəy tərəfindən düzəldilən toplarla atəşə tutuldu. Təxminən bir il davam edən mühasirədən sonra 8 iyul 1604-cü ildə İrəvan qalası qızılbaşların əlinə keçdi. Bu Çuxur-Səd torpaqlarının osmanlılardan təmizlənməsi demək idi. Vəziyyətin ağırlaşdığını görən osmanlılar Cağaloğlu Sinan Paşa əmrində bölgəyə ordu sövq etdilər. Osmanlı ordularının hədəfi Təbrizi ələ keçərmək idi. Amma Cağaloğlu bölgəyə hərəkət etsə də yolların təhlükəli olması yeniçərilərin narazılığına yol açdı və o, Vanda gözləmək məcburiyyətində qaldı. Eyni tarixdə I Şah Abbas Qarabağ uğrunda osmanlılara qarşı müharibə aparırdı. Qacar Ziyadxanoğlu tayfasından olan Hüseyn Xan Qacarı bölgəyə bəylərbəyi təyin edən I Şah Abbas, Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını xəbər alınca, babası I Təhmasibin ənənəvi “yandırılmış torpaqlar” siyasətini davam etdirərək bölgə əhalisini İsfahan, Mazandaran, Gilana köç etdirib onlara aid yurdlara od vurdurdu. Osmanlı ordusunun hərəkətini çətinləşdirən bu siyasət digər tərəfdən bölgəni səhraya çevirdi. Bu hadisə Səfəvi tarixində “böyük sürgün” adlanırdı. Köç nəticəsində Qarabağ bölgəsində məskunlaşan qacar tayfalarının böyük hissəsi Mazandaran və Astarabad vilayətlərinə

yerləşdirildilər. Köçün bir başqa səbəbi Culfadan keçən İpək yolunu Qızılbaş dövlətinin cənub istiqamətinə daşımaq idi. Beləliklə, Avropa və Asiya ipəyini Bəsrə körfəzinə aid limanlarından alaraq Afrika ətrafından gəmilərlə Avropaya daşıyacaq və Osmanlılar bu ticarətdən kənarlaşdırılacaqdı. Culfa xalqı İsfahana, Naxçıvan xalqı isə Qarabağın Dizaq bölgəsinə köç etdirildi.

Şah I Abbasın gücünü ciddiyyə alməyan Cağaloğlu Sinan Paşa və ondan ayrı hərəkət edən Ərzurum bəylərbəyi Kosa Səfər Paşa qızılbaş orduları tərəfindən ani hücumlarla məğlub edildilər. Alınan iki böyük məğlubiyət osmanlıların mənəvi gücünə böyük zərbə endirdi. Bundan sonra Osmanlı ordusunda etirazlar yüksəlməyə başladı.

Kosa Səfər Paşa və Cağaloğlu Sinan Paşanın ardı-arda məğlubiyəti qızılbaşların sürətlə hərəkətə keçib Gəncə, Şirvan və Şamaxını ələ keçirmələrinə səbəb oldu. I Şah Abbas tədbiri əldən buraxmayaraq osmanlıların sərhəd bölgəsinə yerləşdirdikləri kürd tayfalarını da ölkənin daxilinə köç etdirdi. Beləliklə, şah, osmanlıların əlindəki yerli qüvvələri də zərərsizləşdirdi. Cağaloğlu alınan məğlubiyətdən sonra təxminən 100 minlik qüvvə ilə Təbriz istiqamətində hərəkət etdi. Məqsədi şah ordusunu bir zərbə ilə ortadan qaldıraraq bölgədə Osmanlı hakimiyyətini təsis etmək idi. 7 noyabr 1605-ci ildə Ərdəbil ilə Sərab arasında Osmanlı ordularının yolunu kəsən qızılbaşlar Cağaloğlunu ağır məğlubiyətə uğratdılar. Döyüşün nəticəsi osmanlılar üçün son dərəcə ağır oldu. Belə ki, Diyarbəkirə qaçan Osmanlı ordularının komandanı Cağaloğlu burada özünə qəsd etdi. Qələbə ilə yanaşı qızılbaşlar böyük qənimət ələ keçirdilər. Qələbə I Şah Abbasın apardığı islahatların uğurlu nəticəsindən xəbər verirdi. Bu, I Şah Abbasa islahatlarında daha radikal və qətiyyətli addım atmaq cəsarətin verdi.

Məğlubiyət xəbərləri İstanbulda əks-səda yaradınca osmanlılar daha sərt tədbirlər görməyə qərar verdilər. Nasuh Paşa ilə Lala Mehmet Paşa arasında yaşanan uzun mübahisələrdən sonra Qızılbaş ölkəsinə göndəriləcək orduya sədrəzəmin özünün başçılıq etməsi qərarlaşdırıldı. Amma sədrəzəm Lala Mustafa Paşa səfərə çıxdığı vaxt Üsküdərdə qəflətən vəfat etdi. Bundan sonra ordunun başına Nasuh Paşa gətirildi.

Sərab qalibiyyətindən sonra qızılbaşlar Qarabağa hərəkət edib Gəncəni mühasirəyə aldılar. Amma Azərbaycanda yaranan böyük qıtlıq və aclıq ordunun hərəkətini çətinləşdirdi. Böyük çətinliklərdən sonra 5 iyun 1606-cı ildə qızılbaşlar Gəncəni ələ keçirdilər. 9 yanvar 1607-ci

ildə Şamaxı mühasirəyə alındı. Həmin vaxt Bakı və Dərbənd əhalisi osmanlılara qarşı üsyan etdi. Üsyançılar şəhərlərdəki Osmanlı əsgərlərini qılıncdan keçirdilər.

Mart 1607-ci ildə qızılbaşlar Dərbənddə Narın qalanı ələ keçirdilər. 27 iyun tarixində isə Zülfüqar Xan əmrindəki qızılbaş dəstələri uzun müddətli mühasirədən sonra Şamaxının qala bürclərindən birini zəbt etdilər. Bundan sonra Şirvan tamamilə qızılbaşların əlinə keçdi və I Şah Abbas, Zülfüqar Xanı Şirvan bəylərbəyi təyin etdi. Elə həmin vaxt Diyarbəkirə çatan Nasuh Paşanın hərəkətini Bağdadda meydana gələn Təvil Əhmədoğlu Mehmet üsyanı xeyli yubatdı. Tərəflər arasında meydana gələn döyüşdə Təvil, Nasuhun ordusunu bir neçə dəfə məğlub etməyə nail oldu. Nasuh Paşa qaçıb Diyarbəkirə sığındı. Dörd il davam edən Qızılbaş-Osmanlı müharibəsinin ilk dövrü bu hadisə ilə tamamlandı. I Şah Abbas, Amasiya sülhü əsasında İstanbul sarayına sülh təklif etdi. Sülh əslində osmanlılar içində yeganə çıxış yolu hesab olunurdu. Çünki Anadolunu əhatə edən cələri üsyanlarının qarşısını almaq məqsədilə sədrəzəm Quyucu Murad Paşa son çarə olaraq qətliama əl atmışdı. Nasuh Paşa isə Diyarbəkirə qaçaraq imkanları yaxşı qiymətləndirə bilməmişdi.

Qızılbaş-Osmanlı müharibələrinin ikinci dövrü 1611-1612-ci illər hesab edilir. Tərəflər arasında bir tərəfdən sülh danışıqları, digər tərəfdən də müharibə davam edirdi. Quyucu Murad Paşanın nəzarətində davam edən danışıqlar Amasiya sülhü əsas alınaraq 1611-ci ildə Sərab sülhü ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə, Qızılbaş-Osmanlı sərhədi Amasiya razılaşmasına görə təyin olunacaq, amma Səfəvilər hər il osmanlılara 200 yük ipək göndərəcəkdilər. Lakin 1611-ci ilin avqustunda sədrəzəm Quyucu Murad Paşanın qəflətən ölməsi müqavilənin imzalanmasını təxirə saldı. Beləliklə, müharibə yenidən başladı.

16 oktyabr 1613-cü ildə Şah Abbas Aran, Şirvan və Gürcüstan istiqamətində böyük bir səfər təşkil etdi. Osmanlılar bu hücumun qarşısını almaq üçün sədrəzəm Öküz Mehmet Paşa başçılığında bölgəyə yeni hərbi dəstələr göndərirdilər. Osmanlı dəstələri ancaq 1616-cı ilin baharında Qarsa çatdı. Öküz Mehmet Paşanın İrəvanı ələ keçirmək cəhdi uğursuz oldu. İrəvan hakimi Əmirgünə Xanın müqaviməti və xüsusilə qızılbaşların top atəşi osmanlıları çətin vəziyyətə saldı. Bundan sonra sülh danışıqları yenidən başladı. Amasiya

müqaviləsi şərtləri əsasında, amma bu dəfə 100 yük ipək müqabilində razılıq əldə edildi.

Öküz Mehmet Paşanın İstanbula əli boş qayıtması Osmanlı sarayında böyük səs-küyə səbəb oldu. Sədrəzəmlikdən uzaqlaşdırılıb yerinə Xəlil Paşa təyin edildi. Xəlil Paşa bağlanan müqaviləni tanımayaraq səfəvilərlə yenidən müharibəyə başladı. Xəlil Paşa Diyarbəkirə, Krım xanı Cani Bəy isə 40 minlik ordu ilə Şirvana soxuldu. Osmanlı-Tatar orduları sürətlə hərəkət edib Təbrizə qədər gəldilər və şəhəri ələ keçirdilər. Səfəvilərin müqəddəs məkanı Ərdəbildə təhlükə altında idi. I Şah Abbas təcili şəhəri boşaltdırdı. Amma Sərabın Sınk körptü ətrafında meydana gələn döyüşdə Osmanlı-Tatar orduları qızılbaşlar tərəfindən məğlub edildilər. Qələbədən sonra I Şah Abbas, sədrəzəm Xəlil Paşaya sülh təklif etdi. 26 sentyabr 1618-ci ildə Mərənddə Osmanlı-Qızılbaş sülh danışıqları yenidən başladı. Danışıqlar sonunda tərəflər Amasiya sülh müqaviləsinin şərtlərinə sadıq qalmaq, Qars və Axıskanın Osmanlıya verilməsi, Dağıstana hücum edilməməsi və illik 100 yük ipək müqabilində razılıq əldə etdilər. Müqavilə 29 sentyabr 1619-cu ildə Sultan II Osman tərəfindən də təsdiqləndi. Lakin Mərənd razılığı da uzun sürmədi. I Şah Abbas 1620-ci ildə sülh şərtlərini tapdalayaraq İraqı-Ərəb, Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Mosul, Kərkük və Axalsihini ələ keçirdi. Sülhün pozulmasında şiə alimlərinin şiələrə aid müqəddəs yerlərin osmanlıların əlində olmasının caiz olmadığı haqqında verdikləri fətvanın təsiri olduğu iddia edilir. Bu da Qızılbaş dövlətində şiə din adamlarının təsirinin yavaş-yavaş gücləndiyini deməyə əsas verir.

Osmanlı sultanı IV Murad (1623-1640) işğal edilən torpaqların geri qaytarılması üçün böyük çaba göstərdi. Kartli-Kaxetiyada meydana gələn hadisələr I Şah Abbasın geri addım atmasına səbəb oldu. Belə ki, qızılbaşlar ilə Georgi Saakadze arasında meydana gələn döyüşlərdə qızılbaşlar məğlub oldular. Bunun ardından da qızılbaşlar ilə osmanlılar arasında Bağdad uğrunda müharibələr başladı. 1624-1626-cı illər arasında davam edən döyüşlərdə hər hansı bir dəyişiklik əldə edilmədi. 19 yanvar 1629-cu ildə Qızılbaş dövlətinin ən böyük hökmdarı I Şah Abbas öldü. Onun ölümü müharibənin gedişatına da təsir göstərdi.

Səfi (1629-1642) və II Abbas (1642-1666). I Şah Abbasın ölümündən sonra yerinə nəvəsi Sam Mirzə keçdi. O, I Şah Səfi adını aldı və 1629-1642-ci illər arasında Qızılbaş dövlətinin hökmdarı oldu.

Onun xarakter olaraq zalım və sərt təbiətli olduğu qeyd edilir. Məşhur ingilis tarixçi L. Lockhart, Qızılbaş taxtında meydana gələn dəyişikliyi belə qiymətləndirib: “Yanvar 1629-cu ildə gözlərini əbədi yuman Şah Abbasın iki oğlu özündən əvvəl ölmüş, üçüncü oğlu isə kor olduğundan taxta yararsız idi. Beləliklə, seçki Səfi Mirzənin oğlu Sam Mirzə xeyrinə reallaşdı. 18 yaşlı şahzadə hərəmdən çıxarılarq taxta çıxarıldı. Bir müddət sonra o, atasının adını aldı. Şah Səfi (1629-1642) qısa zamanda məşhur dövlət idarəçisi babasının varisi olmadığını sübut etdi. Bir müddət sonra o, son Səfəvi hökmdarlarının mübtəlası olduqları bəlanın – hərəmxana mərkəzli həyat tərzinin qurbanı oldu. Şahın dövlət işlərinə marağının getdikcə azaldığı bir mühitdə idarə vəzirlərin əlində cəmləşdi”. Səfi son dərəcə zalım hökmdar idi. Amma bəzi mənbələr bunun tam əksini iddia edirlər. Səfi dövrünün ən əhəmiyyətli siyasi hadisəsi uzun müddətdir davam edən Osmanlı-Qızılbaş müharibəsinə son verməsi oldu.

I Şah Abbasın vəfatı və I Səfinin hakimiyyətə keçməsindən faydalanmaq istəyən osmanlılar hücumlarını artırdılar. Osmanlı orduları 1634-cü ildə İrəvana hücum etdi. 10 avqustda qala ələ keçirildi. 1 sentyabrda isə Təbriz döyüşsüz osmanlılara təslim oldu. 1637-1638-ci ildə döyüşlər İraqı-Ərəb bölgəsində cərəyan etdi. Osmanlı güclərinin İraq bölgəsində cəmləşməsindən istifadə edən qızılbaşlar Azərbaycanı yenidən ələ keçirdilər. Eyni zamanda Bağdad da osmanlıların nəzarəti altına keçdi. 25 dekabr 1638-ci ildə Bağdad osmanlılara təslim edildi.

Təqribən yarım əsr davam edən Osmanlı-Qızılbaş müharibəsi hər iki tərəfin böyük itkilər yaşamasına səbəb oldu. Məhz bu itkilər tərəfləri razılaşmağa məcbur etdi. Osmanlı-Qızılbaş müharibəsi Qəsri-Şirin sülhü ilə tamamlandı. Üç günlük danışıqlardan sonra 17 may 1639-cu ildə Qəsri-Şirində 1612-ci il Sərab müqaviləsinin şərtləri əsasında sülh imzalandı. Sülhə görə, İraqı-Ərəb osmanlılara, Cənub Qafqaz isə qızılbaşlara verildi. İraqın Zəncir qalasından şərqə doğru uzanan hissəsi də qızılbaşların əlinə keçdi. Bunun müqabilində qızılbaşlar Van, Qars və Axalsixiyə hücum etməyəcəklərinə dair söz verirdilər. Osmanlı-Qızılbaş tarixində yeni bir mərhələ təşkil edən bu sülh günümüze qədər Türkiyə-İran sərhədlərinin əsasını təşkil edir. Beləliklə, Qəsri-Şirin sülhü ilə iki böyük türk dövləti arasında normal münasibətlər yaradıldı. Şübhəsiz, dövrün iki böyük dünya nəhənginin fasiləsiz bir-birləri ilə müharibə aparması, osmanlıların Avropadakı

mövqeyinə ciddi təsir göstərmişdi. Bundan istifadə edən avropalılar Hind Okeanı və Ümman dənizi adalarında ticari və strateji mövqələrini gücləndirərək Hindistan üzərində nüfuzlarını artırdılar. Avropa müstəmləkəçilərinin Hindistan və Çinin təsir dairəsinə nüfuz etməsi türklərin tarixdəki mövqeyinin sarsılmasında ilk addım oldu. Osmanlı-Qızılbaş müharibələri və hər iki dövlətin apardığı düşmən siyasət şimalda Rusiya, qərbdə isə Avropa dövlətlərinin yüksəlişinə yol açdı.

Osmanlı ilə bağlanan 1639-cu il sülh müqaviləsinə əsasən qızılbaşlar I Abbas dövründə əldə etdikləri əraziləri qoruyub saxladılar. Bu sülhdən sonra Şah Səfi demək olar ki, bütün həyatını eyş-ışrətə sərf etdi. Elə bunun nəticəsində 1642-ci ildə qəflətən öldü. Taxta on yaşlı oğlu Şah II Abbas (1642-1666) çıxdı. II Abbas dövrü Səfəvilər üçün əmin-amanlıq dövrü hesab edilir. Bu dövrün ən əhəmiyyətli siyasi hadisəsi Hindistandakı türk əsilli Baburlu dövləti (1505-1858) ilə Qızılbaşlar arasında Qəndəhar uğrunda gedən döyüşlər oldu. Belə ki, Abbas, baburlular tərəfindən ələ keçirilən Qəndəharı yenidən Qızılbaş dövlətinin sərhədlərinə daxil etdi.

Şah I Abbas varislərinə güclü və mərkəzi dövlət miras buraxmışdı. I Şah Abbas dövlət idarəçiliyini dəyişərək Qızılbaş dövlətini ənənəvi Şərq modelinə uyğun mütləq monarxiya sistemə uyğun formalaşdırdı. Həm teokratiya, həm də monarxiya sisteminin problemsiz şəkildə çalışmasının yeganə düsturu “güclü şah” anlayışını yaratmaq idi. I Şah Abbas kimi güclü və iradəli bir hökmdar olduğu müddətdə meydana gələn problemlərin həlli mümkün idi. Ancaq taxta qətiyyətsiz hökmdarın keçdiyi zaman belə sistemlər ciddi böhranla üzləşirdi.

Şah I Abbas, dövlətin mərkəzləşmiş idarə formasının yaradılmasında divan sistemində islahatlar apardı. Qızılbaş divanı yeddi *ərkanı-divan* tərəfindən icra olunurdu. Divanın başında *baş vəzir* dayanırdı. Ondan sonra məclisi-nəvis, divanbəyi, qorçubaşı, qullarağası, tufəngçibaşı və eşikağası bəyi gəlirdi. Bütün qızılbaş ordularının baş komandanı olan sipehsalar hərbi məsələlərin müzakirəsi zamanı divana çağırılırdı.

Şah I Abbasdan sonra, xüsusilə də I Səfi və II Abbas dövrlərində Qızılbaş dövlətinin gücünü qərbli səyyahlar belə təsvir edirlər: “Səfəvi mərkəzi idarə sistemi formalaşdırılan nəzarət mexanizmi sayəsində yaxşı işləyirdi. İnsan həyatının, mülkiyyətinin və namusunun təhlükəsizliyi təmin edilirdi. İstehsal və ticarət inkişaf edirdi. Qeyri-

müsəlmanların hüquqları qoruma altında idi. Güclü xarici düşmənlərin qarşısına sədd çəkilmişdi. Osmanlı imperiyası kimi dövrün ən böyük hərbi qüdrətinin Orta Şərqdə qarşısını Qızılbaş dövləti kəsmişdi”.

Şahdan sonra dövlətin ikinci şəxsi baş vəzir sayılırdı. Bu vəzifəyə “dövlətin dirəyi” mənasına gələn *etimadü`d-dövlə* adı verilirdi. Amma Osmanlı imperiyasındakı sədrəzəmdən fərqli olaraq Qızılbaş dövlət sistemində baş vəzirlik mülkü vəzifə idi. Qızılbaş dövlət sistemində ordu ən böyük güc hesab olunurdu. Ordu dörd vəzifəli şəxs tərəfindən idarə olunurdu. Onlar *qorçubaşı, qullarağası, tüfəngçibaşı və topçubaşı* idi. I Abbasdan əvvəl Qızılbaş idarə sisteminin başında şah, ondan sonra vəkil, əmirülüməra, qorçubaşı, daha sonra divan başçısı və sədr gəlirdi. Şahdan sonra ikinci yüksək məqam vəzirlik idi.

Qızılbaş dövlətində qanunların icrasına divanbəyi nəzarət edirdi. Mülkü işlər üzrə gəlirlərə *mustovfi`l-məmalik*; şahın və sarayın xərclərinə *nazirü`l-buyutat*; xassə (xüsusi) torpaqların gəlirlərinə *mustovfi-xassa* baxırdı. Xarici ölkə səfirlərinin qarşılınması, yerləşdirilməsi *mehmandarbaşıya* həvalə olunmuşdu. Saray vəzifələri arasında sayılan şah və divan ordusunun atlarının baxımına *miraxurbaşı*, ov quşlarına *quşçubaşı*, mərasim və şənliklərin tərtibinə *süfrəcibaşı*, *halvaçibaşı* və *şərabçibaşı* nəzarət edirdilər. Sarayda münəccimlərə də xüsusi etibar göstərilirdi. Münəccimlərin başında *münəccimbaşılar* dayanırdı. Yem və qidadan məsul şəxs *ambarçibaşı* adlanırdı. Saray tərbiyəçisi isə *xacəyi-saray* idi. Əyalətlərin idarəsinə gəlincə yerli idarəçiliyin başında *vali, bəylərbəyi, xan və sultan* titullu şəxslər dayanırdı. Valilər əyalətin hərbi işləri ilə maraqlanırdılar. Bəylərbəylər idari və hüquqi işlərlə, xanlar əyalət tərkibindəki vilayətlərin, sultanlar isə bir neçə məhəllənin idarəsi ilə məşğul idi.

Şah I İsmayıldan I Abbasa qədər Qızılbaş dövlətində valilərin başında Xorasan və Azərbaycan valiləri dayanırdı. Amma I Şah Abbas dövründən etibarən ərəb mənşəli şiə alimlərin təsiri ilə Ərəbistan valiləri ilk sırada idilər. Ondan sonra Luristan və Gürcüstan valiləri gəlirdi.

Qızılbaş dövləti sadəcə Azərbaycan bəylərbəyi sistemi ilə idarə olunurdu. Azərbaycanda dörd bəylərbəyliyi vardı: Şirvan, Çuxur-Səd, Təbriz və Gəncə-Qarabağ. Daha sonra Qəndəhar bəylərbəyliyi yaradıldı.

Şah I Abbas ölkənin demoqrafik tərkibini də dəyişdirdi. Onun tətbiq etdiyi köçürmə və sürgün siyasəti nəticəsində türk tayfaları dövlətin ən strateji yerlərində məskunlaşdırıldılar. Dəvəçi, Şəki və

Şamaxıya türk əsilli Padar tayfaları yerləşdirildi. Onlara geniş imtiyazlar verildi. İranın şimal-qərb bölgələrinə isə şiə kürd tayfaları məskunlaşdırıldılar. Qarabağdakı qacarların böyük bir hissəsi Mazandaran və Astarabada, şahsevən tayfaları Muğanda, cavanşirlər və otuzkilər isə Qarabağ və Qaradağ bölgələrində məskunlaşdılar.

Şah I Abbas, I Səfi və II Abbas dövrlərində Qızılbaş torpaqları altı hissəyə ayrılırdı: divan; xassə adı verilən hökmdar və şahzadələrə məxsus ərazilər; soyurqal adlanan hərbi və mülkü bürokratiyanın əlindəki torpaqlar (iqta) və vəqf adlanan dini torpaqlar. Ərdəbil və Muğan (Salyan və Cavad) isə səfəvilərin vəqf torpağı hesab olunurdu. Bundan başqa əmlaki adlanan şəxsi təsərrüfatlar (dərəbəyi) və camaat torpaqları vardı.

Şah I Abbasa qədər tayfa başçıları yarımüstəqil idarəyə sahib idilər. Amma I Abbasla birlikdə köçərilərlə oturaqlar arasındakı bərabərlik təmin edildi. Onun apardığı siyasət nəticəsində dərəbəyi sinfinin dörd növü formalaşdı: hərbi, mülkü, dini və şəxsi. Tacirlər də üç kateqoriyaya ayrıldı: dövlətlərarası ticarətlə məşğul olan böyük tacirlər (yəhudi, erməni, türk bəbiri tacirləri); daxili ticarətlə məşğul olan ortabab tacirlər (şəhərli türklər, taciklər); şəhər və qəsəbələrarası ticarətlə məşğul olan kiçik tacirlər.

Tacirlər sinfindən aşağıda kəndlilər yer alırdı. Səlcuqlardan etibarən Pəhləvilərin 1927-ci ildə başladığı məskunlaşdırma siyasətinə qədər tayfalar hər zaman müstəqil idarəyə sahib olunublar. Qızılbaşlar dövlətində tayfalararası iyerarxiya ənənəvi oğuz tayfa sistemində uyğun planlaşmışdı. 2, 4, 6, 9, 12, 24-lük sistemdə tayfaların başlıca məqsədi ilk sırada yer almaq idisə, ustaclu, rumlu, zülqədər, şamlı, təkləli, əfşar və qacar tayfalarının məqsədi iyerarxiya sistemində üst pillələrdə yer almaqdan ibarət idi.

Quruluşundan süqutuna qədər qızılbaş ordusunda hakim güc türklər olublar. Qızılbaş dövlətində nüfuzuna və sayına görə tayfalar üç qrupa ayrılırdı:

Böyük qızılbaş tayfaları: *ustaclu, şamlı, rumlu, zülqədər* (dulqədirli), *təkləli, əfşar, qacar, şahsevən*;

Orta qızılbaş tayfaları: *qaramanlı, bəydili, baranlı və baharlı* (qara-qoyunlu), *arsaklı və ya varsak, bayandur, mosullu, pürnək, xorasanlı, çuxurlu və ya çakırlı, kəngərli, dünbülü, bayramlı, bayat və ya boyat*;

Kiçik qızılbaş tayfaları: *çavuşlu, əkrəmli, ördəkli, qaraçorlu, qarabağlı, talış, sariqamışlı, şeyxəvənd, qıpçaq, xələc, həmidli, xəzərə, adilşahi, çigil və ya çegin, qara isalı, bozoxlu, göbəkli, ayasyişli, turqutlu, özbək, türkman, satılı və ya sədlı, hacılı, bayburtlu, evoğlu, qaracadağlı, qaragözlü, çepni, ərəpgirli, xınslı, yaxa, cığatay, əbərli, padar, borçalı, surlu.*

Qızılbaş dövlətinin pul vahidi *dinar* idi. I Şah Abbas hakimiyyətə gəldikdən sonra dövriyyəyə *abbasi* adlı yeni pul vahidi çıxarıldı. Bu pul iki misqal ağırlığında 200 dinar qiymətində təmiz qızıldan və misdən kəsilirdi. Ondan da böyük pul vahidi *mahmudi* adlanırdı. Onun qiyməti 1000 dinar idi. Mahmudi sikkələr bazarda tapılırdı. Ondan daha qiymətli sikkə isə 10 min dinarlıq *lan* idi. Lanlar əyalətlərlə saray arasındakı dövriyyədə istifadə olunurdu. Başqa pul vahidlərindən biri də *şahu* idi. 50 dinar olan şahidən sonra 20 dinarlıq *bisti* və 5 dinarlıq *qazıbəyi* gəlirdi. İsgəndər Bəy Münşi *tümən* adlanan bir pul vahidindən də bəhs edir. Ehtimal ki, tümən mahmudinin başqa adı idi. Çünki tümən də “10 min” deməkdi. Qızılbaş dövlətinin əsas zərbxanaları Təbriz, İsfahan, Qəzvin, Rəşt, Həmədan, İrəvan, Tiflis, Naxçıvan, Ərdəbil və Gəncədə idi. II İsmayıl dövrü xaricində qızılbaş sikkələri üzərində “12 imam”, “La ilahə iləllah, Məhəmmədin rəsulullah, Əliyən vəliyullah”, “Allah, Məhəmməd və Əli” sözləri həkk olunub. Sikkənin digər tərəfində hökmdarın adı, bəzən də bir misra vurulurdu.

Şah Süleyman. II Abbas 33 yaşında vəfat etdi. Yerinə oğlu II Səfi taxta çıxdı və 1699-cu ildə təşkil olunan ikinci taxt mərasimində “Şah Süleyman” adını aldı. Taxta oturduğunda 18 yaşında idi. Bu yaş onu sərbəst qərarlar verəcək yaşda olduğunu göstərsə də, hərəmxanada böyüdüyündən zəif xarakterli idi. Hər nə qədər o, sələflərinin əksinə xeyirxah və mərhəmətli olsa da, vaxtının çoxunu içki məclislərində keçirirdi. Şərxoş olduğu zaman “ağlı başından oynayan” Süleyman ətrafdakıların və saraydakıların edamı haqqında əmrlər verir, ayıldığı zamanda verdiyi əmrlərdən peşman olurdu. Məhəmməd Muhsin onun haqqında belə yazırdı: “Bütün günü içməklə keçirdi. Qəribə davranışlar nümayiş etdirən Şah Süleyman bəzən dövlət əyanlarının hamısını edama məhkum edəcək qərarlar verirdi”. Amma bu iddialar mübahisəlidir. Misal üçün, Məhəmməd Muhsin, Şah Süleymanın yeddi il boyunca hərəmxananı bir dəfə də olsun tərk etmədiyini yazarkən, onu belə yaşamağa vadar edən saray məmurlarını isə “dövlətin dirəyi” adlandırır. Amma onun yazdıqlarında bəzi məqamlar diqqəti cəlb edir.

Belə ki, Süleyman zamanında dövlət idarəsini xacələr ələ keçirdilər. Uləmanın saray üzərində təsirinin artması və arzu etdikləri qərarları çıxarmaları mərkəzi hakimiyyətin gücünün sarsıldığından xəbər verirdi. Qızılbaş dövləti daxilində dinin və din adamlarının rolu sürətlə artarkən, onların nəzarətindəki vəqf mülklərinin sahəsi də genişlənirdi. Şah Süleyman dövründə Qızılbaş ölkəsində səfirlik etmiş fransız missionerlərindən Pyer Sanson, xacələrin şah və saray üzərindəki gücündən geniş bəhs edir.

Amma bu iddiaların hamısı doğru deyildi. Misal üçün avropalı missioner karmelitlərə aid qeydlərdə “Şah Süleyman üçün dünyada qadın və içkidən əhəmiyyətli başqa bir şey olmadığı” yazılır. Belə iddialara səbəb Şah Süleymanın osmanlılarla sülhü pozmaması və bu məqsədlə onun hüzuruna çıxan avropalı elçiləri alçaldaraq sarayından qovmasının təsiri böyük idi. Avropalı elçilər və missionerlərin ən böyük məqsədi yeni Osmanlı-Qızılbaş müharibələri təşkil edirdi. Çünki həmin illərdə Osmanlılar Vyananı mühasirəyə alıb Avropa üçün böyük təhlükə törətmişdilər. Məsələn araşdıran ingilis tarixçi Lockharta görə, şahın osmanlılarla sülh müqaviləsini qorumaq cəhdi “onun uzaqgörən və ağıllı olduğuna” işarədir. Buna görə də avropalı səfirlər və missionerlər şaha təsir etmək üçün saray xacələrinə rüşvət verir və öz məqsədlərinə uyğun imtiyazlar əldə edirlər. Bu yolla hollandiyalılar Bəsrə körfəzində Gişm adasını işğal edərkən, dövlət bu hadisəyə heç bir reaksiya verməmişdi.

Mənbələrin qeyd etdikləri faktlar arasında əsas fakt Şah Süleyman dövründə saray daxilində hərəm mərkəzli intriqaqların güclənməsi və məmur aparatının pozulması idi. Belə ki, Qızılbaş tayfaları üsyan etdikləri zaman dövlətin nəzarətində hadisələrə müdaxilə edəcək sistemli ordu qalmamışdı. Bu vəziyyət Şah Süleymanın öz vəliəhdini seçməsində əyani surətdə özünü biruzə vermişdi. Hərəmxanada yaşanan intriqa bütün siyasi məsələlərdə olduğu kimi, Süleymanın vəliəhd seçməsinə də təsirli oldu. Çünki o, öz varisini təyin etməkdə aciz olub, ölüm ayağında ətrafında toplanmış məmurlardan fikir alırdı. Məmurular isə sülh tərəfdarı 26 yaşlı Hüseyn Mirzə ilə müharibə tərəfdarı 23 yaşlı Abbas Mirzə arasında iki qrupa ayrılmışdılar. Süleymanın ölüm xəbərini Məryəm Bəyim saraya xəbər vermiş və öz nüfuzundan istifadə edərək yeni şahı Hüseyni xacələrə qəbul etdirmişdi. Hüseyn bibisinin göz bəbəyi idi.

Şah Hüseyn. Şah Süleymanın 7 oğlu vardı. Lakin seçki iki böyük oğlu arasında aparılırdı. Hər iki namizəd də hərəm mühitində böyümüş, dövlətin gələcəyi üçün lazımı təcrübədən, təhsil və bacarıqdan məhrum idilər. Hüseyn mərhəmətli, xeyirxah, dindar və kövrək xarakterli olduğuna görə “Molla” ləqəbini almışdı. Qürurlu və tək başına qərarlar verməyi sevən Abbas Mirzə isə uğursuzluğa düçar oldu. Beləliklə, 6 avqust 1694-cü ildə Zəyəndur çayının cənub sahilində Səadətabad sarayı ətrafındakı Çəhəl Sütun tərzində inşa olunan Aynaxanada yeni sultanın cülus mərasimi keçirildi. İtalyan səyyah Cevanni Kamelli Kərəri ömrünün çoxunu hərəmdə keçirən yeni şah haqqında yazırdı: “taxta çıxarkən necə ata minəcəyi sarayın bağçasında öyrədilirdi”. Bu da, ömrünü at üstündə əlində qılınc döyüş meydanlarında keçirən Şah İsmayılın nəvələrinin at minməkdə aciz olduqlarını göstərir. Daha maraqlısı isə taxta çıxdığında “molla” kimi tanınan Hüseyn qısa zamanda xacələri tərəfindən “içki mübtəlasına” çevrildi. Xacələr onu içkiyə aludə edib, günlərini sərxoş halda əyləncələrdə və cariyələr arasında keçirməyi tövsiyə edirdilər. Onların niyyəti şahı dövlət işlərindən uzaq tutmaq idi.

Şah Hüseynə qədər Qızılbaş dövləti qızılbaş-sufi ənənəsinə söykənirdi. Bütün Qızılbaş hökmdarları taxta çıxarkən tacı, hakimiyyət qılıncını və kəmərinə sufi-dərvişlərin əlindən qəbul etdilər. Şahların şəxsi mühafizəçiləri sufi olurdu. Hətta Şah Hüseyn taxta çıxdığında onun 200 nəfərlik şəxsi mühafizəçiləri sufilərdən ibarət idi. Amma Şah Süleyman dövründə sarayda mollaların artan nüfuzu öz təsirini biruzə verməyə başladı və üləma tacqoyma şərəfini öz əlinə keçirdi. Bu da dövlətin dünyəvi baxışında dəyişikliklər yaratdı. Qızılbaş-sufi təməllərə əsaslanan dövlət ideologiyasının yerini məzhəb dəyərləri almağa başladı.

Hüseyn hələ hərəmxanada ikən şeyxülislam Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin təsiri altında idi. Əl-Məclisi dövrünün ən böyük şiə alimi idi və sufiləri özünə rəqib görürdü. Şah Hüseyn nüfuzundan istifadə edərək Əl-Məclisiyə xatir sufiləri paytaxt İsfahandan qovdurdu. Mərasimdən sonra şah şeyxülislama istədiyini soruşduqunda Məclisi ona “içkinin, güləşin və göyərçin uçurtmağın qadağan olunmasını” xahiş etdi. Şah onun xahişini qəbul edib həyata keçirməyi buyurdu. İçkinin qadağan olunması qızılbaşlar arasında böyük narazılıq yaratdı. İlk reaksiya hərəmdən gəldi. Çünki Hüseyni taxta çıxaran Məryəm Bəyimmin özü içki düşkünü idi. Buna görə də, qadağanın Məryəm

Bəyimə aid edilməməsi qərarlaşdırıldı. Belə ki, xacələr Məryəm Bəyimin ölüm yatağında olduğunu şaha çatdırdılar. Çox sevdiyi bibisinin vəziyyətinə kədərlənən Şah Hüseyn saray həkimlərinə xəstəliyə çarə tapmalarını tapşırırdı. Həkimlər ona bibisinin sağalması üçün içki içməsinin vacibliyini başa saldılar.

Beləliklə, şah bibisini içki qadağasından azad etdi. Şahın qadağaları arasında cəmiyyət tərəfindən sevinclə qarşılanan gürəş də vardı. Çünki güləşlər çox vəhşi üsullarla icra olunur, yarışlar güləşçilərin şikəst olmasına və hətta ölməsinə yol açır. Bu qadağa böyük mübahisələrə səbəb oldu, hətta sarayda xacələr ilə din adamları bir-birləri ilə sərt mübahisəyə tutuşdular.

Şah Hüseyn siyasi məsələlərlə demək olar ki, heç maraqlanmırdı. Hamilton, özbəklərin Xorasana hücum xəbərini İsfahana çatdırdıqlarında Hüseynin vəziyyətini belə təsvir edir: “Şah, əlində ipdən düzəldilmiş lələklə pişiyini oynadırdı. Bu vaxt elçi əlində məktubla şah çadırının girişində dayanaraq vəzirə yaxınlaşıb hökmdarın əmr və qərarlarını çox tez öyrənmək istəyirdi. Amma şah pişiyi ilə oynamaq istədiyini bildirərək məsələ ilə vəzir və nazirlərin maraqlanmasını əmr etdi”.

1706-cı ildə şahın İsfahandakı iqamətgahı Çəhil Sütunda yanğın baş verdi və alovlar saray sütunlarına qədər yüksəldi. Yanğını söndürmək istəyənlərə müdaxilə edən şah onlara qarşı çıxdı. Şah onlara “Allah bu sarayın yanmağını istəyirsə, mən onu söndürməyə çalışmayacağam” dedi. Şah Hüseyn ölkəsini bürüyən “yanğın”ı da söndürmək niyyətində və iqtidarında deyildi.

Bütün qızılbaş hökmdarları kimi Şah Hüseyn türk dilində həm danışır, həm də əmr verirdi. Mənbələr şahın məclis və yığıncaqlarda tərəfləri dinləyərkən “yahşudur” şəklində reaksiya verdiyini, elçilərlə necə rəftar edilməsini gərəkdiyini ona bildirdiklərində “beləmi danışmaq lazım olar” dediyini yazırlar. Şah sarayın bağçasında səhvən ördəklərdən birini oxla yaraladığında “qanlı oldum, qanlı oldum” qışqıraraq ağlamışdı. Şahın öz istək və hislərini ana dilində ifadə etməsi onun türk dilindən başqa dildə danışmadığını göstərir.

Şah Hüseynin hakimiyyətinin son illərində idarəçilik tamamilə zəiflədi. Xacələr şahı “qadın və içki düşkünü” çevirmişdilər. Vəziyyət o həddə gəlib çatdı ki, xacələr şaha yeni qadın tapmaq üçün Culfa məhəlləsində gəzib bəyəndikləri xristian qızları saraya cəlb edirdilər. Təbii bütün bunlar ölkəni fəlakətə aparırdı. Taxta çıxdığında

xalq tərəfindən sevinclə qarşılanan Şah Hüseynə qarşı 1709-cu ildən etibarən qiyamlar başladı. 1709-cu ildə Şirvanda Lütfəli Xan, Təbriz əhalisi, 1715-ci ildə kürd tayfaları, 1717-ci ildə Muğanda şahsevənlər, 1720-ci ildə lurlar, 1721-ci ildə beluçlar, 1722-ci ildə VI Vaxtanq qiyam qaldırdılar. Amma bu qiyamlardan heç biri qızılbaşların ölkəsini xarabaya çevirən və dövlətin süqutuna səbəb olan əfqanların üsyanı qədər təsirli olmadı.

Şah Hüseynin hakimiyyətinin ilk illərində xəzinə boşalmışdı. Rüşvət və firıldaqçılıq əyalətdən gələn vergilərin azalmasına səbəb oldu. Sarayın xərclərini qarşılamaq və şahın arzu və istəklərini həyata keçirmək üçün məmurlar paytaxt əhalisini, xüsusilə də tacir və sənətkarları soyurdular. Şahın əhəmiyyətsiz səfərləri isə müsrüflüyə səbəb olurdu. 1706-cı ildə Şah Hüseyn 60 min nəfərlik heyətlə müqəddəs şəhərləri, yeddinci imamın qızı Fatimənin məzarının olduğu Qumu və səkkizinci imam Rzanın qəbrinin yerləşdiyi Məşhədi ziyarətə çıxdı və ziyarəti bir il davam etdi. Ziyarət xərcləri paytaxt əhalisindən alınan yeni vergilərlə qarşılandı. Bunun nəticəsində 1707-ci ildə İsfahanda aclıq yarandı.

XVIII əsrin əvvəllərində Qızılbaş dövləti səriştəsiz hökmdarlar əlində dərin böhran keçirdi. Şah Hüseyn dövründə saray xərcləri hədsiz dərəcədə artmış, bunun müqabilində xəzinə gəlirləri azalmış, dövlətin hərbi gücü zəifləmiş, daxili ziddiyyətlər kəskinləşmiş və əyalət hakimləri müstəqil xanlara çevrilmişdilər. Hələ I Şah Abbas dövründə qızılbaş tayfalarının təsirini azaltmaq məqsədilə osmanlılardakı kimi devşirmə (İslamı qəbul etmiş qeyri-türklərdən yaradılmış ordu) hərbi birliklər yaradılmışdı. Bu devşirmə dəstələri qeyri-müsəlmanlardan xüsusilə də gürcü və çərkəzlərdən meydana gəlirdi. Amma mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və son dövr Səfəvi hökmdarlarının xacələrin təsirində qalması gürcü və çərkəz əmirlərinin intizamsız hərəkət etməsinə yol açdı. Şah Hüseyn dövründə gürcü əsilli XI Georjinin səlahiyyətləri o qədər genişdir ki, o özünü “hökmdar” kimi aparırdı. Əfqan qiyamının başlıca səbəbi də əmirlərin özbaşınalığı idi. Mənbələrdə “gürcü dəstələrinin qızılbaşlara qarşı amansız və mərhəmətsiz rəftarından bəhs edilir. Devşirmə əmirlərin özbaşınalığı qarşısında səfəvi hökmdarları aciz idilər. 1703-cü ildə İsfahanda olan hollandiyalı səyyah Kornelius da Bruyna görə, “bu şah (Şah Hüseyn) qadınlara çox düşkündür. Birbaşa onu maraqlandıran hadisələrə müdaxilə etməkdə, dövlətin yaşaması üçün səy göstərməməkdə və

hamıya pis nümunə təşkil etməkdədir. Nəticədə imperiya daxilində idarəetmənin ədalətsiz quruluşu çevrilməsinə, cinayətkarlığın kütləvi hal almasına səbəb oldu. Şah, dövlətin hər cəhətdən iflasına səbəb olaraq təbəəsinin nifrətini qazanmışdı. Xalq, şahı adından başqa heç bir əhəmiyyətinin olmadığını yaxşı başa düşürdü”.

Qızılbaş dövlətinə son qoyan fəlakətlər zəncirinin ilk halqasını tarixçi Şeyx Əli Həzin belə təsvir edir: “Səriştəsiz şah (Hüseyn) və şahzadələr, eyni zamanda ordu əyləncədən başqa heç nə ilə maraqlanmırlar. Təxminən yüz il ərzində (əsgər) öz qılıncını qınından belə çıxarmamışdı”. Həmin dövrün hadisələrinin şahidi olmuş Həzinin sözlərini təsdiq edən J. Hanvay belə yazır: “İran heç bir zaman bu əsrin (XVIII əsrin) əvvəllərinə qədər belə rifah görməmişdir. Qonşuları ilə əldə etdiyi razılaşmalar onu düşmən hücumlarından sığortalamışdı. Bunun nəticəsi olaraq xalq uzun sülh şəraitinin gözlənilən sonluğu kimi mənəviyyatını itirmiş və lüksə tamah salmışdı. (Qızılbaşlar) öz təbəələri tərəfindən hər hansı bir təhdid gözləmədilər. Əvvəlki dövrlərində çox sayda üsyanlarla üzləşən dövlət möhkəm təməl üzərinə oturdulmuşdu. Amma bu həyat tərzinə qarşı çıxan fikirlərin formalaşması dünyanı heyrətə saldı. Fəlakətlərin qəhrəmanları (səfəvilərin) hakimiyyətləri altına aldıkları bu xalq əfqanlar idi”. Eyni illərdə Qızılbaş ölkəsinə kəşfiyyət xarakterli səyahət təşkil edən rus elçisi A. Volinskiyə görə, şah o qədər bacarıqsız idi ki, dönə-dönə xahiş etdiyi halda əyalət hakimlərindən hərbi dəstək ala bilmirdi. 300 minlik Qızılbaş ordusunun Qəzvində aparılan siyahıyaalmada, sadəcə 1100-ü hazır vəziyyətdə idi.

Ordunun maaşı uzun illərdə verilmirdi. Alınan vergilər isə əyalət əmirləri tərəfindən yığılır paytaxta göndərilmirdi. Həmin vaxt Dağıstanda məskunlaşan qaytak və qumık tayfaları tez-tez Şirvana hücumlar təşkil edirdi. Bu tayfalar qaytak - qaraqaytak və qumık-qazıqumık şəklində iki hissəyə ayrılırdı. Ayrılmanın səbəbi din idi. Qaytakların *usmilik* adı verilən idarəetmə sistemi vardı. Qumık usmisi Əhməd Xan idi. Qumıkların müsəlman olanlarına qazıqumık deyilirdi. Onların idarəetmə sistemi isə *qazılıq* idi. Qazıqumıkların başında Çolaq Surxay dayanırdı. Onlarla birlikdə hərəkət edən Şirvanın sünni cəmaatının lideri isə Hacı Davud idi. Hər üç lider Osmanlının təşviqi ilə şiələərə qarşı kəskin mübarizə aparırdılar. Ləzgilər isə Şamaxıdakı 300 rus tacirin öldürülməsinə və onlara aid 4 milyon manatlıq sərvətin

oğurlanmasına səbəb olduqlarından I Pyotrın Xəzər ətrafı ölkələri işğal etməsinə bəhanə yaratmışdılar.

Meydana gələn üsyanların ən təhlükəlisi Qızayi və Abdal tayfalarının üsyanı oldu. Qızayilərin mənşəyi mübahisəlidir. Bəzi tarixçilər onları əfqanlaşmış türk tayfa hesab edirlər. Ehtimal ki, onlar Əfqanıstan və Şimalı Hindistandakı xələc türklərinin törəmələri idi. Qızayilər özləri üçün yaratdıqları saxta şəcərədə Həzrət Nuhdan və əfsanəvi Sasani hökmdarı Zöxakdan gəldiklərini iddia edirlər. Qızayi adı “qıl-oğru” və “zay- oğlu”, yəni “oğrunun oğlu” mənasına gəlir. Belə adlanmalarına səbəb qızayilərin ulu babalarının kəbinsiz dünyaya gəlməsi olub. Amma bu açıqlama qızayilərə bəslədikləri nifrət səbəbindən Səfəvi müəllifləri tərəfindən ortaya atılıb. Başqa bir əfqan tayfası isə Abdallar idi. I Şah Abbas qızayilərin təhlükəli olduğunu bildiyi üçün onlara qarşı Abdalları dəstəkləmişdi. Amma artan Qızayi təzyiqi qarşısında Qızılbaş hökumətindən hərbi dəstək ala bilməyən Abdallar Qəndəharı tərk edib, Herata çəkildilər. Bundan istifadə edən qızayilər Qəndəhar və Zəmindəvarı ələ keçirdilər. Abdallar sərbənilərdən törədiklərini iddia edirlər. Bu tayfanın yaranması sərbənilərdən Abdal ibn Tarın ibn Şərhbun ibn Sarvan ibn Qeys adlı çiştiiyə təriqətinə bağlı bir dərviş hesab olunur.

Qızılbaşların süqutunda bir başqa səbəb isə xristian missionerlərin Orta Şərqdəki fəaliyyətləri idi. Onlar mərkəzi hakimiyyəti zəiflətmək və Səfəvi dövlətini xristianların təsiri altına almaq məqsədi ilə bir casusluq şəbəkəsi yaratmışdılar. Bu qrupların başında mərkəzi Qərbi Avropada yerləşən karmelit və yezuit cərəyanları dayanırdı. Onlar Qızılbaş ölkəsində böyük sərvətə və ticari imkanlara sahib idilər. Avropalı missioner casuslar tayfalar arasında milli düşmənçilik hisləri yaradır, müsəlman olmayan xalqlar arasında təbliğat aparırdılar. Bu təbliğat nəticəsində Kirmandakı Zərdüşt inancılı qrupu əfqanlarla ittifaqda birləşərək bölgədəki müsəlmanları qətlə yetirdilər.

Qızılbaş dövlətinin süqutunu sürətləndirən bir başqa xarici faktor isə Avropa ticarət şirkətlərinin fəaliyyətləridir. Qərb mənbələri yaranan situasiyadan avropalı şirkətlərin də böyük zərər gördüyünü iddia etsələr də, bu açıqlamalar inandırıcı deyil. Diplomatik oyunlarla Hollandiya, Fransa, İngiltərə və Portuqaliyaya məxsus ticarət şirkətləri bölgədə müstəmləkə siyasətinin təməllərini atırdılar.

1718-ci ildə əfqanlar üsyan etdilər. Üsyançılar dörd il boyunca heç bir maneə ilə qarşılaşmadan Əfqanıstanı tamamilə ələ keçirib Kirmana

doğru hücumlara başladı. 1722-ci ildə Kirmanı yağmalayıb Yezd bölgəsinə hərəkət etdilər. Əfqan tayfalarının başında Mahmud dayanırdı. Şah Hüseyin üsyana müdaxilə vəzifəsini əfqanlarla gizli ittifaq yaradan Ərəbistan valisi Seyid Abdullaha tapşırırdı. Mahmud Yezdi dağıdıb İsfahan istiqamətində irəliləyərkən yolu üstündəki Məhəmmədabad kəndində ona qarşı göndərilən 42 minlik ordunun gəldiyini eşitdi. 24 topa sahib şah ordusu say etibarını əfqanlardan üstün idi.

Tərəflər Gülnabadda üz-üzə gəldilər. Qızılbaş ordusunun başında dayanan Ərəbistan valisinin xəyanəti şah ordusunun ağır məğlubiyyətinə səbəb oldu. Məğlubiyyət xəbəri çox gözlənilməz olduğundan İsfahandakı xarici ölkə səfirlərini və nümayəndələrini belə heyrtləndirdi. Əslində nəticənin belə olacağı qabaqcadan məlum idi. Döyüşün vaxtını təyin etmək üçün saray xacələri günlər, hətta həftələrlə fala baxıb uğurlu tarixin nə vaxt olacağını öyrənməyə çalışdılar. Şahın münəccimləri döyüş üçün ən uğurlu günün 8 mart olduğunu söylədi. Beləliklə, ordunun döyüş üçün 8 mart tarixi seçildi. Qələbədən sonra əfqanlar 11 mart 1722-ci ildə paytaxta hərəkət etdilər. İsfahanın mühasirəsi altı ay davam etdi. Bu müddət ərzində şah öz ağılsızlığı ucbatından heç bir əyalətdən hərbi dəstək ala bilmədi. Məhəmməd Muhsinin yazdıqlarına görə, mühasirə zamanı əfqanlar 20 min insan öldürdülər. 80 min insan isə aclıqdan, xəstəlikdən və epidemiyadan tələf oldu.

Mühasirə zamanı İsfahanda yaşanan faciəni təsvir edən mənbələr paytaxda insanlıq dramının yaşandığını deməyə əsas verir. Mənbələrdən biri hadisələri belə işıqlandırır: “Mühasirə zamanı şəhərdə aclıq tüğyan etməyə başladı. Dükanlarda dana, inək, qoyun və quzu ətinin yerini əvvəl at və eşşək, daha sonra da it və pişik əti aldı. Onlar qurtarıncə əhali köhnə ayaqqabıları, çürümüş dəri, ağac qabıqlarını yeməyə başladı. Hər şey tükəncə insan əti yeməyə başladılar”. Başqa bir mənbə isə hadisələri belə təsvir edir: “Aclıq qılinc kimi kəsirdi”. Digər bir mənbədə isə deyilir: “Aclıqdan bıçaq sümüyə dirənmişdi. Yeni ölmüş, bədəni hələ soyumamış meyid 2-3 nəfər tərəfindən parçalanıb yeyilirdi. Hətta azyaşlı oğlan və qızları aldadaraq evlərə aparır, öldürüb onların əti ilə qarınlarını doyururdular”. Başqa bir mənbə isə belə yazır: “Aclıq üzündən şəhərdə heyvan qalmadı. İnsanlar şahın axurundakı atları belə kəsib yedilər. Şah Hüseyin axırıncı üç dövəsini də kəsdirib camaata payladı”.

İsfahanın Yeni Culfa və Curabad məhəllələrində məskunlaşan erməni, yəhudi və bərbərilər əfqanların tərəfinə keçdilər. Amma əfqanlar şəhəri ələ keçirdikdən sonra onları da qətlə yetirib mallarını yağmaladılar. Sərvətini gizlədən erməni, yəhudi və bərbərilərin başı vuruldu.

Nəhayət, şah özü şəxsən Mahmudun çadırına gedib təslim oldu. Mahmudun çadırına gələn Səfəvi şahının minməyə at tapa bilmədiyi qeyd edilir. Əfqan hökmdarı Mahmud öz atını Sultan Hüseynə göndərüb şahın gəlməsini təmin etdi. Görüş zamanı Mahmudun çadırında olan fransız elçi hadisələri belə təsvir edir: “Şah Sultan Hüseyn, Mahmudun çadırına gəldiyində xidmətçilər əfqan hökmdarının yatdığını söyləyərək şahı qapıda gözlətdilər. Bir müddət sonra çadırın girişində gözlədilən şah içəri alındı. Mahmud qırmızı rəngli yastığa söykənmiş, Şah Hüseynə isə onun tam qarşısında aşağıda yer göstərilmişdi. Şah Mahmuda xitab edib: “Oğlum, Böyük Allah mənim hakimiyyətimi artıq istəmədiyindən və səni taxta və taca layiq gördüyündən mən bütün qəlbimlə öz dövlətimi sənə mükafat olaraq verməyə və sənin də onu rifah içində idarə etməni istəyirəm”. Sonra şahlıq tacını öz başından çıxarıb Əmənullah vasitəsilə Mahmuda verdi. Amma, Mahmudun ona əhəmiyyət vermədiyini görən şah, dövlət tacını Əmənullahdan alıb, öz əlləri ilə Mahmudun başına qoydu”.

Bu hadisə Qızılbaş dövlətinin sona çatdığı mənasına gəlirdi. 14 yaşlı uşaq (Şah İsmayıl) tərəfindən yaradılan Səfəvi imperiyasının hakimiyyətlik tacı, 23 yaşlı bir cavan (Sultan Hüseyn) tərəfindən başqasına təslim edildi. Şah İsmayıl taxta çıxanda 12 İmamın adına xütbə oxutmuşdu. Mahmud taxta çıxdığında xütbəni dörd xəlifə adına oxutdurdu. İsmayıl Günəşi təsvir edən tac geymişdi, Mahmudun tacı Ayı təsvir edirdi. İsmayılın hakimiyyət simvolu aslan, Mahmudun hakimiyyət simvolu isə fil idi. İsmayıl imperiya yaratmaq xəyalı ilə nəhəng düşmənlərinə qarşı 7 minlik ordu ilə yola çıxmışdı. Mahmudun Səfəvi dövlətini ələ keçirmək üçün cəmi 8 min əsgəri vardı. Qızılbaş dövlətini bir cahangir yaratdı, bir molla (Şah Hüseyn) sona çatdırdı. İsmayıl özünü “Allahın elçisi” (*zillullah*) elan etdi, Mahmud isə özünü “Allahın qulu” adlandırdı. İsmayılın ətrafında onun üçün hər şeyini fəda etməyə hazır insanlar toplanmışdı, Şah Hüseyni isə yaltaqlar, xəccələr və hərəm ağaları əhatə edirdi. P.Sykesə görə, “bədbəxtlik, faciə, şahın qorxaqlığı, sarayın qadın xisləti, əmirələr və əsgərlərin ölümü - bütün bunlarla birlikdə milli hissini yox olması; ehtimal ki, heç

bir ölkə Səfəvilərn bu böhran dövründə olduğu qədər kimliksiz hala salınmayıb”.

Səfəvi şeyxləri və hökmdarları:

Şeyx Səfiəddin İshaq	1252 – 1334
Şeyx Sədrəddin	1334 – 1393
Xacə Əli	1393 – 1429
Şeyx İbrahim	1429 – 1447
Şeyx Cüneyd	1447 – 1460
Şeyx Heydər	1460 – 1488
Sultan Əli	1488 – 1493
I İsmayıl	1493 – 1524
I Təhmasib	1524 – 1576
II İsmayıl	1576 – 1578
Məhəmməd Xudabənd	1578 – 1587
I Abbas	1587 – 1629
Səfi	1629 – 1642
II Abbas	1642 – 1666
I Süleyman	1666 – 1694
Şah Hüseyn	1694 – 1722
II Təhmasib	1722 – 1732
III Abbas	1732 – 1736
Adilşah	1736 – 1747
II Süleyman	1747 – 1749
Şahruh Mirzə	1749 – 1750
III İsmayıl	1750 – 1751

ƏFŞARLAR 1736-1751

Mənbələrdəki adı: Nadir dövləti, Nadirşah dövləti, Əfşar dövləti, Turan padişahlığı

Paytaxtı: Məşhəd, İsfahan

Ərazisi: Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstanın bir hissəsi, Fars, İraqi-Əcəm, İraqi-Ərəb, Kirman, Xuzistan, Sistan, Xorasan, Qərbi Türkistan, Şimali Hindistan

Sərhədləri: şərqdə Qanq çayı, qərbdə Dəclə-Fərat çayları, şimalda Dərbənd, cənubda Hind okeanı

Mənşəyi: Nadir şah Əfşar 24 oğuz tayfasından biri olan əfşarlardan idi. Rəşidəddinə görə əfşarlar “hökmdarlar yetirmiş oğuz tayfalarından olub”. Əfşar sözünün mənası “ovşar” olub, “ov əsnasında sürətlə hərəkət edən” deməkdir. Əfşarlar, Oğuz xaqanın oğlanlarından Ulduz xanın nəslindən gəlirlər. Əfşarlar 32 qızılbaş tayfasının üçüncüsü hesab olunur. Əfşarların Orta Şərqə köçü Səlcuqlu dövründə baş verib.

Əfşarlar Ağqoyunlular dövründə Kahquliyədə yaşayırdılar. Onlara Mənsur Bəy əfşarları adı verilirdi. Qızılbaş dövləti ortaya çıxdığında əfşar tayfasının bəzi boyları Şah İsmayılın tərəfində yer aldılar. Həmin əfşar tayfalarının başında Şah İsmayılın böyük əmirlərindən olan və 1510/11-ci ildə Tahirabad kəndində Şeybanı əmiri Qəmbər Bəylə döyüşdə ölən Dana Bəy dayanırdı. Təhmasib dövründə əfşarların əsas kütləsi Azərbaycanda məskunlaşdı.

Əfşarlar iki hissəyə ayrılırdı: gündüzlü və ərəfli. Ərəşlilərin bir hissəsi Azərbaycanın Urmiya bölgəsində məskun olub, I Şah Abbas dövründə Urmiyanın hakimləri idilər. Gündüzlü tayfaları isə Xorasanın Əbivərd əyalətində məskunlaşmışdı. XVI əsrdə Azərbaycan və İrandakı əfşarlar beş böyük tayfaya ayrılırdılar:

- *Kahquliyə əfşarları*;
- *İmanlı əfşarları*: Həmədan, Mosul və Urmiyada;
- *Alplı əfşarları*: Köpəkli əfşarlarının bir boyu olub Fars, Kazərun, Fərah və Əsfuzarda məskunlaşmışdılar;
- *Usalu əfşarları*: Gəvərudda yaşayırdılar;
- *Əbərli əfşarları*: Qəzvin, Tarum, Xalxal və Xorasanda geniş yaylaq və qışlaqlara sahib idilər.

Əfşarların böyük bir hissəsi də Anadoluda məskunlaşmışdı. XVII əsrdə əfşarlar əhalisinə görə ən böyük türk tayfası idi. Onlar arasında

da Nadir Şah Əfşarın mənsub olduğu Qırxlı əfşarları aparıcı idi. Qırxlı əfşarlarının adına XVII əsrdə Anadoluda bozox tayfaları və Xorasanın Əbivərdə bölgəsində rast gəlmək olur. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan və İranda əsas əfşar məskənləri belə idi: Urmiya gölünün qərbi boyunca uzanan ərazidə Urmiya əfşarları; Qəzvin və Zəncan əyalətlərində Xəmsə əfşarları; Kirmanda Kirman əfşarları; Fərah və Əsfızarda Xorasan əfşarları; Xuzistan, Kahquliyə və Fars əfşarları.

Nadir Şah Əfşar: Xorasanın Əbivərd bölgəsində məskunlaşan qırxlı əfşarlarından idi. Qırxlıların əbərlü və ya gündüzlü tayfası arasından çıxdığı güman edilir. Nadirin mənşəyi haqqında Abbasquluğa Bakıxanov yazır: “Moğol hücumları zamanı Azərbaycana gələn türkmən əfşarlarından Qırxlı tayfası Şah İsmayılın zühurundan sonra Əbivərd mülkünə köç edib, Qorqan bulağı (çayı) ətrafında məskən saldılar. Bu tayfadan İmamqulu adlı bir nəfərin 1688-cu ildə Nadirqulu adlı oğlu oldu. Bu adamın həmyaşıdları arasında etibarı yüksəldi. Nadirqulu Bəy hünər və şücaət göstərərək hörmət qazandı. Ata Əli Bəyin ölümündən sonra sistanlı Məlik Mahmudun xidmətinə daxil oldu. Daha sonra oradan qacaraq Əbivərdirə ələ keçirdi”.

Nadir Şah Əfşar 22 oktyabr 1688-ci ildə Xorasanın Dərəgəz vilayətinin Dəstgird kəndində dünyaya göz açmışdır.

II Təhmasib zamanında (1722-1736) Qızılbaş dövləti böyük böhran keçirirdi. Ruslar Gilana qədər Azərbaycanın bütün Xəzər sahil ərazilərini ələ keçirmiş, əfqanlardan Mahmud isə paytaxt İsfahana sahib olub Səfəvi dövlət rəhbərlərini edam etdirmişdi. Əfqan başçılarından olan Əşrəf, əmisi Mahmudu öldürüb hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Şah Təhmasiblə əfqanlar arasında danışıqlar başladı. Lakin Əşrəfin tələbi qarşılanmadı. Həmin vaxt əfqanlar Tehran, Qəzvin, Sova və Qum kimi qızılbaşların başlıca şəhərlərini nəzarət altında saxlayırdılar. Belə bir vaxtda Mazandarana qaçan Təhmasib burada Xorasan əfşarlarının başçısı Nadirqulu xanla ittifaq yaratdı.

Nadir Əbivərddəki əfşar tayfasını öz ətrafında toplayıb Xorasanda təxminən 400 ailəlik cəlayiri oymağını da öz tərəfinə çəkdi. Sonra Əbivərddəki köçəri və elat türkmənləri də öz nəzarəti altına alıb, Dərəgəz və Kəlat qalalarına sahib olub, Məlik Mahmuda qarşı müharibəyə başladı. Elə bu vaxt Mazandarana qaçan II Təhmasibin ittifaq təklifinə cavab olaraq Nadir ordusunu əfqan hökmdarı Əşrəfin üzərinə göndərdi. Əfqanları üç dəfə məğlub edib, 1729-cu ildə Qızılbaş ölkəsində sabitliyi bərqərar etdi. Daha sonra rusların və osmanlıların

ələ keçirdikləri torpaqları geri alan Nadir II Təhmasib tərəfindən “etimadüd-dövlə” tituluna layiq görüldü və şahdan sonra dövlət aparatında ən böyük vəzifəyə sahib oldu.

Bir müddət sonra Nadirin qələbələri II Təhmasibi qorxutmağa başladı. Həqiqətən də bütün hakimiyyət Nadirin əlində cəmləşmişdi. II Təhmasibin sadəcə adı padşah idi. Nadirin sərbəst hərəkəti, şahın razılığı alınmadan divan işlərini icra etməsi və qərarlar qəbul etməsi Təhmasibdə ona qarşı qısqanclıq və kin yaratdı. Vəziyyəti diqqət mərkəzində tutan Nadir, hakimiyyət çevrilişi edib II Təhmasibi taxtdan uzaqlaşdırdı və onun yerinə üç aylıq Abbas Mirzəni Şah III Abbas adı ilə hakimiyyətə gətirdi. Taxta qoyulan Abbasın beşiyi qarşısında bütün dövlət məmurları baş əydilər. Nadir isə III Abbasın naibi adı ilə bütün idarəetməni ələ aldı. 1732-ci ildə meydana gələn bu hadisə ilə Nadir “vekilüs-səltənə” titulu aldı. Onun adı oxunan xütbə və kəsilən sikkələrdə də öz əksini tapıb.

Taxt çevrilişindən sonra Nadir Rusiya və Osmanlıdan işğal etdikləri torpaqları tərk etmələrini tələb etdi. Sərhəddəki Osmanlı paşalarına Qəsri-Şirin müqaviləsi gərəyi işğal etdikləri Qızılbaş torpaqlarını boşaltmağı əmr edən Şah III Abbas adına bir fərman göndərdi. 1733-cü ildə hərəkətə keçib Osmanlı ordusunu ağır məlubiyətə uğratdı.

Daha sonra Bağdad hakimi Əhməd Paşa vasitəsilə osmanlılara sülh təklif etdi. Şiə və sünni məzhəbləri arasındakı ixtilaflara son qoymaq məqsədilə 1743-cü ildə Nəcəfdə Osmanlı, Qızılbaş və Orta Asiya alimlərinin iştirakı ilə dini yığıncaq təşkil etdi. Osmanlı adına Əbul-Bərəkət Abdullah Əfəndi ibn Hüseyn əl-Bağdadi rəhbərliyində keçirilən yığıncaqda şiə alimlərinin “Əbubəkr, Ömər və Osmanın xilafətini tanımaları” şərti ilə sünni üləma şiəni beşinci haqq məzhəbi elan etdi.

Türk kimliyinə bağlı olan Nadir, çağatay və osmanlılarla eyni kimliyə mənsub olduğunu bilirdi. Portuqaliya, İngiltərə və Hollandiyanın Hindistanı, Rusiyanın isə Xəzər bölgəsini ələ keçirmək təşəbbüsünün qarşısını bu türk dövlətləri arasında yaradılacaq ittifaqla almağın mümkünlüyünə inanırdı. O, Osmanlılara xas ağ başlıq geyir (“qırmızı börk” yerien “ağ börk”), sarayda türk dilində danışır, Çağatay türkcəsində şeirlər oxuyur, övladlarına türk-monqol adları qoyurdu. Əlişir Nəvai divanına türkcə-farsca lüğət “Senglax” onun tələbi ilə

Mirzə Məhəmməd Xan tərəfindən yazılmışdı. Divanda, sarayda və elçilərin qəbul mərasimində türk dilində danışdı.

Məzhəb məsələsini və Osmanlı ilə ixtilaflarını həll etdikdən sonra Nadir şah 1734-cü ildə Azərbaycanda, xüsusilə də Qafqaz bölgəsində hökm sürən anarxiyaya son qoymaq məqsədilə Ərdəbilə hərəkət etdi. Rusiyanın işğal etdiyi Xəzər sahili torpaqları geri alıb Dağıstan bölgəsində Qazıqumıx hakimlərini cəzalandırdı. 1735-ci ildə Rus elçisinə Rusiyanın Bakı və Dərbənd üzərindəki ilhaq siyasətinə son qoyması əmrini verən Nadir, eyni ilin Novruz bayramında Rusiya ilə müqavilə imzaladı. Bundan sonra Salyan, Dərbənd və Bakı əyalətlərinə yeni hakimlər təyin etdi. Nadir gələcəkdə yaranacaq rus təhdidinə qarşı Bakı ətrafında əfşarları məskunlaşdırdı.

Nadir 1736-cı ildə Muğana gəldi. Muğana çatmadan əvvəl Qazıqumıx hakimi Surxay xana dəstək verən Krım xanlığının göndərdiyi ordunu məğlub edib, Şamaxı və Şirvanı da nəzarət altına aldı. Eyni tarixdə ölkəsinin üləma və hakimlərinin Muğanda toplanmasını istədi. Ənənəvi türk hakimiyyət anlayışına uyğun olaraq Muğanda böyük bir qurultay təşkil etdi. Bu məqsədlə Muğan düzənliyində böyük çadırlar quruldu. Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerlərdə (Cavad) qamışları və ağacları kəsdirərək təxminən 12 min ev tikdirdi. Muğan, Aran, Şirvan və Azərbaycandan 100 min ağsaqqalın bu qurultayda iştirak etdiyi iddia edilir. Qurultay bir aydan çox davam etdi. Qurultayda dövlətin vəziyyətinə dair mübahisələr səngimirdi. Nadir qurultayda hamıya öz fikrini bəyan etmə fərsətini vermişdi. O dövr üçün olduqca sərbəst şəraitdə keçirilən qurultaydan sonra üç yaşlı III Abbas taxtdan uzaqlaşdırıldı və Nadir “şah” elan edildi. Beləliklə, 26 fevral 1736-cı ildə Nadir Qızılbaş dövlətinin taxtına oturdu. Bu hadisə Qızılbaş dövlətinin sonu, Əfşar dövlətinin yarandığı tarix hesab olunur. Mirzə Mehdi Xanın yazdığına görə, Nadirin şahlığı əfşarlardan Məşhəd hakimi Əlimərdan bəy tərəfindən təklif olunmuşdu.

Nadir şah elan olunduqdan sonra Qaplankuhdan Arpa çayına qədər, Dağıstan və Gürcüstanın idarəsini qardaşı İbrahim Xana verdi. Əfşarlardan Mehdi Bəyi isə Şirvan hakimi təyin edib “əmər-il-üməra” elan etdi. Sonra da Bəlxə səfər edib, buradan da 1739-cu ildə Hindistana daxil oldu.

Nadirin Hindistan səfərinin məqsədi məlum deyil. Mənbələr Nadir şahın Hindistan səfərini Əfqanıstandan qaçan qızayilərin bu ölkəyə sığınması kimi göstəriblər. Sovet dövrü tarixçiləri səfərin məqsədini

boş xəzinəni doldurmaq üçün təcili qaynaq tapmaq olduğunu qeyd edirlər. Bundan başqa Nadir şah Buxara və Türkünəstana da səfər təşkil edib Orta Asiya əmirələrini öz hakimiyyəti altına aldı. Əslində Nadir Şahın məqsədi bütün Türk ölkələrini vahid bir mərkəzdə toplamaq idi. Beləliklə, Nadir Şah dövlətin ərazisini I Şah İsmayılın yaratdığı Qızılbaş dövlətindən iki dəfə çox genişləndirdi. Nadir Şah, Əmir Teymurdan sonra bölgənin ərazi cəhətdən ən böyük dövlətini yaratdı. Onun dövlətinin sərhədləri Bağdaddan Şimali Hindistan və Mavəraünnəhrə qədər uzanırdı.

Nadir Şahın Hindistan səfərində olduğu vaxt Azərbaycanın şimalındakı dağlı tayfaları üsyan etdilər. Car və Tala ləzgiləri, Nadirin bölgədəki əmiri İbrahim Xanı pusquya salıb məğlub etdi və xanı öldürdülər. Nadir bu xəbəri Hindistanın Peşavər şəhərində aldı. O, təcili Əmir Aslanxan başçılığında Qırxlı əfşarları bölgəyə sövq etdi. Çıxardığı fərmanla Gürcüstan hakimi Səfixan Bəyağırı İbrahim Xanın yerinə təyin etdi. Nadirin əmri ilə Qocaəhmədli tayfasından Fətəli Xan, Qırxlı əfşarlardan Məhəmmədəli Xan, Gürcüstan hakimi Səfixan hərbi dəstələri və onlara könüllü qoşulan Car və Gəncədə yaşayan abdallı türkləri üsyan edən dağlı tayfaları sərt cəzalandırdılar. Nadir Şah, Buxara və Xarəzmin fəthini tamamlayıb özü də 1742-ci ildə Şirvan və Dağıstana gəldi.

Nadir Şah, oğulları arasında ən çox Rzaqulu Mirzəni sevərdi. Hindistan səfərindən əvvəl onu özünün vəliəhdi elan etmişdi. Rzaqulu Mirzə gənc və hakimiyyət hərisi idi. Atasının səfərdə olmasından istifadə edib özbaşına əmrlər verməyə başladı. O, qacarlardan Mirzə Məhəmməd Hüseyn Xanı Səbzvara göndərərək II Təhmasibi öldürməyi əmr etdi. Bu hadisə Nadiri çox hiddətləndirdi. Rzaqulunu hüzuruna çağıtıb ağır şəkildə ittiham etdi və vəzifəsindən kənarlaşdırdı. Atasını tərəfindən alçaldılmasını qüruruna sıxışdırma bilməyən Rzaqulu kobud hərəkətlər etməyə başladı. Tayəminli Nikkadəm adlı qulamı Rzaqulu xana atasını öldürməyi təklif etdi. Amma sui-qəsdin üstü açıldı və Nadir şah oğlunun gözlərinə mil çəkdi. Bu hadisədən sonra Nadir dərin psixoloji sarsıntı keçirdi. Şah ən yaxın adamlarından belə şübhələnməyə başladı, əmirlərinin ən kiçik qüsurlarını belə əfv etmədi. Abbasqulu Ağa Bakıxanov bu hadisənin, Nadir şahın idarə sistemində də dəyişikliyə səbəb olduğunu yazır.

Nadir şah ağıllı, qabiliyyətli, güclü şəxsiyyət idi. O, xarabəyə çevrilmiş Səfəvi ölkəsini bərpa etməklə qalayıb, dövlətin sərhədlərini

ikiqat genişləndirdi. Lakin çürümüş Qızılbaş idarə sistemini bərpa edə bilmədi. Acgöz və fırldaqçı məmurlardan ibarət olan əyanlar, əyalət hakimləri, naiblər və saray zadəganları intriqa aparmaqla məşğul idilər. Məzhəblərarası ittifaqdan narahat idilər. Nadirin ətrafında yeni sistem yaradacaq qabiliyyətli şəxslər yox idi. Güvəndiyi əmirlərin şaha qarşı intriqa aparması haqqında yayılan şayiələr onu daha çox narahat edir və bunun qarşısını sərt cəzalarla almağa çalışırdı. Belə cəzalar da əyalət hakimlərinin üsyanlarına səbəb olurdu. Dağıstandakı hadisələr, Fars əyalətinin valisi Məhəmməd Tağı xanın üsyanı, Sam Mirzənin hakimiyyət iddiasında olması buna nümunədir. Üsyanların ən şiddətli isə Astarabadda qacarların qaldırdığı üsyan idi. Onun türkləri bir mərkəzdə birləşdirmək təşəbbüsünə qarşı ilk böyük reaksiya yenə türklərdən gəldi. Osmanlılar və Türküstan xanları onun məzhəb ittifaqına əsla dəstək olmadılar. Hətta Osmanlı, Krım, Türküstan xanları onun torpaqlarına hücum edərək meydana gələn üsyanlara kömək etməyə çalışdılar. Nadir şahı Dağıstan və Türküstan xanlarına qarşı mərhəmətsiz olmağa məcbur edən səbəblərdən ən başlıcası bu idi. Onun Hindistan səfərinin səbəblərindən biri də avropalı dəniz şirkətlərinin bu ölkənin zəngin mədənlərini ələ keçirməsinin qarşısını almaq idi. Nadir şahın ən böyük problemi onu başa düşəcək idarəçilərdən məhrum olması idi.

Nadir şah 1742-1743-cü ilin qışını keçirmək üçün Azərbaycana, oradan da Şirvana gəldi. İtaət edən Qafqaz hakimlərini mükafatlandırdı, qarşı çıxan avarları isə cəzalandırdı. 1743-cü ilin yanvarında Muğana gəldi. Amma o qış Muğana həddindən artıq qar və yağış yağdığından ordunun irəliləməsi çətinləşdi. Şah əfşarlardan Heydər bəyi Azərbaycan hakimi təyin edib, Anadolu istiqamətinə yoluna davam etdi. Elə bu zaman Azərbaycanda “Saxta Sam Mirzə” qiyamı baş verdi. Əsl-nəcəbətini bilinməyən bir nəfər özünü Şah Hüseyinin oğlu olduğunu iddia etdi. O, ətrafına çoxlu sayda insan topladı və onlarla birgə Nadir şahı qarşı üsyan qaldırdı. Özünü Sam Mirzə kimi qələmə verən bu şəxsin burnu kəsik idi. Nadir şah tərəfindən ona qarşı göndərilən Aşur və Kərim xan orduları qiyamı vaxtında yatırdılar. Nadir şah özü isə Anadolu sərhədindən Bərdəyə gəlib qışın ortasında Dağıstan xanlarının heç gözləmədiyi bir vaxt üsyançılar üzərinə hücum edib onları ağır cəzalandırdı.

Şirvan və Dağıstandakı üsyanları yatırdan sonra Nadir şah, osmanlıların üzərinə hərəkət etdi. Nadir şah həmişə osmanlılarla sülh

şəraitində yaşamaq tərəfdarı idi. Onun tələblərindən biri də şiə ilə sünni məzhəbləri arasında ixtilafın ortadan qaldırılması idi. Amma Osmanlı rəhbərliyi, xüsusilə də İstanbul şeyxülismalığı şəriətə zidd saydığı üçün cəfərilinin haqq məzhəbini qəbul etmədi. Osmanlı dövlətinin ələ keçirdiyi torpaqları qaytarmaması da Nadir şahı narahat edirdi. Bunun müqabilində Nadir şah Osmanlı torpaqlarına daxil oldu və Mosulu muhasirəyə aldı. Amma şəhəri ələ keçirə bilmədi. Anadoludakı hadisələrdən xəbərdar olan Osmanlı hökmdarı Yeyən Mehmet Paşa əmrində ordunu bölgəyə göndərdi. Osmanlı orduları 1745-ci ildə Nadir şahla döyüşmək üçün Qars istiqamətində hərəkətə keçdilər. Murad-təpə yaxınlığında iki ordu üz-üzə gəldi. Nadir Şah Osmanlı ordusunu məğlubiyətə uğradıb böyük qənimət ələ keçirdi. Qələbənin əldə edilməsində Nadir şahın tətbiq etdiyi hücum strategiyasının təsiri böyük idi. Amma Nadir şah hücumlarını davam etdirməyərək osmanlılarla barışmaq tərəfdarı idi. 1747-ci ilin yanvar ayında Qəsri-Şirin sülh şərtlərinə uyğun razılıq əldə edildi. Sülhə görə, şiə hacıların ziyarəti asanlaşdırılacaqdı. Osmanlılara qarşı əldə olunan qələbə Nadir şahın son nailiyyəti oldu.

Apardığı fəthlər və hərbi yürüşlərdən daha çox ən yaxın adamlarının xəyanəti və ölkədəki köhnə məmur sinfinə qarşı mübarizə şahı psixoloji olaraq yormuş və xəstələnməsinə səbəb olmuşdu. Mənbələr, Nadir şahın mədə xəstəliyindən əziyyət çəkdiyini yazırlar.

Nadir şah, qardaşı oğlu Əliqulu xanın Xorasanda başlatdığı üsyanı yatırmaq üçün Xəbuşan yaxınlığında Fərəhabada gəldi. Yolda olarkən əfqan və özbək əmirələrinə məktublar göndərərək bəzi ailələrin, din adamlarının və üsyankarların hamısının öldürülməsini əmr etdi. Belə məlum olur ki, Nadir şah məzhəblərarası birliyi pozmaq istəyən bəzi din adamlarını ortadan qaldırmaq niyyətində idi. Bəzi mollalar istismar etdikləri kiçik mülkədarlardan istifadə edərək saray məmurlarını böyük pullarla satın alırdılar. Buna görə də Nadir şahın bu addımı dini çevrələrdə böyük təlatüm yaratdı. Şahın özbək və əfqanlara göndərdiyi gizli məktublar qısa müddətdə din adamları arasında yayıldı. Şahın bu məqsədlə özbək və əfqanlardan kömək istəməsi son dərəcə maraqlıdır. Bu Nadir şahın öz əmirələrinə və məmurlarına inanmadığını əks etdirir. Elə xəstəliyi zamanı da yerli həkimlərə inanmadığı üçün keşiş Bazen adlı bir xristiandan kömək istədi.

Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə saray və dindarlar təcili tədbirlər görməyə başladılar. Əliqulu xanın və kürdlərin qiyamını təşkil

edərək şahın diqqətini Xorasana çəkən fitnəçilər onun öldürülməsinə qərar verdilər. Məhəmməd Saleh xan və Məhəmmədqulu xan adlı iki əmri gecə yarısı şahın çadırına girərək 20 iyun 1747-ci ildə onu öldürdülər. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, onun 1747-ci il 9 may gecəsi Xorasanda Fərəhabad adlı yerdə, Əliqulu xanın qulamaları tərəfindən öldürüldüyünü yazır. Şahın əfqan əmirləri ilə gizli görüşmə planını gürcü əsilli əmirlərindən biri eşitmiş və Saleh xana çatdırmışdı. Əmirlər də vaxt itirmədən onu öldürməyə qərar verdilər.

Nadir Şah Türk fəthlər nəslinin son nümayəndəsi idi. 1742-ci ildə ən sevdiyi oğlunun xəyanəti onu dərindən yaraladı. Nadir şah ətrafında cərəyan edən fitnəkarlığın qarşısını ala bilmədi və bu fitnələrin qurbanı oldu. O, digərlərinə qarşı öz tayfası əfşarlara bel bağlamışdı. Amma elə bel bağladığı əfşar, hətta qırxlı tayfasından olan Saleh xanın və Məhəmmədqulu xanın xəyanətinə uğradı. Mirzə Mehdi Xan, Nadir şahın özünü “Turan hökmdarı” adlandırdığını yazır. Mənbələr, onun özünü türkmən adlandırdığını, türkmən olduqları üçün osmanlılara hörmət etdiyini, türk olduğu üçün Hindistanda Baburlu hakimi Mahmud şaha toxunmadığını, türk soyundan gəldikləri üçün özbək xanlarına etimad etdiyini qeyd edirlər. Türk kimliyinə bağlı olan Nadir oğullarına Çingiz, nəvələrinə Oğuz Xan, Ulduz (Ulduz) Xan, Teymur Xan və Oktay (Ögedey) adlarını vermişdi.

Onun dövründə türk dili hakim dil idi. Nadir şah dövründə bu dildə çoxlu əsərlər və lüğətlər yazılmışdı. Özü üçün tikdirdiyi Kelatdakı məqbərəsinin kitabəsi türk dilində yazılmışdı. Nadir şah xarakter etibarı ilə zülümkar deyildi. Uzun müddət şahın şəxsi həkimi olan Keşiş Bazen onun yumşaq xasiyyətli biri olduğunu xəbər verir. Mənbələr onun eyş-işrət məclislərindən uzaq olduğunu, nadir hallarda şərab içdiyini, az yediyini, vaxtının çoxunu ölkə və ordu məslələri ilə keçirdiyini və az yatdığını yazırlar. Saray dəbdəbəsindən uzaq olan şah məişətdə də olduqca sadə idi. Əsgərləri və sərkərdələri ilə eyni yeməyi yeyirdi. Yemək süfrəsinin arxasında yarım saatdan artıq oturmazdı. Çox vaxt cibinə tökdüyü qovrulmuş noxudla qidalanırdı. Sadə libaslar geyinirdi. Döyüslərdə belə başına dəbilqə qoymurdu. Çox güclü səsə və təsirli nitq qabiliyyətinə sahib idi. Döyüş meydanında uca səs ilə əsgərlərində inam yaradırdı. Mənbələr 100 metrə uzaqdan Nadir şahın əzəmətli səsinin eşidildiyini yazırlar. Ayrıca çox güclü hafizəyə sahib idi. Bütün sərkərdələrinin, hətta əsgərlərinin adını əzbər bilirdi. Əmrindəki kasıb və yardıma möhtac insanlara hər zaman kömək edən

Nadir dini dəyərlərə hörmətlə yanaşır, ağsaqqalların sözündən və nəsihətindən çıxmırdı. Əmir Teymura heyran olan Nadir bir çox cəhətdən də ona oxşamağa çalışırdı.

Hökmdarları:

Nadir Şah Əfşar	1736 – 1747
Adil Şah	1747 – 1748
Şahrux Mirzə	1748 -1750

QUBA XANLIĞI 1724 – 1810

Mənbələrdəki adı: Quba xanlığı

Mərkəzi: Quba

Ərazisi: Rustov, Buyduq, Xınalıq, Şabran, Beş Barmaq, Müşkür və Sədan.

Sahəsi: 10.500 kvadrat verst

Yaranması: Ata tərəfdən qayıtq usmilərindən, ana tərəfdən qacarlardan olan Quba xanları şəcərəsindən ilk sırada Hüseyn xan gəlir. O, 1689-cu ildə Qubada vəfat edib, yerinə oğlu Əhməd xan keçib. Quba xanlığının banisi Əhməd xan qəbul edilir. Amma xanlığın formalaşma prosesi Əhməd xanın oğlu Hüseynəli xan dövründə tamamlanıb. Hüseynəli xan 1747-ci ildə Qubada müstəqilliyini elan edib, Rustov, Buyduq, Xınalıq, Şabran, Beş Barmaq, Müşkür və Sədan əyalətlərini (ümumi sahə 10.500 kvadrat verst) öz nəzarəti altına aldı.

Fətəli xan: Quba xanlığının çiçəklənməsi Hüseynəli xanın oğlu Fətəli xanın dövrünə təsadüf edir. O taxta çıxanda 22 yaşında idi. Onun gənc olmasından istifadə edən Şamaxı xanı Məhəmməd həsən xanın qardaşı Ağa Razi bəy Qubanın Bərmək mahalına hücum edib, ələ keçirdi və burada məskunlaşan 200 ailəni Şamaxıya köçürdü. Təcili hətəkətə keçən Fətəli xan itirilən torpaqları geri almaqla qalmayıb, meydana gələn döyüşdə Ağa Razi bəyi də öldürdü.

Bu hadisədən sonra Fətəli xan öz xanlığı daxilində bir sıra inzibati və idari tədbirlər keçirdi. Başlıca məqsədi xanlıq ərazisində köhnə idarəetmədən qaynaqlanan özbaşnalığa son qoymaq idi. Bu məqsədlə vergi aparatında sadələşmə apardı və iltizam sisteminə son qoyub, onları mərkəzi idarəyə bağladı. Bunun üçün də yasavul idarə sistemi yaratdı. Əhalidən haqsız yerə toplanan vergilərə son qoyması, idarə sistemini tənzim etməsi Quba xanlığı ərazisində ictimai strukturları yaxşılaşdırılması və ticarət imkanlarını artıran tədbirləri Fətəli xana sonrakı illərdə apardığı hərbi səfərlərdə və xarici siyasətdə stimula verdi.

1760-cı ildə Dərbəndi öz nəzarəti altına alan Fətəli xan 1768-ci ildə bacısı Xədicə Bikanə Bakı xanı Məlikməhəmməd xana verərək onun vasitəsilə bölgə üzərində üstünlük yaratdı. Həmin illərdə Şamaxını ələ keçirmək üçün bir sıra diplomatik və hərbi oyunlara əl atan Fətəli xan nəhayət 1768-ci ildə şəhəri mühasirəyə alıb, öz nəzarəti altına keçirdi. Bir il sonra isə Fətəli xanın əmri ilə Dərbənd, Salyan və

Qubadan 1000 nəfərlik ailəni Şamaxıya köçürərək burada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışdı.

Fətəli xanın apardığı hərbi və diplomatik siyasəti tədqiq edən tarixçilər onun başlıca məqsədinin keçmiş Səfəvilərin Qafqaz ərazisində öz hökmdarlığında mərkəzi bir idarə sistemi qurmaq olduğunu iddia edirlər. Bu məqsədlə onun Cavad, Salyan, hətə Ərdəbili ələ keçirdiyi, lakin onun bu siyasətindən narazı olan ətrafındakı xanların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdığı qeyd edilir.

Fətəli xan cənubda gələcək təhlükələr qarşısında, xüsusilə də Kərim xan Zəndiyə qarşı Rusiya kartından istifadə etmək istəyirdi. Ancaq onun apardığı bu siyasət Rusiyanın bölgədəki maraqlarını daha da dərinləşdirdi. Fətəli xanın özünü “Şirvanşahlar”ın varisi kimi göstərmək niyyətinin olub olmadığı məlum deyildir. Lakin XIX əsr müəlliflərindən N.Zeydlitsin yazdığına görə, “Quba, Bakı, Şamaxı və Salyanı öz hakimiyyəti altında birləşdirən Fətəli xan bu yolla Şirvanşahlar dövlətini bərpa edirdi”.

Fətəli xanın bütün hakimiyyəti onun maraqlarına zərbə vurmağa çalışan ətrafındakı Qarabağ və Şəki xanlıqları ilə mübarizədə keçdi. Bu münasibətlər zaman-zaman şiddətli döyüşlərə səhnə oldu. Ancaq Fətəli xan istəklərinə nail ola bilmədi.

Fətəli xan zamanında (1758-1789) Quba xanlığının sərhədləri Ərdəbilə qədər genişləndi. Qısa müddətli də olsa Fətəli xan Quba, Bakı, Salyan, Cavad, Ərdəbil, Şamaxı və Dərbənd xanlıqlarını birləşdirərək Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində ümumi bir idarə sistemi yaratmağa nail oldu. Amma Fətəli xanın qurduğu idarə sistemi öz sağlığında dağılmağa başladı. 1789-cu ildə ölümü ilə Quba kiçik xanlığa çevrildi.

Süqutu: Özündən sonra xanlığın idarəsi oğullarından Əhməd xanın, daha sonra da Şeyxəli xanın əlinə keçdi. Sonuncusu rus işğalına qarşı mübarizədə məğlub olub Qacar ölkəsinə qaçdı. Ruslar 1806-cı ildə Quba xanlığına son verdilər.

Hökmdarları:

Hüseyn Əli xan	1724 – 1758
Fətəli xan	1758 – 1789
Əhməd xan	1789 – 1791
Şeyx Əli xan	1791 – 1810

DƏRBƏND XANLIĞI **1747 - 1806**

Mənbələrdəki adı: Dərbənd xanlığı

Ərazisi: Dərbənd şəhərinin ümumi ərazisinə daxil olan çox sayda möhkəmləndirilmiş divarları vardı. Həmin divarlar Bab-Sul, Bab-Allan, Bab-Şaburan, Bab-Lazika, Bab-Barika, Bab Sahib əs-Sərir, Bab-Filanşah, Bab-Tabasran adlanırdı. Xanlığın ümumi sahəsi 7 min kvadrat kilometr olduğu qeyd edilir.

Tarixi: Dərbənd xanlığı Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra 1747-ci ildə ortaya çıxıb. Xanlığın əsası həmin tarixdə Məhəmmədhəsən xan tərəfindən qoyulub. O, əvvəllər Səfəvi qorçilər dəstəsində yer alan İmamqulu xanın oğlu idi. Onun adı bəzən Məhəmmədhüseyn olaraq da qeyd edilir. Dərbənd xanlığı Quba xanlığının şimal qonşuluğunda yer alırdı. Buna görə də xanlıq Qubalı Fətəli xanın təsir dairəsinə daxil idi.

1759-cu ildə Qubalı Fətəli xan Dərbəndi ələ keçirmək planlarını həyata keçirməyə başladı. Quba xanlığı ərazilərinə daxil edilən Dərbənd Qafqazın sıradağları və Samura qədər geniş ərazi ilə birlikdə nəzarət altına alındı. Ancaq Qubalı Fətəli xan Dərbəndin yerli xanlıq idarə sistemini ləğv etmədi. Qubalı Fətəli xanın bölgəyə hücum etməsində Dərbənd əhalisinin Məhəmmədhüseyn xana qarşı narazılığı da başlıca rol oynayırdı.

Fətəli xan Dərbənd xanı Məhəmmədhüseyn xanı kor etdirdi. Əvvəlcə onu Qubada, sonra isə Bakıda həbsə atdırdı. Daha sonra da o, Bakıda 1768-ci ildə vəfat etdi. Quba xanlığının təsiri altında olan Dərbənd bölgənin mühim ticarət mərkəzi halına gəldi. Şəhər iqtisadi və mədəni cəhətdən özünü dirçəltdi.

Xanlıq bundan sonra Fətəli xanın oğlu Əhməd, ondan da sonra Şeyxəli xan tərəfindən idarə etdildi. Dərbənd xanlığı 1806-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra ortadan qaldırıldı.

Hökmdarları:

Məhəmmədhüseyn xan	1747-1749
Fətəli xan	1749 – 1766

Tutu Bigə - 1766-1786
Fətəlixan Qubalı – 1786 – 1789
Əhməd xan – 1789 – 1791
Şeyxəli xan – 1791 – 1796
Pərican Bigə - 1796 – 1797
Şeyxəli xan – 1797 – 1800
Xanbikə - 1800
Həsən xan – 1800-1806

BAKİ XANLIĞI 1747 – 1806

Mənbələrdəki adı: Bakı xanlığı

Mərkəzi: Bakı

Ərazisi: Abşeron bölgəsi

Sahəsi: 2.800 kvadrat verst

Əhalisi: Xanlığın tərkibində Bakı qalası və 39 kənd yer alırdı. 1810-cu ilə aid məlumatlara görə, bölgənin ümumi əhalisi 15.244 nəfər idi. Xanlıq əhalisinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Nadir şah dövründə Bakının strateji əhəmiyyətli yerlərinə əfşarlar yerləşdirilmişdi. I Pyotrun Xəzər ölkələri səfəri (1721-1723) vaxtında Bakıya bəzi erməni ailələri köçürüldü. XIX əsrin əvvəllərində Bakıda az sayda erməni yaşayırdı. Bakının ətraf kəndlərində az sayda tat məskunlaşmışdı.

Məşğuliyyəti: Şəhər əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı və ticarət idi. Sənətkarlıq, xüsusilə də toxuma və xalçaçılıq inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Novxanı, Goradil, Qala adı verilən Abşeron xalçaları Bakı toxucuları tərəfindən toxunurdu. Ticarət baxımdan Bakı bölgənin mərkəzi hesab edilirdi. Şəhər dəniz ticarətində böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. XV-XVIII əsrlər arasında tikilmiş və İçərişəhərin girişində yer alan Hind, Multan, Buxara, Ləzgi karvansaraları bunu sübut edir. Dəniz yolu ilə Rusiya üzərindən Qərbi Avropaya çıxışı olan şəhər Şərqi-Qərb ticarətində dayanacaq rolunu oynayırdı.

Bakıda neft istehsal edilirdi. Bakı ticarət əhəmiyyətinə görə səfəvilərlə ruslar arasında bağlanan 1732-ci il Rəşt, 1735-ci il Gəncə müqavilələrində ixtilaf məsələsinə çevrilmişdi. Rusiya, Bakının müstəqil idarəyə sahib olmasını istəyirdi. Rusiya Xəzər ticarətini öz nəzarəti altına almaq istədiyindən Bakı limanları üzərində söz sahibi olmaqda maraqlı idi. Amma Rusiyanın bu planının qarşısı Nadir şah tərəfindən alınmışdı.

Yaranması: Bakı xanlığının banisi qəbul edilən I Mirzə-məhəmməd xan, Nadir şahın yaxın əmirlərindən olub və bir müddət Əfşar sarayında xidmət etmişdi. Amma şahın öldürülməsindən sonra Bakıda yerləşib bölgənin idarəsini öz əlinə aldı. Hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədlə Rusiyadan dəstək istədi. Bu məqsədlə rus

səfiri A.Çerkasski Bakıda hörmətlə qəbul edildi. Daha sonra Bakı xanı öz nümayəndəsi Hacı Rəhimi Həştərxana göndərirdi.

Tarixi: Bakı xanlığı hərbi və siyasi cəhətdən çox zəif idi. Bu səbəbdən Bakı xanları qacarla siyasi əlaqələri bərpa etdilər. Buna rəğmən Bakı xanlığı siyasi və hərbi cəhətdən ondan daha güclü olan Quba xanlığının təsiri altına düşdü. Quba xanı Fətəli xan 1756-cı ildə Salyanı, 1759-cu ildə isə Dərbənd xanlığını hakimiyyəti altına aldıqdan sonra Bakını da özünə tabe etdi. Bu proses sülh yolu ilə gerçəkləşdi. 1766-cı ildə Fətəli xan bacısı Xədicə Bəyimi, I Mirzəməhəmməd xanın zəif iradəli oğlu Məlikməhəmmədlə evləndirdi. Bu hadisədən iki il sonra Bakı xanlığı taxtına çıxan Məlikməhəmməd xan (1768-1784) hakimiyyəti boyunca Quba xanlığının nəzarətindən çıxmadı. Həyat yoldaşı Xədicə Bəyimin güclü təsiri altında olan Bakı xanı vaxtının çoxunu siyasi işlərdən kənar məsələlərə ayırırdı. Bu dövrdə Rusiya Graf Voynoviç tabeliyində olan hərbi birliyi bölgənin işğalı üçün səfərbər etmişdi. Rusiyanın hakimiyyəti altına düşməmək üçün Bakı xanlığı Osmanlı himayəsini qəbul edib, İstanbula qiymətli hədiyyələr göndərirdi.

1784-cü ildə Bakı xanı Məlikməhəmməd xan Həcc ziyarəti üçün Məkkəyə gedərkən yolda öldü. Qardaşı Xancan bəyin taxta çıxmaq cəhdinin qarşısını alan Xədicə Bəyim 11 yaşlı oğlu II Mirzəməhəmmədi xan təyin etdi. Oğlunun kiçik olmasından istifadə edən qadın naibə sifəti ilə xanlığın həqiqi idarəçisinə çevrildi. Xədicə Bəyim böyük qardaşı Fətəli xanın istəyi ilə Bakını idarə edirdi.

11 yaşlı II Mirzəməhəmməd xan taxta çıxmasından dərhal sonra Ağa Məhəmməd şah Qacarın təzyiqi ilə üzleşdi. Bakı və Quba xanlıqları qacarlara qarşı Rusiyadan hərbi dəstək istədi. 1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Rusiya bölgəyə ordu göndərirdi. Fətəli xanın ölümü, Bakı xanlıq taxtı uğrunda siyasi mübarizənin qızışmasına yol açdı. II Mirzəməhəmməd xana qarşı əvvəl əmisi Məhəmmədqulu (1791-1792), daha sonra əmisi oğlu Hüseyinqulu (1792) qiyam qaldırdı. Daxili ziddiyyətlərə Fətəli xanın oğlu Şeyxəli də qarışdı. Bu mübarizə nəticəsində II Mirzəməhəmməd xan iki dəfə taxtını itirdi. Xanlığın idarəsini ələ keçirən Hüseyinqulu xan, ətrafındakı təzyiqlərdən xilas olmaq üçün Rusiyadan dəstək istədi. 1792 və 1795-ci illərdə Hüseyinqulu xan iki dəfə Rusiyaya himayə olunması üçün xahiş etdi. I Pyotr siyasətini davam etdirən Yekaterinanın vəfatı, Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1795 və 1797-ci illərdəki hərbi səfərləri və I Pavelin

Qafqaz məsələsindəki tərəddüdləri Rusiyanın bir müddət Qafqazdan uzaq qalmağa səbəb oldu.

Qacar hökmdarı Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsi və yerinə daha zəif xarakterli qardaşı oğlu Fətəli şahın oturması, I Aleksandrın da Rusiyada taxta çıxması Bakı xanlığının da siyasi müqəddətarını təyin etdi. Sisianovun başçılığı altında bölgəyə göndərilən rus ordularının 1804-cü ildə Gəncədə törətdikləri vəhşilikləri bir çox xanlıqların qacarlarla barışmasına səbəb oldu. Rusiyaya qarşı qacarlara dəstəkləmək siyasətinə tərəfdar olan Bakı xanı Hüseynqulu xan 1806-cı ildə rus generalı Sisianovu şəhərin qala divarları qarşısında öldürüb başını Qacar şaha göndərdi. Amma general Bulqakov II Mirzəməhəmməd xanın da dəstəyini alaraq 3 oktyabr 1806-cı ildə Bakını əlinə keçirdi, bir müddətdən sonra da xanlıq üsul-idarəsinə son qoydu.

Hökmdarları:

I Mirzəməhəmməd xan	1747 – 1768
Məlikməhəmməd xan	1768 – 1784
II Mirzəməhəmməd xan	1784 – 1791
Məhəmmədqulu xan	1791 – 1792
Hüseynqulu xan	1792 – 1806

ŞƏKİ XANLIĞI 1743 – 1819

Mənbələrdəki adı: Şəki xanlığı

Mərkəzi: Şəki, Nuxa

Sərhədləri: şimal-qərbdən Dərbənd və İlisu, şimal-şərqdən Quba, qərbdə Kaxetiya, cənubda Qarabağ

Ərazisi: Şəki, Qutqaşen, Ərəş və Qəbələ.

Sahəsi: 9.000 kvadrat verst

Hacı Çələbi: XVIII əsrin 40-cı illərində yaranan Şəki xanlığının banisi Hacı Çələbi olub. O, XVI əsrdə Şəkini idarə etmiş Dərviş Məhəmməd xanın soyundandır. Hacı Çələbi, hələ Nadir şah dövründə Şəkinin başına keçmiş və Nadir şahla bəzən dost, bəzən də düşmən olmuşdu. Bu səbəbdən Nadir şah bir neçə dəfə Şəkiyə hücum təşkil etmək məcburiyyətində qalmışdır. Amma bu hücumlarda o, Hacı Çələbini ələ keçirə bilmədi.

1743-cü ildən etibarən Şəkini müstəqil idarə edən Hacı Çələbi, 1747-ci ildə Nadir şahın vəfatından sonra bölgənin tam sahibinə çevirildi. Hacı Çələbi dövründə Şəki xanlığı siyasi, hərbi və coğrafi cəhətdən bölgənin ən güclü xanlıqlarından hesab edilirdi. Onun dövründə xanlığın ərazisi şimal-qərbdən Dərbənd və İlisu sultanlığı, şimal-şərqdən Quba xanlığı, qərbdə Kaxetiya krallığı, cənubda isə Qarabağ xanlığı ilə məhdud idi. Qutqaşen, Ərəş və Qəbələ sultanlıqları da xanlığın tərkibinə daxil idi. Xanlığın mərkəzi Şəki şəhəri idi. Əslində Şəki, şəhər xüsusiyyəti daşıyan bölgənin yeganə şəhəri idi. Amma 1772-ci ildə Kiş çayının daşması nəticəsində Şəkiyə böyük ziyan dəydi. Bu səbəbdən şəhər əhalisi öz məskənlərini tərk edib yeni Şəkinin təməlini atdılar. Bu yeni mərkəz Nuxa adlandı. Nuxa adı 1964-cü ilə qədər qorunmuş, bu tarixdən sonra yenidən Şəki adını almışdır.

Məhəmmədhəsən xan: Şəhər əvvəllər qala istehkamlarına malik olmadığından hər hansı bir hücum qarşısında xalq Gələsən-Görəsən qalasına sığınırdı. Hacı Çələbinin (1747-1755) ölümündən sonra xanlıq taxtına əvvəl oğlu Ağakişi, onun vəfatından sonra isə Hüseyin xan keçdi. Amma Şəki tarixinə möhür vuran xan Məhəmmədhəsən oldu. Onun dövründə şəhər qala divarları ilə əhatə olundu. Xanlıq əhalisinin ictimai həyatını, xüsusilə də vergi sistemini nizama qoyan “Düstur əl-ələm” adlı qanun qüvvəyə mindi.

Məhəmmədhəsən xan öz adı ilə şəhərin mərkəzində iç qala inşa etdirib, xanlıq xəzinəsi, şahın hərəmi və divan aparatını buraya köçürdü. Onun dövründə xanlıq səkkiz bölgəyə ayrılırdı. Bu bölgələr Şəki, Xaçmaz, Qutqaşen, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpavut və Göynükdən ibarət idi. Bölgələr birbaşa xan tərəfindən təyin edilən və xan qarşısında məsuliyyət daşıyan naiblər tərəfindən idarə olunurdu. Məhəmmədhəsən xan xanlığın mərkəzi idarəçilik sistemi ilə birlikdə hüquqi sistemi müəyyənləşdirib üç növ məhkəmə idarəsi yaratdı. İcra ilə bağlı məsələlərə divan məhkəməsi, ailə və fərdi münafişələrə şəriət məhkəməsi, ticari məsələlərə isə əsnaf məhkəməsi baxırdı. Hərbi idarəçiliyə isə birbaşa xan özü nəzarət edirdi. Şəki xanları eyni zamanda ordunun baş sərdarı hesab edildilər.

1790-cı illərdə xanlığın ümumi əhalisi 90 min idi. Onların əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisindən əlavə xanlığın digər hissəsi köçəri həyat tərzini sürürdü.

Şəki xanları ənənəvi idarə anlayışına sahib olub özlərini Şirvanın hökmdarları kimi tanıdılar. Hacı Çələbi “Şirvan hakimi” titulu daşıyırdı.

Şəki xanlığının tarixi qonşu xanlıqlarla siyasi ixtilaflar içərisində, zaman-zaman da rus və Qacar hücumları ilə mübarizədə keçdi. Ağa Məhəmməd şah 1795-ci ildə Qarabağa hərəkəti ərəfəsində Şəki xanı Məhəmmədhəsən xan ona boyun əysə də, şahın qəzəbinə düşər olmuş və kor edilərək Təbrizə sürgün edilmişdi.

Səlim xan: Məhəmmədhəsən xandan sonra taxta qardaşı Səlim xan keçdi. Səlim xan fürsətdən istifadə edib Məhəmmədhəsən xanın bütün uşaqlarını edam etdirdi. Səlim xanın hakimiyyəti rusların bölgəni ələ keçirməsinə qədər davam etdi. Səlim xan əvvəllər qayını Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla birlikdə ruslarla yaxşı münasibət yaratmaq tərəfdarı idi. Bu məqsədlə də 21 may 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsini imzaladı. 1806-cı ilin iyununda rus generalı Lisaneviç tərəfindən bacısı, İbrahimxəlil xanın və onların övladlarının qətl edilməsindən sonra ruslara qarşı münasibətini dəyişdi.

Süqutu: Ruslarla apardığı 22 oktyabr 1806-cı il tarixli Şəki ətrafında döyüşlərdə məğlub olub Qacar vəliəhdi Abbas Mirzəyə sığındı. Bundan istifadə edən ruslar qacarlarla ixtilaf yaşayan xoylu Cəfərqulu xanı Şəki xanlığının başına keçirdilər. Xoyluların Şəkidəki hakimiyyəti 1819-cu ilə qədər davam etdi. Xoylu ailəsi daha sonra Azərbaycan tarixində şöhrət qazanmış sülalələrdən olub Şəkidə böyük

mülkə sahib idilər. Azərbaycan Xalq Respublikasının ilk baş naziri Fətəli xan Xoylu bu ailəyə mənsub idi.

Məşğuliyyəti: Şəki xanlığı yaranan xanlıqlar arasında ticarət gəlirləri yüksək olan bir neçə xanlıqdan biri idi. 1790-1800-ci illər arasında Şəki şəhərində 147 ayaqqabıçı, 33 keçəçi, 178 dabbaq, 39 boyacı, 36 heykəltəraş, 56 dəmirçi, 22 qalayçı, 29 dəyirmançı, 154 dərzi, 42 dülgər, 235 papaqçı, 82 baltaçı, 20 nalbənd, 41 zərgər vardı. Bu da Şəkiddə kустar təsərrüfatın sürətlə inkişafından xəbər verir.

Hökmdarları:

Hacı Çələbi	1743 – 1755
Ağakişi	1755 – 1760
Məhəmməd (Ərəşdə)	1760 – 1761
Hüseyn	1761 – 1782
Hacı Əbulqədir	1782 – 1785
Məhəmmədhəsən	1785 – 1795
Səlim xan	1795 – 1797
Məhəmmədhəsən	1797 – 1805 (ikinci dəfə)
Səlim xan	1805 – 1806 (ikinci dəfə)
Fətəli xan	1806 – 1808
Cəfərqulu Xoylu	1808 – 1810
İsmayıl Xoylu	1810 – 1819

ŞİRVAN XANLIĞI

1747-1820

Mənbələrədəki adı: Şirvan xanlığı, Şamaxı xanlığı

Ərazisi: Şamaxı və ya Şirvan xanlığının ərazisi şimalda Quba xanlığı, şərqdə Bakı xanlığı, cənubda Muğan düzü və Salyan xanlığı, qərbdə Qarabağ xanlığı və Göyçay çayı ilə hədudlanırdı. Buna görə xanlıq cənubda Kür çayı, şərqdə Xəzər dənizi və Bakı xanlığı, qərbdə Şəki və Qarabağ xanlıqları ilə həmsərhəd idi. XIX əsrdə bu bölgəyə Şirvan əyaləti deyilirdi. Xanlığın ümumi sahəsi 14500 kvadrat verstə bərabər idi. Şirvan xanlığı Xançoban, Hövz, Sədənrud, Elat, Qoşun, Qarasubasar, Qəssan, Əkərət, Qəbristan, Lahıc, Rudbar, Nəvahi, Qarabağlar, Bökükət, Xazərud, Salyan və Muğan mahallarına ayrılırdı.

Tarixi: 1747-1820-ci illər arasında mövcud olan Şirvan xanlığının mərkəzi Şamaxı, bəzən də Yeni Şamaxı olaraq da adlandırılan Ağsu olub. Bəzi məlumatlara görə, Fit dağı şəhəri də xanlığın paytaxtı olmuşdur. Xanlığın qurucusu hələ Nadir şah tərəfindən Şirvan əyalətinə vergi toplayıcı olaraq göndərilən Məhəmmədəli xan Sufi Nəbi oğlu Zərnəvai idi. Onun “Zərnəvai” adını almasına səbəb Nadir şah ordusunda ərzaq təmin edən vəzifəsində çalışmasıdır.

Əslində Şirvanda bir-birinə paralel eyni adda iki xanlıq təsis edilmişdi. Yeni Şamaxıda (Ağsu) Məhəmmədəli xan Sufi hakimiyyətlik edərkən, Qədim Şamaxıda Xançoban tayfasının Sərkərlər nəslinə mənsub Allahverdi bəyin oğlanları hökm sürürdülər. Sərkərlər nəslindən olan Əsgər bəy Allahverdi bəy oğlu Məhəmmədəli xanla mübarizə şəraitində idi. Nadir şahın vəfatından istifadə edən hər iki hakim Şamaxı uğurunda kəskin mübarizəyə başladılar. Onlardan Əsgər bəy əsasən tabeliyindəki yarı-köçəri tayfaların gücünə arxalanarkən, Məhəmmədəli xan isə yerli əyanlara və oturaq həyat tərzinə sahib camaatın gücündən istifadə edirdi. “Gülistani-İrəm” əsərinin müəllifi olan Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığına görə, 1765-ci ildə Əsgər bəyin oğlanları Məhəmmədsəid xan ilə Ağsa xan elat arasında Kərimxan Zəndidən xanlıq titulu alıb Ağsu şəhərində nəzarəti ələ keçirdilər və özünə böyük bir sərvət toplayaraq saray həyatı yaşayan Hacı Məhəmmədəli xanı öldürdülər.

Ağası xan. Məhəmmədəli xanı ortadan qaldıran Əsgər bəyin oğlanları Qədim Şamaxını ələ keçirib onu bərpa etməyə başladılar və buraya öz tərəfdarlarını köç etdirdilər. Lakin Şamaxı əhalisi onlardan narazı idi. Bu vəziyyət Qubalı Fətəli xanın Şamaxıya hücum etməsinə şərait yaratdı. 1767-ci ildə Şəki hakimi Məhəmmədhüseyn xanla birləşən Fətəli xan Şamaxıya hücum etdi. Hücum sırasında Şamaxı mühasirəyə alındı. Vəziyyətin gərgin olduğunu anlayan Əsgər bəyin oğlanları tabe olmaq qərarına gəldilər. Onlardan Ağası xan Şəkili Məhəmmədhüseyn xanın, Məhəmmədsəid xan isə Fətəli xanın hüzuruna çıxdı. Lakin Şəki hakimi Məhəmmədhüseyn xan Ağası xanı kor etdirərkən, Qubalı Fətəli xan da Məhəmmədsəid xanı həbs edib Dərbəndə göndərdi. Ayrıca Şirvan xanlığının mərkəzini də yenidən Ağsuya nəql etdilər. Kor edilən Ağası xan nominal olaraq Şirvan xanlığının başına keçirildi.

1780-ci ildə Fətəli xanın Qarabağ xanlığına qarşı hərbi səfərində Şamaxı xanlığının dəstələri də iştirak edirdilər. 8 minlik ordu ilə Kür çayını keçən Fətəli xan Qarabağ bölgəsinə daxil olub bir sıra kəndi talan edib buradakı mal-qaranı qaraət etdilər. Əslində Ağası xan həm intiqam, həm də öz xanlığını qorumaq məqsədilə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla əlaqələr yaratmışdı. Fətəli xan Şirvan xanının İbrahimxəlil xan tərəfindən dəstəklənməsindən narahat idi. Bu səbəbdən 1784-cü ildə Fətəli xan Şirvan xanı Ağasıya kömək edən İbrahimxəlil xanın üzərinə hərəkət etdi. Ağdamı ələ keçirib dağıtdı və Qarabağın aşağı mahallarını talan etdi.

Lakin Ağası ilə İbrahimxəlil xan arasındakı dostluq münasibətləri uzun davam etmədi. Belə ki, Ağası xanın oğlu Əhməd İbrahimxəlil xanın qardaşı Mehrəli bəy Cavanşiri öldürdü. İbrahimxəlil xan qardaşını sevməsə də bu hadisə iki xanlığın arasının açılmasına səbəb oldu. Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığına görə, 1785-ci ildə Fətəli xan Ağası və onu müttəfiqi Məhəmmədhəsən xanlarla müharibə etmək məqsədilə Şirvana soxuldu. Həmin vaxt qardaşı İbrahimxəlil xandan qaçan Mehrəli bəy Fətəli xana pənah aparmışdı. Mehrəli bəy bir gecə Bakıdan Şirvana hərəkət edərkən yolda Əhməd bəyin hücumuna məruz qaldı. Meydana gələn döyüşdə Mehrəli bəy öldürüldü. Fətəli xan onun meyidini böyük ehtiramla Qarabağa

göndərdi. Bu hadisə İbrahimxəlil xanın Fətəli xana müsbət yanaşmasına şərait yaratdı. Hər iki tərəf birləşib Ağası xanın üstünə hücum çəktilər. Çıxılmaz vəziyyətə düşən Ağası xan oğlanlarını da öz yanına alıb Fətəli xanın hüzuruna çıxdı. Quba xanı onu həbs etdirdi. Dərbənddə olan Məhəmmədsəid xanı isə Şamaxıya hakim təyin etdi.

Digər tərəfdən Ağası xan İbrahimxəlil xana da elçi göndərmiş və ondan üzr istəmişdir. İbrahimxəlil xan onun üzrünü qəbul edib, təkrar Şirvanda taxta çıxmasına cəhd etdi. Bu məqsədlə İbrahimxəlil xan 1786-cı ildə Lənkəran xanı ilə birləşib Şirvana hərəkət etdilər. Onlar Məhəmmədsəid xanı kənarlaşdırıb Ağasını taxta çıxartmaq istədilər. Lakin cəld tərpənən Fətəli xan İbrahimxəlil xana hədiyyələr göndərib onu bu səfərdən yayındırdı, bunun müqabilində isə Ağası xandan 10 min manat pul alıb Şirvandakı üstünlüyünü bərpa etdi.

Bu hadisələr zamanı Məhəmmədsəid xanın oğlanları Əsgər bəy, Qasım bəy və Ağası xanın oğlu Mustafa bəy Qarabağa qaçmışdılar. Ərəşli Məlikəlinin qardaşı oğlu Şəhabəddin Sultan Məhəmmədhəsən xanın əmri ilə onları aldadıb həbs etdirdi. Məhəmmədhəsən xan onları qandallayıb Fətəli xanın hüzuruna aparmaq istədi. Lakin əsriləri aparan Məhəmmədkərim bəy yolda onları sərbəst buraxdı. Həmin üç nəfər Cara, oradan Avar diyarına, daha sonra Qarabağa, ən sonda da Osmanlı ölkəsinə qaçdılar və Fətəli xanın vəfatına qədər orada qaldılar.

1789-cu Fətəli xanın vəfatından sonra Şamaxı xanları nisbətən rahatlaşdılar. Bu vaxt ərzində Ağası xanın boşluğunda, Şamaxını Fətəli xan, daha sonra Abdulla bəy (1769-1770), Eldar bəy (1770-1773), bir müddət yenə Fətəli xan idarə etmişdi. 1778-1786-cı illərdə Şamaxının idarəsini təkrar əlinə keçirən Ağası xan 1786-cı ildə öldürüldü. Əmirlərinin ölümündən istifadə edən Əsgər və Qasım 1792-ci ilə qədər Şamaxını idarə etdilər. 1792-ci ildə isə xanlığı Ağası xanın oğlu Mustafa xan ələ keçirdi.

Mustafa xan. Mustafa xanın taxta çıxmasında İbrahimxəlil xanın rolu böyükdür. Buna görə də Ağaməhəmməd şah Qacarın Qarabağa hücumunda Mustafa xan İbrahimxəlil xanın ailsəini qorumuşdur. Qacarların hücumundan sonra Şirvan üçün Rusiya təhlükəsi yarandı. Rus ordularının başçısı general Zubov Bakını ələ keçirdiyində Mustafa xan ona itaət etməkdən boyun qaçırıb, xanlıq

mərkəzini Şamaxıdan Fit dağına nəql etdirərək orada möhkəmlənməyə çalışdı. Onun boşluğundan istifadə edən Mustafa xan əmisi oğlu Qasım bəy Məhəmmədsəid xan oğlunun və kürəkəni Yüzbaşı bəyin Şamaxıda üsyanı ilə üzləşdi. Üsyançıların Fit dağı istiqamətində hərəkət etməsi qarşısında Mustafa xan Qarabağa qaçdı. Ancaq Rus ordularının geri çəkilməsindən istifadə edən Mustafa xan təkrar Şamaxıya qayıdıb xanlığı nəzarət altına aldı.

Şirvana qarabağlı atlıları ilə gələn Mustafa xan Şamaxını ələ keçirdidən sonra əmrindəki Qarabağ dəstələrini geri göndərməyib onlarla birlikdə Muğana hərəkət etdi. O burada Qarabağa aid torpaqları da talan etdi. İxtilafın səbəbi Mustafa xanın Cavad və Muğan bölgəsini Şirvanın mülkü hesab etməsi idi.

XIX əsrin əvvəllərində Sisyanov bölgəyə hərbi səfərə başladığında İbrahimxəlil xan onun vasitəsi ilə Mustafa xanı təsirsiz hala gətirmək niyyətində idi. Mustafa xan əvvəlcə Sisyanovun tələblərini həyata keçirməkdən imtina etdi. Lakin 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsi ilə ətrafındakı xanların rus hakimiyyətini qəbul etməsi qarşısında çətin vəziyyətə düşən Mustafa xan məcbur qalıb Sisyanovla görüşərək onun şərtlərini qəbul etdi. Lakin Mustafa xan Rusiyaya qarşı hər zaman mənfi münasibət göstərdi. Nəticədə 1820-ci ildə öz ailəsi və yaxın qohumları ilə birlikdə 200 atlı ilə Kür çayını keçib Qacar ölkəsinə getdi. 28 il Şamaxını idarə edən Mustafa xan 1844-cü ildə İranda vəfat etdiyində meydi Şirvana gətirilmiş və Yeddigünbəz deyilən yerdə dəfn edilmişdir. Onun Qacar ölkəsinə qaçması Şirvan xanlığının ləğv olmasına şərait yaratdı.

Hökmdarları:

Hacı Məhəmmədəli	1747 – 1765
Məhəmmədsəid xan	1748-1786
Ağası xan	1765-1769, 1778-1786
Əsgər xan	1786-1789
Qasım xan	1789-1792
Mustafa xan	1792-1820

GƏNCƏ XANLIĞI 1747 - 1804

Mənbələrdəki adı: Gəncə xanlığı

Mərkəzi: Gəncə

Sahəsi: Gəncə 5000 kvadrat verst, Qazax 3.200 kvadrat verst

Ərazisi: Gəncə Qızılbaşlar dövründə 4 bəylərbəyliyindən birini təşkil edən Qarabağ bəylərbəyliyinə mərkəzi idi. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Gəncə (5000 kvadrat verst) və Qarabağ (15.925 kvadrat verst) xanlıqlarına, Qazax (3.200 kvadrat verst) və Şəmşəddin sultanlıqlarına ayrıldı. Bəylərbəyliyin tərkibində yer alan Lori qəzası isə İrəvan xanlığı ilə Kartlı-Kaxetiya knyazlığı arasında bölüşdürüldü. 1725-1735-ci illər arasında bəylərbəyliyi Osmanlı idarəsi altında olduğu zaman 1727-ci ildə “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” hazırlanıb. Buna görə Gəncə-Qarabağ əyaləti Gəncə, Lori qəzaları, Hilxına, Bərdə, Arazbar, Bərgüşad və Çuləndər livalarına ayrılırdı. Onlar da aşağıdakı nahiyələrə bölünürdü: Gəncəbasar, Sunkurabad (Songur-abad), Şəmkürbasan, Kürəkbasan, Kiçik Kürəkbasan, Böyük Kürəkbasan, Şüturbasan, Talış, Gülüstan, Yevlax Qaramanlı, Dankı, Cənubi Lori və Şimali Lori, Hilxına, Həsənsuyu, Tovuz, Axınçı, Əsrik, Qaraqaya, Türkanlar, Zəyəm Ulya, Zəyəm Sufla, Bərdə, İncərud, Sir, Bayar, Arazbar, Əcəri, Bərgüşad, Zaris, Düzaq, Kuştəsf, Berendə-i Sığnaq, Köçez.

Tərkibi: Gəncə əhalisi bayat, şahsevən, əfşar, zülqədər, kəbirli və qacar türk tayfalarından meydana gəlirdi. 1727-ci ilə aid Osmanlı müfəssəl dəftərlərinə görə, Gəncə-Qarabağ zonasında əhalinin məskunlaşması belə idi: Arazbarda, Lori və Qazaxda bayburtlu və bəyazidli, Bərgüşadda dümbuli, Zəyəmdə zülqədər-şəmşəddinli, Bərdədə yirmidörtlü, otuziki, Qarabağda şahsevən, cavanşir, Gəncədə isə qacar tayfaları.

Xanlığın mənşəyi: Gəncə xanlığını qacar tayfasına mənsub Ziyadxanoğulları idarə edirdi.

Yaranması: 1735-ci ildə osmanlılar tərəfindən ələ keçirilən torpaqları geri qaytaran Nadir şah dörd bəylərbəyliyini (Təbriz, Şirvan, Gəncə-Qarabağ, Çuxur-Sad) ortadan qaldıraraq Azərbaycan torpaqlarını bir bəylərbəyliyin idarəsində birləşdirdi. Azərbaycan bəylərbəyliyi adlanan yeni inzibati-idarə sisteminin başına İbrahim xan gətirildi. 1739-cu ildə İbrahim xanın öldürülməsi vaxtı Nadir şah Azərbaycan

bəylərbəyliyi statusunu ləğv edərək köhnə idarəetmə sistemini bərpa etdi. Nadir şahın öldürülməsindən sonra xanlıq və sultanlıqlara ayrılan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində mərkəzi bölgələr Gəncə xanlığının idarəsinə keçdi. Sultanlıq olmasına baxmayaraq, Qazax və Şəmşəddinin torpaqları Gəncə xanlığının torpağından iki dəfə böyük idi.

Osmanlı hakimiyyəti illərində (1725-1735) Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə bağlı 1.344 kəndin 100-ü Gəncənin nəzarəti altında idi. Qazax sultanlığının nəzarətində 205, Tiflis əyalətində 51, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə 256 kənd vardı. Sərhədlərinin kiçik olması səbəbindən Gəncə siyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən kiçik xanlıq hesab olunurdu. Bu səbəbdən Gəncə xanlığı tez-tez Tiflis və Qarabağ xanlarının hücumlarına məruz qalırdı. 1750-ci ildə Qarabağ, 1750-1760-ci illərdə isə Tiflis knyazlığına tabe oldu. Bəzən də Qarabağ ilə Tiflis birlikdə Gəncəyə hərbi səfərlər təşkil edirdilər.

Cavad xan: 1786-cı ildə Gəncə xanlığının başına keçən Cavad xan Ziyadxanoğlu Gəncəni hərbi cəhətdən gücləndirərək qonşu xanlıqların hücumlarının qarşısını aldı. Xanlığın idarəsində bir sıra tədbirlər keçirən Cavad xan qısa zamanda bölgənin ən təsirli xanlarından birinə çevrildi.

Azərbaycanda rus işğalına qarşı ən sərt müqaviməti də məhz Cavad xan başçılığında Gəncə xanlığı sərgilədi. Lakin xanlığın siyasi, hərbi qüdrəti və insan amili Rusiya ilə mübarizə aparacaq səviyyədə olmadığından 1804-cü ildəki rus hücumu Gəncənin süqutu ilə nəticələndi. Cavad xan ailəsi ilə birlikdə rus ordusuna qarşı güclü müqavimət göstərsə də şəhərdəki ermənilərin xəyanəti nəticəsində şəhərin müqaviməti qırıldı. Gedən döyüşlərdə Cavad xan öldürüldü və Gəncə xanlığının hakimiyyətinə son qoyuldu.

Hökmdarları:

Şahverdi xan Ziyadoğlu	1747 – 1760
Məhəmmədhəsən	1760 – 1780
Məhəmməd xan	1780 – 1782
Həzrətqulu bəy	1782 – 1783
Hacı xan	1783 – 1785
Rəhim xan	1785 – 1786
Cavad xan	1786 – 1804

İRƏVAN XANLIĞI 1747 – 1828

Mənbələrdəki adı: İrəvan və ya Rəvan xanlığı

Mərkəzi: İrəvan

Sahəsi: 21.554 kvadrat verst

Ərazisi: İrəvan xanlığı Çuxur-Səd bəylərbəyliyiinin tərkibində ortaya çıxıb. Çuxur-Səd bölgəsi İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Maku, Sədərək, Şərqi Bəyazid əyalətlərini əhatə edirdi. Bəylərbəylik İrəvan, Naxçıvan və Maku xanlıqlarına bölündü. İrəvan xanlığı mərkəz İrəvan şəhəri ilə birlikdə Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, Şərur, Soruşan, Dərək, Sədli, Tala, Seyidli-ağaclı, Sərdarabad, Qərni, Abran, Dərəşişək və Göyçə mahallarından ibarət idi. Xanlığın yeganə şəhəri İrəvan idi. Xanlıq strateji cəhətdən əhəmiyyətli coğrafiyada yerləşirdi. İrəvan xanlığı Osmanlı, Qacar, Cənubi Qafqazın birləşdiyi nöqtədə idi. Ruslar bölgənin bu strateji əhəmiyyətini dərk etdikləri üçün məhz bu coğrafiya üzərində “Erməni vilayəti” yaratdılar.

Məşğuliyyəti: Xanlıq əhalisi əkinçilik və bağcılıqla dolanır, əsas hissəsi isə yaylar-qışlaq həyat tərzini sürən elatlardan ibarət idi. Kənd təsərrüfatında düyü, pambıq yetişdirilir, şərab, ipək, qırmızı rəngli parçalar istehsal olunurdu.

Xanlığın mənşəyi: Digər xanlıqlar kimi İrəvan xanlığı da kiçik inzibati vahid olub, bölgə üçün xarakterik olan ixtilafların mərkəzində yer alırdı. Bu ixtilaflarda xanlığın yeganə məqsədi öz varlığını qorumaq idi. İrəvan xanlığı tez-tez Kartli-Kaxetiya krallığının hücumuna məruz qalırdı. Xanlığın başında əvvəllər Mirmehdi xan dayanırdı. Amma Azad xan bölgəni ələ keçirincə onu vəzifəsindən kənarlaşdırıb yerinə Xəlil xan Özdeyi təyin etdi. Lakin Xəlil xan heç bir nüfuza sahib deyildi. İrəvan Xanlığının nüfuzlu tayfaları olan ustaclu və qacarlar onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdılar. Xanlığın idarəsini qacarlardan Həsənəli ələ keçirdi, amma dörd il sonra 1759-cu ildə qardaşı Hüseyinli Xan onun yerini aldı.

Tarixi: 24 iyul 1789-cu ildə Kartli-Kaxetiya ilə Rusiya arasında bağlanan Georgiyevski müqaviləsi ilə çar bölgədəki hadisələrə müdaxilə etmək hüququnu ələ keçirdi. Rusiya Cənub Qafqaz siyasətinə Kartli-Kaxetiyanın himayəçisi sifəti ilə daxil oldu. Bu məqsədlə bölgədəki kiçik xristian camaatlarını öz məqsədinə uyğun təşkilatlandırmağa başladı. Erməni camaatlarının liderləri rusların

lehinə bölgədə casusluq etməyə başladılar. Misal üçün osmanlılar İrəvanın Kartliyə qarşı müdafiə etməsi üçün Qarsa top göndərdikləri xəbərini ruslara ermənilər verdi. Bu dövrdə İrəvanın dəstəkçisi zəifləmiş Osmanlı imperiyası hesab olunurdu. Osmanlının isə bölgədəki varlığı şifahi dəstəyə söykənirdi.

1783-cü ildə İrəvanda baş verən üsyan nəticəsində öldürülən Hüseynəli xanın yerinə oğlu Qulaməli xan keçdi. Amma o, 1784-cü ildə öldürüldü və taxta 12 yaşlı qardaşı Məhəmməd xan oturdu. Onun zamanında İrəvan xanlığı qacarların hakimiyyətini qəbul etdi. 1804-cü ildə Cənub Qafqazın ruslar tərəfindən işğalı ərəfəsində İrəvana edilən hücum cəhdlərinin qarşısı alındı və 1813-cü il Gülistan müqaviləsinə görə Qacar dövlətinin tərkibində qaldı. Amma 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi bölgənin Rusiya nəzarəti altına keçməsinə səbəb oldu. Belə ki, 1827-ci il şiddətli rus hücumları nəticəsində İrəvan qalası mühasirəyə alındı və qalada məskunlaşan az sayda ermənilərin xəyanəti ilə xanlığın mərkəzi ələ keçirildi. 21 Mart 1828 tarixli çar II Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına son qoyuldu və sonrakı mərhələdə bölgəyə İrandan və Anadoludan ermənilər köçürülməyə başlandı. Hətta bu bölgədə qısa müddətli də olsa “Erməni vilayəti” təsis edildi. Bununla Rusiya təsirləri günümüzə qədər davam edəcək bölgədə “Erməni problemi”nin əsasını qoydu.

Hökmdarları:

Mehdi Xan	1747 – 1756
Həsənəli Qacar	1756 – 1764
Hüseynəli xan	1764 – 1783
Qulaməli xan	1783 – 1784
Əliməhəmməd xan	1784 – 1795
Məhəmməd xan	1795 – 1797
Əliqulu xan	1797
Məhəmməd xan	1797 – 1803 (ikinci dəfə)
Mehdiqulu xan	1803 – 1806
Marağalı Məhəmməd	1806 – 1807
Hüseynqulu xan	1807–1827

QARABAĞ XANLIĞI 1747 – 1826

Mənbələrdəki adı: Qarabağ xanlığı

Mərkəzi: Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi Gəncə olduğundan, Qarabağ xanları əvvəl 1748-ci ildə əsası qoyulan Bayat, daha sonra Şahbulağ və 1750-ci ildə tikilən Şuşa qalasında iqamətgah yaratdılar.

Sahəsi: 15.925 kvadrat verst

Ərazisi: Qarabağ xanlığı ərazisinə görə Azərbaycanın ən böyük xanlığı idi. Xanlıq Kürəkbasar və Gəncəbasar nahiyəsini, Kürək çayından Murovdağ, Kür və Araz çayları arasındakı geniş coğrafi sahələri əhatə edirdi. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə aid 1.344 kəndin 833-ü Qarabağ, 259-u Şəmşəddin sultanlığı, 100-ü Gəncənin payına düşürdü. Xanlığın tərkibinə Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd və Talışdan ibarət Xəmsə mahalları da daxil idi.

Xanlığın mənşəyi: Qarabağ xanlığının başında cavanşir tayfasının Saraclı (Sarıcalı) oymağına mənsub xanlar dayanırdı.

Əhalisi: Qarabağ xanlığının əsas əhalisini sarıcalı, kəbirilər, boyəhmədli, kəngərli, satlı (səədli), dəmirçi və qırmızı hacılı tayfaları təşkil edirdilər.

Pənahəli xan: Qarabağ xanlığının əsasını Pənahəli xan qoyub. Pənahəli xan özü Cavanşir elinə mənsub idi. Mirzə Camala görə Cavanşir, “qədim zamanlarda Türküstandan gəlmiş Bəhmənli elinin bir qolu olan Sarıcalı oymağından” idi.

Qarabağ xanlığı ərazisində mərkəz rolunu oynaya biləcək əhəmiyyətli bir yaşayış məntəqəsinin olmaması Pənahəli xanı 1748-ci ildə Bayat qalası inşa etməyə vadar etdi. Qalanın tikilməsi Nadir şah zamanında Qarabağa köçmüş məlikləri narahat etdi. Məliklər siyasi cəhətdən müstəqil olmaq istəyirdilər və buna görə də Pənahəli xanın güclənməsinə qarşı müqavimət göstərirdilər. Bu məqsədlə onlar Şəki xanı Hacı Çələbini Pənahəli xana qarşı çıxmağa təhrik etdilər. Hacı Çələbi Şirvan xanı ilə birləşərək Qarabağ xanlığına basqın etdi. Pənahəli xan əvvəlcədən bütün elatı Bayat qalasına topladı. O, hər iki-üç gündən bir atlı dəstə ilə qaladan çıxıb düşməyə qəfil həmlələr edirdi. Uzun sürən, amma nəticəsiz qalan mühasirədən sonra Hacı Çələbi və müttəfiqi Şirvan xanı geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu hadisədən

sonra əhalinin dağılması nəticəsində Bayat qalasında əhali azaldı. Digər tərəfdən Bayat coğrafi baxımdan əlverişsiz idi.

Bunları nəzərə alan Pənahəli xan Ağdamın 5-6 km-liyində yerləşən və Şahbulaq adlanan yerdə yeni qala və istehkam tikdirmək qərara aldı. Şahbulaqda inşaat işlərinə başlanıldı və 1749-cu ildə tamamlandı. Şahbulaqda hamam, bazar, məscid kimi bir sıra zəruri binalar salındı. Pənahəli xan Bayatdan və ətraf kəndlərdən öz adamlarını buraya köçürtdü.

1749-cu ildə şamaxılı Hacı Məhəmmədəli xan, şəkili Hacı Çələbi, gəncəli Şahverdi xan ilə Pənahəli xan birləşərək Kartli-Kaxetiya çarlığına hücum etmək üçün razılığa gəldilər. Ancaq İrəvan xanının xəbərdarlığı hazırlıq ərəfəsində ittifaqın pozulması ilə nəticələndi. Həmin ildə Pənahəli xan 4000 qoşunla İrəvana basqın təşkil etdi. Qarabağ qoşunları əsasən Üç Kilsə ətrafında yerləri talan edib qənimətlə geri qayıtdılar. Bir il sonra Pənahəli xan Gəncəyə hücum edib şəhərin bir hissəsini ələ keçirdi. Gəncəli Şahverdi xan şəkili Hacı Çələbi xanı ilə Car-Balakən camaatından yardım istədi. Lakin Pənahəli xan onlarla sövdələşib geri qayıtmalarına nail oldu. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Şahverdi xan gürcü çarları II Teymuraz ilə II İraklidən dəstək aldı. Qarabağ xanı Gəncəni tutduqdan sonra gürcülərin zəbt etdikləri Qazax və Borçalını tələb edəcəyindən narahat olan çarlıqlar Şahverdi xana yardıma gəldilər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Pənahəli xan Şahverdi xandan 450 tükən bac alıb geri qayıtdı.

Lakin bu hadisələr zamanı Pənahəli xan Şahbulaq qalasının elə də etibarlı bir mövqeyə malik olmadığını anladı. Buna görə yeni bir mərkəzi qala yaratmağa qərar verdi. Aparılan hazırlıqlar nəticəsində Şuşa qalasının təməlləri atıldı. Mövqeyi və strateji əhəmiyyəti baxımından yeni qala xanlığın paytaxtı oldu.

1750-ci ildən etibarən yüksəlməyə başlayan Şəki xanlığının nüfuzu Qarabağ və Gəncə xanlarını narahat edirdi. Buna görə də hər iki xanlığın hakimləri Şəkiyə qarşı birlikdə mübarizə aparmağa qərar verdilər, ancaq qısa müddətdə Şəki xanlığına qarşı yaradılan ittifaq genişləndi. Əvvəlcə buraya Naxçıvan xanı Heydərqulu xan, daha sonra da Kartli-Kaxetiya hakimləri qoşuldular. Bir müddət sonra da qaradağlı Qasım xan ilə xoylu Əhməd xan Dünbülü ittifaqda yer aldılar. 1752-ci ildə onlar birlikdə Şəki hakiminə hücum etdilər. Gəncədə görüşən müttəfiqləri Kartli-Kaxetiya hakimi xəyanət edərək onları həbs etdi. Bunu eşidən şəkili Hacı Çələbi tez hərəkətə keçib Nizami Gəncəvinin

qəbri yaxınlığında kartli ordularına hücum edib İraklini məğlub etdi. Həbs olunan xanları da sərbəst buraxdı.

1757-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Qacar Qarabağa hücum etdi. O, Araz çayını keçib Şuşa qalası ətrafında düşərgə saldı. Məhəmmədhəsən xan bir ay burada qalsa da qalaya yaxınlaşa bilmədi. Belə ki, Pənahəli xanın hərbi dəstələri ona qəfil basqınlar edib, atlarını və əmlakını dağıtmağa başladılar. Heç bir uğur əldə edə bilməyən Məhəmmədhəsən xan Şuşanı tərk etməyə qərar verdi. Bu hadisədən iki il sonra isə Qarabağ Fətəli şah Əfşarın hücumuna uğradı. Fətəli xan 1759-cu ildə Gəncə və Qarabağa hərəkət etdi. Fətəli xan Əfşar Qarabağ xanlığının ayrı-ayrı mahallarını tutaraq, paytaxtı Şuşaya yaxınlaşdı və şəhəri mühasirəyə aldı. Pənahəli xanın müdafiəyə hazırlaşması qalanın qısa müddətdə alınması işini çətinləşdirdi. Bunu nəzərə alan Fətəli xan Əfşar şəhərin altı kilometrliyində Balıca çayı ilə Xocalı çayı arasında müdafiə əhəmiyyəti olan istehkamların salınmasını əmr etdi. Şuşaya gedən yolların bağlanması qalada azuqə, hərbi sursat sığıntısı yaratdı. Artıq əfşarların qalanı ələ keçirməsi yaxın idi. Belə olan halda Pənahəli xan Fətəli xanla razılığa gəlib onun hakimiyyətini tanıdı. Razılığa əsasən o, oğlu İbrahimi ona girov kimi verdi. Elə həmin vaxt Qızılbaş ölkəsində öz hakimiyyətini xeyli möhkəmləndirən Kərim xan Zəndi Fətəli xan Əfşarı məğlub edib aradan qaldırdı. Bu Qarabağ xanlığının rahat nəfəs almasına yol açdı. Belə ki, bu hadisə sırasında Kərim xan Zənd Pənahəli xanın yanına elçilər göndərüb Fətəli xana qarşı müharibədə ona müttəfiq olmağı təklif etmişdi. Fətəli xanın asılılığından çıxmağa çalışan Pənahəli xan ordusu ilə Arazı keçib Kərim xanın qoşunları ilə birləşmişdi.

Lakin əldə edilən döyüşdən sonra Kərim xan qonaqlıq adı ilə Pənahəli xanı Şiraza apardı. Elə Pənahəli xan da 1763-cü ildə Şirazda olarkən vəfat etdi. Vəsiyyətinə görə Qarabağa gətirilib, Ağdamda dəfn edildi.

İbrahimxəlil xan: Qarabağ xanlığı əsasən Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan dövründə (1759-1806) inkişaf etdi. Rus istilasına qarşı osmanlılardan hərbi kömək istəyən İbrahimxəlil xan lazımi kömək ala bilməyincə, 1805-ci ildə Rusiya ilə razılaşmaq məcburiyyətində qaldı. Qarabağ xanlığı 1795 və 1797-ci illər iki dəfə qacarlardan Ağa Məhəmməd şahın hücumuna məruz qaldı. İkinci hücumda qacarlar Şuşa qalasını ələ keçirdilər.

İbrahimxəlil xan Rusiya hakimiyyətini tanısa da ruslar ondan çəkinirdi. İbrahimxəlil öz iqamətgahını Xan bağından qala yaxınlığına köçürdü. Mayor Lisaneviç xanın Qacarların tərəfinə keçməindən sübhələnirdi. Belə bir ehtimal rus komandanına heç bir əsası olmadan xanın ailəsinə hücum etməsinə səbəb oldu. Nəticədə İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə ruslar tərəfindən qətl olundular. Hücum sırasında Şəki xanı Hüseyn xanın qızı olan xanın arvadı Tuti bəyim, xanın Bikə ağadan olmuş qızı, xanın Gövhər ağanın anasından olmuş 13 yaşlı oğlu, Hərəmixan, Səltənət bəyim, Səbreyi xan, Abbasqulu ağa, Hacı Hüseynəli bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümət bəy Cavanşir, Həsənağa, Gülməli bəy Sarıcalı, Mirzətağı Əfşar, Əlipənah-pişxidmət, Xacə Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu və 4 nəfər şuşalı xanla birlikdə ümumilikdə 20 nəfər öldürüldülər.

Süqutu: Qarabağ xanlığı Mehdiqulu xanın 1822-ci il rus təzyiqi ilə hakimiyyətdən əl çəkməsi nəticəsində ortadan qalxdı. Xanlıq ailəsi isə Qarabağdakı mülklərini 1920-ci ilə qədər qorudular.

Hökmdarları:

Pənahəli xan	1747 – 1763
İbrahimxəlil xan	1763 – 1806
Mehdiqulu xan	1806 – 1826

NAXÇIVAN XANLIĞI 1747 – 1828

Mənbələrdəki adı: Naxçıvan xanlığı

Mərkəzi: Naxçıvan

Sahəsi: 4.500 kvadrat verst

Ərazisi: Naxçıvan, Əlincə, Dərələyəz, Ordubad, Əylis, Dəstə, Xok, Calanbək və Vələv

Xanlığın mənşəyi: Naxçıvan xanlığının əsasını kəngərli tayfasına mənsub Heydərqulu xan qoyub.

Əhalisi: 5.000

Xanlığın tərkibi: Xanlıq hərbi və siyasi cəhətdən kəngərli tayfasına arxalanırdı. Kəngərlilər Kısıllı, Sarbanla, Böyük qardaşlı, Qaradolak, Əlixanlı, Qaraxanbəyli və Qarabağlar kəndlərində məskunlaşmışdılar.

Sərhədləri: Zəngəzur dağlarından Araz çayına qədər olan ərazini əhatə edirdi. Xanlıq Xoy, Maku, Qarabağ və İrəvan xanlıqları ilə sərhəd təşkil edirdi.

Tarixi: Heydərqulu xan dövründə Naxçıvan Qarabağ xanlığı ilə qurduğu ittifaq sayəsində öz mövqeyini möhkəmləndirdi. Heydərqulu xanın ölümündən sonra taxt uğrunda uzun müddətli mübarizə meydana gəldi. Bu vaxt xanlıq Abbasqulu xanla Cəfərqulu xan arasında ixtilafəlara səhnə oldu. Bu ziddiyyətlər zamanı Abbasqulu xan Qarabağ xanından, Cəfərqulu xan isə Xoy xanından dəstək alırdılar. Bu yolla Qarabağ xanı İbrahimxəlil və Xoy xanı Əhməd xan öz müttəfiqlərini müdafiə etmək məqsədi ilə tez-tez Naxçıvana hücumlar təşkil etdilər.

1787-ci ildə xanlıq Kəlbəli xanın əlinə keçdi. Kəlbəli xan uzun müddət Naxçıvanda hakimiyyət etdi, lakin Rusiyaya yanaşma siyasəti ucbatından Ağa Məhəmməd şah tərəfindən kor edilərək Tehrandə nəzarət altına alındı. Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsindən sonra taxta keçən Fətəli şah onu yenidən Naxçıvana xan təyin etdi.

Naxçıvan xanlığı birinci Türk-Qacar müharibəsində Qacar dövlətinin sərhədləri daxilində yer aldı. 1826-1828-ci illər ikinci Türk-Rus müharibəsində isə Rusiya tərəfindən ilhaq edilən torpaqlar arasında Naxçıvan da vardı. 21 mart 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı Ruslar tərəfindən ləğv edildi. Rus hakimiyyətini qəbul etməyən xanlığın əhalisinin bir hissəsi Anadoluya və Cənubi Azərbaycana köç etdi.

Hökmdarları:

Heydərqulu xan	1747 – 1755
Hacı xan	1755 – 1763
Rəhim xan	1763 – 1770
Əliqulu xan	1770 – 1773
Vəliqulu xan	1773 – 1780
Abbasqulu xan	1780 – 1783
Cəfərqulu xan	1783 – 1787
Kəlbəli xan	1787 – 1797
Abbasqulu xan	1797 – 1813
Məhəmmədbağır	1813 – 1826
Kərim xan	1826 – 1827
Əhsən xan	1827–1828

LƏNKƏRAN XANLIĞI 1731 – 1826

Mənbələrdəki adı: Lənkəran, Talış xanlığı

Mərkəzi: Lənkəran

Ərazisi: Sadəm, Gürgənrud, Astara, Vilgiç, Zuvand, Çauici, Lənkəran, Diriğ, Uluf, Ərkivan, Ucarud və Muğan olmaqla 11 mahaldan ibarət idi.

Sahəsi: 8.000 kvadrat verst

Tərkibi: Xanlığın əhalisinin əsas hissəsini türklər və az bir hissəsini isə talışlar təşkil edirdi. Türklərin çoxu köçəri həyat tərzi yaşayırdı. Köçəri türk tayfalarının başçıları ilbəyi titulu daşıyırdılar. Xanlığın əsas siyasi gücünü xan nəslindən gələn bəylər və ilbəylər təşkil edirdi.

Seyid Abbas: Xanlığın qurucusu səfəvi soyundan gəlmiş iddia olunan Seyid Abbas olmuşdur. Seyid Abbas Nadir şahın könüllü itaət etmiş əmirlərdəndir. Nadir şahın öldürülməsindən sonra bölgənin müstəqil idarəçisinə çevrildi. “Əxbarnamə” müəllifinə görə, Seyid Abbas Ucarud, Dəştənd və Uluf əyalətindən ibarət Talış xanlığını iyirmi il idarə etdi.

Qara xan: Seyid Abbasın ölümündən sonra xanlıq başına Qara xan ləqəbi ilə tanınan Cəmaləddin Mirzə Bəy (1747-1786) keçdi. Onun dövrü xanlığın inkişafı ilə diqqət çəkir. Qara xan dövründə xanlığın nizami ordusu formalaşdı, Lənkəran şəhəri qala divarları ilə əhatə olundu, başda Xan Sarayı olmaqla çox sayda saray, məscid, hamam, bazar və karvansaraylar tikildi.

Lənkəran bölgəsində dini üləma sinfi də güclü idi. Bu dövrdə Lənkəranda 1500 din adamı yaşayırdı. Dindarların əhali içindəki xüsusi çəksi 9 faiz idi. Xanlığın oturaq əhalisi isə 15.502 nəfər idi. Xanlıq daxilində xalqdan 19 adda vergi alınır idi.

Mirmustafa xan: Qara xandan sonra hakimiyyətə Mirmustafa xan (1786-1814) keçdi. Onun dövrü Qacar və ruslarla mübarizə şəraitində tamamlandı. Mirmustafa xan, Ağa Məhəmməd şah qarşı mübarizədə Rusiyanın dəstəyinə arxalanırdı. Bu siyasət Lənkəran xanlığının 1795 və 1797-ci illərdə iki dəfə Qacar hücumuna məruz qalmasına səbəb oldu. Mirmustafa xan 1802-ci ildə rusların təbəəliyini qəbul etsə də, rusların işğalçı siyasəti qarşısında bu dəfə tərəf dəyişdirmək məcburiyyətində qaldı. Amma onun qacarlara meyl etməsi xanlığın 1813-cü ildə Gülüstən müqaviləsi ilə Rusiya nəzarətinə

keçməsinin qarşısını ala bilmədi. Müqavilədən bir il sonra vəfat edən Mirmustafa xanın yerinə oğlu Mirhəsən xan (1814-1826) taxta keçdi. Mirhəsən xanın Qacar tərəfdarı olması və 1826-1828-ci illərdə Rusiyaya qarşı vuruşması rusların 1826-cı ildə xanlığın ləğv etməsinə səbəb oldu.

Hökmdarları:

Seyyid Abbas	1731 – 1751
Cəmal Qara xan	1751 – 1786
Mirmustafa xan	1786 – 1814
Mirhəsən xan	1814 – 1826

MAKU XANLIĞI 1747 – 1925

Mənbələrdəki adı: Maku xanlığı

Mərkəzi: Maku

Ərazisi: Maku Çuxur-Səd bəylərbəyliyiinin tərkibinə daxil idi. Xanlığın əsas əyalətləri Çavpara, Çaybasar, Sarısubar, Arazkənarı, Aralıq, Ovacıq, Şərur, Sökmanabad, Qaradərə idi.

Əhalisi: 105 min

Tərkibi: Bölgə əsasən bayat və qaraqoyunlu tayfaları ilə məskunlaşmışdı. Onlardan başqa türkmən, ovacıq, tərəkəmə tayfalarından ibarət yurdlar da vardı. Makuda kürəsənli, heydərənli, milan, zilan və cəlali kimi yarı kürd və yarı türk tayfalar da məskun idi.

Sultan Əhməd: 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra bayat tayfalarının başçısı Əhməd Sultan (1747-1778) Maku xanı oldu. Onun dövründə Çors sultanlığı da Maku xanlığına qatıldı. Əhməd xan qısa zamanda torpaqlarını genişləndirərək 340-400 kəndi olan 14 bölgəni özünə tabe etdirdi. Əhməd Xan əvvəllər Nadir şahın əmirləri arasında yer almışdı. Belə ki, Nadir öldürüldüyündə o, hərəmxana yaxınlığındakı çadırdə qalırdı. O, bu fürsəti qiymətləndirib qiymətli ləl-cəvahiratla birlikdə həyat yoldaşını da götürüb Makuya qaçdı və atası İbrahim xanın taxtına oturdy. Əhməd xan İrəvan, Naxçıvan və Gəncə xanlıqları ilə qohumluq əlaqələri yaradaraq mövqeyini möhkəmləndirdi.

İdarə sistemi: Xanlıq torpaqları mülk, soyurqal, tiyul, xalisə, mazbutə, vəqf, azad adı altında kateqoriyalara ayrılır və əhalidən bəhrə, səlyanə, sıraotu, daruqəki, gizir haqqı, bayramlıq, mövsüm payları, nobarcılıq, xərc, otaq xərci, yaşıllıq, yükdaşıma, mirzəyana, otlaq haqqı, yanacaq, biyar, ulam, çərik adı altında vergilər alınırđı.

Sosial sistem: Maku əhalisi sosial statusuna görə üç qrupa ayrılırđı: təbəə, əsnaf və qaralar (işsizlər).

İnzibati sistem: İnzibari cəhətdən Maku 18 yerə ayrılırđı: Qaradərə, Ovacık, Qaraqoyunlu, Çaldıran, Arazkənarı, Çaybars, Çaypara, Körpəcik, Elent, Cəlali, Keclerat, Sökmanabad, Hoşab, Tamaşalar, Taşkəndlər, Mahmudlu, Əbagiyə və Şərur. Hoşab, Mahmudlu və Əbagiyə bölgələri XIX əsrin axırlarında Osmanlı torpaqlarına daxil edildi. Belə ki, bu bölgələrdə məskunlaşan heydərənli tayfası könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyəti altına keşdi.

Süqutu: Maku ən uzun ömürlü xanlıqlardan biri oldu. Xanlıq statusunu 1925-ci ilə qədər qorudu.

Hökmdarları:

Əhməd Sultan	1747 – 1778
Hüseyn xan	1778 – 1822
Əli xan	1822 – 1866
Hacı İsmayıl xan	1866 – 1899
Teymur Paşa xan	1899 – 1922
Murtazaqulu xan	1922 - 1925

URMIYA XANLIĞI 1747 – 1790

Mənbələrdəki adı: Urmiya xanlığı

Mərkəzi: Urmiya

Ərazisi: Urmiya xanlığı inzibati cəhətdən 14 bölgəyə ayrılırdı: Mergəvər, Bərdəsur, Tergəvər, Bərədest, Sumay, Ənzəl, Deşt, Uşnu, Sulduz, Deş, Nazlı, Bəkkşilu, Urmiya və Rozə.

İdarə sistemi: Xanlığın inzibati işlərini divanxana adlanan icra aparatı həyata keçirirdi. Xan, eyni zamanda divanxananın da başçısı hesab edilirdi. Divanxanada sədrəzəm-baş vəzir, imam ad-dövlə-vergi müfəttişi, nazim ad-dövlə - daxili təhlükəsizlik, mirzə - xanın katibi, xəzinə ağası, şeyxülislam və eşik ağası (hərəm ağası) kimi idarəçilərdən meydana gəlirdi. Xanlığın mərkəzi olan Urmiya şəhərinin idarəsini kələntər, naib, darğa, qalabəyi, carcı icra edirdi. Urmiyanın əsas əhalisini əfşarlar, sulduzlar, qarapapaqlar təşkil edirdi. Onların bir hissəsi köçəri idi. Hərbi cəhətdən Urmiya ən güclü xanlıq idi. Kərim xanla döyüşlərdə Fətəli şah 80 minlik orduya nəzarət edirdi.

Tarixi: Urmiya əfşarların ana yurdu idi. Nadir şahın 1747-ci ildə öldürülməsindən sonra Urmiya əfşarları uzun müddət Qızılbaş taxtı uğrunda mübarizə apardı və bölgənin ən güclü tayfası oldu. Urmiya xanlığının banisi Fətəli şah Əfşar (1747-1763) olub. O, zəndilərlə və qacarlarla apardığı hakimiyyət uğrunda müharibələrdə fəal iştirak etmiş və Azərbaycanın böyük bir hissəsini öz nəzarəti altında saxlamışdı.

Fətəli şah, Nadirin öldürülməsindən sonra özünü şah elan edib Marağa, Xoy və Təbrizi hakimiyyəti altına aldı. Amma qacarlara və zəndilərə qarşı mübarizədə Azad xanın dəstəyini almaqla Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışdı. 1763-cü ildə Urmiyanın Kərim xan tərəfindən mühasirəyə alınması sırasında məğlubiyyətə uğrayan Fətəli şah əsir alındı. Lakin Kərim xan bölgədə qala bilməyib əfşarlardan İmanqulu xanı Urmiya hakimi təyin edib İsfahana qayıtdı. 1779-cu ildə Kərim xan öldükdən sonra İmanqulu xan sərbəst hərəkət edərək yenidən bölgənin nəzarətini ələ keçirdi. Amma Əhməd Sultanla apardığı müharibədə 1783-cü ildə öldürüldü. Əhməd Xan əfşarlardan Əmir Arslan xanı Urmiya xanı təyin etdi. Ancaq daha sonra Urmiya əhalisinin istəyini nəzərə alıb İmanqulu xanın qardaşı Məhəmmədqulu xanı bu vəzifəyə gətirdi. Urmiya xanlığı 1790-cı ildə qacarların hücumuna məruz qaldı və eyni tarixdə ortadan qaldırıldı.

Hökmdarları:

Fətəli şah	1747 - 1763
Kərimxan Zənd	1763 – 1778
Əli xan	1778 – 1779
Ağa Məhəmməd xan Qacar	1779 - 1780
İmanqulu xan	1780 – 1782
Əmir Arslan xan	1782 - 1782
Məhəmmədqulu xan	1782 – 1790

TƏBRİZ XANLIĞI 1747 – 1786

Mənbələrdəki adı: Təbriz xanlığı

Mərkəzi: Təbriz

Ərazisi: Cənub, Mərənd və Təbriz. Xanlıq ərazisində 350 kənd var idi.

Tarixi: Xanlığın banisi Dünbuli tayfasından Nəcəfqulu xan (1759-1780) olmuşdu. Nəcəfqulu xan, Nadir şah tərəfindən 1745-ci ildə Təbriz qazısı təyin edilmişdi. O, Nadir şahın öldürülməsindən sonra ortaya çıxan iğtişaşlardan istifadə edib bölgənin nəzarətini ələ keçirdi. Bu dövrdə Təbriz xeyli kiçilmiş və əvvəlki ehtişamını itirmişdi. Buna rəğmən Təbriz hələ də Azərbaycanın ən böyük şəhəri hesab olunurdu. XIX əsrin axırlarında şəhərdə 50.000 insan yaşayırdı.

Təbrizin kiçilməsinə səbəb 1721-1786-cı illər arasında şəhərdə meydana gələn, böyük dağıntılar və tələfatla yadda qalan beş böyük zəlzələ olmuşdu. 1721-ci il zəlzələsində 70-90 min arasında insan öldü. Altı il sonra yaşanan ikinci zəlzələdə ölü sayı 77.000-ə çatırdı. Yəni Təbriz altı il ərzində təbii fəlakət nəticəsində 150 min insan itirmişdi. 1779-cu ildə şəhər üçüncü dəfə dağıntıya məruz qaldı. Bu zəlzələ şəhərdəki bir çox tarixi binanın yerlə yeksan olmasına səbəb oldu. Zəlzələ zamanı Şəhbi-Qazan, Əlişah məscidi, Cahanşah məscidi, Seyid Həmzə məqbərəsi, Sadıqiyyə və Talibiyyə mədrəsələri, Cümə məscidi və onlarla ziyarətgah, mədrəsə və məscidi təmir olunmayacaq şəkildə dağıldı. Zəlzələdə şəhərin tanınmış alimlərinin də həlak olduğu qeyd olunur. Zəlzələdə Nəcəfqulu xanın oğlu yıxılan divarlar altında qalaraq can verdi. Zəlzələ sonrasında şəhər küçələrində böyük yarğanlar əmələ gəldi. Yeraltı təkənlər bir il davam etdi. Lakin bir il sonra 1780-ci ildə Təbriz daha böyük zəlzələ ilə qarşılaşdı. Ölənlərin sayı 40 minə çatdı. Beləliklə, Təbriz iki il ərzində 100 min insanı dağıntılarda qurban verdi. Son dəhşətli hadisədən altı il sonra 1786-cı ildə Təbriz bir daha zəlzələ yaşadı. Bütün bu təbii fəlakətlər bölgənin incisi sayılan Təbrizin xarabaya çevrilməsinə səbəb oldu. Əhalinin geri qalan hissəsi də şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Nəcəfqulu xan, xoşlu Əhməd Xanın dəstəyi ilə zəlzələnin açdığı yaraları sarımağa çalışdı, amma səyləri heç bir nəticə vermədi.

Təbriz inzibati cəhətdən iyirmi məhəlləyə ayrılırdı: Surxa, Dəvəçi, Niyaba, Novbər, Mehatmehin, Bağmeşə və Vərçə və s. Təbriz xanı

Nəcəfqulu xan zəndilər qarşısında Əhməd xan Xoylu və Osmanlılardan dəstək almışdı. 1784-cü ildə Nəcəfqulu xan öldüyündə taxta 25 yaşındakı oğlu Yusuf Xudadad keçdi. Amma bir il sonra Təbriz xoylu Əhməd xanın hücumuna uğradı. 1786-cı ildə Əhməd xanın öldürülməsindən sonra Təbriz yenidən Xudadadın əlinə keçdi. Təbriz xanlığının varlığı 1786-cı ilə qədər davam etdi və bu tarixdən sonra Ağa Məhəmməd şah şəhərə hakim olaraq Təbrizi qacarların vəliəhd mərkəzi elan etdi.

Hökmdarları:

Nəcəfqulu xan	1745-1780
III Sam Mirzə	1747
Əmir Arslan Xan	1747 – 1748
İbrahim Xan	1748 – 1749
Məhəmməd Xan	1749
Fəth Əli Şah Afşar	1749 – 1757
Ağa Məhəmməd Xan	1757 – 1759
Nəcəfqulu Xan	1759 – 1780
Xudadad Xan	1780 – 1783
Əhməd Xoylu	1783 – 1786

QARADAĞ XANLIĞI **1747-1828**

Qaradağ xanlığının əsasını Qaradağ tayfasının başçısı Kazım xan qoymuşdu. Bu tayfa Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsinə kömək göstərdiyindən Qaradağ vilayətini irsən idarə edirdilər.

XVIII əsrin birinci yarısında mərkəzi hakimiyyətin zəiflənməsi ilə əlaqədar Kazım xan müstəqillik qazandı. Nadir şahın dövründə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan imtina edən Kazım xanın gözləri çıxarıldı. Nadir şahın ölümündən sonra Qaradağ xanlığı yenidən müstəqillik qazandı və Kazım xan Qaradağda öz hakimiyyətini bərpa etdi. Xanlığın mərkəzi Əhər şəhəri idi.

XVIII əsrin ortalarında Kazım xan Qaradağ, Gəncə, Naxçıvan xanlarının Şəkili Hacı Çələbiyə qarşı yaratdıqları ittifaqa qoşuldu.

Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra demək olar ki, öz müstəqilliyini itirdi və 1791-ci ildən Ağa Məhəmməd Şah Qacara tabe oldu.

Hökmdarları:

Kazım xan – 1747-1763

Mustafaqulu xan – 1763-1782

İsmayıl xan – 1782-1783, 1791-1797

Nəcəfqulu xan – 1783-1786

Abbasqulu xan – 1797-1813

Məhəmmədqulu xan – 1813-1828

ƏRDƏBİL XANLIĞI

1747 -1808

Mənbələrdəki adı: Ərdəbil xanlığı

Ərazisi: Ərdəbil xanlığı tarixi Ərdəbil ərazisində ortaya çıxıb. Xanlıq Lənkəran, Qaradağ, Təbriz, Marağa və Gilan xanlıqları tərəfindən əhatə olunub. Xanlığın mərkəzi Ərdəbil idi.

Tarixi: Ərdəbil xanlığının əsas siyasi və hərbi gücünü Şahsevən tayfaları təşkil edirdi. Xanlığın əsasını da həmin tayfadan olan Bədir xan qoyub. Xanlığın iqtisadi və inzibati işlərini isə divanxana idarə edirdi. Xanlıq mahallara, malallar da kəndlərə bölünmüşdü. Mahalların başında bəylər, kəndlərin başında isə kəndxudalar dururdu.

Xanlığı feodal əyanlarından ibarət Divanxana idarə edirdi. Yerlərdə (mahallarda) idarəçilik işləri bəylər, naiblər, kəndlərdə kəndxudalar tərəfindən aparılırdı.

Tamamilə şahsevənlərdən ibarət olmaqla xanlığın nəzarətində daimi ordu olurdu. Onların sayı 3 mini aşırı. **Bədir xanın oğlu Nəzərəli xan** dövründə Ərdəbil əvvəlcə Zəndilərin, daha sonra da Qacarların təsiri altında qaldı. Güclü qonşuları qarşısında Nəzərəli xan qohumluq vasitələrindən istifadə edərək xanlığın siyasi varlığını qorumağa cəhd etdi. Bu məqsədlə Nəzərəli xan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla qohumluq əlaqələri yaratdı (nikah diplomatiyası vasitəsilə). Ayrıca Nəzərəli xan Lənkəran xanları ilə bir sıra əlaqələr qurdu.

Ərdəbil xanlığı 1780-ci illərdə Qubalı Fətəli xanın hücumuna məruz qaldı. Fətəlixan 1784-cü ildə Ərdəbillə yanaşı Meşkini də ələ keçirdi. Lakin Fətəli xanın bu hərəkəti başda Rusiya olmaqla digər qonşu xanlıqların narazılığına səbəb oldu. Buna görə də Fətəli xan Ərdəbildə çox qalmayıb bölgəni tərk etdi. Nəzərəli xan təkrar Ərdəbildə öz hakimiyyətini bərpa etdi.

Nəzərəli xanın vəfatından sonra xanlığın başına oğlu Nəsir xan keçdi. Nəsir xanın dövründə (1792-1820) Ərdəbil Qacar dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi. Xanlıq 1820-ci ilə qədər varlığını davam etdirdi.

Hökmdarları:

Bədir xan 1747-1763

Nəzərəli xan 1763-1792

Nəsir xan 1792-1820

XOY XANLIĞI 1747-1813

Mənbələrdəki adı: Xoy, Dünbülü eli

Ərazisi: Cənubi Azərbaycanın şimal-qərbində mərkəzi Xoy olan xanlığın ərazisi Avacıq, Qotur, Salmas, Xoy, Ələnd, Çaldıran, Çors, Qaraqoyunlu, Sökmənabad, Dərgah, Yenicə mahallarından ibarət idi.

Tarixi: Xoy xanlığını idarə edən hakim ailə Dünbülü tayfasından idi. XVIII əsrin ortalarında Xoy ətrafında xeyli güclənən bu tayfa xüsusilə də Əhməd xan Dünbülü rəhbərliyində Xoyu idarə etməyə başladı. Xoy xanlığı İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Təbriz ilə həmsərhəd idi. Əhməd xan Qarabağ xanlığı ilə yaratdığı müttəfiqlik münasibətləri sayəsində bölgədəki mövqeyini gücləndirdi.

Rusiyanın bölgədəki mövqeyindən narahat olma Əhməd xan Nadir şah Əfşardan sonra bölgədə meydana gələn siyasi boşluqdan narahat olub, Azərbaycanda Osmanlı mövqeyinin möhkəmlənməsini çıxış yolu kimi görürdü. Bu münasibətlə 1775-ci ildə Əhməd xan Çıldır valisi Süleyman Paşaya göndərdiyi məktubda Rusiyanın Kartli-Kaxetiya krallığının əli ilə Qafqazda apardığı siyasətə diqqət çəkib Osmanlıya bölgədəki müsəlman xanlıqlarla birlikdə siyasət aparmağın vacibliyini çatdırmışdır. Lakin eyni tarixdə Osmanlının içində olduğu siyasi və hərbi böhran İstanbul hökumətinə Əhməd xanın təklifini qiymətləndirmək fürsəti vermirdi.

Digər tərəfdən başda Xoy xanlığı olmaqla Azərbaycan xanlıqları arasında da ixtilaflar səngimirdi. Urmiyə ilə Xoy arasında meydana gələn mübarizə buna bir nümunə idi. Kərim xan Zəndinin hərbi səfərlərinin səngiməsi ilə Azərbaycan xanlıqları arasında yenidən vüsət alan daxili müharibələrdə Xoy ilə Urmiyə xanlıqları üz-üzə gəldilər. Meydana gələn döyüşdə Əhməd xanın qələbə qazanması Xoy xanlığının nüfuzunu xeyli artırdı. Əhməd xanın güclənməsi Zəndiləri narahat etdi. Ona qarşı hərbi mübarizə aparmaqdan çəkinən Kərim xan Xoy daxilində intiriqa aparmağa başladı. Bu məqsədlə Əhməd xanın qardaşı Şahbaz xanın oğlanlarını əmilərinə qarşı hərəkət etməyə vadar etdi. Şahbaz xanın oğlanları əmiləri Əhməd xana qəsd etdilər və onun ölümünə səbəb oldular. Lakin onlar hakimiyyəti ələ keçirməyə nail ola

bilmədilər. Cəfərqulu xan Xoylu qəsdçilərin planlarını pozaraq qardaşı Hüseynqulu xanı azad edib Xoy taxtına çıxartdı.

Ancaq Xoy xanlığı bir daha Əhməd xan dövründəki gücünə çata bilmədi. Meydana gələn siyasi zəiflikdən istifadə edərək Naxçıvan, İrəvan və Qaradağ üzərindəki Xoy xanlığının nüfuzu sona çatdı. Hüseynqulu xandan sonra taxta oturan Cəfərqulu xan zamanında Xoy Qacarlar dövlətinin nüfuz dairəsinə daxil oldu.

Hökmdarları:

1747-1763 Şahbaz xan

1763-1786 Əhməd xan

1786-1798 Hüseynqulu xan

1798-1806 Cəfərqulu xan

SƏRAB XANLIĞI 1747 - 1828

Mənbələrdəki adı: Sərab, Sərat, Sərav, Sərap, Sərah

Sərhədləri: Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşən mərkəzi Sərab olan bölgə Ərdəbil, Qaradağ, Təbriz və Marağa ilə sərhəd təşkil edirdi. Təbii-coğrafi şəraitinə görə qədim dövrlərdən etibarən yerləşim mərkəzi olan Sərab şərq-qərb ticarət yolu üzərində ən mühim şəhərlərdən biri olaraq formalaşmışdır. Sərab “su mənbəyi”, “suyun başı” mənasında “sər-ab” sözlərindən yaranıb. Bu söz eyni zamanda “ilgim” mənasında da işlədilir. Sərabı “yeraltı keçidi” mənasında açıqlayan mənbələr də mövcuddur.

Sərhədləri: Sərab xanlığı Sadıq xanın zamanında Sərabdan başqa Zəncan və Təbrizi də əhatə edirdi.

Tarixi: Nadir şah Əfşarın vəfatından sonra ortaya çıxan Sərab xanlığının qurucusu Əli xan (1747-1786) olub. Əli xan Şəqaqi tayfasından olub. Bu tayfanın monqollardan törədiyi iddia edilir. Öz tayfası ilə Nadir şah Əfşarın əmrində yer alan Əli xan, onun öldürülməsindən sonra meydana gələn iğtişaslardan istifadə edib Sərabı ələ keçirdi. Əli xan Qacarların başçısı Məhəmməd həsən xanla mübarizədə öz bölgəsini qorumağa nail olsa da, Zəndilərdən Kərim xanla mübarizədə onun hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Əli xan öz oğlu Sadıqı Kərim xanın ixtiyarına verdi. Əli xanın vəfatından sonra xanlığın başına Sadıq xan (1786-1800) keçdi.

Əli xanın oğlu olan Sadıq xan əvvəllər Kərim xan Zəndinin tabeliyində tüfəngçi dəstəsinin rəisi olmuşdur. Sadıq xanın dövründə Sərab xanlığı ən inkişaf etmiş dövrünü yaşadı. 1790-cı ildə Ağaməhəmməd xan Qacarla ağır döyüşə girən Sadıq xan məğlub olub Qarabağa qaçdı. Burada İbrahimxəlil xana pənah aparan Sadıq xan onun vasitəsi ilə Ağaməhəmməd xanla barışıb, onun hakimiyyətini qəbul etmişdir.

Bu hadisədən sonra Ağaməhəmməd xanın etibadını qazanan Sadıq xan onun 1795-ci ildə Tiflis və Qarabağa hücumunda iştirak etmişdir. Ağaməhəmməd xanın şah elan edilməsində Sadıq xanın da mühim rolu olmuşdur. Yenə Ağaməhəmməd şahın vəfatında da Sadıq

xan kilid rolu oynayıb. Belə ki, Ağaməhəmməd şahı qətl edənlərin daha əvvəl Sadıq xan vasitəsilə şah tərəfindən əfv olunduğu bildirilir. Hətta sui-qəsdçilər şahı öldürdükdən sonra hadisəni ilk Sadıq xana xəbər veriblər. O da şaha aid əlamətləri və qiymətli əşyaları götürüb Şuşanı tərk edərək Qacar taxtını ələ keçirmək niyyətinə düşdü.

Lakin 1797-ci ilin oktyabrında meydana gələn döyüşdə Fətəli xanın orduları tərəfindən Qəznə yaxınlığında məğlub edildi. Həmin vaxt Sadıq xanın tabeliyində 25 minlik ordunun olduğu qeyd edilir. Məğlubiyyətdən sonra Sərabə qaçan Sadıq xan bölgədə meydana gələn taun xəstəliyi səbəbindən Fətəli şah Qacarı təqibindən xilas oldu. Bu hadisədən sonra Fətəli şahla barışmağın yollarını axtaran Sadıq xan Ağaməhəmməd şahın hökmdarlıq əlamətlərini də özü ilə götürüb onun hüzuruna gəldi və əfv olunmasını xahiş etdi. Fətəli şah da onu Sərab və Gərmrud hakimi təyin etdi.

Bu hadisədən sonra Sadıq xan ilə Təbriz hakimi Cəfərqulu xan arasında ixtilaf meydana gəldi. Ortaya çıxan döyüşdə Sadıq xan məğlub oldu. Sadıq xan daha sonra Fətəli şah Qacarı ordusu ilə birlikdə Xorasan səfərində iştirak etdi. Lakin bu səfər sırasında yenidən Fətəli şahə xəyanət edən Sadıq xan Qacar hökmdarının əmri ilə 1799-cu ildə həbs edilib zindana atıldı. Zindəda açlığa məhkum edilən Sadıq xan burada öldü. Fətəli şahın əmri ilə onun mülkləri oğullarına və qardaşlarına verildi.

Sadıq xan Cavanşirlərdən Mehrəli bəy Sarıcalının qızı ilə ailə həyatı qurmuşdu. Bu evlilikdən onun Cahangir, Kərim və Vəli adlı övladları dünyaya gəldi. Öldükdən sonra Sərab xanlığının başına Cahangir xan keçdi. Qacarların haikimiyyəti altında hökm sürən Cahangirin 1822-ci ildə vəfatından sonra Sərab xanlığına son qoyuldu və xanlığın torpaqları Qacarlar dövlətinin tam nəzarəti altına keçdi.

Hökmdarları:

Əli xan	1747 – 1786
Sadıq xan Şəqaqi	1786 – 1800
Cahangir xan Şəqaqi	1800 – 1822

MARAĞA XANLIĞI 1747 - 1829

Mənbələrdəki adı: Marağa xanlığı

Ərazisi: Marağa xanlığı cənubdan Saqqız mahalı, şərqdən Miyanə, şimaldan Təbriz, qərbdən Urmiya gölü və Urmiya mahalı ilə həmsərhəd idi. Xanlığın mərkəzi Marağa şəhəri idi. Xanlıq mahallara bölünmüşdü: Marağa mahalı, Əcəbşir mahalı, Qaraçay mahalı və Binab mahalı.

Tarixi: Marağa xanlığının hakim sülaləsi Müqəddəm tayfasına mənsubdu. Müqəddəm, Müqədəm, Mıqdəm və Mığadəm kimi adı qeyd edilən bu tayfanın türkləşmiş monqol əsli bir tayfa olduğu qeyd edilir. Marağa xanlığı Nadir şah Əfşarın vəfatından sonra ortaya çıxdı. Xanlığın qurucusu Əliqulu xan Müqəddəm olub.

Əliqulu xandan sonra Hacı Əliməhəmməd xan Marağanın başına keçdi. Mirzə Rəşid Ədib əş-şüara onun haqqında belə yazır: “Marağa hakimi Hacı Əliməhəmməd ağa Müqəddəm çox ağıllı adam olub, el və oba onun bir sözünü iki etməzdi. O da öz camaatına etimad edərək Fəthəli xana vergi verməkdən imtina etdi”.

Bu vaxt Azad xan ordusu ilə Marağa ətrafına gəldi və o da bundan narahat oldu. Hacı Əliməhəmməd ağa Müqəddəm çətin vəziyyətə düşdü. Azad xana qarşı Fəthəli Əfşarla dostlaşdı. Ona məktub yazıb kömək istədi. Fəthəli Əfşar da Şahbaz xan Nəcəfqulu xan oğlu Dünbili başçılığında 1000 nəfərlik bir dəstəni onun köməyinə göndərdi. Bu xəbəri alan Azad xan Binab ərafında ova çıxmışdı. O ətrafa əsgər göndərərək bölgəni talan etdirdi və insanları əsir aldı. Bu xəbəri eşidən Fəthəli Əfşar Azad xan ətrafında cəmləşən əfqanları ortadan qaldırmaq istədi. Bu məqsədlə özü Marağaya hərəkət etdi və Hacı Əliməhəmməd də ona qoşuldu. Meydana gələn döyüşdə əfqanlar ağır məğlubiyyətə düşərək öldülər. Azad xan isə qaçıb Tbilisi tərəfə getdi.

Hacı Əliməhəmməd xan 1779-cu ildə vəfat etdi. Xanlığın başına oğlu Əhməd xan keçdi. Əhməd xan atasına nisbətən xanlığı daha müstəqil idarə etməyə başladı. Onun əmrində 3 minlik hərbi dəstə vardı. Daha sonra da Urmiya və Xoy xanlığı ilə dostluq münasibətləri

yaratdı. Bu vaxt Marağa Ərdəbil xanı Nəzərəlinin hücumuna məruz qaldı. Əhməd xan İmamqulu xanın yanına qaçarkən, Nəzərəli xan Marağanı 20 gün mühasirədə saxladı. Lakin şəhəri ələ keçirməsinin mümkün olmadığını anlayıb ətraf kəndləri qarət edərək geri çəkildi.

Bundan sonra Marağa Araşlı əfşarlarından olan İbrahim xanın hücumuna məruz qaldı. Əhməd xan təcili Marağanı möhkəmləndirməyə başladı. Bu məqsədlə Sərab xanı Sadıq xan Şəqaqidən də kömək istədi. Lakin Sadıq xan Xorxor ətrafında ordugah quran Balbasları talan edib təkrar Sərabə qayıtdı. Belə olan halda Əhməd xan köməksiz qaldı. Məcbur qalıb Urmiyə xanı olan Qasımlı əfşarlarından Məhəmmədqulu xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Marağa xanlığı Urmiya xanlığına xərac ödəməyə başladı.

Əhməd xan daha sonra Qacarların hakimiyyəti altına girdi. Hətta o, Ağaməhəmməd şah Qacarın əmri ilə Qarabağ səfərində də yer aldı. Digər tərəfdən Urmiya xanlığının nəzarətindən çıxmaq istəyən Əhməd xan Məhəmmədqulu xana qarşı onun qardaşı oğlu Hüseyinqulu xana dəstək verərək Urmiya daxilindəki ixtilafı gücləndirirdi. Əmisindən qaçan Hüseyinqulu xan Sovucbuləğa gəlib yerləşmişdi. Ağaməhəmməd şah Qacarın vəfatından sonra Qacar ölkəsində nəzarəti ələ keçirən Fətəli şah Qacar Marağanı da öz nəzarəti altına aldı.

Bundan sonra Əhməd xan Fətəli şah Qacarın qardaşı Abbas Mirzə ilə yaxın münasibətlər yaratdı. Hətta Əhməd xan Abbas Mirzənin xidmətində Rus-Qacar müharibələrində də iştirak edib İrəvan və Bakıda da olmuşdur. Hətta bu səfərlərin birində İrəvanı ələ keçirən Əhməd xan burada 3 ay hakimiyyətdə qalmışdır. Bu münasibətlərdən istifadə edən Əhməd xan Marağadakı hakimiyyətini gücləndirdi. Mənbələr onun Marağada böyük mülklərə sahib olduğunu qeyd edirlər. Əhməd xanın 90 ildən çox yaşadığı qeyd edilir. Onun bu yaşına baxmayaraq çox gumrah və hərəkətli olduğu bildirilir.

Əhməd xan 1806-cı il oktyabrın 17-də vəfat etmişdir. Onun Rusiya ilə aparılan müharibədə meydana gələn xəstəliyə tutulduğunu və bu səbəbdən öldüyü bildirilir. Vəfat etdiyində yerinə oğlu Cəfərqulu xan Marağa xanı oldu. Cəfərqulu xan ruslara qarşı İrəvan qalasının müdafiəsində iştirak etmişdir.

Cəfərqulu xanın 1811-ci ilə qədər Marağanın xanı olduğu qeyd edilir. Lakin bəzi mənbələr onun 1829-cu ildə də Marağa hakimi olduğunu yazırlar. Lakin bəzi tədqiqatçılar Marağada idarəçiliyin dəyişdiyini, 1816-cı ildən sonra Qacar şahzadələrinin bölgəni idarə etdiyini yazırlar. Nəticə etibarı ilə Marağa xanlığının 1820-ci illərə qədər mövcud olduğu orataya çıxır.

Hökmdarları:

1747	ƏliquluxanMüqəddəm
1747 – 1779	Hacı Əliməhəmməd xan
1779 – 1806	Əhməd xan
1806 – 1829	Cəfərqulu xan

QACARLAR

Mənbələrdəki adı: Məmaliki məhrusəyi-Qızılbaşan, Məmaliki-məhrusəyi-Qacaran, Məmaliki-məhrusəyi-İran

Mərkəzi: Tehran

Vəliəhd mərkəzi: Təbriz

Ərazisi: Azərbaycan, Xorasan, Kirman, Sistan, Belucistan, Xuzistan, Fars, Luristan, Laristan, Mazandaran, Gilan.

Sahəsi: Ağa Məhəmməd şah dövründə dövlətin ərazisi 3 milyon km² idi.

Mənşəyi: Türküstandan köç etmiş türklərin qacar boyu. Yuxarıbaş qacarları, Aşağıbaş qacarları (qoyunlu-qavanlu).

Qacar tayfaları: Yuxarıbaş qacarları: kavanlu, izzəddinli, şambayətli, qaramusalı, ziyadlı, dağlı; Aşağıbaş qacarları: dulu, sapanlı, kərli, kühnəli, xəzinədarlı və keyaxlı.

Ağa Məhəmməd şah: Zəndilər qarşısında məğlubiyyətdən sonra Qıpçaq çöllərinə qaçan qacarlar burada böyük çətinliklərlə üzləşdilər. Çünki, sığındıqları torpaqların sahibi olan türkmənlər onları yaxşı qarşılamadılar. Qacarlar yaşamaq üçün bir tərəfdən türkmənlərin təkə, yomut, göklən tayfaları ilə mübarizə apararkən, digər tərəfdən də Məhəmməd Həsən xanın öldürülməsi ilə zəndilər tərəfindən Mazandaran və Astarabadın hakimi təyin edilən yuxarıbaş qacarları ilə köhnə ixtilaflarını davam etdirirdilər. Qabiliyyətsiz siyasi lider olsa da Kərim xan xasiyyətcə yumşaq adam idi. Onun bu keyfiyyətindən istifadə etməyə qərar verən Məhəmməd Həsən xanın dörd oğlu Ağa Məhəmməd, Hüseyinqulu, Mutrazaqulu və Cəfərqulu onunla danışıqlara qərar verdilər. Türkmən-səhra bölgəsində olarkən Ağa Məhəmmədi Kərim xana göndərib, Qorqan ətrafında məskunlaşmalarına icazə verilməsini istədilər. Kərim Xan, Ağa Məhəmmədi hörmətlə qarşılayıb yüksək səviyyədə qarşıladı. Ağa Məhəmmədin xahişi ilə Kərim xan Hüseyinqulu xanı Damğan hakimi təyin etdi. Qardaşı Murtazaqulu xan isə onun köməkçisi elan edildi. Bu hadisələrdən sonra qacarlar ilə türkmənlər birləşərək yuxarıbaş qacarları ilə müharibəyə başladılar. Bu müharibələrdə Hüseyinqulu xan zülmkarlığına görə “cahansız” (dünyası olmayan) ləqəbi aldı. Hüseyinqulu xan daha sonra qardaşı Ağa Məhəmmədin Zəndi sarayında girov tutulmasını nəzərə almayıb üsyan etdi. Amma bir müddət sonra türkmənlərlə arası pozuldu və 1774-cü ildə onlar tərəfindən qətl edildi.

Bu hadisədən istifadə edən Kərim xan Ağılı xanı Mazandaran valisi təyin edərək bölgəni nəzarət altına aldı, Hüseynqulu xanın oğlanları Fətəli və özü ilə eyni ada sahib Hüseynqulunu Zənd sarayında həbs etdi. Hüseynqulu xan Damğan valisi olduğu zaman qacarların İzzəddinlu tayfasından bir qadınla evlənmişdi. Mehdi Ulya adı ilə məşhur olan bu qadın Fətəli şah zamanında qoyduğu qanunla türk olmayan qadınlardan dünyaya gələn qacar şahzadələrinin hakimiyyətə çıxmasını qadağan etmişdi. Bu qeyri-rəsmi qanun Məhəmmədəli şah xaricində bütün hökmdar namizədlərinə tətbiq olunmuşdu.

1779-cu ildə Kərim Xan Zəndi Şirazda öldü. Taxt uğrunda Zəndi ailəsinin fərdləri arasında mübarizə başladı. Kərim xanın arvadı qacar əsilli olub, Ağa Məhəmməd xanın bibisi idi. Kərim xanın öldüyünü duyan ilk şəxs olan bu qadın xanın tacını Ağa Məhəmmədə verib saraydan qaçmasına şərait yaratdı. Tehrana qaçan Ağa Məhəmməd Qorqandakı qacar tayfa başçılarını hakimiyyəti altına alıb, zəndilərə qarşı qiyam qaldırdı. Amma 1780-ci ildə qacar tayfa başçılarından Rzaqulu xan tərəfindən məğlub edilib qardaşı oğlu Fətəli xanla birlikdə əsir düşdü. Bir fürsət tapıb Ağa Məhəmməd xan əsarətdən xilas oldu. Rzaqulu xan Ağa Məhəmmədin əmisi Cəfərqulu ilə ona qarşı hərəkət etdiyini eşidincə İsfahana, oradan da Məşhədə qaçdı və burada öldü. Ağa Məhəmməd qardaşı Murtazaqulunu da aradan qaldıraraq Gilana sahib oldu. 1783-cü ildə Əli Murad xanın əmrindəki zəndi ordularını məğlub etdi. Bu qələbədən sonra zəndilərə qarşı hücumla keçən Ağa Məhəmməd Xəzar-Bəyza müharibəsində onları məğlub etdi. 1791-ci ildə Lütfəli Xan əmrindəki zəndiləri darmadağın etdi. Beləliklə, Şiraz qacarların əlinə keçdi. Ağa Məhəmməd şah əsir aldığı zəndi ailəsinin üzvlərini Mazandarana sürgün etdi. Zəndi ailəsinin digər fərdlərini təslim etməyən Kirmana hücum edən Ağa Məhəmməd 1794-cü ildə bölgəni işğal edib Lütfəli xanı da əsir olaraq ələ keçirib Tehrana göndərdi və orada edam etdirdi. Qazanılan zəfərlərdə böyük xidməti olan Hacı İbrahim Kələntəri “etimad əd-dövlə” ləqəbi verib vəzir elan etdi. 1795-ci ildə Mazandaran, Gilan, Fars, Kirman başda olmaqla Qızılbaş ölkəsinin mərkəzi və cənub-qərbi qacarların hakimiyyəti altına keçdi. Qələbələrdən sonra Tehrana qayıdan Ağa Məhəmməd xan burada özünü şah elan etdi və Qızılbaş taxtına oturdu. Ağa Məhəmməd xan şah olsa da dövlətin adı “Qızılbaş” qalmaqda idi. Dövlətin paytaxtı Tehran oldu. O vaxta qədər kiçik bir qəsəbə olan Tehranı Ağa Məhəmməd şahın paytaxta keçirməsinin başlıca səbəbi yeri və strateji

əhəmiyyəti ilə bağlı idi. Üstəlik Tehran qacarların hakim olduğu bölgədə yerləşirdi.

Ağa Məhəmməd özünü şah elan etdikdən sonra Azərbaycana hərəkət etdi. Zəndi taxtı uğrunda gedən çəkişmələrdən istifadə edən əfşarlar Azərbaycanda yenidən gücləndilər. Bu vaxt əfşarların başında Əli xan dayanırdı. Ağa Məhəmməd şah onu hiylə ilə ələ keçirib öldürdü və Azərbaycana asanlıqla sahib oldu. 1795-ci ildə Mirzə Şahruxun vəfatından sonra Xorasanı da nəzarəti altına aldı.

Fətəli şah: 1797-ci ildə Qacarlar dövlətinin banisi Ağa Məhəmməd şah Şuşada öz qullarını tərəfindən öldürüldü. Övladı olmadığından qardaşı oğlu Fətəli şah elan edildi. Fətəli zəif xarakterli biri idi. Buna görə də siyasi işlərə vəliəhd olan qardaşı Abbas Mirzə nəzarət edirdi. Abbas Mirzə tədbirli və ağıllı vəliəhd idi. Abbas Mirzə ölkənin köhnə qaydalarla idarə edilə bilməyəcəyini bilirdi. Bu məqsədlə müasir təhsilin və ordu sisteminin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. Hakimiyyəti illərində ağıllı və savadlı insanları öz ətrafına cəlb edən Abbas Mirzənin təşkil etdiyi kadrlar sayəsində Qacarlar dövləti yüz ildən çox yaşadı. 1832-ci ildə gerçəkləşən erkən ölümündən sonra onun siyasətini Əmir Kəbir və Ağası kimi ağıllı dövlət adamları davam etdirdilər.

Fətəli şah hakimiyyətə gələn kimi Rusiyanın Qafqazda işğal siyasətinin qarşısını almaq məqsədi ilə Qərb dövlətlərinə yaxınlaşmağa çalışdı. Qərb dövlətləri isə qacarlara verəcəkləri dəstək müqabilində dövlətdən yeni və sərfəli imtiyazlar almaq niyyətində idilər. 1800-cü ilin axırlarında Qacar ölkəsində olan ingilis səfiri Malkolm apardığı uzun danışıqlardan sonra 1801-ci ildə şahla razılaşma imzaladı. Müqaviləyə görə, İngiltərə qacarların həm siyasi, həm də ticarət müttəfiqi hesab edildi. İngiltərə bu yolla Hindistandakı mənfəətlərini qorumağı öz nəzarəti altına aldı.

1801-ci il 12 sentyabr tarixində çar I Aleksandr Kartlı-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya ilhaq olunduğu haqqında fərmanı imzaladı. Fərmana görə indiki Gürcüstan torpaqlarında Rusiyaya bağlı Tiflis quberniyası yaradıldı. Heç bir əsası olmadan Azərbaycana aid Qazax, Borçalı və Şəmşəddin sultanlıqları da həmin quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Bu yolla Rusiya türk xanlıqlarını işğal etmək üçün özünə bəhanə hazırlayırdı.

1802-ci il sentyabr-dekabr aylarında General Knorriinq Georgiyevski şəhərində türk xanlıqları ilə bir sıra danışıqlar apardı.

Danışıqlarda Tərki şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Təbəsarən hakimi, dağlı tayfalarının bəyləri, Quba və Talış xanlarının nümayəndələri iştirak etdilər. Azərbaycanın digər xanları isə danışıqlardan imtina etdilər. Onlar özlərini Qacar dövlətinin müttəfiqi hesab etdiklərindən rusların təklifini rədd etdilər. Dörd ay davam edən Georgiyevski danışıqları 1802-ci il dekabrın 26-da imzalanan müqavilə ilə nəticələndi. Əldə olunan razılaşma siyasi və ticarət məsələləri başda olmaqla dörd sahəni əhatə edirdi:

1.Siyasi olaraq razılığa gələnlər Qacarlara qarşı bir-birlərinə dəstək sözü verdilər

2.Ticarət baxımdan tərəflər ticarəti münasibətləri inkişaf etdirəcəkdilər

3.Xəzər dənizində sərbəst ticarət və nəqliyyat imkanı təmin edilirdi

4.Tərəflər “Rusiyanın himayəsini” qəbul edirdilər

Müqaviləyə imza atan Talış xanı Mirmustafa xan elə həmin vaxt Qacar ölkəsində səfərdə olan Böyük Britaniya kəşfiyyatçısı G.Konsdan bir məktub aldı. Kons xanı müqavilədən imtina etməyi və bunun müqabilində şahla xan arasındakı əlaqələri düzəldəcəyini vəd edirdi. Amma Mirmustafa xan Konsun təklifini qəbul etmədi.

Qafqazda bu hadisələr cərəyan edərkən, çar I Aleksandr 1803-cü il 20 noyabrda Cənub Qafqaz ordularının başına P.D.Sisianovu gətirdi. Sisianov Zubovdan fərqli olaraq bölgənin işğalını planlaşdırırdı. Sisianov Cənubi Qafqazın işğalına Car-Balakənə hücum edərək başladı. 1803-cü ilin martın 29-da Car-Balakən ələ keçirildi. Buna baxmayaraq, bölgə uzun müddət ruslara müqavimət göstərdi. Yanvar 1804-cü ildə Qulyakova bağlı hərbi dəstələr Cara hücum etdilər. Meydana gələn döyüşlərdə carlılar rusları məğlub etdilər. Qulyakovun dəstələri Muhax kəndinə geri çəkildilər. Burada carlıların hücumuna məruz qalan ruslar ağır məğlubiyətlə üzləşdilər. Döyüşlərdə general Qulyakov öldürüldü. Buna görə Sisianov carlılara aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərdi: “Mən sizin bütün evlərinizi atəşə tutacağam, hamınızı yandıracağam, uşaqlarınızın və qadınlarınızın bağırsaqlarını çölə tökəcəyəm”.

Sisianov əvvəl Carı, sonra da İlisunu işğal etdi. Oradan Gəncə üzərinə hərəkət etdi. Gəncə uzun müqavimətdən sonra 2/3 yanvar 1804-cü ildə ələ keçirildi. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu xan döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Ruslar döyüşlər nəticəsində

xarabaya çevrilən Gəncəni ələ keçirdilər. Sisianov şəhəri ələ keçirdikdən sonra şəhərin adını dəyişdirib çar I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın şərəfinə “Yelizavetpol” qoydu.

Sisianovun fəaliyyətlərindən narahat olan Qacar hökmdarı Fətəli şah 1804-cü ilin may ayında Rusiyaya bir məktub göndərərək ordularını Azərbaycandan çıxarmasını tələb etdi. Amma Rusiya şahın tələbini rədd etdi. İyulun 10-da tərəflər arasında danışıqlar kəsildi. Beləliklə, birinci rus-qacar müharibəsi (1804-1813) başladı.

Müharibənin başladığı illərdə Rusiya Qafqazda kifayət qədər hərbi potensiala sahib deyildi. Sisianovun əmrində 24 topu olan 9 piyada və 2 süvari dəstəsi vardı. Piyadaların sayı 7000, süvarilərin 400 idi. Süvarilər kazaklardan ibarət idi. Onlar 100 nəfərlik qruplar halında dörd hissəyə ayrılırdılar. Bunun müqabilində isə Abbas Mirzənin 20 min əsgəri var idi. Lakin rusların qarşısında silahlanma cəhətdən xeyli zəif idi. Qacarlara ənənəvi silahlarla təchiz olunmuşdular. Rus-türk müharibəsində ilk qarşılaşma 1804-cü il iyulun 2-də İrəvan xanlığı sərhədləri daxilində yerləşən Üçkilsə divarları qarşısında baş verdi. Rus dəstələri arasında Kartlı-Kaxetiya orduları da iştirak edirdi. Bu döyüşdə tərəflər üstünlük qazana bilmədilər. İkinci qarşılaşma İrəvanın Qəmərli kəndi ətrafında baş verdi. İyulun 29-dan 30-na keçən gecə baş verən döyüşdə heç bir nəticə əldə edilmədi. Rus dəstələri ərzaq problemi yaşadıkları üçün sentyabrın 4-də İrəvan xanlığının torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Döyüş əsnasında İrəvan xanlığı Abbas Mirzənin tərəfində iştirak edərkən, əvvəlcə Qacar ordusu sıralarında yer alan xoylu Cəfərqulu xan 200 süvarisi ilə ruslar tərəfinə keçdi.

Gəncəyə qayıdan Sisianov Kürəkçay istiqamətində hərəkət etdi. Burada Lisaneviçin təzyiqi ilə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla müqavilə imzaladı. 1805-ci il may 14-də imzalanan Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etdi. Müqavilə Qarabağın statusuna toxunmurdu. Amma xan hər il Rusiya xəzinəsinə 8 min çervon vergi ödəməyi öz üzərinə götürürdü. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərini Şəki hakimi Səlim xan da qəbul etdi. Onun ödəyəcəyi illik vergi isə 7 min çervon civarında idi.

Müharibə Qacar diplomatiyasında bəzi dəyişikliklərə səbəb oldu. İngiltərədən istədiyi hərbi köməyi ala bilməyən şah Fransa ilə danışıqlara başladı. Qacar hökmdarı 1804-cü ilin payızında Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmaq məqsədi ilə Napoleona məktub göndərdi. Napoleon İstanbuldakı fransız elçisinə İranla danışıqlar aparmaq

səlahiyyətini verdi. Belə ki, eyni tarixdə Napoleon Rusiyaya qarşı geniş miqyaslı hərbi əməliyyat planı hazırlayırdı. Qacarlar Rusiyaya qarşı osmanlılarla da birlikdə mübarizə aparmaq üçün danışıqlar aparırdılar. 1805-ci ilin payızında Fevzi Mahmud Əfəndi Tehrandə şahı ziyarət etmiş və Rusiyanın fəaliyyətlərindən Osmanlı dövlətinin də narahat olduğunu bildirmişdi. 1806-cı ildə Napoleonun xüsusi göstərişi ilə İstanbula gələn fransız elçi Sebastianın vasitəçiliyi ilə Qacar, Osmanlı və Fransa arasında Rusiyaya qarşı ittifaq yarandı. 1806-cı ilin axırında Osmanlı Rusiyaya qarşı müharibəyə qoşuldu.

1805-ci ildə qacarla ruslar arasındakı döyüşlər Əskəran istiqamətində cərəyan etdi. İyunun 26-da Abbas Mirzə Koryagin başçılığ etdiyi Şahbulaqdakı rus dəstələrini mühasirəyə almağa başladı. Mirzə rusların təslim olmasını əmr etdi. Koryagin təslim olacağını açıqlasa da iyulun 7-dən 8-nə keçən gecə gizlincə qaladan qaçdı. Qacarlar onu təqib edirdilər. Muhrat qalasından gələn köməklə Koryagin türklərin təqibindən xilas oldu. Koryagin Gəncəyə çəkilib Kotlyarevskinin dəstələri ilə birləşdi. Bu vaxt Qazaxda rus hakimiyyətinə qarşı qiyam qalxdı. Qazaxa gələn Abbas Mirzə burada ruslarla müharibəyə başladı. İyulun 27-də Zəyəm yaxınlığında türklərin ordugahına hücum edən Koryagin, Abbas Mirzənin ordusunda böyük tələfata səbəb oldu.

Rusiya sadəcə quruda deyil, dənizdən də hərbi əməliyyatlarını davam etdirirdi. 1805-ci ildə Sisianovun istəyi ilə çar I Aleksandr rus donanmasını Zavalışın əmrində Həştərxandan Ənzəliyə göndərdi. 800 nəfərlik rus donanması Pir Bazarı və Rəşti ələ keçirdi. Amma şiddətli döyüşlərdən sonra qacarlar onları bölgədən qovmağa nail oldular. Rus donanması Ənzəlini tərk edib Bakı limanına yaxınlaşdı. Rus donanması Bakının təslim olmasını tələb etsə də rədd cavabı aldılar. Ruslar 1805-ci il avqust 15-də Bakı sahilinə əsgər çıxardılar. Amma Bakı, Dərbənd, Quba xanlıqlarının və Qazıqumıq hakimi II Surxay xanın oğlu Nuh Bəy ilə qacar ordularının hücumu qarşısında ruslar məğlubiyyətə uğrayıb Lənkəran yaxınlığında Sara adasına çəkildilər. 1805-ci il dekabrın 27-də Şamaxı xanı Mustafa xanla müqavilə bağlayan ruslar Bakı istiqamətində hərəkət etdi. O, Bakının təslim olması üçün Naxırbulaqda qərargah qurub Hüseynqulu xana elçilər göndərdi. Danışıqlar nəticəsində Hüseynqulu xan təslim olmağa qərar verdi. 1806-cı il fevral 8-də Hüseynqulu xan ilə Sisianov Bakı şəhəri divarları yaxınlığında görüşdülər. Xan şəhərin açarını rus komandanına təslim

edəcəkdı. Amma görüş əsnasında xanın yaxın adamlarından Əhməd bəy Sisianov və Knyaz Yeristovu güllələdi. Daha sonra bakılılar sahile hücum edib Sisianovun bədənini parçaladılar. Sisianovun kəsilmiş başı Qacar hökmdarına göndərildi. Sisianov Bakının şimal istiqamətindəki Şah Abbas qapısı qarşısında öldürüldü. Sisianovun ölüm xəbərini eşidən rus orduları təcili geri çəkildilər. Donanma yenidən Sara adasına çəkildi.

General Sisianovun öldürülməsi rus ordusunun irəliləməsini səngintdi. İşğal edilən yerlərdə ruslara qarşı qiyamlar qalxdı. Abbas Mirzə ordusu ilə Aslandüzü istiqamətində hərəkət edərək Qarabağ üzərindən Şirvana gəldi. Ruslar may ayında yenidən hərəkətə başladılar. General Qlazenanın əmrindəki 2500 nəfərlik rus əsgərləri Dərbənd, Quba və Bakını ələ keçirmək üçün Qızlar yolu ilə Dərbəndə hücum etdi. Dərbənd 1806-cı il iyunun 21-də işğal olundu.

1806-cı ilin baharında Qarabağda Abbas Mirzə ilə rus orduları arasında ən çətin döyüş oldu. Döyüşlər əsasən Şahbulaq, Əsgəran və Ağdam ətrafında davam etdi. Ağdam döyüşündə Abbas Mirzə ruslara məğlub oldu. Qaliblər Əsgəranı ələ keçirib Şuşaya irəlilədilər. Abbas Mirzənin Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı öz tərəfinə çəkmək cəhdi rus komandanı Lisaneviçin xan qərargahına hücum edib İbrahimxəlil xanı ailəsi ilə birlikdə öldürməsi nəticəsində uğursuz oldu. Bu zaman Şəki xanı Səlim xan ruslara qarşı qiyam qaldırdı.

1806-cı ilin yaz aylarında ruslarla türklər Qarabağ və Şirvanda vuruşmağa davam etdilər. Abbas Mirzə qacarlara sığınan gürcü knyazı Aleksandri 15 minlik ordu ilə Tiflis üzərinə göndərdi. Xanaşır keçidində meydana gələn döyüşdə Abbas Mirzə rusların hücumunun qarşısını ala bilmədi və Arazın o biri sahilinə çəkilməyə məcbur oldu. Abbas Mirzə geri çəkilərkən rusların hakimiyyətindən boyun qaçıran insanlar da onunla birlikdə Cənubi Azərbaycana köç etdi. Şirvandan yurdlarını tərk edib köç edənlərin sayı 6 min idi. Bunların çoxunu varlı ailələr və onların qohumları təşkil edirdi. Ruslar isə Quba və Bakını ələ keçirdilər. Bakı xanı Hüseynqulu xan Sisianovun öldürülməsinin intiqamından qorxaraq Abbas Mirzənin qərargahına qaçdı. Bulqakovun tabeliyindəki hissələr Bakını ələ keçirməsinə rəğmən şəhər xalqını cəzalandırmadı. Beləliklə, Türk Qafqazı bütünlüklə ruslar tərəfindən işğal edildi.

Rusların naliyyətləri yerli xanlıqların və qacarların uğursuzluğunun nəticəsi idi. Əslində Fransa ilə müharibə vəziyyətində

olduğundan Rusiyanın Cənub Qafqaza göndərəcək əlavə ordu gücünə sahib deyildi. Ayrıca Rusiya Qafqazda sadəcə qacarlarla deyil, eyni zamanda Osmanlılarla da müharibə aparırdı. Amma ruslar bölgədə yaxşı qarşılanmadı. 1806-cı ildə Rusiyanın nəzarəti altındakı bölgələri üsyan dalğası bürüdü. Xüsusilə, Car-Balakən, Dağıstan, Şəki cəmaati rus hakimiyyətini qəbul etmədilər. İşğal prosesində rus əsgərlərinin bölgədəki sayı 5 mindən artıq deyildi. Bunun müqabilində Abbas Mirzənin əmrində külli miqdarda əsgər yer aldı. Abbas Mirzənin ordusundakı ingilis zabidlərinin bəziləri ruslara casusluq edirdilər. Belə ki, İngiltərə Fransaya qarşı Qafqazda Rusiyanın yerləşməsinə tərəfdar idi.

1807-ci ildə Qafqazda rus əsgərlərinin sayı Qacar və Osmanlı orduları ilə müqayisədə xeyli az idi. Osmanlıların əməliyyatlara qoşulması müharibənin gedişatında heç bir dəyişiklik yaratmadı. Əksinə Arpaçayı ətrafında Osmanlı orduları general Qudoviç əmrindəki azsaylı rus hərbi dəstələri qarşısında məğlub oldu. 1807-ci il 18 iyunda Osmanlı-rus döyüşündə ruslar çoxlu qənimətlə birlikdə Osmanlı toplarını da ələ keçirdilər.

1807-ci ildə fransa-osmanlı-türk dövlətləri arasında bir sıra danışıqlar baş verdi. Napoleon üç dövlət arasında “Rusiyaya qarşı ittifaq” yaradılmasını istəyirdi. Bu məqsədlə 1807-ci ilin aprelində fransız elçiləri şah və sultanla görüşdülər. Eyni ildə Qacar elçiləri də Şərqi Prussiyada Napoleonu ziyarət etdilər. Napoleon şahın elçiləri ilə görüşəndən sonra 50 top, 10 min tüfəng və 4 min piyadanı Qızılbaş ölkəsinə göndərəcəyini vəd etdi. 1807-ci ilin mayın 4-də Fransa ilə Qacar dövləti arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə qacarlar Fransadan 20 min odlu silah alacaqdı. Amma 1807-ci ilin yazında Tilziddə əldə olunan Fransa-Rus razılaşması əslində Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinə xəyanət idi. Buna rəğmən Tehrana gələn fransız elçisi general Qarden bəzi hərbi tədbirlərə əl atdı. İsfahanda top emalatxanası tikildi. Rus hücumuna qarşı Tehran ətrafında müdafiə istehkamları yaradılmağa başlandı. Amma Napoleonun Tilziddə ruslarla razılaşması şahın nəzərində fransızlara inamı azaltmışdı. Bu səbəblə ingilis nümayəndəsi Ceksonun Tehrana gəlməsi şahı Fransa ilə ittifaqdan vaz keçirdi. Bütün bu diplomatik oyunlar müharibədə qacarlara heç bir uğur qazandırmadı.

1808-ci ildə döyüşlər əsasən Naxçıvan və İrəvan ərazisində cərəyan etdi. Bu döyüşlərdə ruslar 3-5 minlik hərbi dəstə ilə Abbas

Mirzəni üst-üstə ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Fransa ilə əldə edilən razılaşmadan sonra ruslar Qafqaza yeni hərbi dəstələr göndərdilər. 1809-cu ildə rusların bölgədəki əsgər sayı 43 mindən çox idi. Qacarların ümumi hərbi gücü isə 150 minə çatırdı. 1809-cu ildə Abbas Mirzə Gəncə, Qazax və Şəmşəddil bölgəsinə hücumlar təşkil etsə də ruslarla baş verən qarşılaşma nəticəsində geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Sentyabrda türklər Talış xanlığının ərazisinə girərək Rusiya ilə müttəfiq olan Lənkəranı yağmaladılar. Bütün bunlar yaşanırken bir tərəfdən də ruslar ilə türklər arasında danışıqlar gedirdi. Xüsusilə ruslar müharibəni dayandıрмаğa çox tələsirdilər. Çünki Rusiyanın Napoleona qarşı Qafqazdakı hərbi dəstələrə ehtiyacı vardı. Bu məqsədlə, Rusiyanın bölgədəki ordu başçıları bir neçə dəfə şah sarayına sülh təklifi etdilər. Hətta general Tormasov sülh təklifini Tehrana çatdırdı. Amma İngiltərənin təzyiqləri şahın rusların təklifini rədd etməsinə səbəb oldu. İngiltərə bunun müqabilində qacarlara 3000 əsgər, 100 top, 2000 tüfəng və 1,2 milyon dinar köməklik göstərməklə yanaşı, Astarabad, Mazandaran, Gilan və Ləngərud limanlarında gəmi inşası və top tökməsi üçün ustalar göndərdi. Elə həmin vaxt osmanlı elçiləri də Tehrana gəlib, Abbas Mirzəyə 12 minlik hərbi kömək göstərəcəklərini vəd etdilər.

1810-cu ildə Qacar orduları yenidən Qarabağ və Gəncə istiqamətində hücumlara başladı. Qacar və Rus orduları Meğridə üz-üzə gəldilər. Qarşıdurmada Abbas Mirzə Araz çayı sahilinə çəkildi. Ruslar isə Meğrini ələ keçirdilər. 8 iyulda ruslar təşkil etdikləri gecə basqını ilə Qacar orduları Qarabağdan uzaqlaşdırıldılar. Halbuki, Meğridə qacarlara məğlub edən ruslar sadəcə 400 nəfərlik hərbi dəstəyə malik idi. 1810-cu il avqust ayında qacarlara osmanlılar arasında əldə edilən razılaşma da cəhbədəki uğursuzluqların qarşısını almadı. Müharibə Qacarlar dövlətini böyük maliyyə böhranının içinə çəkirdi. Şah sarayı vəziyyəti düzəltmək üçün İngiltərə və Fransadan böyük borclar alır və aldığı borcu da yenə bu ölkələrdən aldığı odlu silahlara xərcləyirdi. 1811-ci ildə İngiltərə qacarlara 3.000 tüfəng, 20 top, çox sayda güllə satmışdı. 1809-cu ildə əldə edilən İngiltərə-Qacar müqaviləsi əsnasında Biritaniya müharibəyə davam etmələri halında şah ordusunun xərclərini qarşılamaq üçün hər il 200 min tuman pul verəcəyini vəd etmişdi. İngiltərənin təşviqi ilə Abbas Mirzə 1812 ilin əvvəlində 20 minlik ordu ilə yenidən Qarabağa daxil oldu. Araz çayı ətrafında baş verən döyüşlər müharibənin sonunu hazırladı.

Balkanlarda osmanlıların general Kutuzov əmrindəki rus odularına məğlub olması İstanbulun sülh təklifinə səbəb oldu. 1812-ci ilin mayın 16-da Budapeştdə tərəflər arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu, osmanlının Qafqaz cəbhəsində qacarları tək buraxması mənasına gəlirdi. Bunun üzərinə şah da Rusiyaya sülh təklif etmək məcburiyyətində qaldı. Napoleonun eyni tarixdə Moskva istiqamətində hərəkət etməsi Rusiyanın bu təklifi qəbul etməsinə səbəb oldu. 1812-ci ilin aprelin 20-də Qafqaz Rus orduları baş komandanlığından gətirilən general Rtişşev qacarla danışıqlara başladı. Amma döyüşlər 1812-ci ilin sonuna qədər davam etdi. Bu müddət ərzində ruslar və türklər Lənkəran, Muğan, İrəvan, Qarabağ və Aslandüzündə dəfələrlə döyühdülər. Bu döyüşlər rusların qalibiyyəti ilə nəticələndi. 1813-cü ilin əvvəllərində sülh danışıqları sürətləndi. Nəhayət, 1813-cü ilin sentyabrın 27-də Qarabağın Gülüstan kəndində sülh imzalandı. Danışıqlar əsnasında ən böyük mübahisə sərhədin haradan keçəcəyi maddəsi üzərində yaşandı. 1812-ci il danışıqları bu maddəyə görə təxirə salınmışdı. Rtişşevin təklifi ilə sərhədin Arpaçayı və Araz boyunca keçməsi qərarlaşdırıldı. Buna görə, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqları Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi. Qacalar Rusiyanın Gürcüstan və Dağıstandakı hakimiyyətini də qəbul etdi. Rusiya Xəzərdə donanma saxlamaq haqqını da əldə etdi. Rus tacirləri üçün İran bazarlarında tətbiq olunan gömrük vergisi isə 5 faizə endirildi. Qacalar Rusiyaya müharibə təzminatı ödəməyi də qəbul etdilər. Beləliklə, Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə nəticələndi.

Birinci Rus-türk müharibəsi təxminən 10 il davam etdi. Müharibə Rusiyanın qələbəsi ilə yekunlaşdı. Müharibə Orta Şərqdə türk siyasi hakimiyyətinin də tənəzzül etdiyi mənasına gəlirdi. Müharibə bölgənin iki böyük türk dövləti Osmanlılar ilə Qacaların eyni vaxtda ruslar tərəfindən böyük bir yara almasına səbəb oldu.

Gülüstan müqaviləsinin şərtləri 1826-cı ilə qədər, yəni 13 il davam etdi. Bu müddət ərzində rusların bölgədə təsirləri çox hiss edilmədi. Buna səbəb Rusiyanın Napoleondan sonra Avropada gedən siyasi hadisələrə üstünlük vermişdi. Müharibə nəticəsində bir sıra xanlıqların hakimiyyətinə son qoyuldu. Quba, Dərbənd, Bakı xanlıqları ortadan qaldırıldı. Bunun müqabilində xanların və yerli idarəçilərin statusuna toxunulmadı. Ruslar ümumiyyətlə müəyyən şəhərlərdə kiçik

hərbi qarnizonlar yaradaraq bölgəyə nəzarət edirdilər. Gülüstan müqaviləsinin uzun davam etməyəcəyini hər iki tərəf yaxşı bilirdi. Belə ki, 1817-ci ildə Tehrandan olan Qafqaz orduları komandanı A.P.Yermolov, İranda hərbi hazırlıqların aparıldığına şahidlik etmişdi. General, xüsusilə ingilis zabitlərinin qacar əsgərlərinə təlim keçdiyini görmüşdü. Əslində Fətəli şah və vəliəhd Abbas Mirzə yeni bir müharibəyə tərəfdar deyildilər. Müharibədə marağı olan sadəcə iki qüvvə vardı: şiə üləması və ingilislər. Osmanlılar da qacarlara kimi müqavilədən narazı idilər. Belə ki, 1812-ci il türk-rus müqaviləsinin şərtləri İstanbul üçün ağır idi. Bundan əlavə müqavilə ilə osmanlıların etibarını sarsılmışdı. Buna görə də hər iki tərəfin Rusiyaya qarşı birlikdə mübarizə aparmaqda özünəməxsus səbəbləri var idi. Buna görə də 1823-cü ildə Osmanlı-Qacar müqaviləsi imzalandı.

1825-ci ildə İranda hərbi hazırlıqlar yenidən başlandı. Abbas Mirzənin orduları üçün İsfahana 200 at yükü qədər ingilis silahı gətirildi. 1826-cı ildə İngiltərə Hindistandan daha 15 min tüfəng göndərdi. Amma ingilislər şaha daha kömək etməyəcəklərini söylədilər. Onlara görə, şah əgər ordunun yenilənməsini istəyirsə, Rusiyaya müharibə etmək məcburiyyətindədir. Tehrandan bunlar yaşanarkən Rusiya hər hansı bir müharibənin başlanmamasına çalışırdı. Çar I Nikolayın Qafqaz hərbi qubernatoru general Yermolova göndərdiyi məktub da bunu təsdiq edir. Çarın əmri ilə Menşikov 1826-cı ildə İrana gəldi. Onun məqsədi Qarabağ və Talış xanlıqlarının torpaqlarını qacarlara geri qaytararaq sülhü qorumaq idi. Amma rus heyəti Araz çayını keçən kimi qacarlara sərhəddə ordu topladıqlarını gördülər. Heyət getdiyi hər yerdə təhqirlərə məruz qaldı. Menşikov Sultaniyyədə Fətəli şahla görüşsə də heç bir nəticə əldə etmədən 1826-cı ilin avqustunda geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Rus heyəti İranda olarkən Abbas Mirzə hərbi fəaliyyətlərə başladı.

İkinci rus-türk müharibəsi 1826-cı il 26 mayda Qacar ordularının sərhəddi keçib Cənubi Qafqaza daxil olması ilə başladı. 19 iyulda Abbas Mirzə 60 minlik ordu ilə rusların nəzarətindəki Azərbaycan torpaqlarına soxuldu. Vəliəhd hərbi strategiyasını dəyişdirməmişdi. Məqsədi Qarabağ və Gəncə üzərindən Tiflisi ələ keçirmək idi. Onun planını ruslar yaxşı bilirdi. Çünki ilk rus-türk müharibəsində də eyni xətt üzərində cərəyan etmişdi. Abbas Mirzənin qarşısına rusların 9 briqadası, 6 yüngül topu və kazaklardan ibarət bir süvari dəstəsi çıxdı. Abbas Mirzə xalqın ruslara nifrətindən də faydalanmaq istəyirdi. Belə

ki, Qacar orduları sərhəddən keçənə kimi ruslara qarşı üsyanlar başladı. Ən böyük qiyam Gəncədə oldu. Üsyançılar şəhərdəki həbsxananı ələ keçirib, rus qarnizonunu atəşə tutdular. Bundan dərhal sonra da Abbas Mirzə şəhərə daxil oldu.

Qacarlar ilk üç ay ərzində itirdikləri torpaqların əksəriyyətini geri qaytardılar. Bunda rusların müharibəyə hazır olmaqlarının da təsiri böyükdü. Abbas Mirzənin əsas məqsədi rus ordularının mərkəzi Tiflisi ələ keçirmək idi. Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsində 48 günlük vaxt itirməsəydi bu planında müvəffəq ola bilərdi. Amma Şuşa və digər kiçik qarnizonların ələ keçirilməsi üçün itirilən zaman ruslara əlverişli fürsət verdi. Əsas gücünü Tiflisdə toplayan Yermolov ilk qarşılaşmada qacarlara ağır məğlubiyyətə uğratdı. 1826-cı il sentyabrın 3-də tərəflər Şamxor (indiki Şəmkir – İ.M.) yaxınlığındakı düzənlik ərazidə üz-üzə gəldilər. Döyüşdə ingilislərin təlim keçdiyi 2 minlik nizami-cədid ordusu da yer alırdı. Qacar ordularına Abbas Mirzənin oğlu rəbərlək edirdi. Döyüşdə tərəflər bir-birlərinə qarşı üstünlük yarada bilmədilər. Döyüşdən sonra qacarlar Şamxor (Şəmkir – İ.M.) çayı sahilinə çəkildilər. Elə bu vaxt ruslar ani hücumla qacar ordularının nizamını pozdular. Abbas Mirzənin oğlu tələsik Gəncəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Səysiz qənimət ələ keçirən ruslar general Mədətovun əmri ilə Gəncəyə daxil oldular.

Şamxor məğlubiyyətini xəbər alan Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsi üçün 10 minlik əsgəri qala ətrafında buraxıb, Gəncə istiqamətində hərəkətə keçdi. 1826-cı ilin sentyabrında Yermolovun yerinə Qafqaz hərbi qubernatorluğuna təyin edilən general Paskeviç də yeni hərbi dəstələrlə bölgəyə gəldi. Sentyabrın 10-da Gəncə ətrafında ordular toplanmağa başladılar. Abbas Mirzənin əmrində 15.500 piyada, 10.700 süvari olmaqla 25 mindən çox, Paskeviçin isə 8.700 əsgəri var idi. Güclər arasında qeyri-bərabərlik rusların açıq döyüşdən çəkinməsinə səbəb oldu. Buna görə də ruslar Gəncə şəhərinin dar küçələrində döyüşmək qərarına gəldilər. Amma planı bəyənəməyən Paskeviç bunun onu müvəffəqiyyətsizliyə düşər etmək istəyən Yermolovun oyunu hesab etdi. 1826-cı il 13 sentyabr tarixində tərəflər arasında ağır döyüş baş verdi. Qarabağnamə müəllifi Mirzə Adıgözəl Bəy belə yazır: *“Şəhərin erkən vaxtlarında komandir Paskeviç və general Mədətov ordularını nizama salıb, Şeyx Nizami türbəsinə yaxınlaşdılar. Burada onlar qızılbaş orduları ilə qarşılaşdılar və böyük bir döyüş başladı. Bir saat sonra qızılbaşlar məğlub oldular”*. Döyüşdə

qacarlar çoxlu qurban verdilər. Bu döyüş müharibənin gedişatını da həll etdi. Dekabr 1826-cı ilə qədər qacarlar və xanlar qazandıqları bütün torpaqları itirdilər. Abbas Mirzə 2 min əsgəri tələf etdikdən sonra bölgəni tamamilə tərk edib Xüdəvərin körpüsü üstündən Araz çayını keçib Cənubi Azərbaycana çəkildilər.

Hücuma keçən Mədətova bağlı dəstələr dekabrın 26-da Araz çayını keçdilər. 1827-ci il yanvar ayında ruslar Meşkinə daxil oldular. Aprel ayında İrəvan xanlığına aid torpaqlar ruslar tərəfindən ələ keçirildi. İrəvan xanlığı şiddətli müqavimət göstərdi və ruslar mühasirəyə son qoyub Naxçıvana daxil oldular. 1827-ci ilin mayın 26-da Naxçıvan təslim oldu. İyunun 5-də Abbasabad ətrafında Cavanbulaq yaxınlığında cərəyan edən ikinci döyüşdə də ruslar qalib gəldilər. Rusların 8.600 nəfərlik dəstəsinə qarşı Abbas Mirzənin 16 minlik ordusu çox passiv idi. Qızılbaş əsgərləri ruslara qarşı döyüşmürdülər. İlk hücum cəhdi boşa çıxdıqdan sonra qızılbaşlar arxaya dönüb qaçırdılar. Bu, türk hərbi sisteminin süqutunun ifadəsidir. Rusların naliyyətləri isə müasir döyüş anlayışına, hərbi texnologiya və müharibə taktikasına sahib olmaları ilə bağlı idi.

İki aylıq hücumlardan sonra İrəvan rusların əlinə keçdi. Rus-türk müharibələri sırasında ruslara qarşı ən güclü müqaviməti İrəvan göstərdi. Ruslar bölgəni ələ keçirmək üçün ondan çox hücum təşkil etsələr də uğursuzluğa düşər oldular. Avqust ayının əvvəlində köməksiz qalan İrəvan xanlığı rus hücumlarına dözə bilmədi. Xüsusilə də xanlığın ərzaq anbarı hesab edilən Sərdarabadın işğal edilməsindən sonra yaranan qida qıtlığı türklərin müqavimətini zəiflətdi. Yenə də türklər İrəvan qalasını son nəfəslərinə qədər müdafiə etdilər. General Paskeviç çara göndərdiyi məktubunda şəhərin işğalını belə açıqlayırdı: “Bu vaxt İrəvan vilayətində 10 mini müsəlman-türk, 3 mini erməni olmaqla 13 min insan yaşayırdı. Ermənilər qalanın şimal qapısını gizlicə açdılar və oktyabrın 1-də rusların şəhərə girməsinə kömək etdilər”. Şəhər küçələrində gedən qanlı vuruşmalardan sonra İrəvan rusların əlinə keçdi.

Oktyabr ayında müharibələr Cənubi Azərbaycan torpaqlarında davam edirdi. Ruslar əvvəl Xoyu, sonra da Təbrizi ələ keçirdilər. Təbrizin ələ keçirilməsi haqqında Yeristovun yazdıqları Qacar ordusunun və ümumi mənada türklərin vəziyyətini şox yaxşı açıqlayır. Ona görə də şəhərin müdafiəsinə rəhbərlik edən Abbas Mirzənin kürəkəni Allahyar xan, Təbriz xalqını və buradakı qızılbaş əsgərlərini

ruslara qarşı döyüşməyə cəsarətləndirmək üçün səy göstərirdi. Amma Allahyar xanın bütün cəhdləri boşa çıxdı. 1827-ci il oktyabrın 13-də Təbriz rusların əlinə keçdi. Halbuki, Təbrizin rusların əlinə keçməsi təəccüb doğurmuşdu. Çünki şəhəri rus hücumundan qoruyacaq 40 top mühafizə edirdi. Ayrıca şəhərdəki əsgərlərin əlində ruslardan iki dəfə çox odlu silah və sursat vardı. Bu rus işğalı ərəfəsində türklərin keçirdiyi dərin mənəvi tənəzzüldən xəbər verirdi.

Təbrizin ələ keçməsindən sonra şah dərhal ruslara sülh təklif etdi. Türkiyə ilə müharibənin yaradacağı təhlükədən qorxan ruslar 1827-ci il noyabrın 7-də sülh danışıqlarına başladılar. 1828-ci il 24 yanvarda ruslar Ərdəbilə soxuldular. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil işğal edildi. Ruslar Tehran istiqamətində hərəkət etdiyi bir vaxtda ingilislərin araya girməsi ilə danışıqlar yenidən başladı. İngilis nümayəndəsi Mak Donaldın vasitəçiliyi ilə köhnə təqvimlə 6, yeni təqvimlə 18 fevral 1828-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında sülh imzalandı. Danışıqlar zamanı ruslar Azərbaycanı tamamilə tələb etsələr də, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının da Rusiya verilməsi ilə Gülüstən müqaviləsinin şərtləri əsas alındı və Araz çayı sərhəd qəbul edildi.

16 maddədən ibarət olan Türkmənçay müqaviləsi əsasında Qacar hökuməti Rusiyaya 20 milyon tümən təzminat ödəməyi qəbul etdi. Ruslar Xəzərdə yeganə hərbi güc olma haqqı ilə birlikdə Cənubi Qafqazın da hakimi oldular. Bu müqavilə rusların İrəvan xanlığına aid torpaqlarda “Ermənistan” yaratmasına şərait yaratdı. İranda yaşayan qriqoryan kilsəsinə bağlı kiçik xristian camaatları İrəvana köçürülməyə başladı. 1828-1829-cu illər arasında meydana gələn Rus-osmanlı müharibəsi nəticəsində bağlanan Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə görə, Anadoludan 84 min, Türkmənçay müqaviləsinə görə Qacar ölkəsindən 40 min erməni İrəvan torpaqlarına köç etdirildi. Qafqaz-Anadolu və İranın birləşdiyi nöqtədə “erməni əyaləti” meydana gətirməklə ruslar bölgənin idarəsini öz əllərində tutmağı planlaşdırdılar. Çar II Nikolayın əmri ilə köçürülən ermənilərin məskunlaşdırmaq üçün İrəvanın ən məhsuldar torpaqlarından 200 min desyatinlik ərazi bu məqsəd üçün ayrıldı. Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsi Qafqaz, Anadolu və Orta Şərqi türkləri arasında bir nəzarət mərkəzinə çevrildi.

Təbrizdə yerləşən və Azərbaycan əyalətini idarə edən Qacar vəliəhdi Abbas Mirzənin başlatdığı təhsildə, bürokratiyada və orduda islahatlar onun ölümü ilə yarımçıq qaldı. Abbas Mirzə çoxlu türk gənci

təhsil üçün Avropaya göndərdi. Bu gənclər onun ölümündən sonra ölkələrinə qayıdıb İranda dövlət sistemində işləməyə başladılar. Amma Qərb təmayüllü inkişaf tərəfdarı olduqlarından rejimlə yola gedə bilməyib vəzifələrindən uzaqlaşdırıldılar, bəziləri də sürgünə göndərildilər. 1832-ci ildə Abbas Mirzənin ölümü ilə Qacar ölkəsi dar görüşlü saray məmurları təsiri altına düşdü. Fətəli şah və onun davamçıları ənənəvi siyasətlərini davam etdirərək, xarici ölkələrdən aldıkları böyük miqdarda borc vasitəsilə ölkəni idarə etməyə çalışdılar. Aldıkları böyük borclar müqabilində isə Avropa ölkələrinə yeni imtiyazlar verdilər. Bu da Qacar dövlətini Qərbin müstəmləkəsinə çevirdi. Abbas Mirzənin yolunu davam etdirən Əmir Kəbirin sui-qəsd yolu ilə aradan qaldırılmasından sonra ölkədə mütləqiyyətçi rejim qalib gəldi və bu da bölgəni yeni böhranlara apardı.

Fətəli şah Abbas Mirzənin vəfatı xəbərinə çox kədərləndi. Günlərini səssizlikdə və sükutda keçirən Fətəli şah 1834-cü ildə Tehran-İsfahan yolunda hərəkət edərkən vəfat etdi. Öldüyü zaman 66 yaşı vardı. Onun 38 ili hakimiyyətdə keçmişdi. Abbas Mirzənin vəfatından sonra onun oğlu Məhəmməd Mirzəni vəliəhd elan etdi. Meyidi İsfahandan Quma gətirilib burada torpağa tapşırıldı. Fətəli şahın 158 qadınla evləndiyi qeyd edilir.

Nəsrəddin şah: Məhəmməd şahın 14 illik hakimiyyətindən sonra Qacarlar dövlətinin başına Nəsrəddin şah keçdi. O tam 48 il, hicri təqvimlə 50 ilə yaxın taxtda qaldı. Qacarlar dövləti onun dövründə bir sıra ciddi böhranlar yaşasa da, müasirləşmə istiqamətində böyük təcrübələr də keçirdi. Ən böyük yenilik Qacar ölkəsində ziyalılar sinfinin formalaşması, maarifçilik hərəkatının yayılması idi. Bu istiqamətdə başı Azərbaycana, xüsusilə də Təbrizə qarışmışdı.

XIX əsrin sonlarında Təbriz və Tehranda fəaliyyət göstərən ziyalılar arasında Hüseyn Xan Ədalət, Seyid Həsən Tağızadə, Seyid Həsən Şərifzadə, Seyid Məhəmməd Əbulziya, Əliqulu Səfərov, Məhəmmədəli Tərbiyyət, Əli Müsyö, Hacı Rəsul Sadaqiyanı, Cəfər Ağa Gəncəyi, Mirzə Əli Əsgər Xoyi, Ağa Məhəmməd Səlməsi kimi maarifçilər xalqa sosial və mədəni fikirlər təbliğ etməyə başladılar. 1897-ci ildə Təbrizdə Seyid Hüseyn Xan Ədalətin başçılığı altında çıxan ilk qəzet *əl-Hədid* ətrafında toplanmışdı. S.H.Tagizadə, S.H.Şərifzadə, Əbulziya, Ə.Səfərov, M.Tərbiyyət qəzetin redaktoru S.H.Ədalətin evində gizlicə toplaşır və öz fikirlərini paylaşırılar. Onlar əl-Hədidçilər adlanırdı. Qəzetin yalnız üç sayı çap olundu.

Təzyiqlər qəzetin fəaliyyətini dayandırmasına səbəb oldu. Əl-Hadidçilərdən Əliqulu Səfərov, 6 iyun 1898-ci ildə *Ehtiyac* adlı yeni bir qəzetin nəşrinə icazə aldı. Amma bu qəzet də sadəcə bir neçə sayını çap etdirdi. Onu isə *İqbal* əvəz etdi.

Əl-Hadidçilər təhsil sahəsində də bəzi işlər görürdülər. Təbrizdə 1899-cu ildə Tərbiyə adlı ilk üsuli-cədid məktəbi açıldı. Məktəbin müdirliyini S.M.Əbülziya, müəllimliyini isə M.Tərbiyə, S.H.Ədalət, S.H.Tağizadə icra edirdilər. Amma molla Seyid Məhəmməd Yəzdinin fətvası və onun "*din əldən gedir*" şəklindəki təbliğatı ilə bir qrup insanın məktəbə hücum edib, onu dağıtması ilə Tərbiyə bağlandı.

Təbrizdə təşkilatlanan ikinci bir ziyalı qrupunun başında Əli Müsyö dayanırdı. Onun ətrafında Hacı Rəsul Sadagiyani, Cəfər Ağa Gəncəyi, Mirzə Əli Əsgər Xoyi və Ağa Məhəmməd Səlməsi yer alırdı. Əli Müsyö masson təşkilatına daxil olub sosialist fikirlər təbliğ edirdi. 1910-cu ildə ölümünə qədər bölgədə bütün inqilabi fikirlərin təşkilatçısı kimi sosialist çıxışlara tərəfdar olmuşdu. Avropada təhsil alan Əli Müsyö, Rusiya və Türkiyədə çox sayda ziyalı ilə dostluq edirdi. O, İstanbuldakı fikir mühitinə də daxil olmuşdu. Əli Müsyönün fikirlərində, Fransız burjua inqilabının təsirləri açıq şəkildə hiss olunurdu. Qacar cəmiyyətini siniflərə görə qiymətləndirən ilk ziyalı da odur. Qısa müddətdə onun ətrafında birləşənlər Əli Müsyöçülər olaraq qrup formalaşdırdılar. Bu qrup Qafqazdakı sosialist qruplarla yaxından əməkdaşlıq edirdilər. İdari anlamda İranda məşrutə anayışının formalaşmasına tərəfdar idilər. Onlar ictimai-amiiyyun (sosial-demokrat) adlanan təşkilatların yaranmasının təşəbbüsçüləri oldular.

Təbrizdə fəaliyyət göstərən üçüncü ziyalı qrupu İslamiyyət Əncüməni adı ilə tanınan maarifçilərdən meydana gəlirdi. Dini dəyərlərə sahib çıxmaqla birlikdə Avropanın texniki və təbiət elmlərindəki üstünlüyünü qəbul edir və bu elmlərin mənimsənməsinə tərəfdar idilər. Sosial anlamda isə ədalətsizliyə və bərabərsizliyə qarşı çıxıb, imamlar üçün mərasimlər adı altında tez-tez yığıncaqlar keçirirdilər. İslamçıların ortaya atdığı idarəçilik anlayışı çox sadə idi: Vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzəni istiqamətləndirərək dövlət çevrilişi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək. 1898-ci ildə yaranan qrupun aktiv üzvləri arasında Hacı Mirzə Əbülhəsən Çaykənəri, Şeyx İsmayıl Həştrudi, Hacı Mirzə Ələkbər Mücahid, Şeyx Səlim, Mirzə Hüseyn Vaiz, Mirzə Cavad Nəsehzadə yer alırdı.

Nəsrəddin şah Avropaya səyahət təşkil edən ilk şərq hökmdarı idi. Üstəlik Nəsrəddin şah Avropaya üç dəfə səyahət etmişdi. Şah hər nə qədər ölkəsinin inkişafını istəsə də düzgün siyasət aparmaması onun sonunu hazırladı. Hakimiyyətinin 50 illiyinə hazırlaşdığı bir vaxtda Kirmani adlı biri tərəfindən öldürüldü. Sui-qəsdçi onu Əbdüləzim məscidində qətlə yetirdi.

Müzəffərəddin şah: Müzəffərəddin Nəsrəddin şahın üçüncü oğlu idi. O uzun müddət vəliəhd olaraq Təbrizdə qaldı. Digər iki oğlundan əxlaqi baxımdan daha düzgün biri olduğu üçün şah onu vəliəhd elan etmişdi. O, atası ilə birlikdə Avropaya təşkil edilən üç səyahətdə də iştirak etmişdi. Lakin o da atası kimi saray məmurlarının gücünü qırmaqda zəif iradəyə sahib idi. Zamanında doğru islahatlar aparmaq qabiliyyətinə sahib olmaması Qacar ölkəsində məşrutə inqilabının yaranmasına yol açdı.

1900-cü ildə Təbrizli ziyalılar Azərbaycan Maarif Əncüməni adlı bir təşkilat yaratdılar. Seyid Hüseyn Müşavir, Hacı Axund, İbrahim Şəmsavəri, Hacı Mirzə Əhməd Müdərris, Mirzə Abdül-əli Zeyni, Mirzə Hüseyn Xan Kamal, Mirzə Əli Rüşdi, Mirzə Rza Tərbiyə, Mirzə Əli Xan Peşengi kimi üsuli-cədidçi fikirlərə sahib maarifçilərin bir yerə toplaşdığı bu təşkilata qısa müddət sonra Əli Müsyö, Seyid Hüseyn Xan Ədalət, S.H.Şərifzadə, S.H.Tağızadə, S.M.Əbülziya, M.Tərbiyə, Mirzə Hüseyn Vaiz, Mirzə Cavad Natiq, Həkkakbaşı Hacı Rəhim Badkubəçi, Hacı İsmayıl Həriri, Hacı Məhəmməd Həriri, Kazımzadə, Hacı Ələkbər Əhrabi və Hacı Əli Davafruş qoşuldular.

Əncümən, hökumətin nəzərində söz sahibi olan burjuaziyanın qabaqcıl nümayəndələrindən Loqmanu'l-Məmalik adlı şəxs tərəfindən himayə olunurdu. Loqmanu'l-Məmalik, uzun illər Avropada tibb təhsili almış, şahın şəxsi həkimliyini icra edirdi. Bu yolla varlanan Loqmanu'l-Məmalik qazandığı böyük sərvəti təhsilə xərcləmək istəyirdi. Bu münasibətlə 1899-cu ildə Təbrizdə Loğmaniyyə Tibb Məktəbini açdı. Buradakı təhsil və təlim qaydaları Avropadan dəvət edilən müəllimlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Dəvət olunan müəllimlər arasında fransız elm adamı Hanry Ronard da yer alırdı. Məktəbin rəhbərliyini Ədib əl-Məmalik icra edirdi. Bu vəzifəyə gətirilməsindən dərhal sonra Ədib əl-Məmalik 1900-cü ildə məktəbin tərkibində Ədəbi Əncümən adlı bir təşkilat yaradaraq *Ədəb* qəzetinin nəşrinə başladı.

Qacarlar ölkəsində türk dilində ilk mətbu əsər 1820-ci ildə Təbrizdə nəşr edildi. XIX əsrin sonunda Təbrizdə türklər üçün ana

dildə yazılmış dərsliklər ortaya çıxmağa başladı. Bu dərsliklər açılan üsuli-cədid məktəbləridə oxudulurdu.

Yaranan maarifpərvər təbəqə qısa müddətdə Qacar ölkəsinin siyasətinə də nüfuz etməyə başladılar. Ziyalılar ölkəyə qərb düşüncəsi ilə bərabər ictimai həyat, ədalət, bərabərlik, konstitusiya hüquqi kimi siyasi fikirlər də gətirərək ətrafındakıları, xüsusilə 1903-cü ildən sonra ölkədə ortaya çıxan ictimai-siyasi qüvvələri təşkilatlandırmağa başladılar.

XX əsrin əvvəllərində bu qruplar dövlətə qarşı ilk siyasi çıxışlar etməyə başladılar. Təbriz, Zəncan, Ərdəbil kimi şəhərlərdə təşkil edilən nümayişlərin iştirakçıları sosial ədalət tələb edirdilər. Qacarlar dövründə bölgədə yaranan ictimai-siyasi fikirlərin başlıca iki qaynağı vardı: ziyalılar və dindarlar. Bunlardan ziyalılar ictimai ədaləti, üləma isə ilahi ədalətin bərqərar olmasına çalışırdılar. Bəzən də bu iki quruluş birlikdə hərəkət edə bilirdi. 1903-cü ildə dövlətin baş naziri Əminu's-Sultan Atabəyə qarşı çıxışlarda ziyalılar ilə dindarlar birlikdə hərəkət etmişdilər.

Xarici ölkə nümayəndələrinə verilən geniş imtiyazlar xalqda onalara qarşı böyük nifrət formalaşdırmağa başladı. Bu şəxslər özlərini ölkənin sahibləri kimi aparır, xalqın dini və milli hissələrinə əhəmiyyət vermir və xüsusilə də yerli əxlaq qaydalarından uzaq hərəkətləri ilə hər zaman diqqət mərkəzində yer alırdılar. Demək olar ki, İranda şiə mollalarının nüfuzunun artmasında əcnəbilərə qarşı kinin böyük rolu vardı. Şiə din adamları xalq arasında davamlı olaraq əcnəbilərə qarşı nifrəti təbliğ edir və onlarla münasibət yaradan qrupları “kafir” adlandırırdılar. XX əsrin əvvəllərində Qacar cəmiyyəti sanki “müsəlmanlarla-kafirlərin” mübarizəsi fonunda formalaşırdı. 1903-cü ildə Təbrizdə yaşayan Belçikanın gömrük nümayəndəsinin əldə etdiyi imtiyaz xalqın böyük reaksiyasına səbəb olmuş, vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzə məcbur qalaraq belçikalı nümayəndələri şəhərdən uzaqlaşdırmışdı. Kütləvi çıxışlara səbəb olan 150-ə qədər şagird, ziyalı və din xadimi isə vəliəhd tərəfindən həbs edilərək Təbrizə sürgün edildilər.

1904-cü ildə Təbrizdə gizli fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar yaranmağa başladı. İctimaiyyun-Amiyyun (sosial-demokratlar) adlanan belə təşkilatlar kiçik qruplar halında ölkənin hər yerində təşkilatlanmağa başladılar. Təşkilat Mərkəzi-Qeybi adlanan mərkəzi bir idarə tərəfindən idarə olunurdu. Mərkəzi-Qeybi Hacı Əli Davafıruş, Hacı Rəsul Sadəgiyani, Məhəmməd Əli Təbriziyət, Mirzə Əbülhəsən Xan, Mir

Cəlil, Mir Əbülhəsən Mirab, Ağa Rəsul, Murtəzavi, Seyid Hüseyn Xan Ədalət və Əli Müsyö kimi ziyalı və din xadimlərindən meydana gəlirdi. Təşkilatın başında Əli Müsyö dayanırdı. Adı və forması təşkilatın masson təşkilatları sistemində fəaliyyət göstərdiyini deməyə əsas verir. 1905-1911-ci illər inqilabının gizli beyni də bu təşkilat olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Qacar ölkəsi təsirləri on il davam edən böyük aclıq fəlakəti yaşadı. Aclıq nəticəsində ölkə əhalisinin üçdə biri qırıldı. 1904-cü ildə bir sıra böyük şəhərlərdə iğtişaşlar meydana gəldi. Aparılan sürgünlər və təzyiqlər etirazların böyüməsinə şərait yaratdı. Tehran, Təbriz, Kaşan, Şiraz və d. Şəhərlərdə iqtisadi böhranın yaratdığı fəsadlar geniş xalq kütlələrinin də etirazçılara qoşulmasına səbəb oldu. Qiymətlərin sürətlə artması, işsizlik adi hal almışdı. Sadəcə aclıq səbəbindən Qafqaz ölkələrinə 300 mindən çox insan köç etmişdi. Gələnlər Bakı neft sənayesində ucuz işçi bolluğuna səbəb olduğundan çar məmurları bu köçlərdə maraqlı idilər. XX əsrin əvvəllərində Bakıda, Mahaçqalada, Tiflisdə “iranlı ailələr”ə aid məhəllələr yaranmağa başladı. Gələnlərin böyük əksəriyyəti Qafqazda formalaşmağa başlayan sosialist və milliyyətçi təşkilatlara qoşuldular və sonrakı prosesdə onlar burada öyrəndikləri fikirləri öz ölkələrinə ixrac etməyə başladılar. Qacar ölkəsinə daxil olan sosialist cərəyanların demək olar ki, hamısı Qafqazda bəslənirdi.

XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən hiss olunmağa başlayan iqtisadi böhranın başlıca səbəbi Qacar ölkəsinin böyük dövlətlərin müstəmləkəsi halına gəlməsi nəticəsində həmin ölkələrin tələblərinə cavab verən siyasət aparması idi. Kapitalist dünyaya ölkədə dərinləşməyə başlayan nifrət və kin, 1890-cı il *Təmbəki* üsyanında (Tütün qiyamı) cəmiyyətin bütün təbəqələri bu nifrət və kin hissində birləşdirdi. Şah tütün üzərindəki xarici ölkələrə tanınan imtiyazları ləğv etməyə məcbur olsa da, böhranın qarşısını almaq mümkün olmadı. Tütün üsyanı cəmiyyəti ictimai və siyasi mənada qamçıladi.

Faktiki olaraq Qacar sarayı intriqa yuvasına çevrilmiş, şahı əhatə edən məmurlar isə bir növ xarici şirkətlərin casusu kimi fəaliyyət göstərirdilər. Dövlət maliyyə sistemi Fransa, İngiltərə, Rusiya, Amerika, Hindistandan alınan borclarla idarə olunurdu. Alınan borcların müqabilində həmin dövlətlərə geniş imtiyazlar verilmişdi. Xarici ölkələr hətta Qacar ordu sistemini belə öz əllərinə keçirmiş, dövlətin hərbi bazasını təşkil edən böyük türk tayfaları (şahsevənlər, qaradağlılar, qaşqaylar, əfşarlar) mərkəzi hakimiyyətdən

uzaqlaşmışdılar. 1907-ci ildə ölkənin xam neft bölgəsi olmasının dəqiqləşməsinə qədər Qacar ölkəsi Qərb dövlətlərinin başlıca pambıq və tütün ambarı olaraq ad çıxarmışdı. Avropaya ixrac edilən xam maddələrin müqabilində həmin ölkədən satılmayan, dəbdən düşmüş, rəğbət görməyən sənaye məhsulları, xüsusilə də istifadə olunmuş mallar ixrac olunurdu. Yəni Qacar ölkəsi, Avropanın Orta Şərqdəki “zibil torbası” adlanırdı.

Kənd təsərrüfatı və köçəri həyat tərzinə sahib olan İranın da Qərbin təsiri ilə ənənəvi həyat tərzinin pozulması kəndlərin boşalmasına və insanların şəhərlərə axınına səbəb oldu. Bu da XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində işsizlik adlanan yeni bir sosial problemi ortaya çıxartdı. XX əsrin əvvəllərində Tehran, Təbriz, İsfahan və d. şəhərlər mütəmadi olaraq davam edən köç nəticəsində iki dəfə böyümüşdülər. Amma adı çəkilən şəhərlərin ənənəvi ticarət-sənətkarlıq həyat tərzinə sahib olması gələnlərin işsizliklə üzləşməsinə səbəb oldu. Təbriz, Tehran kimi Qacar dövlətinin iki ən böyük mərkəzi böyük ticarət şəhərləri olsalar da sənaye mərkəzi olmaqdan çox uzaq idilər. Keçim qaynaqlarının azlığı insanların qonşu ölkələrə getməsinə səbəb oldu. Həmin illərdə Bakının neft sənayesi mərkəzi kimi ortaya çıxması Qacar ölkəsinin işsizlərini özünə cəlb edirdi. Qacar-Rus müharibələrinə rəğmən Qafqaz ilə ticarət münasibətləri kəsilməmiş və Bakıdakı neft milyonçularının ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacı Qacar şəhərlərini dolduran işsizlərin Qafqaza axınının önünü açmışdı. 1880-ci ildən etibarən Qacar ölkəsindən Qafqaza işçi axını sürətlə artmağa başladı. 1905-ci ildə Araz çayını keçərək Qafqaza gələn işsizlərin sayı illik 300 min nəfərə çatırdı. Gələnlərin çoxu tüğyan edən aclıqdan, qara ölümdən (vəba və digər yoluxucu xəstəliklər) və sosial ədalətsizlikdən qaçırdılar. İranlı tarixçilər (xüsusilə Şahbazi) aclıq ucbatından 9 milyon olan Qacar ölkəsinin əhalisinin 1-3 milyonunun öldüyünü qeyd edirlər.

Qacar hökuməti, böhranın qarşısını almaq məqsədi ilə xarici ölkələrdən böyük vədlərlə yeni borclar almağa başladı. 1890-1914-cü illər arasında hökumət başda Rusiya olmaqla Avropa dövlətlərindən böyük kreditlər götürmüşdü. Sadəcə Rusiyadan 1900-cü ildə 22.5 milyon qızıl pul, 1902-ci ildə 10 milyon qızıl pul, 1911-ci ildə 1.111.100 sterlinq və 1913-cü ildə isə 200 min sterlinqi borc alınmışdı. Böyük Britanyadan 1911-1913-cü illər arasında 1.500.000 sterlinq, Hindistan-Britaniya Kampaniyasından 1900-cü ildə əvvəl 314.281 sterlinq, 1900 ildən sonra isə 140.000 sterlinq borc götürülmüşdü.

İmzalanan borc sənədləri isə Qacar dövlətinin əleyhinə idi. Belə ki, dövlət aldığı pulu öz xalqına xərcləmək hüququna malik deyildi. Borc verən ölkələrin İrandakı xüsusi nümayəndələri alınan borcların necə xərclənməsini müəyyən edirdilər. Onlar da böhranın aradan qaldırılmasına tərəfdar olmayıb, əksinə dərinləşərək Qacar ölkəsinin müflisləşməsini istəyirdilər. Bu səbəbdən əhəmiyyətsiz sahələrə, Avropa ölkələrinin mənfəətinə uyğun yerlərə pullar ayrılırdı. Avropa dövlətləri sarayda onlara casus kimi işləyən məmurlara böyük məbləğdə pullar ayırmışdılar. Təyin edilən tarixdə ödənilməyən borcların faizləri məbləğin iki qat artmasına səbəb olarkən, xarici dövlətlərin sanksiyalarının da önünü açırdı. Tehrandakı Rusiya səfirinin Moskvaya göndərdiyi 25 noyabr 1905-ci il tarixli hesabatında belə deyilirdi: “İran xəzinəsi bomboşdur. Maaşlar verilmir. Şəhərlərdə hökumətə qarşı etiraz dalğaları yüksəlir. Din adamları tez-tez yığıncaqlar keçirib, baş nazir Atabəy Əzəmin vəzifəsinə son verilməsini tələb edirlər. Xüsusilə, əcnəbilərə nifrəti qızıqdıran təbliğat aparılır”.

Ölkədə yeni ayaq açmağa başlayan yerli burjuaziya sinfi ilə və dövlət nəzarət sistemini ələ keçirməyə başlayan dindarlar təbəqəsinin dövlət üzərində nüfuzu getdikcə artırdı. Belə ki, 1905-1911-ci illər inqilabına səbəb olan ilk etiraz 1905-ci il fevral ayında Ayatullah Seyid Məhəmməd Tabatabainin Tehranda əcnəbilərə və hökumətə qarşı verdiyi fitva ilə başlamışdı. Hətta üləmadan bir qrup molla Ayətullah Tabatabainin rəhbərliyi altında Əncüməni-Məxfi (Gizli təşkilat) adlı bir təşkilatda birləşdilər.

1905-1911-ci illər inqilabının başlamasına şəkər qiymətlərinin bir neçə dəfə yüksəlməsi bəhanə oldu. Hökumət, borc aldığı dövlətlərin təzyiqi altında illik şəkər ehtiyacını qarşılamaq üçün qiymətləri bir neçə dəfə artırmağa məcbur oldu. Borc verən dövlətlərin hazırladığı iqtisadi plana görə, alınan məhsulun pulu şəkər qiymətlərinə qoyulan 200 faizlik gəlirdən qarşılanaçdı. Böyük kapitalist dövlətləri, özlərindən asılı vəziyyətə saldıqları müstəmləkə ölkələrinin iqtisadiyyat planlarını özləri hazırlayırdılar. Amma, tacirlər qiymətlərə etiraz edincə, baş nazir Eynü'd-dövlə Atabəy Əzəmin əmri ilə on yeddi tacir Tehranda həbs edildi. Hadisə yerli burjua nümayəndələrinin, tacirlərin, mollaların, ziyalıların, xüsusilə də xalqın sərt reaksiyası ilə qarşılaşdı. Hökumətin istefasını tələb etmək məqsədi ilə 13 dekabr 1905-ci ildə Ayatullah Seyid Abdullah Bəhbahani və Ayatullah Seyid Məhəmməd

Tabatabainin sədrliyi ilə bir qrup din adamı Şah Əbdüləzim məscidində toplanaraq bəst (oturma) hərəkatı başlatdılar. 14 dekabr günü yüzlərlə din adamı, tacir, müəllim və şagird Tehran Şah Əbdüləzim məscidinə gələrək aksiyaçılara qoşuldular. Aksiyanın ikinci günü aydın və sosial-demokratlardan ibarət İnqilab Komitəsi də Ayatullah Tabatabainin müraciətinə səs verdilər. İnqilab Komitəsi Seyid Məhəmməd Rza Müsavat, Cəlalü'l-Məmalik Ayrəc Mirzə, Əbdulxalıq Qivəci, Sahafbaşı, Müin-Nizam, Ağa Məhəmməd Hüseyn Tacir Hayyat, Mirzə Möhsün, Seyid Abdolvəhabdan ibarət idi. Komitənin başında Seyid Cəmaləddin İsfahani dayanırdı. Onlara Təbriz qiyamçılarından Şeyx Məhəmməd Vaiz də qoşuldu. Bu şəxs səsləndirdiyi çıxışlarda “azadlıq, müsavət və ədalət” kimi sosial məzmunlu ifadələr dilə gətirirdi. İlk dəfə onun tərəfindən “milli haqqqlar”ın qorunması termini işlədildi.

Baş nazir Eynü'd-dövlə Atabəy, Əmir Bahadır başçılığında hərbi qüvvələri Şah Əbdüləzim ətrafına yığaraq, aksiyaçıların məscidi tərk etmələrini və etiraz edənlərin həbs olunub sürgün edilməsini tələb etdi. Bu əmr Tehrandakı Osmanlı səfirliyi tərəfindən İnqilab Komitəsinin üzvlərinə çatdırıldı. Bu aksiyanın daha da böyüməsinə səbəb oldu. Etirazlar Təbriz, İsfahan kimi şəhərlərə də sıçradı. Aksiyaçılar 8 maddəlik tələblərinin hökumət tərəfindən qəbul edilmədiyi təqdirdə meydana gələcək hadisələr üçün məsuliyyət daşımayacaqlarını ifadə edirdilər. Sakit təbiəti ilə tanınan Qacar şahı Müzəffərəddin bu tələbləri 10 yanvar 1906-cı ildə verdiyi əmrlə qəbul etdiyini açıqladı. 12 yanvar günü aksiyaçılar məscidi tərk etməyə başladılar. Şahın imzaladığı fərmanla Qacar dövləti mütləq monarxiyadan konstitusiyalı monarxiya sisteminə keçəcəkdi. Yəni idarəetmə şahdan alınıb məclisə veriləcək və məclis tərəfindən seçilən hökumət ölkəni idarə edəcəkdi. Şah və ailəsi öz yerlərini qorusalar da idarəedici güc olmayacaqdılar. Amma şah verdiyi fərmana rəğmən faktiki olaraq aprel ayına qədər heç bir real addım atmadı. Əksinə hökumət aksiyada iştirak edənləri gizlicə təqib edərək həbs etməyə başladı. Bu etirazların yenidən başlamasına və siyasi böhranın daha da dərinləşməsinə səbəb oldu. Bu təzyiqlər qarşısında şah 5 avqust 1906-cı ildə konstitusiyanın elanı və parlament seçkiləri haqqında fərmanı imzalamaq məcburiyyətində qaldı.

Tehranda bu hadisələr cərəyan etdiyi zaman vəliəhd ölkəsi olan Azərbaycanda siyasi vəziyyət fərqli istiqamətdə cərəyan edirdi. Təbrizin qubernatoru vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzə, zəif şəxsiyyətli Müzəffərəddin Şah üzərində böyük təsirə malik olduğundan hökumət

şahdan çox onun sözü ilə hərəkət edirdi. Konstitusiyaya qarşı olan vəliəhd, fərmanın Təbrizdə oxunmasına mane olmuş, şəhər əhalisi də ona qarşı aksiyalar təşkil etdilər. Təbrizli tacirlər dükanlarını bağlayaraq tətıl elan etdilər. Bazarlar və iş yerləri də bağlandı. Təbrizdə irimiqyaslı nümayişlər təşkil olundu. 16 sentyabr 1906-cı ildə bir qrup aksiyaçı Təbrizdəki ingilis səfirliyində oturdular. Amma aksiyaçıların sayının artması səbəbindən onların yeri dəyişdirilib Samsam məscidinə keçirildi. 6 minlik etirazçı konstitusiya tələblərinin qəbul ediləcəyi günə qədər nümayişlərini davam etdirəcəklərini bildirdilər. Bu məqsədlə Qurana and içdilər. Etirazlara Hacı Rəhim Ağa Bədkubəçi, Hacı Mir Məhəmməd Əli İsfahani, Hacı Mirzə Əli Nağı Gəncəyi və Hacı Məhəmməd Əli Badamçı başçılıq edirdi. Hərəketin başında Bakılı bir din xadiminin olması baş verən hadisələrdə Qafqazın təsirini ortaya qoyur. Seyid Həsən Tağızadənin yazdığına görə, ilk dəfə burada “azadlıq və milliyyətçi” şüarlar səslənmişdi.

Təbrizdəki nümayişləri təşkil edən *İctimaiyyun Amiyyun* təşkilatı Əli Müsyö, Ağa Mir Bağır, Ağa Məhəmməd Sadiq Qazanceyinin rəhbərliyində Kömək Komitəsi yaradaraq fəaliyyət göstərirdi. Bunun nəticəsində bir həftə ərzində kömək fondunda 36 min tümən yardım toplandı. Hadisələrin qabağına keçmək məqsədi ilə vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzə şəhərdəki çörək və digər qida məhsullarının qiymətini aşağı saldı. Amma nümayişçilər vəliəhdin bu hərəkətinə etiraz edib “bizim çörəyə deyil, hökumətə ehtiyacımız var” şüarları səsləndirməyə başladılar. Nümayişləri dayandırmaq üçün 26 sentyabr 1906-cı ildə şah xüsusi fərman imzaladı. Fərmana görə, *etirazçılar* əfv olunacaq, milli məclisə seçkilər keçiriləcəkdi.

Qəbul edilən seçki qanunu Təbrizdəki sosial təşkilatlanmaları daha da sürətləndirdi. Ölkənin böyük şəhərlərində *əncümənlər* yaradıldı. Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya əncümənləri meydana gəldi. Bu əncümənlərin demək olar ki, hamısında Qafqazdan gələn sosial-demokrat mənşəli, çar təqibindən qaçan inqilabçılar vardı. Bunların arasında fəhlə kimi Bakı və digər şəhərlərdə inqilabi fəaliyyətlərə qarışmış və çar məmurları tərəfindən sürgün olunmuş İran vətəndaşları da az deyildi. Əncümənlərin fəaliyyətlərinə Mərkəzə Qeybi nəzarət edirdi. Mərkəzin başında Əli Müsyö dayanırdı. Təşkilat “Əncümən” adlı bir qəzet də nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk sayı 6 (yeni tarixlə 19) oktyabrda çap olundu. Dekabr ayından isə Milli Məclisə seçkilər keçirildi. Seçki əyalətlərə görə təşkil edilmişdi. Buna görə Qacar

dövləti əyalət sistemi həyata keçirmiş və əhali aid olduğu əyalətlərə görə səs verəcəkdi. Buna uyğun olaraq da parlament etnik və milli mənsubiyyətinə görə deyil, əyalət tərkibinə görə formalaşdırıldı. Buna görə, Azərbaycan, Fars, Kirman, Xorasan, Ərəbistan, Loristan, Bəlucistan, Mazandaran, Tehran kimi əyalətlərin sərhədləri və əyalət daxilindəki vilayətlərin sayı müəyyən edildi. Səs vermə haqqı ancaq kişilərə verilmişdi, qadınlar bu haqddan məhrum idi. Azərbaycan əyalətindən məclisə seçilən millət vəkilləri arasında Hacı Mirzə İbrahim Ağa, Ağa Mirzə Fəzlullah, Seyid Həsən Tağızadə, Mirzə Sadiq Xan Müstəşirü'd-dövlə, Hacı İmamcuma Xoyi, Əhsənü'd-dövlə, Hidayətullah Mirzə, Mirzə Əbdülrəhim Talıbov, Mir Haşim Dəvəçi, Hacı Məhəmməd Ağa Həriri, Hacı Mirzağa Fərfruş, Şərəfü'd-dövlə və b. var idi.

Məhəmməd Əli şah: Xəstə şah Müzəfərəddin 1906-cı ilin dekabrında vəfat edərkən taxta Azərbaycan hakimi vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzənin çıxması haqqında fərman imzaladı. Məhəmməd Əli konstitusiyaya qarşı olmasına baxmayaraq, 30 dekabr 1906-cı ildə onu tanımaq məcbiriyyətində qaldı. Məhəmməd Əli, Azərbaycan əyalətini idarə edən axırıncı Qacar vəliəhdi idi. Onunla birlikdə Qacar şahzadələrin əyalətlərdəki hakimiyyətinə son qoyuldu. Əyalətlərin idarəsi isə hökumətdən uzaqlaşdırılmış vəzirlərə və köhnə nazirlərə verilməyə başlandı. Məhəmməd Əlidən sonra Azərbaycana köhnə Ədliyyə naziri Nizamü'l-mülk təyin edildi.

Qanuni-əsasının qəbulu və Məclisi-məbusan seçkilərin reallaşması Təbriz meydanlarını dolduran on minlərlə etirazçının istəklərini yerinə yetirmədi. Yanvar 1907-ci ildə maaşları ödənməyən teleqraf işçiləri və məktəb müəllimləri tətillə keçirdilər. 23 yanvar günü hadisələr nəzarətdən çıxdı. Buna səbəb şahın qanuni-əsasını rədd edəcəyi haqqında şaiyələrin dolaşması idi. Nümayişlərə Səadət, Əbədiyyə, Novber, Dəbistan və Rüşdiyye məktəblərinin şagirdləri və Mehmedov Qardaşları Toxuculuq fabrikinin işçiləri də qoşuldular. Təbriz küçələrini dolduran böyük izdiham Mirzə Əli Əkbər Sabirin şeirələrini bir ağızdan oxuyaraq hökumət binasına doğru irəliləməyə başladılar.

Üç gün keçirilən nümayişdə (26 yanvar, yəni 8 fevral 1907) bir qrup etirazçı Təbrizdəki dövlət binalarını ələ keçirməyə başladı. Bu, 1911-ci ilə qədər davam edən Təbriz qiyamının başlanğıcı idi. Başda qubernator Nizamü'l-mülk olmaqla, şəhərdəki bütün məmurlar nəzarətə

götürüldülər. Mərkəzi-Qeybinin əmri ilə Təbrizdə bütün silah-sursat da ələ keçirildi.

Təbriz qiyamı, Orta Şərqlə tarixində ilk dəfə açılan Məclisi-məbusanın (Milli Məclis) ilk iclasına da damğasını vurdu. 27 yanvar (9 fevral) günü məclis Azərbaycan Əyaləti məbusanlarının təcili çağırışı ilə fəvqəladə yığıncaq keçirdi. Azərbaycan əyalətinin məbusanları tələblərini aşağıdakı şəkildə sıralayaraq parlamentin və şahın təsdiqinə təqdim etdilər. Buna görə:

- a) Qanuni-əsasiyə əyalətlərlə bağlı tənzimləmələr əlavə olunacaq və konstitusiyalı inzibati-idarə sistemi yaradılacaqdı;
- b) dövlət daxilindəki nazirlərin və məmurların sayı azaldılacaqdı;
- c) vəzirlərlik (quberniya sisteminin) vəzifəsinin ləğvi;
- d) Məhrusəyi-məmaliki İran (İran Qorunmuş əyalətləri) vətəndaşı olmayan əcnəbilər nazirlik idarəsindən ixrac ediləcəklər;
- e) Əncümənlərə qanuni status veriləcək;
- h) Başda Təbriz olmaqla gömrük və mühüm dövlət orqanlarında yer alan belçikalılar ölkədən çıxarılacaq;
- f) Təbriz Əncüməni əleyhdarı olan məmurlar istefaya göndəriləcək.

Təkliflərin birinci maddəsi son dərəcə maraqlıdır. Belə ki, İranda “Azərbaycan məsələsi”nin altında yer alan hüquqi dayaq bu maddə olmuşdur. Bu maddənin hansı səbəblərdən və hansı qüvvələr tərəfindən ortaya atıldığı tam aydın deyildir. Böyük ehtimalla, təklif Təbriz əncümənindən gəlmişdir.

28 yanvar günü şahla Azərbaycan millət vəkillərinin görüşü keçirildi. Görüş sırasında şahla təzyiqlənmək üçün Təbrizdəki münasibətlər daha da kəskinləşdirildi. Şəhərdəki bütün dövlət idarələri, gömrük məntəqələri və silah ambarları qiyamçılar tərəfindən ələ keçirildi. 1907-ci ildə Rusiyanın baş naziri Stolipinin əmri ilə təqib edilən Qafqazda inqilabi hərəkətdə iştirak etmiş sosialist və milliyətçi olduğu iddia edilən 100 mindən çox insanın Cənubi Azərbaycana qaçdığı və burada inqilabın aparıcı gücünə çevrildiyi məlumdur. Gələnlər Təbriz qiyamçılarına “Azərbaycan respublikası” elan etmələri üçün təzyiqlə göstərir və Tehrana ayrılmaqla təhdid edirdilər. Belə məlum olur ki, yuxarıda sadalanan təkliflərin birinci maddəsi də onlar tərəfindən səsəndirilmişdi. Gələnlər sosialistlərin başında rus-demokratlar və hümmətçilər dayanırdı. Aralarında Məmməd Əmin Rəsulzadənin də yer aldığı bu qrup daha çox təşkilati işlərə nəzarət

edirdilər və həddən artıq radikal mövqedə dayanırdılar. Gələnlərin də öz aralarında millətçi və sosialist olaraq iki qrupa ayrıldıqları məlum olur. Hər iki tərəf də sosial bərabərlik və ədalət fikrində birləşirdi. Millətçilər bunu xalq, sosialistlər isə fəhlə və kəndlilər adına tələb edirdi. Tehranın Rusiya səfirliyinə aid sənədlərinin birində belə deyilir: “İran qiyamına start verənlər təbrizlilərdir, onlar bu dəstəyi və təşviqi Qafqazdan gələn qiyamçılardan alırlar”. Sənəddə Qafqaz müsəlmanlarından mücahidlərə qoşulan 20 minlik bir qüvvədən bəhs edilir. Yenə burada, Qafqaz müsəlmanlarının pul toplayaraq Təbrizə göndərdikləri iddia olunur. Bu proses Təbriz Əncüməni daxilində iki fraksiyanın Qafqaz və Təbriz mücahidləri qrupunun ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. Əli Müsyönün sədrlik etdiyi Mərkəzi Qeybi bu iki qanad arasında razılıq əldə etməyə çalışırdı. Təşkilat Qafqaz mücahidlərinin radikal qərarlarını və davranışlarını yumşaltmağa çalışırdı. Qafqaz mücahidlərinin radikal hərəkətlərinə nümunə olaraq baş nazir Əminü's-Saltananın öldürülmə əmrini vermələri göstərilə bilər.

Azərbaycan əyalət məbusanlarının təklifi şah tərəfindən qəbul edildi. Amma 11 fevral 1907-ci ildə qəbul edilən bu təkliflər o tarixdən bu günə “Azərbaycan məsələsi”ni İranın başlıca gündəmi halına gətirdi. Məhəmməd Əli şah tələbləri qəbul etsə də, digər tərəfdən əyalətdəki Qacar tərəfdarı qüvvələrlə gizli görüşmələr apararaq inqilabçılara qarşı ikinci bir güc formalaşdırmağa çalışdı. Bu məqsədlə Təbrizin Dəvəçi məhəlləsində yaşayan Seyidlər və Qacar sülaləsini müdafiə edən Şahseven, Qaracadağlı kimi köçəri Türk qruplarını öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Onların şahın tərəfinə keçməsinə sosialistlərin Təbrizdə davranışları təsirli olmuşdu. Onlar Təbriz hökumətini “Rus yalanı, kafirliyi” adlandıırırdılar. Seyidlərin məclisdəki nümayəndəsi və rəhbəri Mir Haşim və Təbriz müctəhidlərindən Hacı Mirzə Həsən, Təbriz qiyamçılarından gələn tələblər qarşısında şahı və Qacar dövlətini dəstəkləyəcəklərini, bu dövlətin öz hökumətləri olduğunu dilə gətirdilər. Bunun nəticəsində Təbrizdə şah tərəfdarları ilə əncümən tərəfdarları arasında ixtilaf meydana gəldi. Bu iki qrup arasında şəhərdə yaranan qarşıdurma əncümənin silahlı fədai dəstələri yaratmasına səbəb oldu. Əncümənin öz silahlı dəstələri üçün İsmayililərə məxsus “fədai” adını seçməsi bölgənin dindar camaatını daha da qorxutdu. İlk fədailər dəstəsi 1906-cı ilin dekabrında Şeyx

Səlimin təşəbbüsü ilə yarandı. Fədailər Təbrizdəki şaha aid torpaq və ərazilərə əl qoydular.

İsmayıl Əmirxizi Ərdəbildə, Şeyx İsmayıl Həştərudi Marağada, Mirzə Cavad Natiq Makuda əncümənlər yaradaraq yerli idarəçiliyi ələ keçirdilər. Beləliklə, Təbriz üsyanı və Azərbaycan əyalətində yaşananlar sosialistlərlə qarşıdurmanı vətəndaş müharibəsinə çevrildi. Qiyamın başlamasından sonra inqilabi fikirləri dəstəkləyən torpaq sahibləri (mülkədarlar), yerli burjuaziya, tacirlər və din adamları sosialistlər tərəfindən ortaya atılan radikal fikirlər qarşısında şahın tərəfinə keçdilər.

Birinci məclisdə ziyalılar və sosialist düşüncəli millət vəkilləri çoxluq təşkil edirdi. Digər tərəfdən İran mühitində sosial fikirlər və tələblər "kafir fikirləri" adlanırdı. Parlamentin ilk iclaslarının birində torpaq ağalarına və yerli burjuaziya nümayəndələrinə aid tiyul torpaqlarına əl qoyulması, vəqf və müxtəlif dini səbəblərlə din adamlarına məxsus torpaqların idarəsinin məhdudlaşdırılması inqilabçılar arasında cəbhələşməni gücləndirdi. Qərarın qəbulu Qacar cəmiyyətinin iki köklü təbəqəsi hesab olunan feodalları və din xadimlərini inqilabdan uzaqlaşmağa vadar etdi. Digər tərəfdən Təbriz mücahidləri və fədailər heç bir hüquqi səbəb göstərmədən torpaq ağalarının və din xadimlərinin əmlakını müsadirə edir, onları incidir və sərvətlərini ələ keçirib yağmalayırdılar. 1905-1907-ci illər Birinci Rus burjua inqilabının içindən çıxan Qafqaz mücahidləri yaxşı tanımadıqları və sosial və dini qaydaları haqqında heç bir məlumatı olmadıqları cəmiyyətlə kommunist fikirlərlə danışdı. Bu da, xalqı və onun mərkəzində yer alan dindarları, xüsusilə də türk tayfalarını narahat edirdi. Bunun qarşısında onlar özlərinə daha yaxın hiss etdikləri Qacar dövlətini dəstəkləməyə başladılar.

Təbriz hadisələri bir müddətdən sonra böyük xaosa çevrildi. Fədailərin və əncümənin apardığı siyasət cəmiyyətin geniş kütlələrinin küsməsinə səbəb oldu. 8 aprel 1907-ci ildə Təbriz müctəhidlərindən olan böyük din xadimi Hacı Mirzə Həsənin mücahidlər tərəfindən təhqir olunub şəhərdən qovulması dini hissləri güclü olan xalqın böyük narazılığına səbəb oldu. Bu hadisələr Təbriz dindarları ilə sosial-demokratların üz-üzə gəlməsi ilə yanaşı, Azərbaycanda məskun olan böyük türk tayfalarının (şahsevən, əfşar, qacar, cavanşir, otuzikili və s.) sərt reaksiyasına yol açdı. Bu da Təbriz qiyamının taleyini həll etdi.

Təbrizdə din adamlarına qarşı təzyiqlər qarşısında müctəhid Hacı Mirzə Möhsün Ağa ətrafında toplanan dindarlar bir yığıncaq keçirib *Əncüməni* xəbərdar etdilər. Amma bu xəbərdarlığa əncümən başçısı Əli Müsyödən başqa kimsə reaksiya göstərmədi.

Digər tərəfdən, əncümən, əyalət daxilində təşkilatçılıq fəaliyyətlərini sürətləndirdi. Təbriz, Urmiya və Ərdəbil kimi böyük şəhərlərindən sonra Miyanə və Sərabda da türk dilində dərslər verən və dünyəvi elmlər öyrədən üsuli-cədid məktəbləri açıldı. Təbrizdə *Ruznamey-e Melli* (daha sonra Ruznameyə Əncümən adıyla çıxmışdır), Azərbaycan, Omid, Azad, *Ettehad-e Melli*, Urmiyada *Fəryad*, Xoyda *Mükafat* qəzetləri dərc olunmağa başladı. Fə dai dəstələrinin sıraları isə getdikcə artdı. 1906-cı ilin axırlarından etibarən Səttərxanın adı Təbriz fə dai dəstələrinin rəhbəri kimi ön plana çıxmağa başladı.

Vəziyyətin kəskinləşdiyini başa düşən şah, ingilislərin təzyiqi ilə, xaricdə fəaliyyət göstərən köhnə bürokratlardan Əli Əsgər Xan Əminü's-səltənəni baş nazir olaraq İrana dəvət etdi. 7 aprel günü Əminü's-səltənə Ənzəli limanına çatanda etirazlarla qarşılanmasına rəğmən, Tehrana gəlib yeni hökumətin başına keçdi. Əminü's-səltənə ilə şah Məhəmməd Mirzə arasında reallaşan görüşdən sonra demokratların ortadan qaldırılmasına qərar verildi. Bu iş geniş imtiyazlar müqabilində Azərbaycan əyalətində məskunlaşan Şahsevən, Qaradağı kimi köçəri tayfa dəstələrinə həvalə ediləcək və onlar şahın xüsusi mülkləri sayılan otlaq ərazilərdən faydalanacaqlardı. İngilislər bəzi kürd tayfalarını da gizlicə bu işə cəlb etdilər. Belə ki, kürdlər Xoy, Maku və Urmiya kəndlərinə hücum edib minlərlə günahsız insanı öldürüb evlərini talan etdilər. Eyni vaxtda şahsevənlər Ərdəbil və Meşkində əncümən tərəfdarlarına hücum etdilər.

Baş nazir Əminü's-səltənə *masson* idi və Orta Şərqdə İngiltərənin mənəfətlərini müdafiə edirdi. Baş nazir onu müəyyən qədər razı salmışdı. Amma baş nazirin başqa planları da vardı. Əminü's-səltənə Qacar ölkəsindəki qeyri-türk tayfaları silahlandırmağa başladı. İngiltərənin dəstəyi ilə kürd, bəxtiyarı və lor kimi irani tayfalara silah paylanmağa başlandı. İranlı tayfaların silahlandırılması ingilislərin dəstəyi ilə XIX əsrin axırlarında güclənən fars ideologiyasına hərbi güc qazandırmaq mənasına gəlirdi. Bu dövrdə Qacarların hərbi gücdən məhrum qaldıqlarını nəzərə alsaq irani tayfaların silahlandırılması Pəhləvilər üçün siyasi şəraitin yaradılması mənasına gəlirdi.

Qacar şahını qoruyan cəmi 15 minlik silahlı dəstə var idi. Bunlardan 7 mini rus kazakları, 7 mini isə avropalılardan ibarət idi. Avropalı silahlı dəstələrin başında hollandiyalı hərbiçilər dayanırdı. Orta Şərqi ən böyük torpaq sahəsinə malik Qacar dövlətini 15 minlik silahlı dəstənin qoruması çox gülünc idi. Üstəlik bu hərbi dəstələr də şahdan çox öz dövlətlərinin əmirlərinə riyəət edirdilər. Məsəl üçün, kazaklar Rusiyanın əmri ilə əvvəlcə demokratlara dəstək vermiş, daha sonra Təbrizi işğal edərək onları qətl etməyə başlamışdılar. Hər hansı bir müharibə zamanı şah köçəri türk tayfalarını səfərbərliyə çağırırdı. Çünki onlar hər şəraitdə dövlətin varlığını müdafiə etməyi özlərinə borc hesab edirdilər. Türk tayfaları hərbi mükəlləfiyyət daşımaqları müqabilində geniş imtiyazlara sahib idilər. Beləliklə, Əminü's-səltənənin İran tayfalarını silahlandırması və onlardan ordu yaratması dövlət daxilində türk hərbi gücünü zəifləmək məqsədinə xidmət edən planlı və proqramlı siyasətin həyata keçirilməsi idi. Təşkil edilən yeni hərbi dəstələrdən Azərbaycan əyalətindəki üsyanın yatırılmasında istifadə edilirdi. Azərbaycanın türklərin yaşadığı əsas bölgə olduğunu nəzərə alsaq, üsyançıların başqa bir etnik kimliyə bağlı hərbi dəstələr tərəfindən cəzalandırılması ölkə daxilində milli ədavəti qızışdırırdı. Bu yolla Qacar ölkəsində böyük etnik qarşıdurmaların da təməlləri atılırdı.

Bölgədə oynanan böyük siyasətdən xəbərsiz olan Təbriz *əncüməni* və Mərkəzi-Qeybinin radikal sol qanadının təkidi ilə 30 apreldə Azərbaycan əyalətinə müxtəriyyət verilməsi qərara alındı və qərarı imzalaması üçün şah 10 gün müddət verildi.

Bu tələbə cavab olaraq şahın əmri ilə Qaradağda Rəhim Xan və oğlu Böyük Xan başçılığında tayfa birlikləri inqilabçılara hücum etdilər. Buna səbəb olaraq inqilabçıların bəzi günahsız insanları əsassız olaraq cəzalandırması göstərilirdi. Rəhim Xan, şah tərəfindən Qaradağ hakimi elan edildi və Sərdari-Nüsrət titulu aldı. Yaranan qarşıdurma nəticəsində Təbriz Əncüməni hökumətə müraciət edərək, hücumlar davam edərsə, özlərini müdafiə edəcəklərini bildirdilər. Bu məqsədlə Təbrizdə 2500 piyada, 3000 süvaridən ibarət xüsusi hərbi dəstənin təşkil olunması üçün icazə istədilər. Əncümən ilə hökumət arasında görüşmələrin davam etdiyi vaxtda 12 may 1907-ci ildə Rəhim Xanın Azərbaycan qubernatoru Nizamü'l-mülk'ə yazdığı gizli məktub əncümən üzvlərinin əlinə keçdi. Bunun üzərinə əncümənin Qafqaz mücahidləri qanadı şahı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağı təklif etdi. Bu məqsədlə, İran daxilində nümayişlərin yeni dalğası başladı. 14 mayda

Tehranın Baharıstan meydanında başlayan etirazlara, İsfahan, Qəzvin, Yəzd və Zəncandakı nümayişçilər dəstək verdilər. Zəncanda etirazçılar bölgə hakiminin evini talan edib, onun şəhərdən qaçmasına səbəb oldular.

Təbriz hadisələrinin qarşısını almağa dair məclisdə müzakirələr başladı. Hökumətin qaldırdığı təklifə görə asayişin qorunması üçün Təbriz fədailərinin və əncümən rəhbərlərinin həbs edilməsi qərarlaşdırılırdı. Amma hökumətin təklifinə millət vəkilləri çox sərt etiraz etdilər. Öz növbəsində fədailər Təbrizdə orduya aid hərbi düşərgəyə hücum edərək buradakı əsgərləri tərksilah etdilər. 18 avqustda isə Baş nazir Əminü's-səltənə Baharıstan meydanından keçib evinə gedərkən təbrizli sərraf Abbas Ağa tərəfindən öldürüldü. Qaçma bilməyəcəyini anlayan sui-qəsdçi özünü də öldürmək məcburiyyətində qaldı. Qatilin dəfn mərasimi böyük izdihama səbəb oldu. Sui-qəsdə məruz qalan baş nazirin dəfn mərasimində də isə sadəcə dövlət məmurları iştirak etdilər. 24 avqust günü Abbas Ağa üçün təşkil olunan matəm mərasimində 100 min insan iştirak etdi. Bundan qorxan hökumət və şah 7 oktyabr 1907-ci ildə əsasnaməyə ediləcək əlavələrlə əlaqədar hazırlanan qanunu təsdiqləmək məcburiyyətində qaldılar. Buna görə, *Qanun-i əsasinin* 29, 90, 92 və 93 maddələrinə Azərbaycanla bağlı xüsusi düzəlişlər və əlavələr edildi.

Qanuna görə, hökumət Azərbaycana “xüsusi əyalət” statusu verərək əncümənin şərtlərini qəbul etdi. Qanuni-əsaiyə edilən əlavələrə görə;

1. Azərbaycan xüsusi əyalət üsul-idarəsinə sahibdir (29-cu maddəyə əlavə)

2. Əyalət rəhbərliyi, əncümənlərin təyini və valilərin təsdiqi ilə müəyyən olunur, bölgənin hərbi və jandarma qüvvələri komandiri hökumət tərəfindən təyin olunurdu

3. Əkinçilik, ticarət və sənaye, nəqliyyat, maarif, səhiyyə və polis rəhbərliyi, eyni zamanda hüquqi işlər, məhkəmələr və maliyyə təftişləri əncümənlər tərəfindən təyin olunur, onlar haqqında rəsmi əmr və hüquqi sənəd hökumət tərəfindən təsdiq edilir (Maddə 90 a-90b);

4. Azərbaycanda dövlət dairələrində fars dilindən istifadə ediləcəkdir. Amma yerli idarələrdə və məhkəmələrdə işlər türk dilində aparılacaqdı. İbtidai məktəblər beşinci sinifdən etibarən türk dilində olacaqdı (Maddə 92 əlavə);

5. Azərbaycan əhalisi sayına görə Milli Məclisdə təmsil olunacaqdılar;

6. Azərbaycanda əncümənlərin və digər ictimaiyyun-amiyyun təşkilatlarının fəaliyyətləri azaddır (Maddə 93 əlavə);

Konstitusiyaya edilən bu dəyişiklik əncümən tərəfindən uğur hesab edilsə də, bölgədə silahlı qarşıdurmalar davam edirdi. Maku, Xoy və Urmiyada İqbalu's-səltənəyə tabe qüvvələr, Qaradağda Rəhim xan və oğlu Böyük xan, Ərdəbil və Meşkində şahsevənlər, Türkiyə və İraq sərhədində kürd Həmidyyə qrupları və rus kazak dəstələri içərisində yer alan erməni silahlı qruplaşmaları əncümən nəzarətindəki kəndləri və qəsəbələri yandırır, insanların yurdlarını tərk etməsinə səbəb olurdular.

İnqilabın ilk illərində Rusiya və İngiltərə müxtəlif yollarla inqilabçılara dəstək verdilər. Çar Rusiyası Qafqazdakı inqilabçıların bölgəyə keçməsinə şərait yaratmışdı. İngiltərə hökuməti isə fars tacirləri vasitəsilə inqilabçılara böyük miqdarda vəsait vermişdi. Müasir Qərb və rus tarixşünaslığında edilən bu yardımlar "*insani kömək*" kimi qiymətləndirilir. Əslində Rusiya və İngiltərə bu yolla şahın bölgədəki mövqeyini zəiflətmək və İrani üç hissəyə bölən razılaşmanı qacarlara qəbul etdirmək niyyətində idi. Məhəmməd Əli şah həmin müqaviləni 1907-ci ildə imzaladıqdan sonra Rusiya və İngiltərə inqilabçılara dəstək verməkdən əl çəkib şahı müdafiə etməyə başladılar. Amma müqaviləni Milli Məclis qəbul etməyincə, Rusiya kazaklar vasitəsi ilə Milli Məclisi top atəsinə tutaraq şahı məclisi buraxmağa məcbur etmişdi. Daha sonra formalaşdırılan İkinci Məclisdə razılaşma parlament tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq da Təbrizdə silahlı mübarizənin başında dayanan Mərkəzi Qeybi, Səttar Xan və Bağır Xan özlərini azadlıq uğrunda mübarizəyə qurban verirdilər. Müstəmləkəçilik sisteminə qarşı mübarizə aparan inansalar da, əslində bölgədə oynanılan böyük siyasətin qurbanları idilər. Səttar Xan və Bağır Xan bəzi şərtlərdə etdikləri nitqlərdə məqsədlərinin "İrani xilas etmək və ölkənin müstəqilliyi üçün mübarizə aparmaq olduğunu" söyləyirdilər.

İngiltərə istədiyi razılaşmanı əldə etdikdən sonra inqilabçılar içində yer alan masson güclərini də hadisələrdən kənarlaşdırmağa başladı. Özü masson olan Ayətullah Seyid Məhəmməd Təbatəbai Təbrizdəki tərəfdarlarına göndərdiyi gizli məktubda belə xəbərdarlıq edirdi: "silahları tərk edin, vəziyyət həddindən artıq ağırdır".

Bütün bunlara rəğmən Təbriz inqilabçıları 1910-cu ilə qədər şah, hökumət, ingilis, rus güclərinə qarşı silahlı mübarizə apardılar. Bu müddət ərzində inqilabçılar 1908-ci ildə İstanbulda Əbdülhəmid rejiminə son qoyub Osmanlı hakimiyyətini ələ keçirən *Gənc Türklərdən* başqa heç bir kəsdən dəstək görmədilər. Danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Tehrana dəvət olunan Səttar xan və Bağır xan şahla aparılan bir neçə saatlıq görüşdən sonra Atabəy bağındakı iqamətgahlarında rus kazak dəstələrinin erməni əsilli rəhbəri Yefremin əmri ilə 300 nəfərlik silahlı dəstənin hücumuna məruz qaldılar. 7 avqust 1910-cu ildə baş verən hücumda ingilislərin təşviqi ilə *bəxtiyari* tayfalarından yaradılan silahlı dəstələr də dəstək vermişdi. Yaralanan Səttar və Bağır xanlar xəstəxanaya aparıldılar. Səttar xan aldığı yaradan sağalmış, amma ətraf mühitdən təcrid olunmuş şəkildə 1914-cü ilə qədər yaşamışdı. Bağır xan isə 1911-ci ildə ölmüşdü. Beləliklə, Qacar dövləti ingilis-rus müqaviləsini tanıyana qədər inqilab davam etmişdi. Bu hadisə eyni zamanda İranda türklərin dövlət üzərindəki varlığının zərərsizləşdirilməsi planı hesab olunurdu. Polkovnik Medvedyevin və İranda Rus konsulluqlarının hesabatına görə, türklər həmin dövrdə İran əhalisinin 25% -ni təşkil edirdilər.

1905-1911-ci illər inqilabı iddia edilənlərin əksinə Türk İranda türklərin birliyini parçaladı, fars milliyətçiliyinin formalaşmasının öndəki maneələri isə aradan qaldırırdı. Bu plan Rusiya və İngiltərənin İranda “Hind-Avropa kimlikli bir millət yaratma” siyasətinə xidmət edirdi.

Qacarların sonu: Qacar dövlətinin son nümayəndəsi Əhməd şah oldu. O, Məhəmməd Əli şahın qaçmasından sonra hakimiyyətə gəldi. O, Məhəmməd Əli şahın böyük oğlu idi. Taxta çıxdığında 10 yaşı vardı. Onun dövründə Qacar dövləti tarixinin ən ağır və sarsıdıcı dövrünü yaşadı. Bu hadisələr arasında Birinci Dünya müharibəsi, Qacar ölkəsinin bölüşdürülməsi və Xiyabani üsyanı ölkə üçün ən ağır böhranlara yol açdı.

Vüsuqud-dövlə hökumətinin 1919-cu il tarixli Qacar Dövlətini İngiltərənin müstəmləkəsi elan edən müqavilə şərtlərini qəbul etməsi, ölkə daxilində böyük etirazlarla qarşılandı. 1908-1911-ci illərdə Təbriz hadisələrindən sonra sosialist cərəyanlar yenidən siyasi meydanlarda yer aldı. Onlara bu dəfə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1879-cu ildə Təbriz ətrafındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olmuşdu. Atası Hacı Əbdülhəmid 30 il

boyunca Dağıstanın Mahacqala şəhəri ilə Təbriz arasında ticarəti ilə məşğul olmuş, hər iki şəhərdə kiçik ticarət mərkəzi vardı. Xiyabaninin qardaşı və əmisi də Mahacqalada tacirlik edirdi.

Xiyabaninin başında dayandığı üsyanın sosialist və ya millətçi xarakter daşdığı mübahisə mövzusu olmuşdu. Azərbaycan tarixşünaslığında bu hadisələr milli-sosialist məzmununda şərh edilmişdir. Mədrəsə təhsili alan Xiyabani sosialist fikirlərə sahib idi. 1905-1911-ci illər inqilabının canlı şahidlərindən olan Xiyabani, İctimaiyyune-Amiyyun (sosial-demokratik) təşkilatına qoşulmuş və əncümənə seçilmişdi. Keçirilən II Millət Məclis seçkilərində millət vəkili olmuşdu (1909-1911). Rusiyanın 29 noyabr 1911-ci il Qacar hökumətinə verdiyi dövləti nüfuzdan salan notasına sərt reaksiya göstərən Xiyabani bu münasibətlə məclisdəki çıxışında bütün etirazçı kütlələrin də diqqətini çəkmişdir. Məclis binasının qarşısındakı xalqa nitqində "Rus notasını və hökumətinin siyasətini" ağır şəkildə tənqid etmişdir. Meydanda toplanan minlərlə adama səslənən şeyx buradakı saat yarımliq çıxışı haqqında həbs qərarının verilməsinə səbəb olmuşdu. Mitingi dağıtmaq məqsədi ilə rus-kazak dəstəsinin komandiri Yefrem xanın gəlməsinə qədər meydanı tərk edən Xiyabani son anda həbs edilməkdən xilas olmuşdu. Amma yaratdığı ictimai çaxnaşmalar 24 dekabr 1911-ci ildə şahın II Məclisi də ləğv etməsinə səbəb olmuşdu.

Təcili ölkəni tərk edən Xiyabani əvvəl Xorasana qaçmış, oradan Orta Asiyaya gedərək Aşqabad sosial-demokraları vasitəsilə Qafqaza keçib, bir müddət Bakıda yaşamışdır. Burada olarkən Bakıdakı ərdebilli sosialistlər vasitəsi ilə Xiyabaninin bolşeviklərlə əlaqə yaratdığı qeyd edilir. Amma təqibə məruz qalmamaq üçün 1914-cü ilə qədər Mahacqalada gizləndi. Burada bolşeviklərlə əlaqələrini möhkəmləndirən Xiyabani sosialist yayımları təqib edirdi.

1914-cü ildə gizlicə Təbrizə qayıdan Xiyabani, şəhər hakimi ilə keçirdiyi görüşdə heç bir siyasi-sosial hadisəyə qarışmayacağına dair söz verdikdən sonra sərbəst buraxıldı. Amma, Xiyabaninin 1917-ci ildə Çar Rusiyasının yıxılması və Qafqazda meydana gələn hadisələrin təsiri ilə 1917-ci ildə etibarən Təbrizdə *Təcəddüd* (Yeniləşmə) qəzeti dərc etməyə başladığı aydın olur. Xiyabani yeniləşmə adı altında daha çox sosialist fikirlər təbliğ edirdi.

Elə həmin il Azərbaycan Demokratik Firqəsini yaradan Xiyabani, Azərbaycan əyaləti tərkibində aparılan ingilis və hökumət siyasətinə qarşı ciddi şüarlar səsləndirməyə başladı. Sosialist-populist ifadələrlə

birlikdə bolşevik-marksist fikirlər də irəli sürən Xiyabani öz ətrafında sosialist fikirli gəncləri toplamağa nail oldu. Beləliklə, Xiyabani hərəkatı, Orta Şərq tarixində ilk sosialist çıxış kimi tarixə düşdü. Xiyabani, Türk Qafqazı üçün milli və siyasi bir müqaviməti həyata keçirən milliyyətçilərdən uzaq olmasına baxmayaraq, türk bolşeviklərlə yaxın münasibət yaradaraq bölgə xalqlarının inkişafını sosializmdə görürdü. Bolşeviklərlə yaratdığı əlaqələr sayəsində onlarda silah dəstəki alan Xiyabani, çar rejiminin süqutundan Cənubi Azərbaycanda qalan kazaklar və ermənilərlə münasibət yaradaraq onların təşkil etdiyi əsgər sovetlərinin hərbi gücündən istifadə etmək qərarına gəldi. Xiyabaninin, Qərbi Azərbaycan bölgəsində minlərlə türkü qətl edən, evləri yandıran və kəndləri talan edən erməni və ruslarla yaratdığı münasibət xalqda ona qarşı inamsızlığa səbəb oldu. Urmiyada törədilən qətlialmlara reaksiya vermədiyi halda, ölən kazaklar üçün matəm mitinqi təşkil etməsi və bu mitinqdə səsləndirdiyi fikirlər xalqın böyük etirazına səbəb oldu.

1920-ci ilin əvvəllərində bölgədəki siyasi vəziyyətin olduqca qarışıq olduğu müşahidə olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bolşevik təhdidinə qarşı ingilis-fransız hərbi dəstəyini əldə etməyə çalışdığı bir vaxtda Cənubi Azərbaycanda bolşevikləri dəstəkləyən Azadistan adlı bir dövlətin ortaya çıxması gözlənilməz idi. Belə ki, Bolşevik Rusiyası başda Xiyabani olmaqla İrandakı qiyamçı qrupları (hətta, Birinci Dünya müharibəsi illərində Rusiyaya cihad elan etmiş Gilandakı Mirzə Kiçik Xanı belə) öz tərəfinə çəkərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə müdaxilə edəcəyi halda İngiltərənin İrandakı mənfəətlərinin təhlükə altına girəcəyini bəyan etdi. İran Xarici İşlər Nazirliyinin İngiltərə rəsmi orqanlarına göndərdiyi teleqraflardan aydın olur ki, İran, İngiltərə və Sovet Rusiyası Anadoluda Kazım Qarabəkir Paşanın əsgərləri ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusunun birləşəcəyi haqqındakı söz-söhbətdən də narahat idilər. Xiyabani hərəkatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Şimali İrandakı milliyyətçi müqavimət mərkəzləri ilə əlaqəsinin kəsilməsinə səbəb oldu.

1920-ci ilin aprelin 7-də bəzi qiyamçı dəstələrin hökumət tərəfindən təqib olunması Xiyabani tərəfdarlarının Təbrizdə üsyan edib hakimiyyəti ələ almasına səbəb oldu. Xalqa müraciət edən Xiyabani “bu qiyamla dünyaya, Vüsuqu'd-dövlə və ingilis işğalçılara qarşı üsyan etdiyimizi rəsmi olaraq elan edirik” demişdi. Elə həmin gün inqilabçılar Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını təklif etdilər. Elan

edilən yeni dövlətə Xiyabani ilə bolşeviklər arasında əlaqəni reallaşdıran köhnə inqilabçı Əmir Xızının təklifi ilə “Azadistan” adı verildi. Xiyabaninin imzasını daşıyan sənəddə belə deyilirdi: “Azərbaycanın adını Azadistan olaraq dəyişdirir və bu gündən etibarən bu adı dövlətin rəsmi adını elan edirik”.

Azadistan dövləti sadəcə bir neçə ay yaşadı. 14 sentyabr 1920-ci ildə İran orduları ingilislərin hərbi köməklisi ilə Təbrizə hücum edib, Xiyabani və silahdaşlarını öldürdülər. Xiyabanini dəstəkləyən Gilandakı Kiçik xan rəhbərliyindəki döyüşlər isə bir müddət daha mərkəzi hökumətə qarşı müqavimət göstərə bildilər.

Əhməd şahın hakimiyyətinin faktiki olaraq son illəri Rza Pəhləvinin nəzarəti altında keçdi. İngilislərin dəstəyini alan Rza Qacarların aradan qaldırılması üçün də gizli olaraq xalqı üsyana təşviq etmişdi. Nəticədə Əhməd şah 1925-ci ildə taxtdan endirildi. O Avropaya getdi və bununla da Qacarlar dövləti süqut etdi.

Hökmdarları:

Ağa Məhəmməd Şah Qacar	– 1779-1797
Fətəli şah	– 1797-1834
Məhəmməd Mirzə	– 1834-1848
Nəsrəddin şah	– 1848-1896
Müzəffəriddin	– 1896-1906
Məhəmməd Əli şah	– 1906-1911
Əhməd Şah	– 1911-1925

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ 1918-1920

Adı: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Cümhuriyyəti

Mərkəzi: Tiflis, Gəncə, Bakı

Müstəqillik elanı: 28 may 1918-ci il Tiflis.

Ərazisi: Bakı quberniyası, Gəncə quberniyası, İrəvan quberniyasının bir hissəsi

Sərhədləri: cənubda İran, şimalda Dağıstan ilə Rusiya, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Gürcistan, Ermənistan və Türkiyə.

Sahəsi: 114 min km²

Dili: Türk dili

Cümhuriyyətin elanı: 27 May 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymindəki müsəlman nümayəndələrinin yığıncağı keçirildi. Olduqca mübahisəli keçən iclasda Azərbaycan Milli Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Yığıncaq Azərbaycan müstəqilliyinin elanına səbəb təşkil edəcək qərarı təsdiqlədi. Beləliklə, 28 May 1918-ci ildə Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. Həmin gün Həsən Bəy Ağayev tərəfindən “Əqdnamə” (İstiqlal bəyannaməsi) oxundu. Bəyannamə altı maddə halında Azərbaycanın müstəqil və demokratik dövlət sistemi olduğunu elan etdi. Burada Azərbaycan Milli Şurası seçildi və şuranın başına Məhəmməd Əmin Rəsulzadə gətirildi.

Hökumətin tərkibi: Milli Şura, AXC-nin ilk hökumətinin təşkilini Fətəli Xoyskiyə tapşırıldı. AXC-nin ilk hökumət kabineti aşağıdakı tərkibdən təşkil edildi:

Fətəli xan Xoyski - Baş nazir və daxili işlər naziri (bitərəf);

Xosrov Bəy Sultanov - Müdafiə naziri (İslam birliyi);

Nəsib Bəy Yusifbəyli - Maliyyə və xalq maarifi naziri (Müsavət);

Məmməd Həsən Hacinski - Xarici işlər naziri (Müsavət);

Xudadat Bəy Məlikaslanov - Nəqliyyat, məktub və teleqraf naziri (müsəlman-sosialistlər);

Xəlil Bəy Xasməmmədov - Ədliyyə Naziri (Müsavət);

Məmməd Yusif Cəfərov - Ticarət və Sənaye Naziri (bitərəf);

Camo Hacinski - Dövlət Naziri (müsəlman-Sosialistlər);

Əkbər Ağa Şeyxülislamov - Təsərrüfat Naziri (Hümmət).

AXC-nin ilk işi 4 iyul tarixində Batumda Osmanlı imperiyası ilə "sülh və dostluq" və ölkənin bolşeviklərdən və ermənilərdən müdafiə

etmək üçün qarşılıqlı hərbi yardım barəsində müqavilə imzalaması oldu. Razılaşmanı Azərbaycan tərəfdən Milli Şuranın başçısı M.Ə.Rəsulzadə ilə xarici işlər naziri M.H.Hacinski, Türkiyə tərəfdən isə xariciyyə naziri Xəlil Bəy və Qafqaz Cəbhəsi komandiri Vəhib Paşa imzaladılar. Müqaviləyə görə Türkiyə ilə Cənub Qafqaz ölkələri arasında sərhədlər də dəqiqləşdirildi. Buna görə 1877-78-ci illərdə Rusiyaya verilən torpaqlar, xüsusilə də Tiflis qubernatorluğunun Axalkalaki və Axalsi qəzaları, Batum və Qars əyalətləri və İrəvan quberniyasının 1.250 min şəxs müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Türk torpaqları Rusiyadan alınır. Bu qərarı Cənub Qafqaz respublikaları qəbul etdi.

Bakı quberniyasının sərhədləri daxilində yaradılan Bakı Soveti əslində rus və erməni mənfəətlərini təmsil edən bir qurum idi. Başında Erməni əsilli Stepan Şaumyanın olduğu, Sovet tarixçiliyində "Bakı Komunası" və "26 Bakı Komissarları" adlandırılan bu təşkilat regionda Moskvanın tabeçiliyini nümayiş etdirirdi. Kommunanın məqsədi yerli xalqı əzmək, bölgənin böyük bir hissəsini Ermənistanı vermək və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ləğv etmək idi. Buna görə kommunanın hərbi qüdrəti tamamilə erməni və rus qüvvələrinə söykənirdi. Buna baxmayaraq AXC-nin könüllülərdən ibarət olan kiçik qüvvələrlə yerli müsəlman-türklərin haqlarını qorumağa çalışırdı. Bakı Soveti ilə AXC-i arasında bütün cəbhələrdə döyüş gedirdi. Bakı Sovetinə bağlı olan erməni-rus qüvvələri yerli müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirirdi. Erməni əsilli Hamazaspın başçılıq etdiyi daşnak qüvvələri Quba-Xaçmaz bölgəsində müsəlman-türk əhalisinə qarşı zor tətbiq edərək minlərlə insanın ölməsinə səbəb oldu. 1 May 1918-ci ildə Hamazasp Qubada 2000-ə qədər günahsız insanı qətlə yetirdi. Ümumilikdə Quba qəzasına bağlı 122 kənd yandırıldı. Bu vəziyyət qarşısında Rəsulzadə belə yazır: *Ortaya çıxan bu vəziyyət qarşısında tək qurtuluş ümidi Türkiyədir. Ancaq bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərinin zülmündən qurtara bilər.*

4 İyun 1918-ci ildə Osmanlı ilə Azərbaycan arasında imzalanan müqaviləyə əsasən Osmanlı imperiyası Azərbaycana hərbi kömək etməyi vəd edirdi (Müqavilənin 4-cü maddəsi). Bundan sonra Nuru Paşa Müsəlman Ordusunun vəziyyətini öyrəndikdən sonra İstanbula bir məktub göndərərək Osmanlı qüvvələrinin Azərbaycana girmədiyini təqdirdə bölgədə "Bolşevik hücumlarının böyük vüsət alacağını" bildirdi. Bundan sonra Osmanlı, 5 və 15-ci Ordunu Azərbaycana

göndərməyi qərarlaşdırdı. 5-ci Ordu Çanaqqala zəfərində böyük müvəffəqiyyətlərə imza atdığından Çanaqqala Ordusu adını daşıyırdı. 15-ci ordu isə Osmanlının silah və sursat baxımından ən təcizətli qoşunu hesab edilirdi. Qoşun 1914-1915-ci illərdə Suveyş kanalını müdafiə etmişdi. Beləliklə, iyun ayında Osmanlı qüvvələri Gəncəyə gəldi. Burada könüllülərdən ibarət olan Azərbaycan Milli Ordusu ilə birləşən Osmanlı qüvvələri Nuru Paşanın əmrində Qafqaz İslam Ordusu adını aldı. Qafqaz İslam Ordusunun mərkəz qərargahı Gəncədə yerləşdirildi. Osmanlı Orduları Yevlax və Gəncədə yol boyunca müsəlman-türk xalqı tərəfindən ənənəvi hörmət və sevgi göstəricisi olaraq "çörək və duz"la qarşılandı. Rəsulzadənin sözləri ilə ifadə etsək, Osmanlı əsgərləri "göydən enmiş mələklər kimi qarşılanırdı".

Həmin vaxt Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətinin ardından Milli Şura 16 iyun 1918-ci ildə Gəncədə yerləşdi. 17 İyun 1918-ci ildə Nuru Paşanın istəklərini də nəzərə alan yeni hökumət quruldu. Eyni gün Müsavat, bitərəflər və İttihadçılardan ibarət olan yeni kabinetin tərkibi belə idi:

Baş nazir və Ədliyyə Naziri F.Xoyski,
Xarici işlər naziri M.H.Hacinski,
Daxili işlər naziri B.H.Cavanşir,
Nəqliyyat naziri H.Məlikaslanov,
Maliyyə naziri Ə.Ə.Əmircanov,
Təsərrüfat naziri H.P.Sultanov,
Təhsil və Din İşləri naziri N.Yusifbəyli,
Ticarət və Sənaye naziri A.Aşurov,
Səhiyyə naziri H.Rəfibəyov,
Məktub və Telegraf naziri H.Məlikaslanov,
Dövlət Nəzarət nazirliyi M.A.Hacinski
Hərbi nazir Nuru Paşa.

Yeni hökumətin ilk işi 23 iyun günü Azərbaycan sərhədləri daxilində "hərbi vəziyyət" elan etmək oldu. Həmin tarixdə erməni-bolşevik qüvvələri Bakının müsəlman əhalisini şəhərdən qovmağa, buna əməl etməyənləri isə cəzalandırmağa başladı.

İyun ayının 26-da Azərbaycan Milli Hökumətinin qərarı ilə könüllülərdən əmələ gələn Müsəlman birliyi Azərbaycan Ordusu adı ilə yenidən formalaşdırılmağa başlandı. Avqust 13-də Nuru Paşanın əmri ilə bu qərar ləğv edilərək Azərbaycan Ordusunun yenidən yaradılması perspektivləri Əliağa Şixlinskiyə tapşırıldı. Qafqaz İslam Ordusu ilə

Bakı Sovetinin erməni-bolşevik qüvvələri arasında ilk toqquşma iyun ayının 16-18 günləri Göyçaydan 20 verst uzaqlıqda yerləşən Qara Məryəm kəndi ətrafında baş verdi. Toqquşmada osmanlının 10-cu briqadası iştirak edirdi. 19 iyun günü xüsusi zirehli qatarla cəbhə xəttinə gələn Nuru Paşa, Şərq qoşunlarının böyük itkilər hesabına düşmənin hücumlarını dayandırdığının şahidi oldu.

Həmin tarixdə İstanbulda olan Rəsulzadə Ənvər Paşa ilə görüşündə əlavə hərbi qüvvələrin göndərilməsini xahiş etdi. Ənvər Paşa Azərbaycana yeni qüvvələr göndərdikdən sonra Nuru Paşa lazımi hərbi qüvvənin olduğu qənaətinə gələrək hücum əmri verdi. İyunun 19-da topçu briqadası və türk piyada qüvvələri cəbhəyə yetişdilər. Elə həmin gün azərbaycanlılardan ibarət 600 nəfərlik briqada və Dəllər-Zəyəm xəttində olan könüllülər də cəbhə xəttində yerləşdilər. Burada komandirlər arasındakı görüşlər zamanı 5-ci Ordunun komandiri Mürsəl bəyin hazırladığı plan bəyənilmiş və 5100 nəfərə çatan hərbi qüdrətin döyüşə girməsi, Göyçay-Bərdə xəttində düşməyə zərbə endirməsi, Şəkidəki hərbi qüvvələrin də 5-ci ordunun təhlükəsizliyi üçün onun arxasına yerləşdirilməsi qərara alındı. Bundan sonra Şuşanın düşməndən qurtarılması üçün bir briqada göndərilə də şəhərin alınması ancaq Bakının alınmasından sonra mümkün oldu.

Döyüş, xüsusilə Qaraməryəm, Müsüslü-Kürdəmir dəmiryolu xətti istiqamətində gedirdi. Ancaq Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə Qafqaz İslam Ordusunun daşnaq-bolşevik qüvvələrini məğlub etməsi cəbhədəki vəziyyəti dəyişdirdi. İyul ayının 7-10-cu günləri Kürdəmir döyüşlərində Bakı Soveti qüvvələri bir dəfə də məğlub oldular. İyulun 14-də isə Qafqaz İslam Ordusu üç istiqamətə ayrılaraq hücum sahələrini genişləndirdi: Sol cinah Şamaxı istiqamətində, sağ cinah Salyan istiqamətində, mərkəzi qüvvələr Kürdəmir rayonu ərazisindən irəliləməyə başladı. Azərbaycan hökumətinin 18-45 yaşları arasında olan bütün kişiləri səfərbərliyə alındı. Cəbhəyə 5900 nəfərlik hərbi qüvvə gətirildi. Yeni gələn briqadalar dəmiryolu xətti boyunca Polkovnik Həbib Bəy Səlimov əmrində hərəkət edirdi. Belə ki, bu briqadalar Salyan istiqamətində hərəkət edərək, indiki Neftçala rayonu ərazisində mövcud olan Bankə qəsəbəsini ələ keçirib, Kür çayının mənsəbinə qədər düşmənin qüvvələrindən təmizlədi.

İyulun 7-də Mədrəsə və Mərzə kəndləri ətrafında ağır döyüşlər aparılan Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci il iyulun 20-də Şamaxını ələ keçirdi. Cəbhədəki hadisələrdən sonra iyulun 25-də təcili toplanan Bakı

Soveti kömək üçün Ənzəlidə olan ingilis qüvvələrini şəhərə dəvət etməyi planlaşdırdılar. Ancaq bu qərarı qəbul etməyən sovet iyulun 31-də Stepan Şaumyanın istefasından sonra dərhal işini dayandırdı. Bundan sonra Bakıda sağ eser, menşevik və daşnaklardan ibarət olan qrup 1 avqust 1918-ci ildə Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Nümayəndələrinin Müvəqqəti Komitəsi İcra təşkilatı adlı hökumət təşkil etdilər. Elə həmin gün hökumət öz nümayəndəsini İrandakı İngilis hərbi qərargahına göndərdi. Avqustun 4-də ingilis hərbi qüvvələrinin ilk dəstəsi polkovnik Stokun əmrilə Ənzəlidən Bakıya gəldi. Bir qədər sonra general Denstervil Bakıya gəldi. İngilislər 9-17 avqustda Bakıya 3 qitə və bir səhra topçu briqadası gətirdilər. Ancaq ingilislər, Türk qüvvələrinin Hacıqabul və Şamaxıdan Bakıya yaxınlaşmasından sonra bölgədəki lazımi hərbi intizamın təmin edilə bilməməsini görüb geri çəkilməyə başladılar. Bu müddət ərzində şəhərdə daşnaklar, bolşeviklər, menşeviklər, eserlər və ingilislər arasında həm nüfuz, həm idarə, həm də hərbi baxımdan toqquşmalar yaşandı. Bundan sonra Denstervil sentyabrın 1-də Bakını tərk edəcəyini elan etdi. Ona etiraz olaraq Sentrokaspi Diktaturası ingilis gəmilərini batıracağını bildirdi. Bundan sonra ingilislər türklərin son hücumlarını gözləməyə məcbur oldular. Bu zaman Xəlil Paşa əmrindəki 36-cı diviziya da cəbhəyə gəldi. Bunların nəticəsində Qafqaz İslam Ordusu avqustun 26-dan etibarən sürətlə irəliləməyə başladı. Cəbhədə dönüş yaradan sonuncu hücum sentyabrın 15-də başladı. Bütün gün boyu davam edən döyüşlər nəticəsində axşama doğru ingilislər gəmilərə minib limanı boşaltmağa başladılar. Denstervil qüvvələrinin çəkilməsindən sonra Sentrokaspi Diktaturası rəhbərliyi və erməni silahlı qüvvələri şəhərdən çəkildilər. Lakin Osmanlı-Azərbaycan birləşmiş qüvvələri sentyabrın 16-da Bakıya daxil olmadı. Bakı şəhəri demək olar ki, üç gün nəzarətsiz qaldı. Şəhərin küçələrində müsəlman əhali ilə erməni silahlı qüvvələri arasında amansız döyüş gedirdi. Türk qüvvələrinin şəhərə daxil olmamasının səbəbi şəhərdəki düşmən qüvvələri haqqında məlumatların azlığı idi.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan Milli Hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya daxil olub qırğını dayandırdı. Bu hadisələri Fətəli Xan Xoyski belə şərh etmişdi: "*Doğrudur, şəhərin ələ keçirildiyi zamanı ürək ağrısından dəhşətli hadisələr tüğyan edirdi. Hökumət bunları gizlədib və bu hadisələrin gizlin qalmasını cinayət olaraq qəbul edir. Ancaq hökumət bu hadisələrin tamamilə qarşısını almaq iqtidarında*

idimi? Yalnız biz deyil, dünyadakı heç bir təşkilat bu hadisələrin qarşısını ala bilməzdi. Çünki burada müsəlmanlar qətl edilmiş, onların insanlıq haqları tapdalanmışdı. Şəhərdəki üç ay davam edən döyüşlərdən sonra xalqın nifrəti son həddə çatmışdı. Amma bu dövr ərzində xalqı idarə edib, mövcud vəziyyətdən çıxaracaq bir təşkilat yox idi. Belə bir vəziyyətdə əsgərin əlindən heç nə gəlməzdi. Bundan başqa hökumət şəhərə üç gün sonra daxil oldu. Baş verənlər bizdən sonra baş verməmişdi. Hökumət şəhərə girən kimi qəti tədbirlərə əl atdı və nəticədə təhlükəsizliyi təmin etdi".

Türk hərbi qüvvələri sentyabrın 18-də səhər tezdən şəhərə daxil oldu və Bakıda müsəlman-türkləri tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Mayın 28-də elan edilən istiqlaliyyətdən sonra bu hadisə respublikanın tarixində ən əhəmiyyətli hadisə oldu. Beləliklə, İrəvan gubernatorluğunun bəzi qəzalarında yaradılan Ermənistan Respublikasının əlinə keçən Türk torpaqlarından başqa Cənubi Qafqazın bütün cənub-qərbi və cənub-şərq hissələri AXC-nin nəzarəti altında birləşdirildi.

24 iyun 1918-ci ildə dövlətin milli atributlarından biri olan dövlət bayrağı qəbul edildi. Səkkiz bucaqlı ulduz və aypara olan qırmızı bayraq sentyabrın 9-da qəbul olunan qərarla mavi, qırmızı və yaşıl rənglərindən ibarət olan və üstündə səkkiz guşəli ulduz və aypara olan simvollarla əvəz edildi. Yeni bayraqdakı rənglər isə belə açıqlandı: Mavi rəng türkcülük, qırmızı rəng müasirlik və müstəqillik, yaşıl rəng isə islamçılığın dəyərlərini əks etdirirdi.

6 sentyabr 1918-ci il tarixində M.Ə.Rəsulzadə, H.Xasməmmədov və A.Səfikürskidən ibarət İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndələri Sultan IV Mehmetlə görüşdülər. Görüşlərdə Rəsulzadə çıxış edərək Osmanlı imperiyasını ən yaxın dost ölkə olduğunu və Azərbaycanın bolşevik zülmündən xilas olunmasında Türk ordusunun böyük dəstəyini ifadə edərək sultana təşəkkür etdi. Qarşılığında Sultan IV Mehmet düşmənə qarşı mübarizədə Osmanlının Azərbaycanın yanında olduğunu bildirdi.

Qafqazdakı Osmanlı hərbi qüvvələrinin bütün maliyyə xərclərini milli hökumət öz imkanları daxilində ödəyirdi. 21 iyun 1918-ci ildə hökumət tərəfindən qəbul edilən qanuna görə Osmanlı ordusunun bütün xərclərini Azərbaycan çəkməli idi. 26 sentyabr ilə 5 noyabr 1918-ci ildə hökumət Osmanlı ordusunun mənsublarına 11 milyon manat pul ödəmişdi. Bundan əlavə, sentyabr 1918-ci ildə Azərbaycandan Batum vasitəsilə Türkiyəyə 200 min pud pambıq ixrac

edildi. Qars-Ərzurum karvan yolu ilə Anadoluya 100 min pud pambıq göndərildi. Hökumət, Osmanlı rəhbərliyi üçün çalışan Qafqaz Yolları Şirkəti hesabına 2 milyon lirə, Osmanlı dəmiryolları və Liman fəaliyyətləri şirkəti hesabına isə 1 milyon lirə məbləğində müxtəlif məhsullar göndərirdi. Bakı-Batum neft kəməri vasitəsilə İstanbula, oradan da Almaniyaya getmək üzrə hər üç gündən bir 23 neft tankeri olan qatar hərəkət edirdi. Bunun nəticəsində həmin tarixlərdə İstanbulda neftin qiyməti on dəfə aşağı düşmüşdü. Edilən köməklər Anadolu türklərinə dəstək məqsədi daşıyırdı. Azərbaycan türklərinin köməyi Anadoluda milli mübarizə illərində də davam etdirildi.

30 oktyabrda Osmanlı rəhbərliyi Mudros müqaviləsilə təslim olduğunu və sülh müqviləsini rəsmi olaraq imzaladı. Razılaşmaya əsasən, Osmanlılar ələ keçirdiyi torpaqları bir an əvvəl boşaltmalı idilər. Bu səbəbdən, müttəfiqlər üçün Azərbaycan Osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş torpaqlar statusunda yer alırdı.

10 noyabr 1918-ci ildə milli hökumət Bakıda Osmanlı əsgərləri və Nuru Paşanın şərəfinə bir mərasim təşkil etdi. Qəbulda 400-dən çox ziyalı, hökumət işçiləri və milyonçular iştirak etdilər. Hökumət adına F.Xoyski, partiya və milli şura başçısı Rəsulzadə və digər nümayəndələr çıxışlar edərək Osmanlı əsgərlərinə və komandirlərinə təşəkkür edib, başda Nuru Paşa olmaqla çoxlu sayda əsgərlər medallarla təltif olundular. Beləliklə, Osmanlı qüvvələri Bakıdan çəkilməyə başladı.

Digər tərəfdən, hökumət Ənzəlidəki ingilis orduları komandanı Tomsonla bəzi görüşlər keçirərək, onların AXC-ni tanımasına çalışdı. 17 noyabr günü ingilis qüvvələri Bakı limanına çıxıb səhər saat 10-da Osmanlı və Azərbaycan milli ordu qüvvələrinin şəhəri boşaltmasını tələb etdilər. Bunun nəticəsində milli ordu qərargahını Gəncəyə köçürtdü və hökumət Bakıdakı fəaliyyətlərini davam etdirməyi qarşısına məqsəd qoydu. İngilislər doqquz ay Bakıda qaldı və bunun nəticəsində AXC-ni *de-fakto* tanıyaraq bölgəni tərk etdilər. Bu müddət ərzində milli hökumət bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamağa nail oldu. İngilislərin başlıca məqsədi Bakı neftinə sahib olmaq idi. Yerli hökumətin fəaliyyətləri onları çox maraqlandırmırdı. Belə ki, ingilislər Bakıda qaldıqları müddət ərzində buradan 30 milyon pud neft apardılar.

AXC 23 ay mövcud olmasına baxmayaraq, Qafqaz türklərinin bütün milli, dini, mədəni, ictimai və siyasi dəyərlərini dövlət

səviyyəsində müdafiə edərək xalqın ictimai-siyasi təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdı. 7 dekabr 1918-ci il tarixli parlamentin açılış nitqində Uzeyir Bəy Hacıbəyli AXC-nin quruluşunu belə təsvir edir: *"Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan bir milləti bu gün sərbəst görmək istəmir; qulaqlar var ki susdurulmuş bir dilin danışmasını istəmir; ürəklər var ki, bir əsrdən çox məhkum qalan bir millətin bu gün suveren deyil, yalnız müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəmir"*.

Demokratik dövlətin həll etdiyi ən əhəmiyyətli problemlərin başında sərhədlər məsələsi gəlir. Məlum olduğu kimi, Seymin dağıldığı sırada Cənubi Qafqaz dörd qubernatorluqdan və bir dairədən ibarət idi: Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), İrəvan, Tiflis qubernatorluqları və Zaqatala dairəsi. Bakı quberniyasının sahəsi 39.075,15 km², Gəncənin 44.371,29 km², Zaqatala bölgəsinin 3.992,54 km², İrəvan quberniyasının 9.858,69 km², yəni ümumilikdə 97.297,67 km² sahə AXC-nin milli ərazisi hesab edilirdi. Bunun xaricində İrəvan quberniyasının 7.913,17 km² və Tiflis quberniyasının 3.686,13 km², yəni 14.559,97 km² sahəsi mübahisəli qəbul edilirdi. Mübahisəli torpaqlarla birlikdə respublikanın ərazisi 113.895,97 km² idi. AXC-nin 1.952.250 nəfərlik ümumi əhalisinin 68%-ni müsəlman-türklər təşkil edirdi. Əhalinin qalan 21%-ni xristian albanlar və Qarabağın xristian Dizak camaatı daxil olmaqla erməni-qriqoryan (622.006), 0,6%-i gürcü-ortodoks (14.794), 7,5%-i rus-slavyan (214.930), 2,3%-i yəhudi, ukraynalı, alman, yezidi-kürdlərindən (57.882) ibarət idi. Əhalinin ümumi sayı 2.861.862 idi. Onların 1.281.575-i Bakı quberniyası, 1.275.131-i Gəncə quberniyası, 92.698-i Zaqatala dairəsi, 212.458-i İrəvan quberniyasında məskunlaşmışdı. Paytaxt Bakının əhalisi 72.509 nəfər idi. Onun 47.866 nəfəri müsəlman türkləri (66,2%), 5.663 nəfəri erməni (7,8%), 3.788-i rus (5,2%), 15.192-i isə digər xalqlardan (2,1%) ibarət idi. Bakı şəhəri əhalisinin azalmasının səbəbi 1917-1918-ci illərdə müsəlman-türk əhaliyə qarşı bolşevik-daşnak rəhbərliyinin tətbiq etdiyi köçürmə, təzyiqlik və soyqırım siyasəti idi.

27 iyun 1918-ci ildə hökumətin qəbul etdiyi qanuna görə *"dövlət dili Türk dili"* elan edildi. Dərhal ardından hökumət 24 avqustda *"Xalq Təhsili haqqında"* qanunla ibtidai, orta və yüksək məktəblərdə təhsilin türk dilində keçirilməsi qərarı aldı. Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən qanunla 7 oktyabr 1919-cu ildə məktəb müdirlərinə göndərilən təlimatnamədə əlifba, hazırlıq və birinci siniflərdə təhsil almaq istəyən

müsəlman şagirdlərin, ancaq türk dilində oxuması xüsusilə vurğulanırdı. Təhsil Nazirliyinin tərkibində orta məktəblərdə dərs proqramlarının yenidən işlənilib hazırlanması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. *Məktəblərdə tarix, coğrafiya, türk dili və ədəbiyyati dərslərinin öyrədilməsinə daha çox zaman ayrıldı.* 1919-cu ildə Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanunla Bakı Dövlət *Daru'l-fünunu* (universiteti) təsis edildi. Universitetin açılışına qədər hökumət təhsil sahəsində böyük müvəffəqiyyətlərə imza etdi. 1918-ci ildə Qori Müəllimlər seminariyası Tiflisdən Qazaxa köçürülərək Firidun Bəy Köçərli ona sədr seçildi. Onun səyləri nəticəsində 1918-ci ilin noyabrında Qori Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. 1918-1919-cü illərdə Gəncə Müəllimlər Seminariyası milliləşdirildi, Bakıda, Şəkiddə, Zaqatala, Ağstafa və Şuşada müəllim məktəbləri açıldı. Hazırlıq və ibtidai məktəblərdə şagird yetişdirmək üçün hiss edilən müəllim çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Gəncə, Şəki və Şuşa məktəblərinə tezliklə 200 müəllimin yetişdirilməsi tapşırıldı.

1919-cu ilin may ayının əvvəllərində məşhur tibb doktoru prof. İvanoviç Razumovskinin sədrliyi altında Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması üçün komissiya yaradıldı. Razumovski 1909-cu ildə Saratov, 1918-ci ildə Tiflis universitetlərinin qurucu rektoru olaraq çalışmışdır. Komissiya tərkibi belə idi: Professorlar A. M. Levin, N. A. Dubrovski, Bakı Şəhər Bələdiyyə idarə heyəti üzvü və məktəb idarəçisi Əli Cabbar Orucəliyev, Neft Daxili işlər soveti nümayəndəsi A.N.Saparov. Komissiyanın katibi İ.A.Banuşkin idi. Komissiya nümayəndələri arasında M.B.Sultanov, M.A.Ter-Mikaelyans və N.K.Qolberq də yer alırdı. Komissiya heyətinə N.S.Tistiyeviç, Qriqoryeviç, Məlik Bəy Sultanov və N.K.Qoldberq də daxil idilər. Komissiya alt şöbələrə bölünmüşdü. Həmin şöbələr universitetdə öyrədiləcək fənlərə görə formalaşdırılmışdı. Komissiyanın tibb şöbəsinin başında Levin və Razumovski olduğu halda, heyətə həkimlərdən Qindis, Ter-Mikaelyans və M.B.Sultanov; Kitabxana şöbəsinə N.A.Dubrovski, A.N.Saparov, L.A.İşkov, A.B.Səlixanoviç və A.M.Levin; Yurd-yataqxana şöbəsinə təhsil nazirinin köməkçisi başçı A.C.Orucəliyev, N.A.Dubrovski və İ.A.Babuşkin rəhbərlik edirdilər. Komissiya hər gün fəaliyyət göstərir və iş vaxtının sonunda hökumətə hesabat verirdi. Universitetin yaradılması üçün ilk başda ayrılan 3,5 milyon manat, qısa müddətdə 5 milyona çatdırıldı, ümumilikdə isə universitenin açılması üçün 10 milyon manat xərcləndi. 1 sentyabr

1919-cu il tarixində "Bakı Dövlət Darülfünunu haqqında qanun" parlamentin gündəliyinə salındı və 29 sentyabrda təsdiq edildi. Qanunun təsdiqlənməsi və qüvvəyə minməsi münasibətilə Razumovski çıxış edib millət vəkillərinə təşəkkürünü bildirdi. O çıxışında universitetin yaradılmasını "Azərbaycanda, hətta bütün İslam dünyasında böyük hadisə" kimi qiymətləndirdi.

Bakı Dövlət Universitetinin 4 fakültəsi vardı: Tarix-filologiya (Şərq elmləri), fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb. Komissiyada keçən 3 ay, milli məclisdə isə 1 aylıq mübahisə və müzakirələrdən sonra universitetin beş fəsildən və 72 maddədən ibarət nizamnaməsi qəbul edildi. Buna görə tibb şagirdləri 10, tarix-filologiya şagirdləri isə hər il 8 kursluq təhsil alacaqdı. Buna görə tibb fakültəsinin dekanı V.İ.Razumovski, tarix-filologiyanın dekanı isə N.A.Dubrovski seçildi. Tarix-filologiya fakültəsində Qərbi Avropa Ədəbiyyatı və tarixinin mütəxəssisi Prof. Foht, fəlsəfə Prof. N.Q.Qorodeski, klassik dilçilik dosenti L.G.Lopatinski, türk dilləri dosenti A.M.Şahtaxtinski, fəlsəfə dosenti A.B.Səlixanoviç, rus dili və ədəbiyyatı dosenti P.L.Pilaşevski, ümumi tarix dosenti L.A.İşkov və müsəlman şərq tarixi tədqiqatçısı L.A.Zimin şöbə rəhbərləri vəzifəsinə gətirildilər.

1919-1920-ci tədris ilində universitetin tarix-filologiya fakültəsinə I qrupda 113 şagird, latın dilindən başqa imtahan vermək şərti ilə II qrupda 107 şagird, III qrupda 27, IV qrupda 63, V qrupda isə 11 şagird qəbul edildi. Tarix-filologiya fakültəsinə yazılan 509 şagirdin 125-i müsəlman, 178-i yəhudi, 121-i rus, 67-i erməni, 5-i gürcü, 13-ü polyak və alman idi. Universitetdə isə cəmi 877 şagird təhsil alırdı. 217 şagird isə universitet dərslərində dinləyici qismində iştirak edirdilər.

Milli Hökumətin təhsillə bağlı həll etməyə çalışdığı digər məsələ mütəxəssislərin hazırlanması idi. Məhz bu səbəbdən milli hökumət xaricdə təhsil almaları üçün Türkiyə və Avropa universitetlərinə tələbə göndərməyi qərara aldı. Kabinetin 17 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Türkiyədən kitab alınması və ixtisas müəllimlərinin dəvət edilməsi əsas alındı. Bundan sonra İstanbulda olan Azərbaycan Hökumətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Əli Mərdan Bəy Topçubaşov, Osmanlı təhsil naziri Tofiq bəylə görüşərək Azərbaycana müəllim göndərilməsi barəsində bir müqavilə imzaladı və İstanbul darülfünununda çalışan 50-yə qədər müəllim heyətilə Bakıya gələrək müxtəlif məktəblərdə tədrisə başladılar. Həmin müəllimlər yeni dərslər proqramlarının hazırlanmasında da iştirak etdilər. Digər tərəfdən Azərbaycan ilə Osmanlı arasında

razılaşdırılan müqaviləyə görə İstanbulun müxtəlif təhsil müəssisələrində oxumaq üçün 1 sentyabr 1919-cu ildən etibarən Azərbaycandan 50 təqaüdlü şagird göndərildi.

Bundan başqa təhsilin dili rusca olan məktəblərdə həftədə ən azı 3-4 saat türk dilində dərslərin keçirilməsi zəruri hesab edildi. Hökumətin 23 avqust 1919-cu ildə qərarı ilə rus tarixi və coğrafiya dərslərinin oxudulmasına son qoyuldu. Qərar müsəlman olmayan təbəqənin reaksiyasına səbəb oldu. Həmin müsəlman olmayanların etirazı ilə nəticələnən Təhsil Nazirliyinin bir başqa qərarı isə *Əziz Nina* və *Mariya Qız* məktəblərinin aşağı siniflərinin "milliləşdirilməsi idi". Ancaq edilən etirazlara baxmayaraq, başda Təhsil Naziri Rəşid Xan Qaplanov olmaqla hökumət geri addım atmadı. Rəsmi yayım orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin ümumi nəşr müdiri Üzeyir Hacıbəylinin başlıqdan nəşr etdiyi "*Artıq Yetər*" məqaləsində təhsildəki milliləşdirmə siyasətini şiddətlə müdafiə edərək etirazçıların "yeganə istəyinin rəsmi yazışmalar və danışıq dilinin rusca olmasıdır" deyərək, hökumətin və Təhsil Nazirliyinin belə əsassız iddiaları cavablamamasını və "Azərbaycan türklərinin milli mənfəətləri istiqamətində hərəkət etməsi lazım gəldiyini" vurğuladı. Yenə hökumətin təhsil sahəsində atdığı digər addım 1919-cu ilin sentyabrında başladığı təhsil kursları açmaq oldu. Kursların başlıca məqsədi dövlət məmurlarının türkcə oxuyub yazmasını təmin etməkdir. Kurslarda ədəbiyyat, tarix, coğrafiya ilə birlikdə digər fənlər haqqında məlumat əldə etmək istəyənlər, xüsusilə də qadınlar üçün dərslər təşkil edilirdi. Heç oxumağı və yazmağı bilməyən qadın və kişilərə hazırlıq kurslarında əlifba öyrədilirdi.

Dekabr 1918-ci ildə keçirilən Bakı Müəllim məktəbləri müdirləri ilə köməkçilərinin qurultayında Latın əlifbasına keçilməsi üzərində dayanıldı. Müzakirələrdən sonra qurultay latın əlifbası islahatı ilə əlaqədar bir qanun layihəsi hazırlayıb Təhsil Nazirliyinə təqdim etdi.

Dekabr 1919-cu ildə Müsavatın Bakı şöbəsinin təklifi ilə Türk ocaqlarının siyasi dərnişininin yaradılması məsələsi gündəmə salındı. Bu məqsədlə M.Ə.Rəsulzadə, G.R.Şərifzadə, Ş.Rüstəmbəyov, R.Ağabəyov və M.Şıxzamanovdan ibarət bir komissiya yaradıldı. Dərnək ictimaiyyətdə istiqamətlənən türkçülük təbliğatını genişləndirməli və siyasi olaraq xalqı savadlandırmalı idi. Bakı ocağından başqa türkçülük düşüncəsinin mərkəzi mövqeyində olan digər mədəni qurumlar arasında "Müəllimlər ittifaqı", "Cəmiyyət ittifaqı" (İttifaqı Əhali), "Müsəlman şagirdləri ittifaqı", "Qurtuluş" və "Turan" kimi dərnəklər də

var idi. Ayrıca hökumət xaricdəki nümayəndə və şagirdlərə yaşadıkları ölkələrin dilində Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini tanıdan jurnal, broşura və kitab nəşr etmələrini tələb etdi. Bunun nəticəsində İstanbulda, Parisdə, Berlində rusca, türkcə, fransız və almanca əsərlər ortaya çıxmağa başladı.

Azərbaycan hökumətinin milliləşmə adına apardığı işlərdən biri də xalqın tarixi hafizəsini canlandırmaq üçün tarixi yerlər, qəsəbə və şəhər adlarının bərpası idi. Hökumətin 30 iyul 1918-ci tarixli qərarı ilə Yelizavetpol adı dəyişdirilib Gəncə qoyuldu. Cəbrayıl qəzasının tarixi adları da əvvəlki şəklinə qaytarıldı. Bundan başqa Azərbaycanın bir çox yerlərindəki küçələrə milli xüsusiyyətlərə uyğun və məşhur insanların, şairlərin adları verildi. Azərbaycan qəzetində çap edilən "kənd, qəsəbə və şəhər adlarının düzəlişi" adlı məqalədə çar idarəsi zamanı Azərbaycan yer adlarının qəsdən təhrif edildiyi və 6 min yer adlarının yenidən nəzərdən keçirilərək elmi izahının vacib olduğu vurğulanırdı.

Türk tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi və öyrədilməsi məqsədi ilə Bakı Dövlət Universitetində "Müsəlman Şərqini araşdırma cəmiyyəti" yaradıldı. Araşdırma mərkəzinin başlıca məqsədi İslam coğrafiyasında, xüsusilə də Azərbaycan, Türkiyə, Türkiстан, İran kimi Türk ölkələrinin tarix, mədəniyyət, coğrafiya və etnografiyası sahəsində aparılacaq elmi çalışmalara dəstək olmaqdı. Cəmiyyət "Türk gecələri" adı altında konsertlər təşkil edirdi. Həmin konsertlərdə Türk xalqlarının musiqisindən parçalar səsləndirilir; Azərbaycan, Türkiyə və Tataristanın şair, rəssam və aktyorların iştirak etdiyi teatr, şeir gecələri keçirilirdi. Nümayiş etdirilən oyunlar arasında "Azərbaycan İstiqlalı", "Türk qadın dünyası", "Milli İttifaq" teatrları cəmiyyətə yeni mədəniyyət düşüncələrini aşılayırdı.

Cümhuriyyət sistemini mənimsəyən yeni hökumət parlamentli bir rejimin yaradılması üçün Milli Məclisə seçkilər keçirilməsi qərarını verdi. Bu istiqamətdə ilk qanun hələ 17 iyun 1918-ci ildə qəbul edilmişdi. 14 sentyabrda isə Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirilməsi barədə baş nazir Xoyskinin sədrliyi altında bir komissiya yaradıldı. 21 oktyabrda isə Milli Məclisə seçkilərin keçirilməsi haqqında geniş tərkibli yeni komissiya təsis edildi. Komissiyaya rəhbərlik M.Rəfiyevə tapşırıldı. 20 noyabr qanunu ilə Azərbaycan Parlamentinin yaradılmasına qərar verildi. General Tomson 26 dekabr tarixli məktubu ilə parlament tərəfindən təsdiqlənmiş bir hökuməti dəstəkləyəcəyini söz

verdi. Generalın bu məktubu hökumətə müxalif qrupların da parlamentə daxil olmasını təmin etdi. Ancaq ölkədə parlament seçkilərinin keçirilməsi çətin idi. Buna görə də Milli Şura əvvəlki seçkilərin yekunları əsasında təsis edildi. Beləliklə, 120 millət vəkili olan parlament yaradıldı. Millət vəkillərindən 44-ü Milli Şuranın sabiq üzvlərindən ibarət idi. Digər 36 müsəlman millət vəkili isə milli komitələr vasitəsilə şəhər və qəzalardan seçildilər. 120 millət vəkili arasında 80-i türk-müsəlman idi. Onlar qəzalara görə belə bölünürdü: Bakı-5, Göyçay-2, Cavad-2, Quba-2, Lənkəran-2, Şamaxı-2, Gəncə-2, Ərəş-2, Cavanşir-1, Zəngəzur- 2, Qazax-1, Cəbrayıl-1, Nuxa-2, Şuşa-2, Zaqatala-2, İrəvan-3, Tiflis-1 millət vəkili. Ermənilər 21 millət vəkili ilə təmsil olunurdu. Buna görə erməni millət vəkillərinin say tərkibi belə idi: Gəncə-8, Şuşa-8, Bakı-5 millət vəkili. Parlamentdə üçüncü sırada isə ruslar gəlirdi. Onların hamısı Bakıdan olmaq üzrə 10 nəfər idi. Bundan başqa alman-1, yəhudi-1, gürcü-1 və polşalı-1 millət vəkili parlamentdə təmsil olunurdu. Ayrıca Bakı Peşələr İttifaqının-3, Bakı Neft Sənayeçiləri Şurasının və Ticarət-Sənaye Birliyinin-2 nümayəndəsi məclisə daxil edildi.

Parlament 7 dekabr 1918 tarixində Bakıda fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Parlamenti Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Bakıda Nikolayev küçəsindəki Qız Məktəbinin binasında ilk iclasını keçirdi. Parlamentdə 3 fraksiya və qrup təmsil olunurdu. 1919-cu ilin əvvəllərində isə parlamentdə 79 millət vəkili var idi. Parlamentdə hakim partiya Müsavat idi. Müsavatın 23 nümayəndəsinə qarşılıq İttihadın-11, Əhrarın-9, Hümmətin-5, müsəlman-sosialistlərin- 5, bitərəflərin-15, milli azlıqların-4, rus-slavyan cəmiyyətinin-3, erməni fraksiyasının-4 millət vəkili vardı.

Parlamentin açılış iclasını Milli Şura və Musavat Partiyasının rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə açdı. Rəsulzadə nitqinin sonunda "Azərbaycan bir məşəldir. Bu məşəlin sönməməsi üçün əməkdaşlıq edib mütəmadi olaraq çalışmalıyıq əfəndilər! Mən sizi belə bir ittifaqa dəvət edirəm" sözləri ilə tamamladıqdan sonra parlament başçısı və köməkçisini seçməyi təklif etdi. Ş.Rüstəmbəyovun təklifi ilə parlament başçılığına Əlimərdan bəy Topçubaşov və köməkçiliyinə də Əhməd bəy Ağayev gətirildi. Daha sonra Ağayev yeni hökumətin yaradılması vəzifəsini Fətəli Xan Xoyskiyə təklif etdi. Xoyski respublikanın üçüncü hökumətini yaratdı. Buna görə, üçüncü hökumətin tərkibi belə idi:

Baş nazir və xarici işlər naziri F.A.Xoyski (Bitərəf)

Daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədov (Müsavət)
Hərbi nazir Səmədağa Mehmandarov (Bitərəf)
Xalq təhsili və dini işlər naziri Nəsib bəy Yusifbəyli (Müsavət)
Nəqliyyat naziri Xudadat bəy Məlikaslanov (Bitərəf)
Poçt və Əmək naziri Aslan bəy Səfikürdski (müsəlman-Sosialist)
Təsərrüfat naziri Mehdi bəy Hacinski (Müsavət)
İctimai Zəmanət və Səhiyyə naziri Rüşət Xoyski (Müsavət)
Kənd təsərrüfatı naziri Xosrov bəy Sultanov (Bitərəf)

Bir müddət sonra Slavyan-Rus Cəmiyyəti üzvlərindən İ.Protas-yev Maliyyə naziri, K.Lizgar Qida və Yeyinti naziri və Y.Y.Gindes də Səhiyyə Naziri vəzifəsinə təyin edildilər. Parlamentin açılması və yeni kabinetin fəaliyyətə başlamasından dərhal sonra ingilis qoşunlarının baş komandanı General Tomson çıxış edərək ölkədə yeganə səlahiyyətin AXC hökumətində olduğunu və onu tanıdığını bildirdi.

Nəsib bəy Yusifbəyli hökumətləri: 25 fevral 1919-cu il tarixdə F.Xoyski səhhəti ilə bağlı səbəblərdən istefa etdi. Aparılan müzakirələrdən sonra yeni hökumətin yaradılması vəzifəsi Nəsib bəy Yusifbəyliyə verildi. N.Yusifbəyli parlament iclasında yeni hökumətin proqramını açıqlayıb hökumətin başlıca məqsədinin "müstəqil dövlətçilik prinsipləri" ilə hərəkət etmək olduğunu açıqladı. Hökumətin tərkibi belə idi:

Baş nazir və daxili işlər naziri Nəsib bəy Yusifbəyli (Müsavət)
Maliyyə naziri Əliağa Həsənov (Bitərəf)
Ticarət və sənaye naziri Ağa Əmirov (Müsavət)
Xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov (Bitərəf, Müsavata yaxın)

Poçt və teleqraf naziri Cəmo bəy Hacinski (müsəlman-sosialist)
Ədliyyə naziri A.Səfikürdski (müsəlman-Sosialist)
Müdafiə naziri S.Mehmandarov (Bitərəf)
İctimai təhlükəsizlik naziri B.B.Klenovski (rus-Slavyan Cəmiyyəti)

Səhiyyə naziri A.N.Dostakov (Bitərəf)
Maarif və dini işlər naziri R.Qaplanov (əhrar)
Kənd təsərrüfat naziri A.Qardaşov (əhrar)
Əmək naziri Nəriman bəy Nərimanbəyov (Müsavət)
Təbii sərvətlər naziri H.Amasput (Daşnaksütyun).

14 Aprel 1919-cu ildə dördüncü hökumət parlament tərəfindən təsdiq olunaraq fəaliyyətə başladı.

Yusifbəyli hökumətinin başlıca məqsədi sənayeni, xüsusilə də neft sənayesini yenidən qurmaq idi. 1919-cu ildə ölkədə toplanan və təcili satılması gündəmdə olan 150 milyon pud neft vardı. Neft ixracatındakı böyük eniş neft siyasətinə dərin təsir göstərirdi. Bundan ötrü 1919-cu ilin yanvarında 790, fevralda 2.765, martda 4.710 fəhlə tətillə tətil etmişdi. Fəhlələrin iş buraxma prosesi, xüsusilə 1919-cu ildə xeyli artdı. 1918-ci ildə 849 fəhlə, 1919-cu ildə 6189, 1920-ci ildə isə 3263 fəhlə könüllü tətillə çıxdı.

Tətillər və neft sənayesindəki böhran işçilər arasında siyasi təmayüllərin artmasına səbəb oldu. Bu məqsədlə fəhlələr 1 may 1919-cu il tarixini ümumi tətillə və bayram olaraq qeyd etməyə başladılar. Müsavat partiyasının 1 mayı fəhlələrin bayramı elan etməsi bəzi sosialist qruplar tərəfindən mənfi qarşılandı. Nümayişlərdə fəhlələr "*Yaşasın Azad Azərbaycan!*" şüarları səsləndirirdilər.

N.Yusifbəyli hökumətinin qarşısında dayanan ən böyük problemlərdən biri Denikin qüvvələrinin Azərbaycana hücum ehtimalı idi. Bu məqsədlə hökumət Gürcüstanla hərbi müqavilə imzaladı. Müqavilənin müddəalarına uyğun olaraq, hər hansı bir hücum baş verdikdə tərəflər bir-birlərinə hərbi yardım göstərməli idilər. Razılaşma nəticəsində Azərbaycan rəhbərliyi Tiflis rəhbərliyindən 12 səhra, 12 uzaq mənzilli top, 24 pulemyot və çox sayda başqa hərbi sursatlar aldı. Bir qrup hərbi də Gürcüstan hərbi məktəblərində təlim keçməyə başladılar. Hətta hökumət İtaliyadan hərbi vasitə və təyyarə aldı.

Eyni tarixlərdə ingilislər ölkəni tərk etməyə başladılar. Ancaq ingilislər Azərbaycandan ayrılarkən əllərindəki hərbi sursat və donanmanı Denikin qüvvələrinə təslim etdilər. Bu Azərbaycan hökumətinin etirazına səbəb oldu. Bunun müqabilində ingilis hökuməti Denikin qüvvələrinin Azərbaycana hücum etməyəcəyi haqqında hökumətə zəmanət verdi. Bundan sonra Denikin təhlükəsinin qarşısı alınmış oldu.

1918-ci ilin noyabrında ingilislərin Bakıya gəlməsi böyük bir problem təşkil edirdisə, 1919-cu ildə ingilislərin Bakıda olması Sovet Rusiyasına qarşı respublika üçün təminat hesab olunurdu. Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov ingilislərin Bakıda qalmasını zəruriliyini dilə gətirərək, ingilis qüvvələrinin Qafqazda varlığının Denikin təhlükəsini zərərsizləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda Qafqaz respublikaları arasındakı əlaqələri də tənzimlədiyini qeyd edirdi.

1919-cu ilin yanvarında AXC Parisdə keçirilən Sülh Konfransında iştirak etdi. 28 mayda isə cümhuriyyətin bir illiyi təntənəli qeyd edildi. Bir illik müddət ərzində AXC böyük uğurlara imza atdı.

2 dekabr 1919-cu ildə Müsavat 2-ci qurultayını keçirdi. Qurultayda partiyanın yeni İdarə heyəti təyin olundu. M.Ə.Rəsulzadə sədr, Ş.Rüstəmbəyov, M.A.Rəfiyev, A.B.Rüstəməzadə, İbrahim Yusif yardımçıları, İ.Kabulov, M.M.Axundov, D.Axundzadə və Mövsümzadə isə icra komitəsinin katibləri seçildilər. Hökumət başçısı N.Yusifbəyli öz çıxışında "partiyanın, xalqın mənəfətlərini partiya mənəfətlərinin üzərində dayandığını" açıqladı. Nəqliyyat naziri Məlikaslanov isə "Müsavatın oynadığı tarixi missiyadan" danışdı. Mirzə Bala Məmmədzadə isə torpaq məsələsini qurultayın gündəminə gətirdi. Bundan sonra qurultay 8 dekabrda iclasını tamamilə torpaq məsələlərinə ayırdı. Bu məqsədlə yaradılan komissiyaya iki maddəlik bir təklif təqdim etdi: 1. Xəzinəyə, köhnə çar məmurlarına, eyni zamanda torpaq ağalarına və xüsusi mülkiyyətə ayrılmış torpaqlar alınaraq kəndliyə paylanılmalıdır; 2. Torpağın suvarılması üçün yeni texnologiyaların alınması. Torpaq problemi, kəndlilərin rejimə olan inamını qazanmaq üçün əhəmiyyətli idi. Bu məqsədlə hökumət kəndlilərin dəstəyini əldə etmək üçün bu problemi həll etmək məcburiyyətində idi.

Hökumət dövlətin bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaq üçün bir sıra tədbirlərə əl atdı. Mətbuat azadlığından istifadə edən başda bolşevik partiya orqanları olan "İskra", "Znamya truda", "Trudovoe znamya", "Vpered", "Molot", "Nabat" kimi rusdillə qəzetlər hökuməti haqsız yerə tənqid edirdilər. Adı qeyd edilən qəzetlər Rusiyanın təbliğatını aparır, Azərbaycanın milli dəyərlərini "köhnəlik", "irtica" adı altında təhqir edirdilər. Belə təbliğatlara son qoymaq məqsədilə hökumət 30 oktyabr 1919-cu il tarixli parlament iclasında "*Mətbuat haqqında nizamnamə*" adlı yeni mətbuat-nəşr qanununu qəbul etdi. Qanun, başda Müsavat olmaqla, İttihad, Əhrar və müsəlman-sosialistlər tərəfindən dəstəklənsə də, digər partiyalar öz mənəfətlərini güdərək qanuna qarşı çıxdılar. Hökumət bəzi maddələri komissiyaya həvalə edərək qanun layihəsini 27 səs əleyhinə və 39 səs lehinə olmaqla qəbul etdi. Qanunda mətbuat, söz və fikir hürriyyəti haqqında yer alan maddələr o dövrün Avropa və Sovet Rusiya mətbuatında yox idi. Belə ki, qanunda qəzet və digər fikri fəaliyyətlərdə hökumətin rəsmi

icazəsinə görə görmür, hər hansı bir nəşrin fəaliyyətləri ancaq məhkəmə qərarı bağlanacağını şərt hesab edirdi. Bu qanun mətbuat üzərində senzuranı ləğv edirdi.

Sosialislərin hökumətdən ayrılması ilə Yusifbəyli hökuməti istefaya getdi. Yeni hökumət 22 dekabr 1919-cu ildə kabinəyə iki yeni simanın ittihadçı Həmid Şahtaxtinski və Sultan Məcid Qənizadənin daxil olması ilə Yusifbəyli rəhbərliyində quruldu. Yeni hökumətdə, sadəcə bir müsəlman-sosialist partiyası üzvü qalmışdı. Hökumət ümumilikdə müsavətçilər, ittihatçılar və əhrarçılardan ibarət idi.

Yeni hökumətin ilk işi Azərbaycanın torpaq bütünlüyünə istiqamətlənmiş təhdidləri ortadan qaldırmaq oldu. Bu istiqamətdə Zəngəzur və Göyçə istiqamətində erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısı alınmış, Qarabağ silahlı erməni quldur dəstələrindən təmizləmiş, Şərur-Naxçıvan problemi Azərbaycan lehinə həll edilmişdir. Ayrıca Gürcüstanla hərbi məsələləri ehtiva edən yeni dostluq müqaviləsini imzalayan hökumət, Ermənistanın tez-tez gündəmə gətirdiyi sərhəd məsələlərinə son qoymaq məqsədilə Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransının çağırılması təşəbbüsünü dilə gətirdi. H.Yusifbəyli hökuməti İranla da münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlərə əl ataraq İranda AXC-nin nümayəndəliyini açdı.

Hökumətin fəaliyyətindən razı qalmayan qruplar da var idi. Bu qrupların başında əlavə torpaq sahələri əllərindən alınmış torpaq ağaları, qadınlara seçki və təhsil hüquqları verilməsini şəriətə zidd hesab edən bəzi din adamları və xüsusilə də kommunist təşkilatlar gəlirdi. O vaxt Azərbaycanda Kommunist Partiyası yox idi. Sadəcə, 1918-ci ilin noyabrında yaradılmış Rusiya Kommunist Bolşevik Partiyasının Azərbaycan qanadı olaraq Bakı Komitəsi mövcud idi. Komitənin sadəcə, bir neçə üzvü var idi. Onlar da rus fəhlələri arasında təbliğat aparırdılar. Buna baxmayaraq AXC onların fəaliyyətini məhdudlaşdırmamışdı. Bakıda fəaliyyət göstərən bir digər siyasi qrup isə sol esərlər idi. Onlardan Ruhullah Axundov, Əhməd Əhmədov, Rəhim Hüseynov, Həbib Cəbiyev, Əli Bayramov və başqalarının adını çəkmək olar.

AXC-nin ən böyük fəaliyyəti milli ordunu yaratmaq idi. Milli ordunun bünövrəsi hələ Qafqaz İslam Ordusunun təşkili əsasında atılmışdı. Azərbaycan Milli Ordusunun yaranmasında hərbi nazirlər Səməd Bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlınskinin böyük rolu var idi.

27 dekabr 1918-ci il tarixli qərarla Milli Orduda hərbi təhsil və təlimatların türk dilində aparılması qərarlaşdırıldı. 11 Yanvar 1919-cu tarixli əmrlə milli hərbi formalar və hərbi titullar müəyyən edildi. Hərbi kadrların hazırlanması üçün Gəncədə açılan hərbi təhsil məktəbi 1919-cu ilin sonunda Ali Hərbi Məktəbə çevrildi. 10 Yanvar 1919-cu ildə Hərbiyyə nazirliyinin tərkibində Müvəqqəti Hərbi Şura yaradıldı. Şuranın vəzifəsi hərbi qanun və nizamnamələrin hazırlanması, hərbi komandirləri təyin etmək idi. 26 Mart 1919-cu ildə isə Mərkəzi Qərargah yaradıldı. Onun rəhbərliyinə general Məmməd Bəy Sulkeviç gətirildi. Mərkəzi Qərargahın vəzifəsi döyüş qabiliyyətini artırmaq, hərbi döyüş planları və strategiyasını hazırlamaq idi. 28 iyun 1919-cu ildə Hərbiyyə nazirliyi Bakıya köçürüldü. Aparılan işlər nəticəsində 1919-cu ilin axırlarında Milli Ordu sırarlarında 20 min əsgər xidmət edirdi. Bundan əlavə 5 min nəfərlik süvari briqada yer alırdı. 1920-ci ildə piyada qüvvələrinin sayı 40 minə, atlıların sayı isə 10 minə çatdırıldı.

1920-ci ilin martında Ermənistan Azərbaycanın sərhəd bölgələrinə hücum edirdi. Bu vaxt ordunun böyük hissəsi Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurda yerləşdirilmişdi. 1 mart 1920-ci il tarixli qərarla Ümumi Hərbi Qərargah yaradıldı və onun rəhbərliyinə general Həbib Bəy Səlimov gətirildi. 1920-ci ilin aprelində Milli Ordu 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala, 3-cü Gəncə, 4-cü Quba, 5-cü Bakı, 6-cü Göyçay, 7-cü Şirvan və 8-cü Ağdaş piyada qüvvələrindən, 1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ və 8-ci Şəki süvari qüvvələri və iki topçu briqadasından ibarət idi.

1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən faktiki olaraq Azərbaycan sərhəd zonalarında Ermənistan ilə müharibə şəraitində idi. Xüsusilə də Qızıl Ordunun Azərbaycana hücum planı hazırlandığı tarixdə Ermənistanın hücumları intensivləşmişdi. Belə ki, 23 Mart 1920-ci il tarixli S.S.Kamenevin Moskvaya göndərdiyi məlumata görə, Qızıl Ordu qüvvələrinin Bakı istiqamətində hərəkət planı artıq hazır idi. 8 Aprel 1920-ci ildə Rusiya Kommunist Bolşevik Partiyası İcra Komitəsinin yığıncağında Rusiya Kommunist Bolşevik Partiyası İdarə heyətinin Qafqaz Bürosu yaradıldı. Qafqaz Bürosu S.M.Kirov, A.M.Nazaretyan, N.N.Nərimanov, G.K.Orconikidze və Y.D.Stasovadan ibarət idi.

Aprel ayında Bolşevik Rusiyanın Azərbaycanı işğal planı artıq hazır idi. Bu məqsədlə Rusiya Kommunist (Bolşevik) Partiyasının

Qafqaz Bürosu, AzK(b)P və XI Qızıl Ordu birgə fəaliyyət göstərirdi. 22 Apreldə Bakıda, 25 Apreldə isə Port-Petrovskda təşkil edilən AzK(b)P ilə RK(b)P Qafqaz Bürosunun birgə yığıncaqlarında 27 apreldə Bakıya hücum əmri qərarlaşdırıldı. İşğal qarşısında Azərbaycan, xüsusilə də Bakını müdafiə edəcək milli ordu qüvvələri sərhəd bölgəsinə yerləşdirilmişdi. Digər tərəfdən Rusiyadakı bolşevik rəhbərliyi Bakıya təşkil ediləcək hücumu işğal olaraq deyil, Azərbaycan zəhmətkeşlərinə sözdə hərbi köməklik kimi qiymətləndirirdi. Bu məqsədlə də bolşeviklər respublikanın bəzi yerlərində, xüsusilə də limanlarda, dəmiryolu vağzallarında və zavodlarda yerli hökumətə qarşı qiyamlar planlaşdırmışdı. Həmin plana əsasən aprelin 27-də rus və erməni bolşeviklərindən ibarət bir qrup inqilabçı şəhərin bəzi bölgələrində idarələri ələ keçirməyə başladılar.

Aprelin 27-si günorta saatlarında XI Qızıl Ordu dəstələrinin Azərbaycan sərhədini pozub ölkəyə daxil olması ilə nəticələndi. Saat 11.00-də isə bolşeviklər Azərbaycan Sovet Fəhlə-Kəndli hökuməti başçısı Nəriman Nərimanov adından milli hökumətə təslim olması haqqında ultimatum verdilər.

Başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla müsavətçilərin bütün səy və cəhdlərinə baxmayaraq, parlamentin 27/28 aprel gecəsi keçirilən son iclasında 7 maddəlik sənəd bolşeviklərin təzyiqi ilə qəbul edildi. Sənəddə deyilirdi:

1. Azərbaycanın müstəqilliyi tam qorunacaq;
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradacağı hökumət Müvəqqəti rəhbərlik sayılacaq;
3. Hər cür xarici müdaxiləyə qarşı Azərbaycanın idarəsini ancaq Azərbaycan fəhlə, kəndli və əsgər sovetləri öz öhdəsində saxlayır;
4. Hökumət dairələrində çalışan bütün məmurlar öz vəzifələrini qoruyacaq, sadəcə rəhbərlər vəzifələrindən kənarlaşdırılacaq;
5. Yaradılacaq müvəqqəti Kommunist hökumət parlament üzvlərinin can və mal təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir;
6. Hökumət, Qızıl Ordunun Bakıya girişinin qarşısını almalıdır;
7. Yeni hökumət hansı güclər tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq o, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymağa çalışan bütün xarici güclərlə mübarizə aparmağı özünün əsas məqsədi hesab edir.

Ancaq parlament hələ sənədi təsdiqləmədən XI Qızıl Ordu Bakını işğal etdi. İşğala bilavasitə rəhbərlik edən G.K.Orconikidze,

M.G.Tuxaçevski və S.A.Puqaçov hakimiyyəti faktiki olaraq ələ keçirmişdilər. Azərbaycanın işğalını sübut edən sənəd 21 Aprel 1920-ci il tarixli Rusiya Qafqaz Cəbhəsi Komandirliyi tərəfindən 490 Nömrəli əmrilə imzalanıb XI Qızıl Ordu komandiri M.K.Levandovskiye çatdırıldı. Əmr gərəyi Azərbaycan hökuməti müqavimət göstərəcəyi halda işğalın 5 gün içində tamamlanması nəzərdə tutulurdu. Belə ki, hələ 23 aprel tarixli əlavə əmrilə XI Qızıl Orduya bütün Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək vəzifəsi tapşırılmışdı.

Hələ aprelin ortalarında Qızıl Ordu qüvvələri Azərbaycanın Dağıstan sərhəddində cəmləşmişdilər. İşğal üçün burada aparılan hərbi hazırlıqlar nəticəsində Qızıl Ordunun 20, 28 və 32-ci briqadalarından ibarət 20 min əsgər, 2, 7, 8-ci diviziyalar isə tamamilə suvari birliyindən mütəşəkkil 7 min nəfərlik qüvvə yerləşdirilmişdi. Buna baxmayaraq, Dağıstan ilə Bakı arasında Qızıl Orduya qarşı müqavimət göstərəcək milli ordunun yalnız 3 min əsgəri vardı.

Buna baxmayaraq, AXC rəhbərliyi döyüşsüz təslim olmadı. 27 Aprel saat 12.05-də hökumətə təslim ultimatumu göndərilməzdən 12 saat əvvəl Qızıl Orduya aid başında A.Mikoyan, G.Cəbiyev və Q.Musabəyovun dayandığı *III İnternasional* zirehli qatarı Samur körpüsündən keçib gizlicə Bakıya doğru hərəkət etməyə başladı. Yol boyu baş verən qarşıdurmalara baxmayaraq, qatar Yalama stansiyasına doğru irəlilədi. Stansiyada baş verən iki saatlıq müqavimətdən sonra zirehli qatar Yalama stansiyasını ələ keçirdi. Stansiyanı Quba dəstələrinin iki birliyi, 150 süravi və 200 jandarma qüvvəsi qoruyurdu. Baş verən döyüşlərdə Qızıl Ordunun 6 əsgəri öldürüldü, 8 əsgəri də yaralandı. Xudat stansiyasında zirehli qatarın önünə 1 saylı zirehli qatar çıxarılsa da bu plan uğurlu olmadı. Xaçmaz stansiyanda qatarı dayandıraraq Bakıdan hərbi dəstələr cəlb etmək təşəbbüsü də nəticə vermədikdə Qızıl Ordu zirehli qatarı Bakıya daxil oldu. Xırdalan və Biləcəri stansiyaları arasında toqquşmalar yaşandı. 27 aprel axşamı sovet zirehliləri Biləcəri stansiyasını ələ keçirdilər. Səhər 4 radələrində də zirehlilər Bakıya soxuldular. Qızıl ordunun ana qüvvələri 30 aprel günü Bakıya gəldilər. Şamaxı və Şəkinin, mayın 1-də Gəncə stansiyalarının Qızıl Ordu zirehliləri tərəfindən işğalı başa çatdı. Eyni tarixdə Bakı limanı Volqa-Xəzər hərbi donanması tərəfindən işğal edildi. 3-4 mayda Lənkəran ilə Astaraya dənizdən hərbi müdaxilələr edildi. Göründüyü kimi, Sovet işğalı bəzi nöqtəyi-nəzərdən planlanmış və əhatəli bir hərbi müdaxilələrin nəticəsində reallaşdı.

Sovet işğalına səbəb kimi göstərilən "Azərbaycanda işçi və kəndlilərinin vəziyyətinin ürək ağrından olması"na dair köhnə Sovet tarixçiliyinin iddialarını Nəriman Nərimanovun Moskva rəhbərliyinə təqdim etdiyi hesabatında alt-üst edir. Nərimanov öz hesabatında Azərbaycan əhalisinin ictimai və iqtisadi vəziyyətinin yaxşı olduğunu, ölkədəki nəqliyyat sərbəstliyini, mətbuat-nəşr fəaliyyətlərinin olduqca rahat davam etdirildiyini, çoxpartiyalı parlament sisteminin fəaliyyətdə olduğunu, məvaciblərin vaxtında ödəndiyini, işləyənlərin ictimai sığorta hüquqlarına malik olduğunu, ziyalılara çox böyük dəyər verildiyini, 5 may və 14 avqust 1919-cu il tarixlərindəki tətillərdən sonra işçi nümayişlərinin səngidiyini, müsəlmanlardan ibarət olan nizami ordunun qurulduğunu və ordudakı əsgərlərin çətinliklərinin aradan qaldırıldığını qeyd edirdi. Kommunist Partiyasının 27 aprel işğalı ilə bağlı hesabatında isə belə deyilir: "İnqilabın qansız-qadasız reallaşması və Müsavat hakimiyyətinə son qoyulması, partiya kimi güclü xarakterə malik olduğumuzdan deyil, Qızıl ordunun qüdrətinin səbəbi idi".

Hökumətin baş nazirləri

Fətəli xan Xoylu	28.05.1918 – 14.03.1919
Nəsib bəy Yusifbəyli	14.03.1919 – 01.04.1920

AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASI 1920-1991

Adı: Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası

Paytaxtı: Bakı

Sahəsi: 86 min kv. km

Nəriman Nərimanov: 28 aprel 1920-ci ildə bolşevik işğalı nəticəsində Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri ilə "Müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası" elan edildi. Yeni dövlətin ilk rəhbəri isə hələ o tarixdə Bakıda olmayan Nəriman Nərimanov təyin edildi. Yaradılan yeni hökumət isə Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti adını aldı. Komitə ilk iclasında Xalq Komissarlar Sovetinin tərkibini belə qərarlaşdırdı:

Nəriman Nərimanov - XKS başçısı və Xarici işlər komissarı;

Çingiz İldırım - Quru və Dəniz hərbi Qüvvətləri komissarı;

Əli Heydər Qarayev - Əmək və Ədliyyə komissarı;

Qazanfər Musabəyov - Əkinçilik, Ticarət və Sənaye komissarı;

Mirzə Davud Hüseynov - Maliyyə komissarı;

Dadaş Bünyadzadə - Təhsil komissarı;

C. Vəzirov - Məktub, Teleqraf və Yol işləri komissarı;

A.A.Alimov - Səhiyyə komissarı.

Aprelin 29-da Bakı İnqilab Komitəsi öz fəaliyyətinə başladı. Komitənin başında Ə.H.Qarayev dayanırdı.

28 Aprel günü Gəncə, 29-30 Aprel tarixlərində də Lənkəran, Quba, Şamaxı, Cavanşir, Şamaxor (Şəmkir/Şəmkür), Gədəbəy Qızıl ordu qrupları tərəfindən işğal edildi. İşğalın ikinci günü Azərbaycan İnqilab Komitəsi Rusiya Sovet Federal Sosialist Respublikasına (RSFSR) aid "qarşılıqlı dostluq və möhkəm birliyə söykənərək" bir-birlərini tanımağa dəvət etdi. 5 May 1920-ci ildə RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından V.İ.Lenin Azərbaycan Sovet rəhbərliyinə aşağıdakı məzmununda bir teleqram göndərdi: *"Xalq Komissarları Soveti müstəqil Azərbaycan Respublikası əməkçi xalqının azadlığını qeyd edir və müstəqil Azərbaycan Respublikasının Sovet idarəçiliyi altında RSFSR ilə birlikdə öz azadlıq və istiqlaliyyətini Şərqi əsarətdəki xalqlarının barışmaz düşməni imperializmdən qoruyacağına əmindir.*

Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası!

Yaşasın Azərbaycan fəhlə və kəndliləri!

Yaşasın Azərbaycan və Rusiya fəhlələrinin və kəndlilərinin ittifaqı!"

Bu teleqram Az.SSR-nin RSFSR tərəfindən tanındığı mənasına gəlirdi. Bu tanınma səbəbindən Azərbaycanda 9 May 1920-ci il tarixi tətil günü elan edildi. Bakıda rəhbərliyi öz nəzarətləri altına alan G.K.Orconikidze və S.M.Kirovun Leninə göndərdikləri 2 May 1920-ci il tarixli şifrəli teleqramda, hələ Bakıya gəlməmiş olan, ancaq rəsmi olaraq Xalq Komissarlar Sovetinə rəhbəri hesab edilən N.Nərimanova səlahiyyətlərində sərbəstlik verilməməsi tələb olunurdu. Digər tərəfdən, Lenin Bakının işğalını belə şərh edirdi: "Dünən (28 Aprel) Bakıdan aldığımız xəbər Sovet Rusiyasının gələcəyinin parlaq olduğunu göstərir. İndi biz elə böyük iqtisadi gücə sahibik ki, bu bizim bütün sənayemizin canlanması deməkdir". Bütün bunlar Rusiya bolşevik idarəçilərinin "müstəqil Sovet Azərbaycanı" həqiqətini əsla qəbul etmədiklərini göstərir. Belə ki, Leninin "Bakı işğalını Sovet Rusiyasının iqtisadi xilasını" olaraq qiymətləndirirdi. Belə ki, artıq 2 May 1920-ci ildə bir milyon pud neft və neft məhsulu Bakıdan Həştərxana göndərilmişdi. 15 may 1920-ci ilə qədər Naxçıvandan başqa Azərbaycan Xalq Respublikasının torpaqlarının bolşeviklər tərəfindən işğalı demək olar ki, tamamlanmışdı.

Azərbaycandakı Sovet rəhbərliyi təkpartiyalı rejim idi. 1920-ci ilin fevralında Hümmət, Rusiya Kommunist (Bolşevik) Partiyası Bakı Şöbəsi və Ədalətin birləşməsi ilə yaradılan Azərbaycan Kommunist (Bolşevik) Partiyası (AK(b)P (1930-cu ildən sonra "Bolşevik" adını ataraq Azərbaycan Kommunist Partiyası (AKP) oldu) işğalla birlikdə hökumət partiyası oldu və "proletar diktaturası" elan etdi. Quruluş və struktur etibarını ilə AK(b)P müstəqil bir partiya olmayıb RK(b)P bir şöbəsi kimi idi. Belə ki, AK(b)P-i və partiya İdarə heyəti (İH) RK(b)P Qafqaz Bürosu İdarə Heyətinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın proqramı və tezisi də RK(b)P-nin proqram və tezisi ilə eyni idi. Ayrıca partiya böyük nisbətdə rüslardan, ermənilərdən və qeyri-millətlərdən təşkil olunmuşdu. Xüsusilə də rəhbərlikdə rus və erməni kommunistlər söz və səlahiyyət sahibi idilər. Bu vəziyyət

Azərbaycanda sovet rejiminin qurulmasından dərhal sonra rəhbərlik uğrunda ziddiyyətlərə yol açdı. 28 Aprel günü elan edilən Az.SSR-nin ilk hökumətində iştirak edən bütün komissarlar türk kommunistlərindən ibarət idi. Ancaq bu hökumət sözdə mövcud idi. Belə ki, başda N.Nərimanov olmaqla çoxu Rusiyada idi. Nərimanovun özü Bakıya ancaq 16 May 1920-ci ildə gəldi. Azərbaycanda isə söz sahibləri S.M.Kirov, G.K.Oroconikidze və XI Qızıl ordu Xüsusi komitələrinin başçısı B.A.Pankratov idi. 8 Noyabr 1920-ci il tarixli AK(b)P, RK(b)P Qafqaz Bürosu və Bakı Komitəsinin birlikdə keçirdikləri yığıncaqda danışan Ə.H.Qarayev Azərbaycan kommunistləri arasında iki qrupun olduğunu, birinci qrupun başında N.Nərimanovun, digərinin başında isə Qarayev-Hüseynov ittifaqının dayandığını dilə gətirdi. Nərimanovcular Azərbaycanın müstəqilliyindən, Qarayev-Hüseynovcular isə Rusiyaya bağlanmağın tərəfdarı idi.

Azərbaycan K(b)P ilk rəhbəri Əliheydər Qarayev oldu. Bu vəziyyət 1929-cu ilə qədər davam etdi, bu tarixdən sonra partiya birbaşa Moskva tərəfindən təyin edilən birinci katiblər tərəfindən idarə edilməyə başladı. Azərbaycan K(b)P birinci katibi, daha sonra AzSSR-nin rəhbəri hesab edildi. AK(b)P-nin birinci katibi N.F.Gikalo oldu. Hökumət adlanan sistemi isə Xalq Komissarlar Soveti icra edirdi. Bu qurum bir növ Nazirlər Kabineti idi. Xalq Komissarlar Sovetinin başında baş komissar dayanırdı. Bu səlahiyyət Nəriman Nərimanova verilmişdi. Daha sonra Xalq Komissarlar Soveti Nazirlər Şurası (Nazirlər Kabineti) kimi formalaşdı.

Azərbaycandakı Qızıl Ordu dəstələri birbaşa Moskvaya tabe idi. Azərbaycan hökuməti torpaqlarındakı Qızıl Ordu səlahiyyətliyinə ancaq tövsiyəedici xarakterli olub və hökumətə hesabat verməli idi. Lakin Qızıl Ordu Azərbaycandakı nəzarəti kəşfiyyət güclərinə təslim edənə qədər bölgədə tam bir anarxiya hökm sürdü. Məsələn, ordu Daxili işləri Komissarlığının vəzifə səlahiyyətlərinə müdaxilə edərək kütləvi həbslər aparır, hərbi məhkəmələr yolu ilə edamlar edir, Xalq Ərzaq Komissarlığının vəzifələrini tapdalayaraq vergi yığır, dövlət təftiş idarələrini heçə sayaraq müsadirələr təşkil edirdi. 1920-ci ildə Qızıl Ordu ilə Xalq Ərzaq Komissarlığı bir-birlərinə məsləhətləşmədən öz istəkləri istiqamətində eyni tarixdə xalqdan iki dəfə vergi topladılar.

Digər tərəfdən Qızıl Ordunun qalacağı düşürgələr olmadığından əsgərlər xalqın evində qalırdı. Bu çox sayda xoşa gəlməz hadisələrə səbəb olurdu.

Rejimin əsas gücünü təhlükəsizlik xidmət orqanı təşkil edirdi. Başlanğıcda Sovet kəşfiyyat sisteminin səlahiyyətləri məhdud idi. Ancaq bir müddət sonra, xüsusilə də Stalinin XKS başına keçməsindən sonra bu orqanın fəaliyyət sahəsi genişləndirildi. Beləliklə, Stalin və sovetlərin son dövrünə qədər ölkədə geniş kəşfiyyat şəbəkəsi yaradıldı. Sovet kəşfiyyat orqanının adı əvvəllər Fövqəladə Komissiya (ÇEKA) idi. Bir müddət sonra orqanın adı dəyişdirilib Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə (GPU) oldu. Daha sonra isə Daxili İşlər Kommisariatının tərkibində NKVD, ən sonda isə müstəqil bir dövlət orqanı olaraq KQB-yə çevrildi. Sovet Azərbaycanının ilk kəşfiyyat orqanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmışdı. Mir Cəfər Bağırov da Xalq Respublikası dövründə təhlükəsizlik orqanında xidmət etmişdi. Sovet Azərbaycanının kəşfiyyat orqanı 18 oktyabr 1920-ci ildə E.Ş.Xanbudaqovun rəhbərliyi ilə yaradıldı. Bu müstəqil bir təşkilat olmayıb Rusiya ÇEKA-sına bağlı idi.

Sovet işğalının ilk dövrləri Azərbaycan üçün təzyiq və şiddət illəri oldu. Komissarlar və ordu Sovet hökumətinə və Rusiyaya kömək adı altında müsadirələr təşkil edirdilər. Əsgərlər evlərdə tapdıqları hər şeyi qəsb edirdilər. Bununla bağlı xalq nümayəndələri N.Nərimanova şikayət edirdilər. Hadisələrin dəhşətini Nərimanov özü də etiraf etirdi: "... bir müsəlmanın evinə girdiyində oradakı şərtlər nəzərə alınmalıdır. Qadınların qulaqlarındakı sığaları çıxarıb almaq lazım deyil. Müsəlman qadınının bədənində zinət əşyası axtarmaq əxlaqsızlıqdır".

Ölkədə qiymətlər bir il ərzində yüksək sürətlə qalxdı. Aprel işğalından əvvəl Bakıda çörəyin qiyməti 25 qəpik idisə, aprel 1921-ci ildə 1000 manata, iyun 1921-ci ildə isə 6500 manata çıxdı. Həmin tarixdə ən yüksək maaşı Qızıl ordu əsgərləri alırdı. Onların bir aylıq əmək haqqı 8 min manat idi.

Sovet rejiminin yaranmasından dərhal sonra köhnə idarə sistemi ləğv edildi. Yeni yaradılan sistemi tənqid edənlər təqib olunurdu. Nərimanov onlara "milliyyətçi psixologiyadan" uzaqlaşmalarını tövsiyə edirdi. Digər tərəfdən yerli kommunist liderləri "bolşevizm",

"sosializm", "populizm" adı altında aparılan ruslaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti qarşısında da susmağı üstün tuturdular. Məsələn, Azərbaycanın Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan üzərində Ermənistanın, Gürcüstanla sərhəd bölgələrdə də gürcü iddialarının ortaya atılması qarşısında yerli etirazlar haqqında G.K.Orconikidze tərəfindən 8 iyun 1920-ci il tarixində Lenin və Stalinə göndərilən teleqramda "bu etirazlara əhəmiyyət verməyin, çünki bunlar anti-inqilabçıların şaiyələridir" yazırdı.

1923-cü ilə qədər Azərbaycanda sovet rəhbərliyinə qarşı 53 böyük qiyam qaldırıldı. Qəza və kəndlərdə rəhbərliyə qarşı edilən kiçik nümayişlər və üsyanların sayı isə mini keçirdi. Belə etirazlar əsasən sovet nümayəndələri və məmurlarının qovulması ilə nəticələnir, böyük etiraza çevrilmirdi. İlk böyük qiyam isə 21 may 1920-ci il tarixində, yəni Sovet işğalının 23-cü günündə Tərtərdə baş verdi. Qiyam Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dağılmış milli ordu mənsublarının iştirakı ilə daha da genişləndi. Qiyamçılar XI Qızıl ordunun 80 süvarisini öldürdülər. Üsyan Tərtərdən başqa Bərdə və ətraf əraziləri də əhatə etdi. Tərtər qiyamını Sovet Azərbaycanı tarixinin ən böyük müqavimət hərəkəti olan Gəncə qiyamı əvəz etdi.

Milli respublikanın yaradılmasının ikinci ildönümü günü 28 may 1920-də Gəncə qarnizonunun 1800 əsgəri qiyam qaldırıb şəhərin müsəlmanların sıx olduğu bölgəsini ələ keçirdilər. Gəncə qiyamına general Cavad Bəy Şıxlinski, general Məhəmmədmirzə Qaçar, polkovnik Cahangir Bəy Kazımbəyov rəhbərlik edirdi. Qiyama bolşeviklərin 25-26 may gecəsi Xalq Cümhuriyyətinin əsgərlərinin tərksilah məqsədilə qarnizona hücumu səbəb oldu. Xalqın da qiyamçılara qoşulması ilə üsyançıların sayı 12 minə çatdı. Qiyamçılar şəhərdəki Qızıl Ordu əsgərlərini tərksilah edib 600 hərbcini həbs etdilər. Qiyam 31 may qədər davam etdi və Qızıl Ordunun bölgəni ələ keçirməsi ilə yatırıldı. Gəncənin ələ keçirilməsində şəhərdəki ermənilərin bolşeviklər tərəfinə keçməsinin təsiri böyük oldu. Qiyamın yatırılmasından sonra bolşeviklərlə birlikdə ermənilər müsəlmanların evlərinin talan edilməsində, yüzlərlə insanın öldürülməsində, kəndlərinin yandırılmasında böyük bir vəhşilik nümayiş etdirirdilər. Qiyamın yatırılması sırasında üsyana rəhbərlik edən generallar Cavad

Bəy Şıxlinski, Məhəmmədmirzə Qaçar və Cahangir Bəy Kazımbəyov öldürüldü, milli ordunun həbs olunan üzvləri isə Nargin adasına sürgün edildi, onlardan 76 zabit güllələndi. Qiyamdan əvvəl 80 min olan Gəncə əhalisi, qırğınlar, basqınlar və şəhəri tərk edib qaçan insanlar ucubatından 42 minə düşmüşdü. Üsyan vaxtı 8 mindən çox rus əsgəri öldü.

Gəncədən sonra Azərbaycanın bir sıra bölgələrində də rüslara qarşı üsyanlar baş verdi. Qarabağda, Zaqatalada, Şəkiddə, Şamaxı, Göyçayda, Ağdaşda, Qubada, Şəmkirdə (Şamxor), Salyan və Muğanda, Hacıqabul və Kürdəmirdə, Tovuz və Qazaxda, Naxçıvanda, Bakıda, Lənkəranda, Yardımlıda, Astarada, Xaçmazda qalxan üsyanların hamısı Qızıl Ordu qüvvələri tərəfindən yatırıldı. Qiyamların yatırılmasından dərhal sonra ölkə daxilində ordu və milis təzyiqi artırıldı. İlk iş kimi Milli hökumətin nümayəndələrinə qarşı bəzi suiqəsd hərəkətləri təşkil edildi. Fətəli Xan Xoyski və Həsən Bəy Ağayev Tiflisdə, N.Yusifbəyov Gürcüstanın Quruçay dərəsində, Yusif İbrahimi Gürcüstanın Sığnaq şəhərində, Behbud Bəy Cavanşir İstanbulda öldürüldülər.

29 aprel - 1 sentyabr 1920-ci il tarixləri arasında Sovet kəşfiyyat orqanları 1308 adamı həbs etdi. Məhbusların böyük bir hissəsi müxtəlif cəzalara məruz qaldı. Sentyabr 1920-ci ildə 421 adam nəzarətə alındı. Oktyabrın 1-də 543 adam, 7 oktyabrda 569 adam, 10 oktyabrda isə 762 adam həbs edildi.

15 may 1920-ci il tarixli Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin 10 nömrəli əmrilə bütün köhnə məmur, zabit, polis, hakim, qubernator və millət vəkilləri qısaca AXC hökuməti dövründə vəzifədə olan bütün şəxslərin siyahısı hazırlandı. Hazırlanan siyahıda olanların şəxsi göstəriciləri də yer alırdı. Yeni rejim onlara qarşı "ova" başladı.

Digər tərəfdən sovet hökuməti Azərbaycanda öz mövqelərini gücləndirmək üçün əlavə tədbirlər həyata keçirməyə başladı. İlk növbədə Rusiyadan Azərbaycana rus ailələri köçürülməyə başlandı. Artıq 1921-ci ildə 4568 nəfər, yanvar 1922-ci ildə isə 320 nəfər Azərbaycanda məskunlaşdırılmışdı. İkinci olaraq sovetlər Azərbaycandakı azsaylı xalqlara - ukraynalılara, ermənilərə, gürcülərə, rüslara, yəhudilərə, ləzgilərə, avarlara, talışlara, kürdlərə, tatlara milli

mənsubiyyət verdi. Bu məqsədlə iyul 1920-ci ildə azlıqlar şöbəsi yaradıldı.

Sovet rejimi Kommunist Partiyası xaricində bütün siyasi partiya və təşkilatları "terrorist qruplar və təşkilatlar" kimi xarakterizə edirdi. 14 fevral 1924-cü ildə Ümumrusiya səviyyəsində çıxarılan "siyasi terrora qarşı mübarizə" qərarı Azərbaycanda bütün siyasi təşkilatları və siyasətçiləri əhatə etdi. Bu məqsədlə hökumət daxili işlərə 1923/24-ci ildə 643.947 manat pul ayırdı. Bu miqdara 1924/25 ilində 206.005 manat, 1925/26-cı ildə isə 257.523 manat əlavə edildi. Sovet kəşfiyyat orqanlarının məlumatına görə 1923-cü ildə 51, 1924-cü ildə 31, 1925-ci ildə isə 26 "sovet düşməni siyasi təşkilat" məhv edilmişdi.

Sovet işğalından sonra Azərbaycanın qarşılaşdığı ən böyük itki torpaq oldu. Cənub Qafqazda Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilən ilk ölkə Azərbaycan idi. Onu Gürcüstan və Ermənistan izlədi. Bu ölkələr arasında sadəcə Ermənistanda daşnaksütyun rəhbərliyinə qarşı başlayan üsyan Qızıl Ordu əsgərlərinin dəstəyi nəticəsində sosialist rejimi hakimiyyətə keçdi. Moskvadakı Bolşevik rəhbərliyi erməni bolşeviklərini Cənub Qafqaz ölkələrinin torpaq probleminə yenidən baxılacağı sözünü vermişdi. Ərazi problemi Ermənistan rəhbərliyinin bilavasitə qondardığı problem olub, buna Moskva rəhbərliyinin dəstək verməsilə bir anda Cənub Qafqazın əsas problemi halına gəldi. 1918-ci ildə yaranan Ermənistan respublikası köhnə Azərbaycan xanlıqlarına aid torpaqlar hesabına 14 min km² əraziyə sahib olmuşdu. Sovet rejiminin yaranması ilə erməni bolşevikləri rus bolşevik rəhbərlərinin təzyiqi ilə Azərbaycan Sovet hökumətindən Zəngəzur, Göyçə, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağı tələb etməyə başladılar.

29 noyabr 1920-ci ildə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Bir gün sonra Bakıda keçirilən partiyanın yığıncağında "... Sovet və İnkilab Komitəsi adından Ermənistan Sovet hökumətinə bir bəyannamə göndərilməsi" haqqında qərar qəbul edildi. Qərar torpaq probleminə də toxunulmuş və belə yazılmışdı: "Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd yoxdur". Qərar ayrıca Zəngəzur, Qarabağ problemlərinə də toxunulmuş və iki Sovet Cümhuriyyəti arasında "sarsılmaz hərbi və kəndli ittifaqından" söz açılmışdı. Maraqlıdır ki, qərarı təsdiqləyənlərin 4 türk kommunist

(Nərimanov, Hüseynov, Qasimov və Qarayev), 3 rus bolşevik (Kaminski, Stasova, Serebrovski), digər ikisi isə erməni və gürcü bolşevik (Orconikidze və Sarkis Danilyan) idi. Fərman mətninin hazırlanması Nəriman Nərimanova tapşırılmış və mətndə Naxçıvana yer verilmədiyi halda 1 dekabr 1920-ci il tarixli Bakı Sovetinin yığıncağında "Zəngəzur və Naxçıvan Sovet Ermənistanın bölünməz bir parçasıdır" ifadəsi işlədilmişdi.

Müzakirələr nəticəsində Zəngəzur bölgəsi Ermənistana verildi. 28 dekabr 1920-ci il tarixində Ermənistan SSR Hərbi İnqilab Komitəsi vəziyyətlə əlaqədar bir qərar yayımlayaraq Naxçıvan xalqına öz hüquqlarını təyin etmə haqqının verildiyini rəsmi olaraq açıqladı. Aydınadır ki, Türkiyənin hərbi və siyasi təzyiqi olmasaydı Naxçıvanın Ermənistana verilməsi an məsələsi idi. Çünki həmin tarixdən bir müddət əvvəl Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistan arasında razılaşdırma əldə edilmişdi.

Zəngəzurun və Göyçə bölgəsinin müzakirəsiz şəkildə Ermənistana verilməsindən sonra bu dəfə Qarabağ və Naxçıvan torpaqları üstündə iddia qaldırıldı. Naxçıvanda keçirilən ümumi səsvermə nəticəsində Naxçıvan əhalisinin 90%-i Azərbaycanın tərkibində yaşamağa qərar verdi. Lakin məsələ 16 mart 1921 tarixli Türkiyə ilə RSFSCR arasında imzalanan "dostluq və qarşılıqlı sülh" müqaviləsinin 3-cü maddəsində də öz əksini tapmışdı. Bu maddədəyə görə Naxçıvan vilayəti "Azərbaycanın qəyyumluğu altında muxtar bölgə elan edilir. Bir şərtlə, Azərbaycan bu qəyyumluğunu üçüncü dövlətə əsla təhvil verə bilməz".

Buna baxmayaraq, Naxçıvanın statusu bir neçə il müzakirə mövzusu olaraq qaldı. (9 fevral 1924-cü il tarixində "Naxçıvan Azərbaycan Sovet Sosiaslit Respublikasının nəzarəti altında muxtar respublika elan edilərək Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası adını aldı).

Bu dəfə erməni bolşevikləri Qarabağ məsələsini qabartmağa başladılar. 10 avqust 1920-ci ildə RSFSR ilə Ermənistan arasında müqavilə imzalandı. Razılaşma əsasında Rusiya Ermənistanın müstəqilliyini tanıdı. Müqavilədə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan "mübahi-səli bölgələr" elan edildi. May 1921-ci ildə Rusiya Kommunist

Bolşevik Partiyası Qafqaz şöbəsi Cənub Qafqaz respublikaları arasındakı sərhədlərin təyin olunması üçün S.M.Kirovun başçılığında bir komissiya yaratdı. 3 İyun 1921-ci ildə RK(b)P Qafqaz şöbəsi, Ermənistan tərəfinə "Qarabağ ilə Zəngəzur üzərindəki iddialarını qanuniləşdirmək" haqqında təlimat verdi. Bundan sonra 19 iyun 1921-ci ildə Ermənistan SSR Xalq Komissarlar Soveti rəhbəri A.Myasnikovun imzası ilə erməni mətbuatında mövzuya aid bir yazı nəşr edildi. Yazıda ilk dəfə "Dağlıq Qarabağ" ifadəsi işlədilir və "Ermənistanın bir parçası" olduğu qeyd edilirdi. 30 iyun 1921-ci il tarixli başqa bir məlumatda isə İrəvandakı nümayişlərdən söhbət açılır və burada ermənilərin "Yaşasın Sovet Zəngəzuru və Qarabağı!", "Yaşasın bütün əməkçi ermənilərin Sovet Respublikası" şüarlarının açıldığı ifadə edilirdi.

Kirovun sədrliyi altında yaradılan sərhəd komissiyası ilk yığıncağını Tiflisdə 25-27 iyun 1921-ci il tarixində keçirdi. İclasda Ermənistan adından çıxış edən Bekzadyan "Cənubi Qafqazdakı ərazi bölüşdürülməsinin ədalətsiz olduğunu", "Ümumittifaq, tam səmimiyyət və dostluğun olması üçün iki ölkənin (Gürcüstan və Azərbaycanın Ermənistan lehinə) torpaqlarından imtina etməsi gərəkliyini, bunun xüsusilə ermənilərin kompakt halında yaşadıkları bölgələr üçün vacibliyini" vurğuladı. O ayrıca məsələ ilə bağlı Myasnikovla Millətlər Komissarı Stalin arasında keçən Moskva görüşündə Stalinin də dəstəyinin alındığını ifadə etdi. Kirov və Orconikidzenin də onu müdafiə etməsindən sonra yığıncaq problemi həll etmədən tamamlandı. Bundan sonra problemin RK(B)P Qafqaz şöbəsinin gündəminə çıxarıldı. Yığıncaqdan əvvəl Kirov və Orconikidze Nərimanova göndərdikləri teleqramda belə yazırdılar: "heç bir erməni kəndi Azərbaycan sərhədləri içində yerləşə bilməz, eyni zamanda heç bir müsəlman kəndi də Ermənistana verilə bilməz".

Bundan sonra Nərimanov məsələyə ciddi etiraz göstərərək 27 iyun 1921-ci ildə partiyanın Siyasi və Təşkilat şöbələrinin yığıncağında "Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması çətin iqtisadi bağlılığından ötrəi mövzu ilə əlaqədar Bekzadyanın təklifinin məqsədsiz və qəbul edilməz" olduğunu açıqladı. Nərimanov "respublikaların sərhədlərinin təyin olunması haqqında RK(b)P Qafqaz

şöbəsinin təcili olaraq toplanmasını" tələb etdi. Bundan sonra Nərimanov və Myasnikov Tiflisə gəldi.

4 iyul 1921-ci il tarixli RK(b)P Qafqaz şöbəsinin səkkiz üzvünün iştirakı ilə yığıncaq keçirildi. Yığıncaqda Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Nazaretyan, Kirov, Oraxelaşvili, Fiqatnerdən başqa Stalin, Kommunist Gənclər İttifaqının Qafqaz Şöbəsi başçısı Breytman və Gürcüstan KP idarə heyətinin üç üzvü iştirak edirdi. Yığıncaqda sadəcə RK(b)P Qafqaz şöbəsinin üzvlərinin səsvermədə iştirak etmək haqqı vardı. Burada aparılan uzun müzakirələrdən sonra və N.Nərimanovun etirazları nəticəsində Azərbaycan SSR-in sərhədləri daxilində Dağlıq Qarabağ Muxtar Bölgəsinin yarılması istiqamətində ilk addım atıldı.

Dağlıq Qarabağın statusu haqqında mübahisələr və müzakirələr tam iki il davam etdi və nəhayət 7 iyul 1923-cü ildə Az.SSR hökuməti "Dağlıq Qarabağ Muxtar Bölgəsinin yarılması haqqında" qərarı təsdiqlədi. Bu müddət ərzində Ermənistanın təzyiqi ilə Dağlıq Qarabağın mərkəzi olan Xankəndinin adı dəyişdirilib sentyabr 1923-cü ildə Stepanakert elan edildi.

Bolşeviklər sosialist cəmiyyəti yaratmaq üçün əsasən mədəniyyət və təhsil üzərində dayanırdılar. Az.SSR Xalq Komissarları Soveti tərkibində Xalq Təhsil Komissarlığı yaradılaraq bütün mədəniyyət və təhsil işlərini icra etmə səlahiyyəti həmin komissarlığa tapşırıldı. 26 may 1920-ci il tarixli "Fəhlə məktəbləri haqqında qanun"a görə ikipilləli təhsil müddəti müəyyən olundu. İlk pillə beş il olub ibtidai məktəbləri, ikinci pillədə yenə beş il olub orta məktəbləri əhatə edirdi. Qanunla məktəblərdə din dərsləri, dini mərasimlərin keçirilməsi və hər cür mədrəsə təhsilinin verilməsi qadağan olundu. Bu məqsədlə AXC dövründə fəaliyyət göstərən Dini işlər nazirliyi ləğv edildi. Bu sahədə xidmət göstərən bütün peşə sahiblərinin vəzifəsinə son verildi. Dövlət işləri və təhsilin tamamilə kilsə və məscidlərdən ayrı olduğu ifadə edildi. Buna görə, Sovet rəhbərliyi dünyəvi bir təhsil və dövlət anlayışını deyil, ateist bir anlayışı qəbul etdiyini açıqladı. Bunu N.Nərimanov belə açıqlayır: "köhnə cəmiyyət quruluşu tamamilə yox edildi. Bu səbəbdən məktəblər də yenilənməlidir. Təhsil və təlim üsulları yeni olmalıdır".

1920-ci ildə müəllimlərin, sadəcə 3 faizi universitet təhsilinə malik olub, geri qalan 97 faizi mədrəsə, gimnaziya, müəllim evlərində təhsil almış, bir hissəsi də molla yanında təhsil görmüşdü. Aprel işğalı ərəfəsində Azərbaycanda 2000 müəllim fəaliyyət göstərirdi. Sovet hökumətinin təcili 40 min müəllimə ehtiyacı vardı. Bu boşluğu doldurmaq üçün şəhər və mahallarda üç aylıq müəllim kursları yaradıldı. Bura oxumağı və yazmağı bilənlər qəbul edildi və Sovet ideologiyası istiqamətində təhsil verilərək məktəblərə göndərilirdilər. İlk mərhələdə bu kurslardan 1000 nəfər müəllim məzun olundu. 1920-1922-ci illər arasında Bakı, Nuxa, Şuşa, Gəncə, Qazax və Naxçıvanda müəllim seminariyaları açıldı. Bir müddət sonrada texniki-peşə məktəblər açıldı. 1920-1925-ci illərdə ölkədə 2000 şagirdinin oxuduğu 16 texniki-peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

Təhsil Komissarlığının ilk komissarı Dadaş Bünyadzadə idi. Onun imzaladığı 10 may 1920-ci il tarixli qanuna görə, dərslərin ana dilində aparılması və ödənişsiz olması əsas kimi qəbul edildi. 1920-ci ilin avqustunda N.Nərimanovun imzası ilə Texniki-Peşə Təhsil Komitəsi yaradıldı.

1923-cü ildə qəzalarda da yeni təhsil ocaqları yaradılmağa başlandı. Zaqatala qəzasında 10, Ağdaş qəzasında 4, Gəncə qəzasında 2, Qazaxda isə 5 məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1924-1925-ci ildə Azərbaycanda 34 yeni məktəb daha istifadəyə verildi, 13 yeni məktəbin inşası isə tamamlandı. 1926-cı ildə açılan yeni məktəblər ehtiyacın ancaq 35 faizini ödəyirdi.

1920-1921-ci illərdə ibtidai məktəblərdə təhsil alan qızların sayı 6.148 nəfər idisə, 1926/27-ci tədris ilində onların sayı 14.189-a çatdırıldı. Ümumilikdə, 1920/21-ci tədris ilində ibtidai məktəblərin sayı 937 olarkən, 1926/27-ci ildə 1420-ə; şagirdlərin sayı isə 74.922-dən 150.625-ə çatdı. Azərbaycan Xalq Respublikasının 1918/19-cu tədris ilində bütün məktəblərdə 48.075 şagird təhsil alarkən, 1926/27-ci tədris ilində bu rəqəm 166.628-ə çatdı.

Təhsil sistemində ən böyük problem əlifba sistemi idi. Latin əlifbasının qəbulu haqqında təşəbbüslər AXC dövründə atılmışdı. Bolşevik hökuməti də bu təşəbbüsü davam etdirdi. Lakin Azərbaycan ancaq 1929-cu ildə latın əlifbasına keçə bildi. 1923-cü ildə isə

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yaradıldı. Yaradılan bu cəmiyyət Bakıda I Türkologiya Qurultayının çağırılması istiqamətində mühüm rol oynadı.

Qurultay 26 fevral-5 mart 1926 tarixləri arasında Bakıda gerçəkləşdi və 93-ü türk olmaqla cəmi 131 nümayəndənin iştirakı ilə baş tutdu. İştirakçılar arasında Azərbaycan tərəfindən Əhməd Pepinov, Bəkir Çobanzadə, Səmədağa Ağamalıoğlu, Mustafa Quliyev, Ruhullah Axundov, Pənah Qasimov, Hənəfi Zeynallı, Fərhad Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Cabbar Məmmədzadə və Ayna Sultanova iştirak edirdi. Qurultaya Türkiyədən M.F.Köprülü, Əli Bəy Hüseynzadə, Rusiyadan S.R.Oldenburq, A.N.Samoyloviç, M.P.Pavloviç, P.N.Poppe, Almaniyadan R.Valter, macar M.Teodor Teodoroviç və Orta Asiya ilə İdil-Ural ölkələrindən çox sayda nümayəndə yer alırdı. Qurultayda qonaq qismində V.V.Bartold da iştirak edirdi. Qurultayın gerçəkləşməsi üçün hökumət 100 min manat pul ayırmışdı.

1924-cü ildə isə Bakıda fəhlə və kəndli jurnalistlərdən 235 nümayəndənin iştirakı ilə Jurnalistlərin I Qurultayı keçirildi. Jurnalistlərin ikinci qurultayı isə 1926-cı ildə Naxçıvanda baş tutdu. 1924-cü ildə Bakı Radiosu yayım fəaliyyətinə başladı. 1926-cı ildə isə şərqdə ilk dəfə Azərbaycanda "*kiçik bir dəmir qutu Diqqət! Diqqət. Danışır Bakı!*" deyə türk dilində xalqa səslənməyə başladı. Radio gözlənilməyindən daha böyük maraq doğurdu və partiya ideologiyasının yayılmasında aparıcı gücə çevrildi. 1927-ci ildə Azərbaycan daxilində 111 radio qurğusu və 36 səyyar radio stansiyası yaradıldı.

Hökumət fəaliyyətinin ilk iki ilində dinə və dindarlara elə də əhəmiyyət vermədi. Müsəlmanlar bu illər ərzində Qurban Bayramı, Oruculuq və Novruzunu qeyd edir, yəhudi və katoliklər Pasxanı və Blaqoveşeniyyəni keçirirdilər. Hətta 30 avqust 1921-ci ildə partiya qərarı ilə şiələrin ənənəvi matəm mərasimi *Məhərrəm* ayında fəhlə və kəndlilərə şəkər, çörək, çay paylandı. Noyabr 1922-ci ildə də hökumət həcc və digər ziyarətlər üçün zəvvarlara 300 manat pul ayırdı. Müsəlman adətlərinin yaşamasında N.Nərimanov böyük diqqət göstərirdi. Çünki N.Nərimanova görə müsəlman xalqlarının kommunist fikrə və təfəkkürə sahib olmasında onların adət və ənənələri əngəl törədmirdi.

Lakin N.Nərimanovun respublika rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasından dərhal sonra hökumət dinə və dindarlara qarşı münasibətini dəyişdirdi. Bolşeviklərin Şiə dini mərasimlərində edilən "şahsey, vahsey" (şah Hüseyn, vah Hüseyn) çağırışlarına qarşı çıxışları artmağa başladı. Daha sonra bu mərasimlərdə müsəlmanlar tərəfindən keçirilən zəncir vurma və "baş yarma" barbarlığın təmsili, feodalizmin qalığı kimi təqdir olunmağa başlandı. 1924-cü ildə Bakıda Allahsızlar Cəmiyyəti yaradıldı. Cəmiyyətin vəzifəsi "fəhlə və kəndliləri döyüşən ateizm bayrağı altında birləşdirməkdir". Cəmiyyət, xalqı "mənəvi köləlikdən" xilas olmağa çağırırdı. Xüsusilə, məktəb şagirdlərinə yönəlik güclü ideoloji iş aparılmağa başlandı. Şagirdlərə öz ailələrinin dini dəyərləri ilə mübarizə aparmaq öyrədilir və bu işi aparan şagirdlər mükafatlandırılırdı.

Bolşeviklərin başlatdıqları *Qadın hərəkətinin* məqsədi sənayedə qadın əməyindən faydalanmaq idi. Bu məqsədlə Qadın dərnəkləri yaradıldı və 20 min qadın məcburi olaraq həmin dərnəklərə üzv edildi. Beləliklə, onlardan 75 min fəhlə qadın ordusu meydana gətirildi. Bu istiqamətdə atılan ikinci addım Qadın klublarının açılması oldu. Bu məqsədlə noyabr 1921-ci ildə 10 milyon rubl pul ayrıldı. Qadın hərəkətinin başına tanınmış bolşeviklərin xanımları gətirildi. Onların arasında A.Sultanova, Ə.Musabəyova, Q.Talıbova, C.Axundova xüsusilə seçilirdi. Hökumət onların simasında müsəlman qadınının yeni simasını formalaşdırdı. 1922-ci ilin aprelində belə klubların sayı 16-ya çatdı. Onun 11-i qəzalarda fəaliyyət göstərirdi. 1926-cı ildə isə qadın klublarının sayı 42-ə çatdırıldı. Hər klubda orta hesabla 50-300 qadın üzv vardı. Qadın hərəkətinin sonrakı mərhələsi Qadın peşələrinin yaradılması oldu. 1927-ci ilin sonunda bu peşələrə üzv qadınların sayı 14.846-ə çatırdı. Onlardan 2.504-ü sovetlərə üzv idi, 3349-u isə təhsilli idi.

Sovet İttifaqının sosialist cəmiyyəti yaratmaq istiqamətində başlıca məqsədi sənayeləşmiş cəmiyyət yaratmaq idi. Partiya elitəsi arasında gedən bəzi müzakirələrdən sonra "1928/29 - 1932/33 illərində SSRİ xalq iqtisadiyyat inkişafının Ümumittifaq Kommunist (bolşevik) Partiyasının XV Qurultayının tapşırıqlarına uyğun olaraq Birinci Beşillik İnkişaf Plan hazırlandı". Plan SSRİ V Sovetlər qurultayında

təsdiqləndi və qüvvəyə mindi. Planın həyata keçməsi üçün ümumilikdə 16,4 milyard manat büdcə ayrıldı. Həmin pulun 78 faizi sənayenin yenidən yaradılmasına xərclənəcəkdi. Belə ki, bu illərdə SSRİ sənayesi və əkinçiliyi üzrə göstəriciləri 1913-cü il göstəricilərindən aşağı idi. Plana görə ilk mərhələdə 1913-cü il göstəriciləri ötüb keçilməli və dağılmış kənd təsərrüfatının fəaliyyəti bərpa edilməli idi.

Planın ikinci məqsədi əkinçilik sahəsində aparılacaq islahatlar idi. Buna görə kəndli fermalarının 20%, pambıq istehsal edən bölgələrin isə 50 faizi kollektivləşdirilməli idi. Plana görə kollektiv fermaların sayı 2.150-ə çıxarılmalı, əkinə yararlı torpaqların sahəsi 1.327 ha daha artırılmalı, yəni 1927/28 istehsal ilinə nisbətlə 287 min ha çox olmalı idi. Planda 918 məktəb binasının tikilməsi, 40 min radio yayımı aparacaq qurğu və bəzi mədəniyyət və təhsil təşkilatlarının yaradılması planlaşdırılmışdı. Bu plan kolxozlaşdırma siyasəti üçün başlanğıc mərhələsi idi.

Planın üçüncü məqsədi fəhlələrin sayını artırmaq və bir fəhlə cəmiyyəti meydana gətirmək idi. 1928-ci ildə 175 min olan fəhlə sayı iki dəfə artırılıb 325 minə çatdırıldı. Bu məlumatlara görə, sənayedə çalışanların sayı 69 mindən 107 minə, inşaatda işləyənlərin sayı 18 mindən 43 minə, nəqliyyatda işləyənlərin sayı isə 22 mindən 40-a yüksəldi. Ən çox fəhlə neft sənayesində çalışırdı. Onların sayı 46.794-dən 69.640-a çıxarıldı. Bu istiqamətdə Bakıya SSRİ-nin müxtəlif respublikalarından çox sayda fəhlə köçürülərək şəhərin milli tərkibi dəyişdirilməyə başlandı. Sadəcə, 1930-1932-ci illər arasında Bakıya RSFSR-dən gələn fəhlə sayı 86.299-ə çatırdı. Azərbaycanın digər ərazilərindən Bakıya işləmək üçün gələn fəhlələrin sayı isə 100 min idi. 1928-1933-cü illər arasında Bakıda işləyən rus fəhlələrin sayı 21.833-dən 40.721-ə yüksəldi. Bu zaman Bakı neft sənayesində işləyən rus fəhlələri 58,3 faiz təşkil edirdi.

Bolşeviklər Azərbaycanda yeni idarə sistemi yaratmışdı. Bu məqsədlə Bakı Komitəsi özünü muxtar rəhbərlik kimi aparır, hətta Azərbaycan XKS-i Bakıda qonaq hökumət olaraq qarşılanırdı. 1920-ci ildə Azərbaycan daxilində bütün şəhər və mahal sovetlərinin muxtar idarəçilik haqları tanındı. Hətta onların öz büdcələri yaradıldı. Kənd Sovetlərinin belə büdcə və sərbəst rəhbərlik haqları tanındı. 1929-cu

ildə Azərbaycanda bu şəkildə 19 Kənd Soveti vardı. 1930/31 ili büdcə hesablamalarında yerli sovetlərin büdcə xərclərinin 57,7 faizə qədər artdığı müşahidə olunurdu.

Sovetlərdə çalışanların 75 faizi oxumağı və yazmağı bacarmırdı. Üstəlik bu sovetlər pis və tələsik təşkil olunmuşdu. Çünki onların aralarında kənd, şəhər və qəza soveti komissarı olan oğrular, quldurlar, yolkəsənlər belə var idi. Yerli sovetlərə üzv seçilən 36.843 üzvün hamısı da oxumağı və yazmağı bilmirdi. Bu problemi ortadan qaldırmaq məqsədilə 1931-ci ildə Sovet Azərbaycanında ilk partiya-idarəçilik məktəbi yaradıldı. Buna görə Azərbaycan MK tərkibində Ali Partiya və Sovet Məktəbi açıldı. Məktəbin məqsədi bölgələrə göndəriləcək ideoloq-idarəçiləri hazırlamaq idi.

1929-cu ildə 2.319.700-dən (1926 saymasına görə) çox əhaliyə sahib Azərbaycanda 838.671 adamın səsvermə hüququ vardı. Səsvermə hüququ tanınan qadınlara seçkilərdə böyük imkanlar verilirdi. 1929-cu il seçkilərində 116 Kənd Sovetinin hamısının rəhbəri qadın seçilmişdi. Eyni tarixlərdə yerli sovet məclislərinə seçilmiş nümayəndələrin sayı isə 45.568-ə çatırdı.

Oktyabr 1928-ci ildə Az.SSR XKS rayonlaşma sisteminə keçilməsi haqqında qərar verdi. Buna görə rayonlaşdırma sistemində üç mərhələli mərkəzləşdirmə sistemi tətbiq edildi: dairə, rayon və kənd soveti. Rayonlaşma sistemində Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın statuslarına və sərhədlərinə toxunulmurdu, ancaq onlar da öz daxilində rayonlaşma sistemini tətbiq edirdilər.

Rayonlaşmaya qədər Azərbaycan 15 qəzaya ayrılırdı: Ağdam, Ağdaş, Gəncə, Göyçay, Cəbrayıl, Zaqatala, Qazax, Quba, Kürdüstan, Lənkəran, Nuxa, Salyan, Şamxor, Şamaxı və Bakı. Bura Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan daxil deyildi. 1929-cu ildə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan xaricində Azərbaycanda 15 qəza yerinə 8 bölgə yaradıldı: Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Zaqatala, Nuxa, Lənkəran, Salyan və Bakı. Dairələrin sayı isə 128-dən 62-ə endirildi. Buna görə ümumi kənd soveti sayı 1090-a çatırdı. Ancaq XKS-nin avqust 1930-cu il tarixli qərarı ilə Zaqatala dairəsindən başqa bütün dairələr ləğv edildi. Buna görə 63 rayon yaradıldı. 1932-ci ildə rayonların sayı 47-ə endirildi.

Sovet Azərbaycanında tək siyasi partiya olan Kommunist Partiyası idi. 1 yanvar 1928-ci ildə partiya sıralarında 32.270 üzv vardı. Onların 22.781 həqiqi, 9.489-u isə namizəd sayılırdı. Partiya üzvlərinin 68,7% fəhlələr (22.180), 16,6% kəndlilər (5.365) və 14,7%-i isə məmurlardan (4.720) ibarət idi. Kommunist Partiyası daha çox fəhlə sinfinin partiyası idi. 1933-cü ildə partiya sıralarında 73.680 üzv vardı ki, onların ancaq 47.465-i həqiqi üzv idi. Buna görə fəhlələrin nisbəti 63,9 faizə enmiş, kəndlilərin nisbəti 27,8 faizə qədər yüksəlmişdi. Məmurların sayı 8,3 faizə düşmüşdü. İş, peşə, çalışma sahələrinə görə partiyanın şöbələri yaradılmışdı.

1930-cu illərdən etibarən partiya idarəsində Stalinin tapşırığı ilə təmizlik siyasəti aparılmağa başlandı. Köhnə kommunist və bolşeviklər sürətlə partiya idarəsindən uzaqlaşdırılıb, yerlərinə Stalinə sadıq adamlar gətirildi. Bu məqsədlə N.Nərimanov Azərbaycan rəhbərliyindən uzaqlaşdırılıb əvvəlcə, Zaqafqaziya rəhbərliyinə, daha sonra isə Moskvaya çağırıldı. Beləliklə, onu Azərbaycanla əlaqələri bir dəfəlik kəsildi. Bu vəziyyət onun 1925-ci ildə vəfatına qədər davam etdi. Onun səlahiyyətlərini qısa müddətlik olaraq qeyri-azərbaycanlı bolşeviklər icra etməyə başladılar. Respublikaya qeyri-azərbaycanlıların rəhbərliyi 1933-cü ildə Mir Cəfər Bağırovun Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinə gətirilməsinə qədər davam etdi.

Mir Cəfər Bağırov: 1930-cu illərdən etibarən Sovet Azərbaycanında idarə heyəti və siyasi kurs dəyişdi. Moskva-Qafqaz və Azərbaycan idarə sistemi yuxarıdan aşağıya üç mərhələli şəkildə tənzim olundu. Buna görə, Stalin-Beriya (Cənub Qafqaz QPU rəhbəri) və M.C.Bağırov inzibati sistemi yaradıldı.

Mir Cəfər Bağırov 17 sentyabr 1896-cı ildə Azərbaycanın Quba şəhərində yoxsul dindar bir ailədə anadan olub. Ailəyə məxsus hicri 1231 (1815/16) tarixli sənədə görə Bağırovun ailəsi yeddinci imam Musayi Kazıma qədər uzanır. Bağırovların Qubadakı varlıqları XVII əsrin sonlarından başlayır. Ailənin həmin tarixdə Qubaya yerləşdiyi ehtimal olunur. Ailənin bilinən ilk nümayəndəsi Hacı Mirbağır Mirəli oğlu olub və ailəyə Bağırovlar adı ondan yadigar qalıb. Hacı Mirbağır təhsilli və varlı biri idi. İlk həyat yoldaşından 4, ikinci həyat yoldaşından isə üç oğlu olmuşdu. Ən böyük oğlu Mirabbas idi.

Mirabbas zəngin bir ailənin qızı ilə evlənmiş və altı uşağı olmuşdu. Mircəfər onun övladı idi. Mirabbasın vaxtında ailə yoxsullaşmışdı. Buna görə də Mirabbas uşaqlarına, sadəcə, dini təhsil verməklə kifayətləndi. Onlardan ancaq Mirheydər yüksək dini təhsil almış, ən böyük qardaşları Mirmusa öz imkanları ilə xaricdə oxumuş, 1934-1940-cı illərdə Mircəfərin tapşırığı ilə Təhsil Komissarlığında işləmişdi. İkinci qardaş Miribrahim Cənub Qafqaz Dəmiryolları İdarəsi rəhbəri, böyük bacısı çox dindar bir qadın idi. İkinci bacısı Seyyid Fatimə evli olub həddindən artıq dindarlığı ilə tanınan Həsən bəyin həyat yoldaşı idi. Ailənin ən kiçiyi Mircəfər 13 yaşında ikiillik məktəbə yazılana qədər atasından Quran oxumağı öyrənmişdi. İkiillik ibtidai məktəb təhsilindən sonra Quba şəhərində 4 illik orta məktəb təhsili almış, 1913-cü ildə Mahaçqala Pedaqoji məktəbində yüksək təhsilə yiyələnmişdi. Fevral 1915-ci ildə hərbi xidmətə gedən Mircəfər arxa cəbhədə müəllimlik edirdi. Əvvəl Xudat Dəmiryolu stansiyasında kənd müəllimi, sonra da Nəcəf kəndində müəllim olmuşdur. O, burada sosialist fikirlər ilə tanış oldu. 1916-cı ilin ortalarında Qubada Dağ Yəhudilərinin yaşadığı Qırmızı qəsəbədə ikiillik ibtidai məktəbin müdiri oldu. İlk bolşevik fəaliyyəti də bu dövrdə başladı. 1917-ci il inqilabından sonra Quba Yəhudi qəsəbəsinin komissarı oldu və dərhal sonra Quba Qəzası Rəhbərlik Komitəsinə rəhbər təyin edildi. Mart 1917-ci ildə Quba şəhərində bir yəhudi tərəfindən işlədilər əczaxanada Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası sıralarına qoşuldu və Bakı quberniyasında fəaliyyətə başladı. Müsavat-Osmanlı qüvvələrinin bolşevik-daşnak zülmünə qarşı Qubada apardığı mübarizə illərində daşnak Hamazaspın bölgədə törətdiyi qətlialmlar əsnasında Bağırovun 70 yaşlı əmisi Mirtalib, onun oğlu Mirhəşim və onların qayını Hacıheybətini də öldürülməsinə baxmayaraq, Mircəfər bolşeviklərlə olan bağlarını qoparmadı. Həmin vaxt bolşevik-daşnak silahlıları Qubada 1500 insanı qətlə yetirdi.

İyun-avqust 1918-ci ilin milli mübarizə döyüşü əsnasında Bağırov əvvəl Bakıda bolşevik-daşnak ordusu sıralarında vəzifə almış və V.İ.Leninin əmri ilə əsas qüvvələrin Həştərxana aparılmasında iştirak etmişdi. Özü də dəniz yolu ilə Həştərxana qaçan Bağırov burada 33-cü Quba dəstəsinə bağlı 290-cı briqadanın başına gətirildi. 12 mart

1919-cu ildə Həştərxanda Sovet əleyhinə qalxan qiyamı mərhəmətsiz yatıran Bağirov bu müvəffəqiyyətindən sonra Voronejə göndərildi. Voronejdə ağqvardiyaçı Mamontov qüvvələrinə qarşı döyüşən Bağirovun başçılıq etdiyi 290-cı briqada xüsusilə Millerova və Laski döyüşlərində fərqləndi. Sergey Kirovun əmri ilə Qafqazın işğalı üçün yaradılmalı olan XI Qızıl Ordu sıralarında Bağirovun 290-cı briqadası da iştirak etməli idi. Bağirovun rəhbərlik etdiyi 290-cı briqada 33-cü Quban dəstələri ilə Qafqazda, xüsusilə də Don çayı ətrafında Sovet idarəsini qəbul etməyən rus, ukraynalı, türk və dağlı dəstələrinə qarşı mərhəmətsiz divan tutmuşdu.

1919-cu ildə Qafqazın işğalında yer alacaq Bağirov, S.M.Kirovun təklifi ilə Həştərxana qayıtdı. Burada V.V.Kuybişev və M.V.Frunze ilə tanış olub onlarla birlikdə qərargahda fəaliyyətə başladı. Həmin tarixdə Bağirov Frunzenin rəhbərlik etdiyi dəstələrlə Volqa cəbhələrində döyüşdü və müvəffəqiyyətindən sonra XI Qızıl ordu Hərbi İnkilab Komitəsi tərkibində yaradılan Xüsusi təyinatlı qüvvələrin başına gətirildi. "Vəhşi" diviziya Sveçnikov və General Tolstoy qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə və yerli qiyamların yatırılmasında iştirak etdi. 1920-ci ilin yanvarında Kizlyar şəhərinin işğalında iştirak etdi.

Bağirov öz dəstəsinin başında XI Qızıl Ordu ilə Bakının işğalında iştirak etmiş, işğaldan dərhal sonra XI Qızıl Ordu Hərbi İnkilab Komitəsi nümayəndəsi olaraq xüsusi qüvvələrin başında Mahaçqalaya göndərilmişdi. Orada Dağıstanın cənubunda avar və ləzgilərin başladığı qiyamları yatırıdıqdan sonra Quba üsyançılarının üstünə göndərildi. May 1920-ci ildə isə Bakıya qayıdan Bağirov, dərhal sonra da Qarabağda yaradılacaq Qarabağ İnkilab Komitəsi müavini təyin edildi. Burada Nuru Paşa və Xosrov Bəy Sultanovun əmrindəki milli ordu dəstələri ilə döyüşən Bağirov, qarşıdurmaların birində az qala həyatını itirəcəkdi. Qarabağdan qaçan Bağirov Ucar stansiyasında yenidən XI Qızıl Ordu qüvvələrinə qoşuldu. Qarabağ müqavimətinin yatırılmasından sonra Bakıya qayıdan Bağirov 1920-ci ilin payızında Azərbaycan Qızıl Ordusunun yaradılması vəzifəsi ilə həmin ordunun hərbi komissarı, XI Qızıl Ordu hərbi məhkəməsinin köməkçisi təyin edildi. 1921-ci ilin fevralında isə yeni yaradılan Sovet Azərbaycanı

MK-nın (Fövqəladə Komissiyası) başına gətirildi. Yeddi il boyunca (1921-1927) bu vəzifəni icra edən M.Bağirov, bolşevik işğalına qarşı müqavimət göstərən və mübarizə aparan qüvvələrin ortadan qaldırılmasında böyük xidmət göstərdi. Bağirov bu vəzifə ilə yanaşı daxili işlər komissarı, Xalq Nəqliyyat Komissarının köməkçisi, Xalq Komissarları Sovetinin köməkçisi vəzifələrini də icra etmişdi.

1927-ci ildə Cənub Qafqaz Federasiyasının Su İşləri rəhbəri, eyni zamanda Az.SSR QPU başçısı (1929-cu ilə qədər) vəzifələrində olan Bağirov 1930-cu ildə Moskvaya çağırılmış və burada marksizmleninizm məktəbində təhsil almışdı. Sovet idarəçilərinə rəhbərlik təhsili verən bu məktəbi 1932-ci ildə tamamlayan Bağirov bir müddət Ümumiitifaq Kommunist Bolşevik Partiyası İdarə heyətinin xüsusi təlimatçısı olaraq çalışdıqdan sonra 1932-ci ildə Az.SSR XKS başçısı vəzifəsinə gətirildi. 1933-cü ildə isə AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin və Bakı Komitəsinin birinci katibi seçildi. Beləliklə, bir seyid ailəsindən çıxan Bağirov 1917-ci ildə Kommunist Partiyası sıralarında yerini almış və sovet kəşfiyyat rəhbərliyinə daha sonra da Sovet Azərbaycanının rəhbərliyinə qədər yüksəlmişdi. O dövrdə Almaniyada nəşrini davam etdirən "İstiqlal" qəzeti, Bağirovun Dadaş Bünyadzadənin yerinə XKS başçılığına təyin edilməsini belə qiymətləndirir: "Bu cəhd Moskvanın Azərbaycanda rəsmi olaraq terror və şiddət tərəfdarı siyasətlərini tətbiq etdiyinin xəbərçisidir. D.Bünyadzadənin adı çəkiləndə Azərbaycanda kollektivləşmə, Bağirovun adı çəkiləndə isə QPU və terror yada düşür".

Bağirovun rəhbər seçilməsi ilə Azərbaycanda kəşfiyyat-təhlükəsizlik şəbəkəsi yaradıldı. Ölkənin rəhbərlik heyəti tamamilə dəyişdirildi. Ölkə daxilində kəşfiyyat qurumlarının təsiri və səlahiyyətləri artırıldı. 1930-1933-cü illər arasında Azərbaycan QPU başçılığını M.P.Frinovskiy, 1933-cü ildə A.S.Agrba, 1933-1934-cü ildə isə Y.D.Sumbatov-Toporidze icra etdilər. 1934-cü ildə QPU ləğv edilib onun səlahiyyətləri Daxili İşlər Komissarlığına (NKVD) verildi. 1934-1938-ci illər arasında komissarlığın başında Sumbatov-Toporidze, 1938-1941-ci illərində Y.S.Kaminskiy, 1941-1943-cü illəri arasında isə M.M.Yaqubovu gətirildilər. Həmin şəxslər Bağirov rejiminin memarları oldular.

M.Bağirov hakimiyyətə gəldiyində Azərbaycanda kolxoz siyasətinə qarşı etirazların yüksəldiyi dövr idi. Stalin siyasətinin Azərbaycanda tam həyata keçirilməsi üçün bu vəzifəyə gətirilən Bağirov meydana gələn qiyamların qarşısını almaq üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə hazırlanan gizli əməliyyatlar planı nəticəsində 1930-1931-ci illərdə çox sayda “sovet düşməni” həbs olundu.

1932-ci ildə Sovetlərin yaradılmasının 15-ci ilində SSRİ daxilində inqilaba qarşı olanlar və müxtəlif səbəblərdən edam edilənlərin sayı 3.883.891; sürgün edilənlərin sayı isə 7.106 minə çatırdı. Sürgün edilənlərin 4.000.000 kəndlilər, 2.000.000 Sovet düşməni damğası vurulanlar idi. Həbs olunanlar arasında 30 min din adamı, 20 min yetim, 200 min fəhlə də yer alırdı. Sovetlərin ən böyük cəza düşərgəsi Solovkidə işgəncə görən siyasi məhkumların sayı isə 30 minə çatırdı. 1930-cu illərdə SSRİ nəhəng bir cəza düşərgəsinə çevrildi. Sadəcə, 1921-1929-cu illəri arasında SSRİ-də həbs olunan və müxtəlif cəzalar alan insanların sayı 1.004.956-ə çatırdı.

Bağirovun 1932-ci ildə Az.SSR XKS, 1933-cü ildə isə AK(b)P Mərkəzi Komitəsi və Bakı Komitəsi birinci katibliyinə təyin edilməsindən sonra 1 yanvar 1934 – 1 yanvar 1939-cu illər arasında bütün sovet əleyhdarları məhv edildi. 1934-1938-ci illərdə ümumilikdə 23-dən çox cinayətdən həbs olunaraq edam edilənlərin sayı 63.805-ə çatırdı.

Q.Musabəyov, K.Musabəyov, H.Sultanov, Ə.Sultanov, Ə.Qarayev, D.Bünyatzadə, H.Rəhimov, C.Axundzadə, M.Nərimanov, M.Hacıyev, Ç.İldırım, M.Qədirlı İsrafilbəyov, M.Quliyev, S.M.Əfəndiyev, N.Rzayev və b; şair və yazıçılardan H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Cavad, M.Cuvarlinskiy, B.S.Çobanzadə, Ə.Ubaydullin, S.Ruhulla və onlarla Sovet Azərbaycanının qabaqcıl komissarları, elm və incəsənət xadimləri “xalq düşməni” adı altında sürgün edilərək cəzalandırıldı.

Sovet Azərbaycanı tərəfdarlarına qarşı əks təbliğatlar başladı. *Nərimanovculuq*, *Xanbudagovçuluq* kimi qruplaşmalar ortaya çıxdı və onlara qarşı müxtəlif ittihamlar ortaya atıldı. 1 yanvar 1939-cu il tarixdə Daxili İşlər Komissarlığı 1.814, 1 fevral tarixində 1.695, 1

martda 1.496, 1 aprel 1.169, 1 may 774, 15 mayda 850 nəfəri sovet düşməni adı ilə həbs etdi. 1 sentyabr 1939-cu il tarixində 1.011 nəfər daha həbs olundu. Ümumilikdə müasir araşdırmalarda 1920-1953-cü illəri arasında SSRİ daxilində "Sovet düşməni" adı altında 40 milyon insanın güllələndiyini ehtimal edirlər.

Sadəcə Azərbaycanda 1937-ci ildə repressiya qurbanlarının sayı 30 minə çatır. Dekabr 1937-ci ildə Xəzər Dəniz Limanının 200 işçisi və 19 gəmi kapitanı ölüm hökmü aldı. İsmayılı mahalına bağlı Kürdmaşı kəndinin bütün kolxozda çalışanları həbs olunmuş və 63-ü güllələnmişdi. Şəxsən Bağirovun məhkəmə hesabatlarında Sovet Azərbaycanının bolşevik rəhbərliyindən 300 vəzifəli şəxsin edam edildiyi haqqında məlumat verilir. Eyni hesabatda 32 partkom, 28 rayon rəhbəri, 18 dövlət komissarı (nazir və köməkçiləri), 66 mühəndis, 88 Qızıl ordu mənsubu, 8 professorun edam edildiyi qeyd edilir.

1926-cı ilin siyahıyaalınmasında Sovet Azərbaycanın ümumi əhalisi 2.319.700 nəfər idi. 1939-cu ildə bu rəqəm 3.205.100-ə yüksəldi. Əhali artımındakı sıxlığa görə Azərbaycan, SSRİ respublikaları arasında ilk sıralarda yer alırdı. Buna səbəb işğaldan sonra Azərbaycana kənardan edilən köçlər idi. Belə ki, 1926-cı ildə ölkə daxilində yerli əhalinin sayı 1.468.800 ikən, qeyri-türk ünsürün sayı 850.900-ə çatırdı. 1939-cu il siyahıyaalınmasında isə türklərin sayı 1.870.500, qeyri-türklərin sayı isə 1.334.600-ə çatmışdı. 13 il ərzində (1926-1939) rusların sayı 220.600-dən 528.300, yəni 134 faiz artmışdı. Ermənilərin sayı 284.400-dən 388 minə yüksəlmişdi. Digər etniklərin sayı isə 339.900-dən 418.300-ə çatmışdı. Bu məlumatlara görə, türklərin Azərbaycandakı nisbəti 63,5%-dən 58,4%, ermənilər daxil digər etniklərin nisbəti %27-dən %25-ə enərkən, rusların nisbəti 9,5%-dən 16,5%-ə yüksəlmişdi.

Əhalinin etnik quruluşunda sürətli şəkildə davam edən dəyişikliklərlə birlikdə cəmiyyətin ictimai quruluşunda böyük dəyişiklik yarandı. Azərbaycan vahid fəhlə-kəndli cəmiyyətinə çevrildi. 1926-cı ildə əhalinin 26,7% fəhlə ikən, bu nisbət 1939-cu ildə 41,7 faizə yüksəldi. Kolxoza bağlı ailələrin sayı isə 0,6%-dan 54,2%-ə çıxarıldı. 1926-cı ildə Azərbaycan kəndli əhalisinin 64,5%-i orta

səviyyəli kəndlilərdən ibarət idi. 1939-cu ilə gəldikdə ortabab kəndlilər əhalinin ancaq 4,1%-ni təşkil edirdi. 1926-cı ildə Azərbaycanda ilk beşillik təzyiqlərə, həbslərə, edama, sürgünə, mallarının müsadirə edilməsinə baxmayaraq, əhalinin 5,0 %-ni təşkil edən böyük və ortabab şəhər burjuaziyası, qolçomaq və digər torpaq sahiblərinin nisbəti 1939-cu ildə 0 %-ə endi. 1926-cı ildə əhalinin 3,2%-ni təşkil edən türk ziyalıları və məktəbliləri 1937-ci ildə 3,7%, 1939-cu ildə isə 0%-ə endi. Bu, 1938-ci ildə türk ziyalısına istiqamətlənmiş terror siyasətinin nəticəsi idi. 1933-cü ildə fəhlələşdirilən türklərin sayı 122.593 idi. Bu rəqəm 1939-cu ildə 129.074-ə çıxdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycandakı fəhlə sinfi arasında yerli türklərin nisbəti 1933-cü ildə 34,8%, 1939-cu ildə isə 27,9%-ə çatırdı. Yəni ictimai bir zümrə olaraq yerli türklər fəhlə sinfi içərisində azlıq təşkil edirdilər. Bu vəziyyətdə kürəyini fəhlə sinfinə söykəmiş rejimdə yerli əhalinin heç bir təsirindən söz açıla bilməzdi. 1 avqust 1938-ci il tarixli məlumatlara görə peşə sahələrinə görə, azərbaycanlı fəhlələrin nisbəti belə idi.

Neft sənayesi	20,2%
Maşın mühəndisliyi	12,7%
Kimya sənayesi	21,3%
Mineral proses	30,6%
İnşaat mühəndisliyi	13,1%
Toxuculuq	15,0%
İnşaat	12,2%
sovxoz (K.t. və heyvandarlıq) işi	20,7%
MTS (texniki servis)	40%
Cəmi	21,8%

Kollektivləşmə nəticəsində 1930-cu ildə yeni bir ictimai sinif "kolxozçular" ortaya çıxdı. 1926-cı il hesablamasına görə onların sayı 8 mini keçmirdi. 1940-cı ildə 1.719.903 kəndli kolxozçu adı daşıyırdı. Kollektiv fermalara bağlı kəndlilər, Sovet Azərbaycanında ən böyük ictimai təbəqəni təşkil edirdi. Öz torpaq sahəsi olan kəndli sayı 1940-cı ildə 131.700-ə düşmüşdü. Digər tərəfdən kəndlilərin əhali içindəki

nisbəti şəhərləşmə və köçlər nəticəsində 72 faizdən 64 faizə düşdü. 1926-cı ildə 1.484 fəhlə və məmur azərbaycanlı qadını vardı. 13 il ərzində (1939) onların sayı ancaq 23.360-a çatdırıla bildi.

1939-cu ildə partiya Sovet Azərbaycanında "Stalinçi rəhbərlik" prinsiplərini açıqladı. Stalinçi rəhbərlik anlayışında "millətlərin sürətlə yaxınlaşması və hətta qovuşması" əsas məqsəd idi. Rusdilli bir "Sovet xalqı" meydana gətirmək həmin prinsipin başlıca hədəfi idi.

1936-cı ildə qüvvəyə minən SSRİ-nin yeni Konstitusiyası bu prinsiplər istiqamətində hazırlanmış və "Stalin Konstitusiyası" adını almışdı. Konstitusiyanın qəbulu ilə bağlı keçirilən Fövqəladə VIII Ümumsovetlər qurultayına qatılan Sovet Azərbaycanı nümayəndələrindən Qəzənfər Musabəyov və Hüseyn Rəhimov nitqlərində "Azərbaycan xalqının elliliklə və böyük sevgi ilə bu konsitutusiyayı qəbul etdiyini" açıqladılar. Eyni konsitutusiya əsasında da Azərbaycanın konstitusiyası hazırlandı. 1939-cu ildə Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar ümumi "azərbaycanlı" adını aldılar.

M.Bağirovun rəhbərliyi ilə iyul 1939-cu il tarixində keçirilən Az.SSR Ali Sovetinin yığıncağında "ruslarla inteqrasiya olunmağı" əsas göstərilərək Latın əlifbasından Kiril əlifbasına keçilməsinə qərar verildi. 1 yanvar 1940-cı il tarixindən qərar qüvvəyə mindi.

22 iyun 1941-ci ildə Almaniya SSRİ-ə hücum etdi. Yeddi gün sonra SSRİ XKS və Ümumittifaq K(b)P MK-i ölkə daxilində döyüş boyunca bütün siyasi, mərkəzi və ictimai səlahiyyətlərin Stalin başçılığında yaradılan Dövlət Təhlükəsizlik Mərkəzinə təhvil verdi. Bütün Sovet respublikaları birinci katibləri birbaşa olaraq bu mərkəzə bağlandı. Döyüşün başlaması ilə Azərbaycanda iki cür hərbi qüvvələr yaradıldı: Xalq Ordusu və vəhşi diviziya. Xalq ordusunu vəhşi diviziya idarə edirdi. Cənubi Qafqazdakı bütün hərbi idarə və səfərbərlik Cənub Qafqaz Cəbhəsi hərbi qüvvələri Komandirliyinin idarəsi və nəzarətinə keçdi. 1939-1942-ci illər arasında səfərbərliyə alınan azərbaycanlıların sayı 318.795-ə çatırdı. Sadəcə Bakı daxilində ordu sıralarına çağırılanların sayı 85.338-ə yüksəlmişdi. İyun 1941 - yanvar 1944-cü illər arasında Azərbaycan daxilində səfərbərliyə alınanların ümumi sayı 553.910 nəfər idi. Onların 473 mini isə cəbhə xəttində döyüşürdü. Ümumilikdə II Dünya müharibəsində iştirak etmiş Azərbaycan

əsgərlərinin sayı 600 minə çatırdı. 1941-ci ildə ölkə əhalisinin 3.301.100 olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan əhalisinin təxminən 20 faizi II Dünya müharibəsində iştirak etmişdi.

Azərbaycanda avqust 1941-ci ildə 402, oktyabrda 223, mart-sentyabr 1942-ci ildə 416, avqust-sentyabrda 271 və 77-ci hərbi dəstələri yaradıldı. Bu orduların sıralarındakı əsgərlərinin hamısının azərbaycanlılardan ibarət olduğu yeganə dəstə 416-cı Taqanroq idi. Müharibəyə ölkənin təkcə kişi əhalisi deyil, eyni zamanda qadınlar da cəlb olundular. 22 iyun-14 avqust 1941-ci il tarixində Az.SSR Xalq qüvvələri tərkibində olan 186.704 əsgərin 30.563-ü qadın idi. Bakı, Almanıyanın hərbi planları arasında yer aldığından şəhərin müdafiəsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu məqsədlə şəhərdə 101, 102 və 103-cü xalq qüvvələri yaradılmış, iyul 1941 tarixindən etibarən əhalinin 16-50 yaş arası bütün kişilərə hərbi təhsil verilməyə başlanmışdı. 14 dekabr 1942-ci ildə hərbi təhsil alanların sayı 172.209-ə çatırdı.

Müharibə əsnasında ön və arxa cəbhədə Azərbaycandan ümumilikdə 6500 tibb işçisi və tibb bacısı xidmət etmiş, 20 min insan yaralılar üçün könüllü qan vermişdi. SSRİ-nin müharibədən qələbə ilə çıxmasının başlıca amili Bakı nefti oldu. Müharibə boyunca Bakı nefti su kimi cəbhəyə axıdıldı. Neftçilər gün boyu 18-20 saat işləyirdi. Sadəcə, 1941-ci ildə 23.481 min ton neft hasil edildi. Bu rəqəm Sovet dövründə Bakı nefti tarixində rekord təşkil edirdi. 1941-1945-ci illər arasında SSRİ 110 milyon ton neft istifadə etmişsə, bunun 75 milyon tonu Bakının payına düşürdü. Bakıda 130 növ silah istehsal olunurdu. Müharibə illərində Bakının xüsusilə kimya sənayesində qazandığı müvəffəqiyyətləri 23 mart 1945-ci il tarixində SSRİ Elmlər Akademiyası tərkibində Az.SSR Elmlər Akademiyasının yaradılmasına səbəb oldu. Akademiyanın ilk rəhbəri M.Mirqasımov təyin edildi. Yarandığı vaxtda akademiya tərkibində fəaliyyət göstərən 16 institut və şöbə, Əlyazmalar və Nadir əsərlər fondu yer alırdı.

Almaniya, Yaponiya və İran cəbhəsindəki vəziyyəti diqqətə alındığında II Dünya müharibəsi boyunca ümumilikdə 700 min (600 min Almaniya qarşı) Azərbaycan vətəndaşı səfərbərliyə alınmış, onlardan 300 mini döyüşlərdə öldürülmüşdü. Müharibədə H.Aslanov, S.Qəniyev, M.Əbilov, H.Hüseynov, A.Abdullayev, Y.Abdullayev,

A.Abasov, Q.Zeynalov, M.Möhərrəmov, T.Əliyərbəyov, A.Vəzirov, A.Qazizadə, B.Mehdiyev, D.Nəcəfov, N.Kərimov kimi sovet orduları sırasında göstərdikləri qəhrəmanlığa görə ən yüksək ada layiq görüldülər. Onlardan xeyli əsgər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 30 əsgər Şərəf medalı, 170 min əsgər isə müxtəlif dərəcəli medallar aldılar.

Müharibənin başa çatmasından sonra Azərbaycan yeni təzyiqlərlə üzləşdi. Sentyabr 1945-ci ildə Ermənistan SSR rəhbərliyi Ümumittifaq K(b)P MK-ya unvanladığı bir məktubda "AzSSR sərhədləri içində iştirak edən Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR sərhədləri daxilinə qatılmasını" xahiş etdi. Dərhal sonra Ermənistan SSR birinci katibi Aritunyovun imzası ilə Stalin və Malenkov ünvanına bir hesabat göndərildi. Hesabat, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ tələbini sözdə elmi və tarixi gerçəklərlə işıqlandırır. Stalin hesabatı Ümumittifaq K(b)P MK katibi G.M.Malenkova göndərdi. G.Malenkov da hesabatı AKP-nin birinci katibi Bağirova göndərdi. 10 dekabr 1945-ci il tarixli üzərində "çox məxfi" yazılmış M.Bağirovun cavabında "Ermənistanın Dağlıq Qarabağla əlaqədar qarşıya qoyduğu elmi və tarixi iddiaların heç bir tutarlı əsasının olmadığı" vurğulanırdı.

Bu cəhətdən nəticə ala bilməyən Ermənistan sovet rəhbərliyi ölkəsində tarixi ata-baba yurdlarında yaşayan azərbaycanlıların çıxarılması tələbini irəli sürdü. Buna səbəb kimi, SSRİ ilə Türkiyə arasında kəskinləşən münasibətlərdə Ermənistandakı azərbaycanlıların "Sovet ölkəsinə xəyanət edəcəyi" ittihamı irəli sürüldü.

Bu istiqamətdə 23 dekabr 1947-ci il tarixində verilən qərarla üç il ərzində Ermənistandan 100 min azərbaycanlının Azərbaycana köçürülməsi tələb edildi. Buna görə, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min türk Ermənistandakı yurdlarını boşaldıb Az.SSR Kür-Araz düzənliyində məskunlaşdırıldı.

SSRİ-nin başçısı İ.V.Stalin 1953-cü il martın 5-də vəfat etdi. Nikita Xruşşov sentyabr 1953-cü ildə Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyası İdarə heyəti tərəfindən baş katib seçildi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının katibi Suslov Xruşşovu belə tərif edirdi: "Çar I Pyotrdan sonra Rusiyada hakimiyyətə onun kimi ağılsız, alçaq, tutarsız biri gəlməyib".

Stalinin ölümü ölkədəki balansların dəyişməsinə səbəb oldu. 18 aprel 1953-cü il tarixində Az.SSR Ali Sovetinin yığıncağında 1938-ci ildən bəri Az.SSR Nazirlər Sovetinin başında dayanan T.Quliyev vəzifəsindən azad edilib yerinə M.C.Bağirov təyin edildi. T.Quliyev isə onun köməkçisi oldu. Ancaq, bu dövrdə ölkə mediasında M.C.Bağirova qarşı kampaniya başlamışdı. Eyni tarixlərdə M.C.Bağirov Azərbaycan Kommunist Partiyasının IV qurultayında vida nitqi söylədi və Az.KP MK katibliyindən alınmasını yerinə Mir Teymur Əli-Əkbər oğlu Yaqubovun təyin edilməsini xahiş etdi. Beləliklə, 20 ildən bəri Sovet Azərbaycanının dəyişməz adı M.C.Bağirov dövrü rəsmi olaraq sona çatdı.

Bağirovun "istefasından" sonra iyul 1953-cü ildə Moskvada Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyası MK-nın geniş tərkibli yığıncağı keçirildi. Yığıncaq tam 7 gün davam etdi. Yığıncaqda üç məsələ gündəmə alındı: "Berianin antipartiya və antidövlət fəaliyyətləri haqqında" G.M.Malenkovun nitqi; "SSRİ Ali Soveti iclasının keçirilməsi haqqında" K.Voroşilovun nitqi və "Təşkilatlanma məsələsi haqqında" N.S.Xruşşovun nitqi. Hər üç natiq "Stalinizmin tövsiyəsi" üzərində dayanaraq Sovetlər İttifaqında bir dövrün rəsmən bitdiyini açıqladılar. Bu yığıncağın ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, ilk dəfə Sovet lideri "partiya", "kommunizm", "sosializm" və "dünya xalqlarının proletariati" şüarları yerinə "Sovet dövlətinin varlığı, gücü və inkişafı" üzərində dayanaraq, partiya və Sovet xalqının gələcək şüarlarını ön plana çıxardı.

Yığıncağdan dərhal sonra Az.SSR KP MK-nın iclası keçirildi və burada Az.SSR KP MK birinci katibi M.T.Yaqubov bir nitq söyləyərək Moskva yığıncağından çıxan nəticələri "yüksək qiymətləndirdi". Yığıncaqda iştirak edənlərin hamısı Bağirovun "sadiq silahdaşları" olduqları halda öz məruzələrində "Bağirov dövrünün qüsurlarını" dilə gətirdilər. Tam 30 ildən sonra ilk dəfə Stalin, 20 ildən sonra Bağirov bir partiya yığıncağında tənqid olundu. Bağirov əvvəl Az.SSR KP MK bürosu üzvlüyündən, sonra da Nazirlər Soveti rəhbərliyindən kənarlaşdırıldı. 1954-cü ildə Bakıya gələn Sovetlər İttifaqı KP MK katiblərindən P.N.Pospelovun qarşıya qoyduğu ittihamlarla həbs olunan Bağirov Moskvaya aparıldı. Burada Kuybişev Neft İttifaqı

rəhbərliyinə təyin edilən Bağırov qısa müddət sonra nəzarət altına alındı. MK-nın 23 mart 1954-cü ildə keçirilən iclasında Bağırov Kommunist Partiyasına xəyanətinə görə partiya sıralarından qovuldu. Dərhal sonra Kremldə həbs olunub KQB-in ölüm düşərgəsi olan Lefortovo Həbsxanasına salındı. İki ildən sonra Bakıya gətirilən Bağırov burada 12-26 aprel 1956-cı ildə 11 gün davam edən məhkəmədən sonra 26 aprel 1956-cı il tarixli hökmü ilə "edam"a məhkum edildi və hökm 7 may günü icra edildi. SİTA Xəbərlər Agentliyinin 27 May 1956-cı il tarixli məlumatına görə M.Bağırov "güllələndi".

14-16 fevral 1954-cü il tarixində keçirilən AKP-nın qurultayında Yaqubov vəzifəsindən alınaraq yerinə Azərbaycan Elmlər Akademiyası alimlərindən İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev birinci katib təyin edildi. İ.Mustafayev Bağırov dövründə Az.SSR Əkinçilik Komissarı vəzifəsində işləmişdi. Mustafayevlə birlikdə Az.SSR Nazirlər Sovetinin başına Sadiq Rəhimov, Ali Sovetin başına isə yazıçı Mirzə İbrahimov gətirildi. Mustafayevin 1954-1959-cu illər arasında sürən beş illik dövrü Stalinizmin cəmiyyət və ölkə üzərində səbəb olduğu böhranın ortadan qaldırılmaqla keçdi. "Bolşevik və Sovet çərçivəsində" Nərimanovdan sonra Azərbaycanın "gerçəklərində" vurğu edən Sovet dövrü liderlərindən ilki Mustafayev oldu. Mustafayevin ağıllarda qalan ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti isə Xruşşovla partiya və Ali Sovet yığıncaqlarındakı "atışmaları" oldu. Xruşşov Mustafayevi Mikoyanın təzyiqi ilə "azərbaycançılıq"da ittiham edirdi.

İ.Mustafayevin kadrları "milli-komünistlər"dən meydana gəlirdi. Onların böyük əksəriyyətini də "İrandakı Sovet məğlubiyyətini" yaşamış (başda Mirzə İbrahimov olmaqla) insanlar təşkil edirdilər. Belə ki, onlar 1941-1945-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş kommunistlərdən ibarət idilər. Həmin insanlar Cənubi Azərbaycanda uğursuzluqlarına görə Stalin və Bağırovdan narazı idilər.

Yeni rəhbərlik çoxmillətli şəhər kimi ad çıxaran Bakıdakı erməni və rusların üstünlüyünü azaltmağa çalışdılar. Bu məqsədlə rəsmi dil "Azərbaycan dilinin" qəbulu istiqamətində müzakirələr ortaya çıxdı. Mövzu ilə əlaqədar mətbuatda geniş bir kampaniya başlandı. 1956-cı ildə Az.SSR Ali Soveti 1937-ci il Konstitusiyasına mövzu ilə əlaqədar

bir maddə əlavə etdi. Bu istiqamətdə bəzi cəhdlər də oldu. Azərbaycan türkcəsində bəzi mədəniyyət jurnal və qəzetləri çap olunmağa başlandı. 1957-1959-cu illərdə "İncəsənət" jurnalı, 1958-ci ildə "Bakı axşamları" qəzeti, uşaqlar üçün "Göyərçin" jurnalı məhz bu məqsədlə fəaliyyətə başladı. 1956-cı ildə isə Bakı Telestudiyası fəaliyyətə başladı. Bundan başqa Bəxtiyar Vahabzadənin "Gülüstan" və Rəsul Rzanın "Qızıl gül olmayaydı" əsərləri çap edildi. Hər iki əsər yerli ünsürləri qabardırdı.

Mustafayev dövründə Stalinizmə qarşı ciddi bir mübarizə başlandı. Burada Xruşşov şəxsən özü maraqlı olduğundan Azərbaycan Sovet rəhbərliyi bu mövzuda çox çətinlik yaşamadı. Fevral 1956-cı il tarixli Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayı nəticələrinin təsirində "Şəxsiyyətə pərəstiş və onun fəsadlarının aradan qaldırılması" haqqında 30 iyun 1956-cı il tarixli qərar dərc edildi. Bu istiqamətdə SSRİ daxilində cəza və yoxetmə maşını kimi fəaliyyət göstərən Daxili İşlər Komissarlığı və KQB-in fəaliyyətləri nəzarət altına alındı. Onların digər təşkilat və quruluşlar üzərindəki təzyiqi azaldıldı və Stalin dövrü idarəçilərin bir hissəsinin vəzifəsinə son qoyuldu. Bəziləri də Beriya və Bağırov kimi ortadan qaldırıldı. Bağırovdan dərhal sonra Y.D.Sumbatov-Topuridze, H.Grigoryan, T.Borşov, S.Yemelyanov, A.Ataqişiyev, R.Markaryan və bir neçə yüksək vəzifə tutmuş kommunistlər aprel 1956-cı il məhkəməsinin qərarıyla edam edildilər. Bağırov dövründə "xalq düşməni", "casus", "anti-sovet", "müsavətçi", "milliyyətçi" adıyla şərlənib həbs olunan və öldürülən minlərlə insana ölümündən sonra bəraət verildi.

Lakin İ.Mustafayevin apardığı islahatlar ölkə daxilində milliyyətçi meyilləri gücləndirdiyi üçün Moskvanı narahat etməyə başladı. Bu məqsədlə Sovetlər İttifaqı KP MK-nin 24-29 iyun 1959-cu il tarixli iclasında Mustafayev hökuməti ağır şəkildə ittiham olundu və vəzifəsinə son verilməsi tələb olundu. 1959-cu ilin iyulunda AKP MK-nin növbəti iclasında İ.D.Mustafayevin vəzifəsinə son qoyuldu. Onun yerinə Vəli Yusif oğlu Axundov (1959-1969) gətirildi. İ.Mustafayev kimi elm adamı olan V.Axundov ixtisasca həkim idi. Uzun illər Az.SSR Səhiyyə Komissarı köməkçisi (1949-1952) və komissarı (1954-1958), AKP MK katibi (1958) və Nazirlər Soveti rəhbəri (1958-1959) vəzifələrində xidmət etmişdir. Axundov "demokratik" baxışları

olan, buna baxmayaraq "tez təsir altına düşən" xarakterə sahib idi. Xruşşov Azərbaycanı ziyarət etmiş və Azərbaycanda "qarğıdalının inkişafı istiqamətində" fikirlərini səsləndirmişdi.

İ.Mustafayev dövründə özünü büruzə verən məhdud milliyyətçi hərəkatlar V.Axundov dövründə də davam etdi. 1966-1967-ci illərdə AKP MK-ya katiblik edən Şıxəli Qurbanovun bu sahədə əhəmiyyətli xidmətləri oldu. Onun rəhbərliyi ilə milli Novruz bayramı "Bahar Bayramı" adı ilə qeyd olunmağa başlandı. İrandakı türklərin ən böyük şairi olan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "Heydər babaya salam" əsəri Bakıda çap olundu. Eyni tarixdə ədəbiyyat-tənqid jurnalı olan "Ulduz" jurnalının nəşrinə başlandı.

V.Axundov dövrünün ən əhəmiyyətli siyasi hadisəsi 1964-cü ildə "Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsinin 150-ci ildönümü" ilə bağlı tədbirlər idi. Bu mərasimlər Z.Bünyadov, M.İsmayılov, S.Əliyarov, B.Vahabzadə və b. alim və ziyalıların səsləndirdiyi sərt tənqidlərinin kölgəsində qaldı. Başda Z.Bünyadov olmaq üzrə bir çox alim "Rusiyanın Azərbaycanı işğal etdiyinə" toxunaraq bu hadisənin "könüllü birləşmə" olmadığını vurğuladılar.

M.C.Bağirovdan sonra Sovet Azərbaycanının rəhbəri olan İ.Mustafayev (1953-1959) və V.Axundov (1959-1969) siyasətçi deyildilər. 14 iyul 1969-cu ildə Az.KP MK yığıncağında Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycanın birinci katibi seçildi.

H.Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Naxçıvanda dünyaya göz açmışdır. Əliyevlər ailəsi dinə bağlılıqları ilə fərqlənirdilər.Uşaqlıqda Naxçıvandakı Həzrəti Zəhra məscidinin bağçasında oynayan Heydər anası onu Bakıya göndərdiyində oğluna İçəri şəhərdə dövrün ən məşhur din adamı Mir Mövsüm Ağa ilə görüşüb xeyir-dua almasını tövsiyə etmişdi. Əliyevlər ailəsi içərisində balaca Heydər ilk və orta təhsilini Naxçıvanda tamamladıqdan sonra Pedaqoji İnstituta daxil olmuşdu. 1939-1941-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Memarlıq fakültəsini bitirib Naxçıvana geri qayıdaraq Daxili İşlər Komissarlığında işə başladı. Sonra Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetində şöbə rəisi oldu, 1944-cü ildə isə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə vəzifəyə götürüldü. O, 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini bitirmişdir.

H.Əliyev 1943-cü ildə Kommunist Partiyasına üzv seçilmişdi. Şərq dillərindən türk dili (Türkiyə türkcəsi), fars dili və ərəb dilini bilməsi onun fəaliyyət sahəsini daha da genişləndirmiş və məsələlərə bilavasitə şəxsən müdaxilə etməsini təmin etmişdir. Kəşfiyyat sahəsində əvvəl Bakıda, sonra isə Leninqradda xüsusi təhsil almış və bir müddət Ukraynada hərbi kəşfiyyatda çalışmışdır. 1950-ci ildə DTK-də şöbə müdiri, 1953-cü ildə isə DTK Kəşfiyyat şöbə müdiri vəzifələrinə təyin edilmişdir. DTK-nın Şərq Şöbəsində işləyərəkən Pakistan, İran, Əfqanıstan və Türkiyədə olmuş, leytenant, baş leytenant, polkovnik və general rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1956-1965-ci illərdə Az.SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi (DTK) Kəşfiyyat Şöbə müdiri, 1965-ci ildə Az.SSR DTK sədr müavini, 1967-ci ildə isə DTK sədri oldu. Ona qədər Az.SSR DTK sədri olan Semyon Sviqun, SSRİ KP MK baş katibi L.İ.Brejnevin bacanağı idi. H.Əliyev onun vasitəsilə Brejnev ailəsi ilə yaxından təmas yaratmış və bu tanışlıqdan yaxşı istifadə etmişdi. 1967-ci ildə isə DTK-nın general rütbəsinə qədər yüksələn H.Əliyev bu ada sahib olan ilk türk kökənli şəxs idi.

H.Əliyev 1976-cı ildə Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyası MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçilmiş, 1977-ci ildə təsdiqlənən SSRİ Konstitusiyası komissiyası üzvü və Az.SSR-in Konstitusiya komissiyasının sədri olmuşdu. Onun səyi nəticəsində 1977-ci ildə qəbul edilən SSRİ Konstitusiyasına Dağlıq Qarabağla əlaqədar Ermənistan tərəfinin təklifi nəzərə alınmamışdı.

H.Əliyev digər rəhbərlərdən fərqli olaraq fəaliyyətini iqtisadi sahədə cəmləşdirdi. Bu istiqamətdə respublikada çox sayda uğurlara imza atan H.Əliyev 1970-ci ildə Oktyabr İnqilabı, 1972-ci ildə Xalqlar Dostluğu, SSRİ respublikaları arasında keçirilən illik inkişaf birinciliyi yarışmasının 1972-1980-ci illərdə 12 dəfə qalib olmuş, orden və medallarla təltif olunmuşdu.

İqtisadi fəaliyyətlərin kölgəsində H.Əliyev Azərbaycanın yazıçı və ədiblərinin fəaliyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsini tələb edərək, onların xatirəsini əbədləşdirdi. H.Əliyev Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixinə böyük əhəmiyyət verirdi. Məhz onun siyasəti nəticəsində 1978-ci ildə hazırlanan yeni Sovet Azərbaycanı Konstitusiyasına "Az.SSR-nin dövlət dili Azərbaycan dilidir" maddəsi

əlavə olundu. Azərbaycan dili haqqında köklü elmi araşdırmaların aparılması vüsət aldı. H.Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50-ci ildönümü ilə bağlı keçirilmiş yığıncaqda ana dilində etdiyi çıxışı bu qətiyyətli addımın bariz nümunəsidir. Onun dövründə Azərbaycan dilli məktəblərin sayı artdı, rusdilli məktəblərdə isə Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan tarixi dərslərinin tədrisi zəruri hesab edilməyə başladı. Rəsmi idarə və dövlət müəssisələrində Azərbaycan dilinin istifadəsi genişləndirildi. 1979-cu ildə Azərbaycanda nəşr olunan 1300 adda kitabın cəmi 13 milyon 800 min tirajından 11 milyon 100 min tirajı ana dilində dərc edildi.

Yalnız şifahi mənada deyil, vizual tarixə də böyük əhəmiyyət verən H.Əliyev 1982-ci ildə İ.Stalinin repressiya qurbanlarından olmuş məşhur şair H.Cavidin məzarını Sibirdən öz vətəninə gətirmiş, M.Müşfiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad və digər ədiblərin xatirəsinə abidələr qoydurmuşdu. Bakının mərkəzində Sovet rejiminin qurulduğu günün tarixinə həsr edilən 28 aprel küçəsində (indiki 28 May –İ.M.) Müsavatçı ziyalı Cəfər Cabbarlının heykəlinin qoyulmasına xüsusilə diqqət ayırdı.

H.Əliyevin ən əhəmiyyətli fəaliyyəti Bakı şəhərinin milliləşdirilməsi idi. Özündən əvvəl aparılan siyasət nəticəsində paytaxt Bakı hər hansı bir rus şəhərindən seçilmirdi. Paytaxt əhalisi tamam rusca danışır, şəhərdəki bütün rəsmi və qeyri-rəsmi reklamlar, yazılar bu dildə yazılırdı. Paytaxtda milli dildə danışanlar "təhqir" olunurdu. Rus-Sovet siyasəti nəticəsində 1959-cu ildə Bakı əhalisinin sadəcə, 37,7%-i azərbaycanlı idi. Qalan 62,3%-ü isə qeyri millətlər təşkil edirdi. Əgər bu illərdə H.Əliyevin Bakını milliləşdirmə siyasəti olmasaydı SSRİ-nin dağılması əsnasında əhalisinin sıxlığına görə Bakı və onunla birlikdə Abşeronun Azərbaycandan ayrılması gündəmdə idi.

H.Əliyevdən əvvəl Azərbaycannın şəhərli əhalisinin 57,3%-ü azərbaycanlılardan ibarət idi. 1959-cu ildə isə ölkə daxilində azərbaycanlı əhalinin faizi 71,7 olub, yerli əhalinin əksəriyyəti kəndlərdə yaşayırdı. H.Əliyev şəxsən bu problemin həlli ilə məşğul olurdu. Əhalinin artması üçün tətbiq etdiyi üsullar arasında yerli xalqı çoxuşaqlılığa təşviq etdi. Buna görə 10 uşağı olan analar "qəhrəman ana" elan edildi. Həmin ailələrə avtomobil verilir və sosial təminatlar

ayrılırdı. Bu yolla 1970-ci ildə azərbaycanlıların sayı 78,1%-ə yüksəldi. 1979-cu ildə isə bu say 82,3%-ə çıxdı. Əhali artımı 1970-ci illə müqayisədə 1979-cu ildə 24% artdı.

H.Əliyevin başlatdığı azərbaycanlıların Bakıda iş və ev sahibi olma siyasəti nəticəsində Bakının yerli əhalisində artım yaşandı. 1970-ci ildə bu nisbət 46,3%, 1979-cu ildə isə 50% oldu. Bunun nəticəsində 1959-cu ildə Azərbaycan əhalisi 2.929.000, 1970-ci ildə 4.279.900-ə yüksəldi. H.Əliyevin “əhali siyasəti” nəticəsində 1979-cu il siyahıyalınmasında ölkə əhalisi bir milyondan çox artaraq 5.477.000 çatdı. 1970-1979-cu illəri arasında əhali 25%-ə qədər artdı.

H.Əliyev 1982-ci ildə Siyasi Buronun üzvü seçildi.

H.Əliyevin Moskvaya dəvət edilməsindən sonra respublika rəhbərliyinə böyük nisbətdə onun siyasətinin davamçısı Kamran Bağırov gətirildi. Lakin K.Bağırovun fəaliyyət dövrü olduqca ziddiyyətli bir mərhələdə keçdi. Belə ki, onun dövrü SSRİ-nin dağılma dövrü idi. Bundan istifadə edərək Ermənistan və Qarabağda bir çox erməni təşkilatı ortaya çıxdı. Erməni "Qarabağ" Komitəsinin alt təşkilatı olan Krunk, Qarabağda fəaliyyətə başladı. Onu Miatsum (Birləşmə) izlədi. Artıq 1988 əvvəllərində Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi arasında azərbaycanlılara qarşı düşmən təbliğatı aparan 50-dən çox təşkilat fəaliyyət göstərirdi. 2 mart 1988-ci ildə isə cəmi 55 təşkilat "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün mübarizə aparan komitə" adı altında birləşdilər.

Ermənistan, Qarabağ mövzusunda mərhələli olaraq üç istiqamətdə siyasət aparılmışdı: 1) Ermənistandakı türklərin qovulması; 2) Dağlıq Qarabağ və Qarabağla Ermənistan arasındakı koridoru meydana gətirən Laçını azərbaycanlılardan təmizləmək; 3) Qarabağ və sonra da Naxçıvanın işğalı. Planın birinci hissəsi 1988-ci ilin əvvəllərindən etibarən tətbiq edilirdi. 12 fevral 1988-ci il tarixli İrəvanda dövlət adamlarının da iştirakı ilə təşkil olunan "Türk əleyhdarları" mitinqində "Ermənistan türklərdən təmizlənməlidir!", "Türklərsiz Ermənistan üçün!", "Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır" kimi şüarlar səsləndirildi. Azərbaycanlı ailələrin evlərinə hücumlar təşkil edildi. Hücumlar nəticəsində onlarla iş yeri bağlanmış, evləri

talan edilmiş, qadın və qızlara təcavüz edilmiş, çox sayda azərbaycanlı döyülmüşdü.

1988-ci il boyunca Ermənistanda 185 azərbaycanlı kənd və digər məskənlərdən (qəsəbə, sovet və şəhərlərdən) 230 min nəfər şiddət, təzyiq və güc tətbiq edilərək yurdlarından qovuldular. Onlara aid 31 min ev və xüsusi mülkiyyət mənimsənilmişdi. Ayrıca azərbaycanlılara aid 165 kolxozun əmlakı müsadirə edildi. Həbs olunan yüzlərlə insan işgəncəyə məruz qaldı. Bu hadisələrdə 214 azərbaycanlı öldürüldü, 1154-ü də yaralandı. Onlardan böyük əksəriyyəti daş, çubuq, dəmir alətləri ilə döyülmüş, bəziləri avtomobillərin altına atılmış, bıçaq, balta kimi kəsici alətlərlə, tüfəng və yaxud da tapança ilə öldürülmüşdülər.

İctimai-siyasi asayişin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanda Kamran Bağirov və sonra da Əbdürrəhman Vəzirov hökuməti yalnız Moskvanın istəkləri ilə hərəkət etməklə qalmayıb, ölkədə başlanan etirazları düzgün qiymətləndirə bilmədilər. 1988-ci ilin martında İrəvan yaxınlığındakı Şirazlı kəndində yaşayan azərbaycanlılara qarşı edilən hücum nəticəsində kənddə yerləşən 880 insan evlərini tərk edib sovet sərhədinə sığındı. Gugarkda isə 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında 70 azərbaycanlı qətlə yetirildi. Gözəldərə kəndində 6-sı qadın, 3-ü uşaq olmaqla 21, Əsgəranda isə 17 azərbaycanlı işgəncə ilə öldürüldü. Ermənistanda qalan Nüvədi kənd camaatı isə 1991-ci ilin avqustun 8-də yurd-yuvalarından qovuldular.

Ermənistanda yaşayan 260 min azərbaycanlı dədə-baba yurdlarından və onlara aid 185 kənddən qovuldular. Onların xüsusi əmlakında olan 31 min ev, 165 kollektiv ferma və 10 min baş mal-qara ermənilərin əlinə keçdi. Belə bir mürəkkəb və çətin dövrdə Ermənistan, Rusiya və dünya mətbuatında azərbaycanlıları ittiham edən və türkləri dünya ictimaiyyətinə "barbar" və "vəhşi" kimi tanıdan yazılar yayılmağa başladı. Məhz bu təbliğatın davamı olaraq 1988-ci ilin fevralın 28-də Sumqayıt hadisələri törədildi. Sumqayıtda beş erməni öldürən ermənilər dünyaya "Türklər Erməniləri soyqırma məruz qoyur" təbliğatını gücləndirirdilər. Əslində hadisələrin başında "paşa" ləqəbli E.Qriqoriyan adlı bir erməni terroristi dayanırdı. Digər tərəfdən, Azərbaycanda əhalinin etirazları da getdikcə artmaqda davam edirdi. 18 Noyabr - 4 Dekabr 1988-ci ildə Bakıda "meydan hərəkəti" vüsət

aldı. Lakin meydanı dolduran yüz minlərlə etirazçını istiqamətləndirəcək siyasi rəhbərlik yox idi.

Moskvanın dəstəyini arxasında hiss edən ermənilərin bir məqsəd istiqamətində planlı və davamlı fəaliyyət göstərdikləri bir dövrdə Heydər Əliyevin də ifadə etdiyi kimi, "təəssüf ki, həmin dövrdə Azərbaycanda tutarlı və lazımlı addımları ata biləcək iqtidardan söz gedə bilməzdi. Buna həm mərkəz, həm də ölkə rəhbərliyi ciddi əngəl törədirdi".

SSRİ rəhbərliyi Azərbaycanın hüquqlarını tapdalayaraq Dağlıq Qarabağı ondan qoparmaq məqsədi ilə bəzi addımlar atdı. 24 Mart 1988-ci ildə bölgənin ictimai-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək məqsədi ilə qanun qəbul edildi. Əslində qanunun məqsədi bölgəni Azərbaycanla olan bağlarını kəsmək idi. Bu məqsədlə Dağlıq Qarabağa əlavə statuslar verildi. Regionun problemlərinin həlli birbaşa Sovetlər İttifaqının Nazirlər Kabinetinə həvalə edildi. Bölgə rəhbərliyinin 12 Yanvar 1989-cu il tarixli qərarı ilə Moskvaya bağlı Xüsusi İcraedici Komissiyaya verilməsi Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq yolunda atılmış bir addım idi. Bu, heç bir hüquqi əsası olmayan təşkilat 28 Noyabr 1989-cu ilə qədər fəaliyyətini davam etdirdi.

16 iyul 1989-cu ildə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) yaradıldı və onun sədri Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) seçildi. AXC yaradıldığı zaman çox geniş sosial sferaya sahib idi. Ancaq cəbhənin rəhbər qrupunun təcrübəsizliyi və təşkilatçılar arasında birliyin olmaması onun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərdi.

Əbdürrəhman Vəzirovun rəhbərliyi xaotik durumda olan ictimai-siyasi vəziyyəti tənziqləmək qüdrətində deyildi. Hadisələrə qarşı cəmiyyətin reaksiyası isə getdikcə artırdı. Elə bu vaxt "sərhəd hərəkəti" meydana gəldi və bəzi qüvvələr Azərbaycan ilə İran arasındakı sərhəd xəttinə hücum edib onları dağıtdılar. Bakıda isə ölkə rəhbərliyinin istefası tələbi ilə çoxlu nümayişlər keçirilirdi. 15 Yanvar 1990-cı ildə SSRİ Ali Soveti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və ətraf yerlərdə fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Ancaq bu qərarla fəvqəladə halın hansı yerləri əhatə etdiyi dəqiqləşdirilməmişdi. Digər tərəfdən Bakı və Naxçıvana hərbi qüvvələrin yerləşdirilməsi qərarlaşdırıldı. Bakıda minlərlə insan Qırmızı Ordu əsgərlərinin şəhərə girməməsi üçün şəhər

küçələrini tutaraq barrikadalar yaratdılar. Ani hücumla xalqı qorxutmaq məqsədi güdən Sovet rəhbərliyi 19 Yanvar saat 21.00-da Sovet ordusunun paytaxta daxil olmasını əmr etdi. "Baş qaldıran xalqın ümidlərini və iradəsini qırmaq, milli mənləyi ayaqlar altına atmaq və Sovet hərbi maşınının gücünü göstərmək məqsədilə həyata keçirilən 20 Yanvar soyqırımını totalitar kommunist rejiminin onsuz da məhv olan gücünün Azərbaycan xalqına qarşı hərbi hücumu və qanlı cinayəti idi".

"Bakı əməliyyatına" SSRİ Müdafiə Naziri D.Yazov şəxsən özü başçılıq edirdi. Ordu müdafiəsiz xalqa qarşı hücumla keçib kütləvi vəhşiliklər törətdi. Sovet Ordusunun təşkil etdiyi hücumlar nəticəsində 131 şəxs öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər isə həbs olundu. Şəhər iqtisadiyyatı və sakinləri böyük maddi itkilərə məruz qaldı. "Bakı əməliyyatı" əsnasında sərxoşluq və digər qeyri-qanuni narkotik maddələrin istifadəsi səbəbindən, bir-birinə atəş açmış 25-ə qədər Sovet hərbiçisi də öldü, 283-ü isə yaralandı. Bütün bu hadisələr qarşısında isə ölkə rəhbərliyi səssiz qalmaqı seçdi. Hadisələrdən sonra Azərbaycan SSR-in birinci katibi Ə.Vəzirov gizlicə ölkədən qaçdı. Dövrün rəhbərləri 21 Yanvar günü keçirilən Ali Sovetin gündəlik sessiyasında da iştirak etməkdən imtina edərək sessiyanın qanunsuz olduğunu bəhanə gətirdilər. Bu səbəbdən sessiyada ordunun şəhərdən çıxarılması və fəvqəladə vəziyyətin aradan qaldırılması haqqında gərəqli qərarlar qəbul edilmədi. 21 Yanvar günü Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələn Heydər Əliyev 20 Yanvar qırğını ilə bağlı mətbuat konfransında iştirak etdi. Digər tərəfdən Heydər Əliyev həm Moskva rəhbərliyinin, həm də ölkə idarəçilərinin konstitusiyaya qarşısında cinayət işlədiyini vurğulayıb, dünya ictimaiyyətinin diqqətini Bakı hadisələrinə çəkdi. Lakin H.Əliyevin ölkəyə dönmək istəyi həmin dövrdə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən rədd edildi. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, 1990-cı ilin iyulun 20-də Bakıya gələn H.Əliyev iki gün sonra Naxçıvana getməyə məcbur oldu. Naxçıvanda böyük sevgi və hərərlə qarşılanan H.Əliyev 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan SSR və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Ali Sovetinə millət vəkili seçildi.

Ə.Vəzirovun ölkəni tərk etməsindən sonra 1988-ci ildən Nazirlər Sovetinin sədri olan Ayaz Mütəllibov əvvəlcə Azərbaycan Kommunist

Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, daha sonra 1990-cı ilin may ayının 18-də Azərbaycan SSR-in Ali Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR prezidenti seçildi.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının rəhbərləri

Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri

Nəriman Nərimanov	28.04.1920 – 30.12.1922
Nanayaşvili V.İ.	23.07.1920 – 08.09.1920
Stasova E.D.	09.09.1920 – 15.09.1920
Dumbadze V.E.	15.09.1920 – 24.10.1920
Kaminskiy G.N.	24.10.1920 – 24.07.1921
Kirov S.M.	24.07.1921 – 20.01.1926
Qarayev Ə.N.	04.12.1925 – 29.12.1925
Axundov R.A.	29.12.1925 – 21.01.1926
Ağaverdiyev N.	21.01.1926 – 03.1926
Mirzoyan L.J.	03.1926 – 11.07.1929
Qikalov N.F.	11.07.1929 – 04.08.1930
Polonskiy V.J.	18.08.1930 – 06.02.1933
Ruben R.G.	06.02.1933 -10.12.1933
Bağirov Mir-Cəfər	10.12.1933 – 18.04.1953
Yaqubov Mir Teymur	18.04.1953 – 16.02.1954
Mustafayev İmam	16.02.1954 – 07.1959
Axundov Vəli	07.1959 – 14.07.1969
Əliyev Heydər	14.07.1969 – 25.11.1982
Bağirov Kamran	25.11.1982 – 21.05.1988
Vəzirov Abdurəhman	21.05.1988 – 19.01.1990
Mütəllibov Ayaz	19.01.1990 – 08.08.1991

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Rəsmi adı: Azərbaycan Respublikası

Paytaxtı: Bakı

Rəsmi dili: Azərbaycan dili

Əhalisi: 10 milyon (2019-cu il)

Ərazisi: 86 min kv²

Hökumət sistemi: unitar prezident respublikası

Ali qanunverici orqan: Milli Məclis

Milli valyutası: manat

1990-cı il yanvar hadisələrindən sonra respublika rəhbərliyini tərk edən Əbdürrəhman Vəzirovdan sonra hakimiyyətdə elə həmin il mayın 18-də Azərbaycan Ali Soveti tərəfindən Ayaz Mütəllibov ölkənin “prezidenti” seçildi. Lakin Moskva ilə xalq arasında qalan A.Mütəllibov başda Qarabağdakı separatçı fəaliyyətlər olmaqla ölkə daxilində böyüyən etirazların qarşısını ala bilmədi.

19 noyabr 1990-cı ildə H.Əliyevin sədrliyi ilə toplanan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Ali Sovetin çıxardığı bir qərarla özünü Naxçıvan Muxtar Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Milli Məclisi elan etdi. Bu qərardan ancaq bir neçə ay sonra 5 fevral 1991-ci ildə ictimai təzyiqlər nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Soveti qərar qəbul edərək Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adını ləğv edib Azərbaycan Respublikası adını qəbul etdi. Qəbul edilən qərar nəticəsində Azərbaycan Respublikası özünü 1918-1920-ci illər arasında iki il fəaliyyət göstərmiş və Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamçısı elan edib, göy, qırmızı və yaşıl rənglərindən ibarət üzərində ay-ulduz olan milli bayrağı dövlət simvolu olaraq qəbul etdi. Digər tərəfdən 17 mart 1991-ci ildə keçirilən referendumunun nəticələri saxtalaşdırıldı və sözdə Azərbaycan SSRİ-nin saxlanması əks etdirən səsvermənin nəticələri ictimaiyyətə elan edildi. Bir tək Naxçıvan Milli Məclisi referendumuna etiraz edərək, nəticələrin ona heç bir aidiyyəti olmadığını elan etdi.

23 Aprel 1991-ci ildə SSRİ dövlət başçısı Qorbaçovun rəhbərliyi altında SSRİ-nin qorunması haqqındakı referendumda qatılmış 9 respublikanın başçıları Moskva ətrafındakı Novo-Oqaryovada təşkil edilən yığıncaqda Müstəqil Dövlətlər Birliyi haqqındakı müqavilənin giriş protokolunu imzaladılar. Protokola görə razılaşmanın

imzalanmasından sonrakı altı ay ərzində respublikalar referendum keçirərək yeni birliyin təsdiqlənməsini tələb etdilər. MDB siyasi baxımdan SSRİ-nin daha yumşaq forması idi. Lakin razılışma SSRİ-də baş verən avqust çevrilişi ilə üst-üstə düşdü.

A.Mütəllibov rəhbərliyi 19-21 Avqust 1991-ci ildə Moskvada reallaşan Yanayevin başçılıq etdiyi çevrilişi dəstəklədiyini və bunu SSRİ-nin xilas olaraq gördüyünü açıqladı. Ancaq demokratik güclərin şiddətli etirazı qarşısında Yanayev rəhbərliyi, sadəcə, üç gün hakimiyyətdə qala bildi. Avqust çevrilişinin uğursuzluğu SSRİ-nin süqutuna yol açdı. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası özünü etibarsız elan etdi. 14 Sentyabr 1991-ci il tarixli Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXXIII Fövqəladə Qurultayı ilə də Azərbaycanda kommunist rejiminə və partiyanın fəaliyyətinə son qoyuldu.

Beləliklə, 1920-ci ilin fevralında yaradılan Azərbaycan Kommunist Partiyası 71 illik fəaliyyətindən sonra 14 sentyabr 1991-ci ildə fəaliyyətini dayandırdı. Demokratik qüvvələrin və ziyalıların böyük təzyiqi nəticəsində Azərbaycan Respublikası Ali Soveti 30 sentyabr 1991-ci il tarixli iclasında "Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini" elan etdi. Ancaq Mütəllibov rəhbərliyi bu qərarı referenduma təqdim etməyərək Moskvadakı dəyişikliyi gözlədi. 8 sentyabr 1991-ci ildə həyata keçirilən prezident seçkilərində Azərbaycan Respublikasının ilk prezidenti Ayaz Mütəllibov seçildi. Lakin keçirilən seçkinin obyektivliyi ciddi mübahisələrə səbəb oldu.

18 oktyabr 1991-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı" qəbul edildi və qərarın xalqın təsdiqinə verilməsi üçün 29 dekabr referendum günü olaraq təyin olundu. Lakin həmin tarixə qədər 8 Dekabr 1991-ci ildə SSRİ siyasi bir sistem kimi ortadan qalxdı. Artıq mövcud olmayan bir dövlətin baş katibi kimi fəaliyyətlərini davam etdirən M.S.Qorbaçov isə dekabr ayının sonunda istefaya getdi. Dekabrın 23-də keçirilən referenduma isə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi xalq tərəfindən qəbul edildi.

Müstəqilliyini qazanan Azərbaycan yetmiş ildən sonra dövlət kimliyinə qovuşdu. Nəhayət 70 ildən sonra Azərbaycan müstəqil dövlətini qurmaq səadətinə nail oldu. Bu müstəqillik uzun və ağır siyasi itkilər hesabına əldə edildi. Lakin Rusiya Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeyini daim sığortalamaq üçün Ermənistan faktorundan istifadə edərək Azərbaycanı öz təzyiqi altında saxlamağa çalışdı. Belə ki, I

Pyotrdan etibarən Cənubi Qafqazda Rusiya siyasətinin təminatçısı olan ermənilər SSRİ-nin dağılmasından sonra da eyni missiyanı davam etdirməyə başladılar.

Mövcud siyasi, iqtisadi rəhbərlik anlayışının kökdən dəyişməsi, Azərbaycanı hər vaxt müstəmləkə olaraq görmək istəyən xarici qüvvələr, bədnam qonşular, hakimiyyətdə güclənmək məqsədi daşıyanlarla iqtidarı ələ keçirmək hədəfində olanların daxili siyasətə istiqamətlənmiş pozuculuq fəaliyyəti elan edilən müstəqilliyin reallaşmasında, milli dövlətçiliyimizin müvəffəqiyyətli şəkildə təmin edilməsində böyük çətinliklərə səbəb oldu. Beləliklə, Azərbaycan müstəqillik elanından dərhal sonra çətin bir siyasi böhranla üzləşərək "olmaq və ya olmamaq arasında" qaldı. Belə ki, Azərbaycan 1991-1992-ci illərdə əvvəl SSRİ-nin, daha sonra Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB), xüsusilə də Rusiyanın böyük hərbi dəstəyi ilə Ermənistanın genişmiqyaslı hücumuna məruz qaldı. Avqust çevrilişindən dərhal sonra Qırmızı Orduya aid bütün hərbi vasitələr, vertolyotlar, tanklar və hətta xalqın əlində olan ov tüfəngləri belə toplanaraq Rusiyaya aparıldı. Azərbaycanda olan köhnə Qırmızı Ordu hərbi hissələri isə olduqca strateji sahələrdə mövqe tutaraq Ermənistanın lehinə fəaliyyət göstərirdilər. Bu silahlı qüvvələr açıq şəkildə Ermənistanın reallaşdırdığı hücumlarda iştirak edib silahsız və müdafiəsiz xalqa qarşı etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirirdilər. Bunun nəticəsində sentyabr 1991-ci ildə qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" elan edildi və bölgədəki yerli əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti aparılmağa başlandı.

25-26 Fevral 1992-ci ildə Dağlıq Qarabağın mərkəzi şəhəri Xankəndində yerləşən və Rusiyaya tabe olan 336-cı motoatıcı diviziyanın, Amerika və Avropadakı erməni lobbisinin maliyyə dəstəyi ilə yaradılan erməni silahlı dəstələrinin birgə fəaliyyəti nəticəsində Xocalı faciəsi törədildi. Xocalıya təşkil edilən hərbi hücumun əsas məqsədi etnik təmizləmə və soyqırım cəhdi idi. XX əsrin əvvəllərində dünya tarixinə daxil olan bu soyqırım hadisəsində uşaq, qadın və qocalardan ibarət 613 adam öldürüldü, 487 adam yaralandı, 1275 adam əsir götürüldü və 8 ailə tamamilə yox edildi. Yüzlərlə cəsəd parçalandı, qadınların döşləri kəsildi, qarınları yırtıldı. Xocalı soyqırımının video görüntülərinin mövcudluğuna baxmayaraq, dünya ictimaiyyəti (ABŞ və AB) bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət vermədi.

Xocalı faciəsi Azərbaycandakı siyasi və sosial gərginliyi daha da artırdı. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin rəhbərliyi ilə çoxminli nümayişlər və mitinqlər keçirildi. Nəticədə 1992-ci ilin martında Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanınmasından (2 Mart 1992) yalnız dörd gün sonra Ayaz Mütəllibov istefaya getməyə məcbur oldu. Rusiya yönümlü siyasət yürüdən A.Mütəllibov ölkədə davam edən böhranı aradan qaldırmaq iqtidarına malik deyildi.

A.Mütəllibovun istefasından sonra hakimiyyət Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Yaqub Məmmədova həvalə edildi. A.Mütəllibovun hakimiyyətdən getməsində Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin təsiri olsa da, partiya nümayəndələri birbaşa olaraq hakimiyyətə gəlməyib iyun ayında keçiləcək prezidentlik seçkilərini gözləməli oldular. Rəhim Qazıyev müdafiə naziri oldu. H.Əliyev mövcud vəziyyəti "neo-bolşevizm" kimi şərh edir, faciəli bir şəkildə inkişaf edən situasiyanı izləyirdi. Yeni hökumətin ilk planları müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. 7-8 May 1992-ci ildə müdafiəsiz qalan Şuşanın ermənilər tərəfindən işğal edilməsi, iqtidardakı qüvvələrin torpaq qayğısından daha çox iqtidar qayğısı daşımalarını da sübut edirdi. Şuşanın mühasirəsi zamanı Yaqub Məmmədov İranın paytaxtında Ermənistan Respublikası rəhbəri Ter-Petrosyanla sülh danışıqları aparırdı. Hadisələrin gedişatı zamanı Hacı Əbdülün başçılıq etdiyi bir qrup dəstənin A.Mütəllibov lehinə parlamentə təzyiq edib Y.Məmmədovun istefa verməsi və Mütəllibovun yenidən vəzifəyə gəlməsinə cəhd göstərdi. 14 May 1992-ci il çevrilişi ilə yenidən respublika başçısı olan A.Mütəllibovun ilk sözü "Şuşanı geri alacağıq" ifadəsi oldu. Ancaq bunu dövlət çevrilişi kimi qiymətləndirən AXC tərəfdarları 15 May günü parlamentə hücum edib rəhbərliyi tamamilə öz əllərinə keçirdilər. Bakı iki gündə iki çevriliş yaşadı. Ermənistan və rus hərbi qüvvələrinin birgə əməliyyatı nəticəsində isə 18 may günü Laçını ələ keçirdilər və beləliklə Dağlıq Qarabağ ilə Ermənistan arasındakı dəhliz açılmış oldu.

Əbülfəz Elçibəy. Yaradılan yeni hakimiyyət AXC-Müsavat koalisiyasından ibarət idi. Müsavat başçısı İsa Qəmbər Milli Məclis sədri, 7 İyun 1992-ci ildə keçirilən seçkilər də isə AXC sədri Əbülfəz Elçibəy prezident oldu. İxtisasca tarixçi olan hər iki şəxs Azərbaycanın müstəqilliyində rol oynamış və cəmiyyət tərəfindən də sevilən şəxslər olmasına baxmayaraq təcrübəsiz idilər. Yeni hakimiyyətə dövlətçilik

ənənəsini bilən bir neçə şəxsdən başqa digər bütün şəxslər meydanlardan gəlmişdilər. Yeni nazirlər siyasi təcrübəsi olmayan müəllimlər idi.

Ali Sovet buraxılaraq onun əvəzinə köhnə parlament strukturunda iştirak edən millət vəkillərindən 50 şəxsdən ibarət Milli Məclis yaradıldı. Məclisin 25-i demokrat, 25-i isə köhnə kommunistlərdən ibarət idi. Ə.Elçibəy hökuməti milli hislərə söykənsə də siyasi baxımdan özündən əvvəlki rəhbərliklərdən daha uğursuz bir plana imza atdı. Hər şeydən əvvəl rəhbərlikdə birlik yox idi. Rəsmi olmasa da həqiqətən rəhbərlikdə dörd qrup var idi: Elçibəy tərəfdarları, İsa Qəmbərin dəstəkçiləri, Rəhim Qazıyev və İsgəndər Həmidovun başçılıq etdiyi qruplar. Onlardan sonuncuları rəsmi olaraq respublika başçısı iddiası ilə çıxış edirdilər. R.Qazıyev A.Mütəllibovdan sonra təşkil edilən hakimiyyət sistemində baş nazirlik postuna seçilməsini və özünün də hökumət başçısı olmasını tələb edirdi. Ə.Elçibəy ölkədaxili nəzarəti tamamilə itirmişdi. Azərbaycan xarici siyasətdə də ciddi uğursuzluqlarla üzləşdi. 500 mindən artıq yurddaşının mühacir olduğunu dünya ictimaiyyətinə izah edə bilməyən ölkə rəhbərliyi ABŞ-ın 1992-ci ilin oktyabrında çıxardığı "Ermənistanı mühasirəyə saldığı üçün Azərbaycana embarqo tətbiq edilməsi" haqqında qərara qarşı da çıxma bilmədi. Belə ki, istər bu qərar, istərsə də 907 sayılı əlavə ilə ABŞ hökuməti Azərbaycana ediləcək hər cür humanitar yardımların kəsilməsini tələb etdi. Halbuki, eyni dövrdə siyasi bacarığından istifadə edən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Milli Məclisinin sədri Heydər Əliyev şəxsən ABŞ-dan Naxçıvan üçün humanitar və tibbi yardım almağa nail oldu.

Prezident seçildiyi ərəfədə "mövcud rəhbərliyin bir il sonra dəyişəcəyi" fikrini ifadə etməsi Ə.Elçibəyə qarşı cəmiyyətdə mənfi rəy formalaşdırdı. Maraqlıdır ki, bir illik prezidentlik dövründə Elçibəyin dialoq içərisində olduğu, sadəcə, iki dövlət başçısı vardı: Türkiyə Respublikasının prezidenti Turqut Özal və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev.

Elçibəy hakimiyyətinin ən böyük problemi ölkədə mərkəzi iqtidarın və nizami ordunun olmaması idi. Milli ordunun yaradılması ilə bağlı görüş və mülahizələr daha əvvəl ortaya atılmasına baxmayaraq, bu istiqamətdəki təkliflər Mütəllibov hakimiyyəti tərəfindən rədd edilmişdi. Milli ordunun yaradılması təklifi demokratik qüvvələr tərəfindən irəli sürülmüşdü. Xüsusilə də cəbhəçilər, A.Mütəllibov

hakimiyyətini vahid ordu yaratmamaqda, xalqı Rusiya və xarici dövlətlərdən hərbi və silah dəstəyi alan Ermənistan hərbi qüvvələri qarşısında tamamilə müdafiəsiz qoymaqda günahlandırıldılar. A.Mütəllibov, bu iddiaları nəinki dinlədi, hətta tamamilə səhv bir qərar qəbul etdi. Onun qəbul etdiyi bu qərar daha sonra Azərbaycanda yaşanılan siyasi-hərbi xaosu daha da şiddətləndirdi. Belə ki, A.Mütəllibovun qərarı ilə 30 avqust 1991-ci ildə ordu deyil, milli müdafiə qüvvələri yaradılmağa başlandı. Buna görə sentyabrın 5-də Milli Müdafiə Nazirliyi yaradıldı. Onun sədri general Valeh Bəşadlı təyin edildi. 9 oktyabrda isə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında qərar qəbul edildi. Mərkəzi nəzarət sisteminə bağlı olan bir ordunun yaradılmasına baxmayaraq, noyabrın 19-da 22 rayon və şəhərdə özünü müdafiə dəstələri təşkil edildi. Buna görə Qazax, Ağstafa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Tovuz, Füzuli, Goranboy, Xanlar, Yevlax, Bərdə, Tərtər, Ucar, Gədəbəy və Şəmkirdə, 1992-ci ilin fevralında Ağcabədi və Beyləqanda, mart ayında Bakı və Mingəçevirdə özünü müdafiə dəstələri formalaşdırıldı. Adından da görüldüyü kimi, özünü müdafiə dəstələri hərbi baxımdan yaxşı silahlanmamış, çoxu Sovet Qırmızı Ordu hissələrindən tərxis olmuş könüllülərdən ibarət idi. Onların hərbi geyimləri və qidaları belə təmin edilməmiş, mərkəzi hərbi nəzarətdən uzaq vətənpərvərlər toplusunu təşkil edirdilər. Vətənləri uğrunda hər cür çətinliklərə dözən bu insanlar bəzən müəyyən şəxslər tərəfindən öz mənfəətləri istiqamətində istifadə edilərək ölkədaxili qruplaşmalara daxil edilirdilər. Hüseynov, Hübətov və Qaziyevin bu istiqamətdəki cəhdləri insanlarda inamsızlıq yaratdı. Cəbhəçilər hakimiyyətə gəldiyi zaman ordunun ümumi mənzərəsi belə idi.

Hərbi sahədəki müvəffəqiyyətsizliklərin bir başqa səbəbi də Rusiya idi. Mütəllibov hakimiyyəti ölkədəki köhnə Qırmızı Orduya aid hərbi vasitələrin, mərkəzlərin, qurumların və sursatların milliləşdirilməsi üçün heç bir lazımlı tədbir görmədiyi kimi, onların Rusiya tərəfindən ölkədən çıxarılmasına da əngəl olmadı. Bu zaman Azərbaycandakı Rusiya hərbi qüvvələri hərbi təyyarə meydanlarında vertolyotları yandıрмаğa başladılar. Sitalçay, Kürdəmir və Deşlər kimi bir zamanlar SSRİ-nin Orta Şərqdə yaşanacaq hər hansı hərbi hücumuna qarşı yerləşdirilmiş yüksək hərbi texnologiya ilə təchiz olunmuş bazalarındakı bütün vasitələr, vertolyotlar, təyyarələr, çox sayda hərbi rabitə vasitələri bir həftə ərzində ölkədən çıxarıldı. Çox sayda mərm

başlıqları, zenitlər torpağa basdırıldı. Xəzər Hərbi Donanmasına aid gəmilərin hərbi müdafiəetmə sistemləri sökülüb aparıldı. Azərbaycandakı Rusiya hərbi dəstələri və qüvvələri isə Ermənistana və Şimali Qafqaza göndərildi. Digər tərəfdən Rusiya Ermənistanda yeni hərbi müdafiə sistemləri yaratmağa başladı. Yaradılan yeni hərbi müdafiə sisteminin əsas məqsədi Ermənistanı Türkiyədən qorumaq idi. Hətta Rusiya Ermənistanı uçuş məsafəsi Ankaraya qədər olan raketlərlə də təchiz etdi.

14 Fevral 1992-ci ildə BMT ölkələrinin Minsk iclasında Ukrayna, Belarusiya, Azərbaycan və Moldova qəti şəkildə öz ordularını yaratmaq tələblərini dilə gətirərək Qırmızı Ordudakı hissələrini tələb etdilər. 1990-cı ildə imzalanan Qızıl Ordu mirasından faydalanmaqla bağlı razılışmaya əsasən niyyəti olan ölkələrin əhalisinin payına görə bölünməsi reallaşdırıldı. Buna görə Sovet hərbi mirasının 4,3%-i Azərbaycana, 2,8%-i isə Ermənistanın payına düşürdü. Ancaq 15 may 1992-ci ildə məsələ ilə bağlı Daşkənddə keçirilən yığıncaqda R.Qaziyev Azərbaycanın payının Ermənistanla bərabərləşdirilməsi haqqında qərara imza atması hərbi qüvvələrin yaradılmasına böyük bir zərbə endirdi.

R.Qaziyev özünü 18 May 1992-ci ildə diktator elan etməyə çalışırdı. O, hətta diktator elan ediləcəyi gün oxuyacağı mətni əvvəlcədən hazırlamış və güllələyəcəyi şəxslərin siyahısını da tərtib etmişdi. Onun planına görə köhnə kommunistlərdən 50 nəfərin edamı insanlarda təşviş yaratmalı və bu da bütün problemlərin zəncirvari həllinə yol açmalı idi. Lakin Qaziyevin Şuşa hadisələrində uğursuzluğu onun "siyasi" imicini sarsıtdı.

Elçibəy hakimiyyəti emosional baxımdan güclü, amma siyasi baxımdan zəif təməllər üzərində qurulmuşdu. Belə ki, AXC-Müsavat koalisiyasını iqtidara daşıyanların özləri hökumətin güclənməsini istəmirdi. Hakimiyyətin ilk icraatı 3 iyun 1992-ci il tarixində qəbul etdiyi "Siyasi Partiyalar haqqında qanun" oldu. Qanuna əsaslanaraq parlament ətrafında hər biri iqtidar həvəsində olan çox sayda partiyalar formalaşdı. *Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası, Türk Dünyası Birliyi Partiyası, Müasir Turan Partiyası, "Müsavat" Partiyası, Bozqurd Partiyası, Azərbaycan Demokratik İstiqlal Partiyası, Vətəndaş Birliyi Partiyası yanında Azərbaycan İslam Partiyası, Böyük Azərbaycan Uğrunda Mübarizə Birliyi, Azərbaycanın Qarabağa Nicat Cəmiyyəti* kimi partiya daxili təşkilatlanmalar və *Vətən Cəmiyyəti, Azərbaycan*

Mədəniyyət Fondu, İnkişaf Birliyi, Hacı Zeynalabidin Tagiyev Xeyriyyə Fondu, Bakılı Cəmiyyəti, Bakı Gözəl Sənətlər Mərkəzi kimi ictimai təşkilatlar və ölkədəki azlıqlara istiqamətlinmiş *Rus Birliyi, Sodrujestvo (Birlik) Cəmiyyəti, Azərbaycan Slavyan Mədəniyyət Mərkəzi, Azərbaycan Qazaxlar Birliyi, Ləzgi Milli Mərkəzi, Avar, Ronay Kürd, Dad, Dağıstan Cəmiyyəti, Tatar, Gurcu, Ukraynalı, Talış, Dağ və Avropa Yəhudiləri Dini Birliyi* kimi etnik-mədəni təşkilatlar və *Azərbaycan Azad Müəllimlər Birliyi* kimi ictimai-sosial təşkilatlar meydana çıxdılar. 1993-cü ilin ortalarında ölkədə 30-a yaxın siyasi partiya, təşkilat və qurum fəaliyyət göstərirdi. Bütün siyasi partiyaların proqramları eyni idi və ortaq bir cəbhədə birləşib hərəkət etməkdən məhrum idilər.

Siyasi savadsızlıq, ölkə mənfəətlərinin arxa plana atılması Elçibəyə qarşı inamın qısa müddətdə itməsinə yol açdı. 1993-cü ilin fevralında müxalifət partiyalarının iştirakı ilə AXC-Müsavat koalisiyasına qarşı yeni cəbhə yaradıldı. 18 fevral tarixində 21 siyasi partiyanın yer aldığı yığıncaqda Milli Məclisin və Nazirlər Şurasının buraxılmasını prezident rəhbərliyində Milli Qurtuluş Komitəsinin yaradılmasını tələb etdilər. Kəlbəcərin ermənilər tərəfindən işğalı isə iqtidarı siyasi boşluğa sürüklədi. Hakimiyyət aprelin 3-də ölkədə fəvqəladə vəziyyət, aprelin 8-də isə paytaxt Bakıda müəyyən saatlardan sonra küçəyə çıxmağı yasaq elan etdi.

AXC-Müsavat hökuməti daxilində ziddiyyətlər açıq şəkil almağa başladı. Hökumət Rəhim Qaziyevi təcrid etmək üçün şüurlu şəkildə S.Hüseynovu himayə etməyə başladı. S.Hüseynov Gəncədəki hərbi qüvvələrə başçılıq edirdi. İqtidar onu "milli qəhrəman" elan edib, 8 avqust 1992-ci ildə diviziya komandiri, 8 sentyabrda isə Azərbaycan Milli Qəhrəmanı və Prezidentin Dağlıq Qarabağ və Cəbhə Bölgəsində Səlahiyyətli nümayəndəsi təyin etdi. Lakin cəbhə xəttində yaşanan uğursuzluqlar hökumətin Surət Hüseynov və Rəhim Qaziyevi vəzifələrindən uzaqlaşdırmağa vadar etdi. Ə.Elçibəy bunu daha sonralar belə şərh edirdi: "*Rəhim Qaziyev, Surət Hüseynov və Əlikram Hüseynovun xarici dövlətlərə işlədiyini bilirdik, amma onlarla bacara bilmirdik*". Ə.Elçibəyin milli qəhrəman elan etdiyi şəxs 1992-ci ilin dekabrında Kəlbəcərdəki strateji mövqeləri zəiflətdi. S.Hüseynovun xəyanətinə baxmayaraq, Kəlbəcər xalqı və könüllülərdən ibarət dəstə 1993-cü ilin aprelin 3-də bölgənin ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə qədər düşməyə qarşı şiddətlə mübarizə apardılar. Ancaq

güclərin bərabərsizliyi Kəlbəcərdə xeyli insanın əsir düşməsinə səbəb oldu. Kəlbəcəri işğal edən ermənilər burada böyük qırğın törətdilər. Uşaqlar və yaşlılar güllələndilər. Rayonda 114 həyətyanı sahə məhv edildi. 500-dən çox müəssisə, 13 min ev və xüsusi mülklər ilə 100 min baş heyvan, 500 min baş davar, 5 min at, 1 milyon quş (toyuq, ördək, qaz və s.), 50 min arı pətəyi, 195 min xalça ermənilər tərəfindən müsadirə olunub Ermənistanına aparıldı. Mühasirəni yara bilməyən insanlar ya öldürüldülər, ya da əsir düşdülər. Müasir dünyanın gözləri qarşısında cərəyan edən bu qırğını heç bir Avropa ölkəsi mətbuatında işıqlandırmadı.

Bütün bu hadisələr sırasında Rusiya hərbi və siyasi olaraq Ermənistanın tərəfində yer almaqla yanaşı, Moskvada toplanmasına şərait yaratdığı kiçik separatçı təşkilatların Azərbaycandan torpaq iddia etməyə təşviq etdi. Sözdə "Ləzgiistan dövləti" iddiası ilə ortaya çıxan SADVAL (Birlik) terror təşkilatı Ermənistanın Nairi rayonunun Lusoker qəsəbəsində olan Rusiya hərbi düşərgəsində formalaşdırıldı. Ancaq, bu addımlar elə Azərbaycandakı ləzgilər tərəfindən etirazla qarşılandı.

Nəticədə Rusiya, bir ölkə kimi Azərbaycanı yox etmək məqsədilə bütün tədbirlərə əl ataraq ölkədə vətəndaş müharibəsinə şərait hazırlayırdı. Moskva rəhbərliyi A.Mütəllibovun təkrar Azərbaycan rəhbərliyinə qaytarılmasına çalışırdı. Onu Bakıda Hacı Əbdülün rəhbərlik etdiyi qruplar, hərbi cəhətdən S.Hüseynov ilə Ə.Hümbətov, strateji olaraq da R.Qazıyev dəstəkləyirdi. Formalaşdırılacaq yeni hökumətdə bu insanlara veriləcək vəzifələr də müəyyən edilmişdi. Bu məqsədlə S.Hüseynov 28 yanvar 1993-cü ildə Ağdərədəki hərbi sursatları çıxarıb Gəncədə yerləşdirdi. Bundan istifadə edən Rusiyaya bağlı olan 7-ci ordunun 128-i batalyonu ermənilərlə birlikdə cəbhə xəttində şiddətli hücumlara başladılar. 3 Aprel 1993-cü ildə S.Hüseynov Gəncədə özünün hərbi-siyasi təşkilatını yaratdı. Təşkilat 709 sayılı hərbi qərargahın nəzarətini ələ keçirdi. Hökumətin 709 sayılı hərbi qərargahın fəaliyyətinə xitam verən qərarı şüurlu şəkildə 31 may tarixində Müdafiə Nazirliyinin əmri ilə təxirə salındı. Bundan sonra şəxsən Elçibəyin əmri ilə üsyançılara qarşı ordudan 3000, milli mühafizədən 200 nəfərlik hərbi dəstə, 7 tank, 10 qrad qurğusu, 11 hava topu, 11 piyada texnikası səfərbər edildi. Beləliklə, AXC-Müsavat koalisiyanın səhv qərarları ucbatından Rusiyanın hazırladığı "vətəndaş müharibəsi" başladı.

1993-cü ilin iyununda Gəncədə S.Hüseynovun başçılığı altında qiyam başlandı. İyunun 4-də səhər saat 11-də hökumət qüvvələri üsyançılara qarşı hücumla keçidilər. 709 sayılı qərargahın olduğu hərbi düşərgə dağıdıldı. Ancaq üsyançıların vəziyyəti idarə altına alması nəticəsində hökumət birlikləri aralarında respublika baş prokurorunun da olduğu 1200 adamı girov götürdülər. Qarşıdurmalarda bir neçə adam öldü, 150 əsgər yaralandı. Hüseynov hökumətin istefasını tələb etdi, əks təqdirdə Bakını işğal edəcəyini bildirdi. Gəncə, Qəbələ, Gədəbəy, Tovuz, Göyçay, Füzuli, Saatlı, Ucar, Ağcabədi, Yevlax, Hacıqabul, Şamaxı, Qobustan, Mingəçevir, Şirvan və Sumqayıt ələ keçirildi və oradakı rayon icra hakimiyyətləri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldılar. Eyni planı Lənkəran, Masallı, Biləsuvar, Neftçala, Yardımlı, Lerik və Astarada Ə.Hümbətov həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, Bakıdan başqa Azərbaycan torpaqları üsyançılar tərəfindən ələ keçirildi, cəbhə xətti müdafiəsiz buraxıldı. AXC-Müsavat hökumətinin bir illik hakimiyyəti tam bir xaosla nəticələndi.

Heydər Əliyev. Bir illik AXC-Müsavat hökuməti dövrü Qarabağdakı hadisələrin ağırlaşması, Gəncədə S.Hüseynovun qiyamı və Ə.Hümbətovun üsyanı ilə nəticələndi. Belə bir şəraitdə 9 iyun 1993-cü ildə şəxsən Ə.Elçibəy tərəfindən Vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq məqsədilə Heydər Əliyev Bakıya dəvət edildi. Bir neçə gün sonra Ə.Elçibəyin Bakını tərk edib Naxçıvana getməsi, Ə.Hümbətovun Lənkəranda "Talış-Muğan Respublikası" elanı, S.Hüseynovun Gəncədə öz iqtidarını yaratmaq söyləri və Qarabağda erməni işğalının daha geniş əraziləri əhatə etməsi şəraitində Bakıya gələn H.Əliyevin ilk işi Azərbaycanın varlığının qorunması və dövlət kimliyinin saxlanması oldu. Bu məqsədlə əvvəlcə Ə.Hümbətov və S.Hüseynov qruplaşmalarını zərərsizləşdirmək və Qarabağ ətrafındakı rayonları əhatə edən erməni işğalını dayandırmağa cəhd edən H.Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin də yenidən əsasının təməllərini atdı.

9 iyun 1992-ci ildə Naxçıvan-Bakı təyyarəsi ilə Binə hava limanına enən Heydər Əliyev burada böyük bir izdiham tərəfindən qarşılandı. Birbaşa Prezident aparatına gedən Əliyev mövcud vəziyyətlə bağlı Ə.Elçibəylə uzun bir görüşmə keçirdi. Sonra Milli Məclisə gələn Əliyev burada köhnə Ali Sovetin bütün millət vəkillərinin toplandığını gördü. H.Əliyev Bakıya qayıtdığı sırada S.Hüseynov tərəfdarları Qarabağ cəbhəsindəki hərbi qüvvələri geri çəkib Bakını işğal etmək üçün Biləcəriyə qədər gəlmişdilər. Cənubda Ə.Hümbətov əlindəki kiçik

hərbi qüvvə və iki tankla Salyan körpüsünü nəzarət altına almışdı. Şimalda bəzi separatçı qruplaşmalar isə "Ləzgistan dövləti"nin qurulduğunu elan etdilər. Digər tərəfdən Ermənistan Dağlıq Qarabağın işğalını tamamladıqdan sonra Yuxarı və Aşağı Qarabağ bölgələrində yer alan Qubadlı, Zəngilan, Fizuli, Ağdam, Kəlbəcər rayonlarını ələ keçirib və yüz minlərlə azərbaycanlının didərgin hala düşməsinə səbəb oldular. İşğal vaxtı öldürülən və yaralı insanlardan başqa minlərlə insan əsir edildi.

9 iyun 1993-cü ildə Bakıda çoxu siyasi rəhbərlərlə keçirdiyi görüşlərdən sonra 23-24 iyununda Gəncəyə gedən H.Əliyev burada üsyançı qruplaşmalarının başçıları ilə siyasi böhrana son qoymaq istiqamətində görüşmələr apardı. H.Əliyevlə görüşünədək S.Hüseynov özü haqqında ölkədə "birinci dərəcəli siyasi şəxsiyyət" imici yaratmışdı.

Gəncədə baş verən görüşlərdən sonra Bakıya qayıdan H.Əliyev iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəvqəladə iclasında məclis sədri seçildi. Elə bu vaxt prezident Ə.Elçibəy qəbul etdiyi ani qərarla 17/18 iyun gecəsi Bakını tərk edib, doğulduğu yerə Naxçıvanın Ordubad rayonunun Kələki kəndinə getdi. H.Əliyevin dəfələrlə onu geri qaytarmaq çağırışlarına cavab verməyən Ə.Elçibəy Milli Məclisin 24 iyun tarixli iclasında respublikaya rəhbərlik səlahiyyətini itirdi. Beləliklə, prezidentlik səlahiyyətləri konstitusiyaya uyğun olaraq məclis sədrinə keçdi. S.Hüseynov isə baş nazir elan edildi.

H.Əliyevin gözlənilməz şəkildə siyasi səhnəyə çıxması üsyançıları narahat etdi. Bu Rusiya tərəfindən hazırlanan planın boşa çıxacağı mənasına gəlirdi. Üsyançıların Ə.Mütəllibovu rəhbərlik kreslosuna keçirmək ümidi qırılınca Gəncədə özlərinə səhra komandirliyi yaratdılar. İyunun 15-də Ə.Hümbətov Lənkərandan Gəncəyə gəldi. Cəbhədəki hərbi qüvvələri geri çəkən bu qruplaşma döyüş xəttində baş verəcək mənfi nəticələri H.Əliyevə yükləyərək, onu ümumiyyətlə siyasətdən uzaqlaşdırmağı planlaşdırdılar. Şəxsən S.Hüseynov Ağdamın düşmən tərəfindən işğalını belə qiymətləndirirdi: "Biz, Ağdamı düşməyə əl borcu vermişik".

Hərbi dəstələri döyüş xəttindən geri çəkərək Ermənistan işğalının önünü açıb H.Əliyevin siyasi karyerasını ləkələmək; digər tərəfdən də A.Mütəllibovu hakimiyyətə gətirərək Azərbaycan cəmiyyətinə Qarabağı Ermənistana verməkdən başqa çarə olmadığını qəbul etdirmək və son nəticədə Azərbaycanı Rusiyaya nəzarəti altına salmaq

kimi xain planlar güdən üsyançılar Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonların işğalına şərait yaratdılar. Buna baxmayaraq, könüllü hərbi qüvvələr və rayonlarda yaradılmış özünümüdafiətmə briqadaları axıra qədər erməni hücumlarına qarşı müqavimət göstərməyə çalışırdılar. S.Hüseynovun Ağdamdakı hərbi qüvvələri geri çəkməsi nəticəsində Malibəylidə rus və erməni hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşdə iştirak edən Asif Məhərrəmovun tabeliyindəki bir qrup könüllü iyunun 22-si və 23-nə keçən gecə hərbi sursatların bitməsi nəticəsində düşmənlə süngü döyüşünə girişmiş, ancaq heç bir vasitə qalmayınca səhərə doğru geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdılar. Malibəylidə gedən döyüşlər zamanı əllərindəki az miqdar silahla qəhrəmanlıq dastanı yazan Ağdam könüllüləri 43 gün boyunca sürən şiddətli döyüşlərdən sonra şəhəri düşmənlə təslim etməyə məcbur qaldılar. Belə bir şəraitdə rəsmi olaraq baş nazir olduğu halda S.Hüseynov Gəncədə "xalqın və dövlətin həyati məsuliyyətini öz üzərinə götürdüyünü" bəyan etdi. Ona ilk dəstək Ə.Hümbətovdan gəldi. Böyük siyasi çətinlik qarşısında qalan H.Əliyev bütün siyasi bacarığından istifadə edərək üsyançıları razı salmağa və onları xəyanətkar əməllərindən çəkirməyə çalışdı. Bu məqsədlə Ə.Hümbətovla görüşən H.Əliyev üsyançı və separatçı əsgərlərə "mənim ordum və silahım mənim siyasi bacarığım, ağılim və xalqa söykənən iradəmdir" cavabını verdi. Digər tərəfdən, S.Hüseynov köhnə Ali Sovetin ləğvini, səlahiyyətlərinin daha da artırılmasını və A.Mütəllibovun respublikaya rəhbər gətirilməsini tələb etsə də H.Əliyev bunu qəti şəkildə rədd etdi. Bundan sonra Ə.Hümbətov 7 avqust 1993-cü ildə qondarma "Talış-Muğan Respublikası" qurduğunu elan edib Rusiya, Belarusiya, İran və Birləşmiş Millətlər Təşkilatına bu qurumu tanımalarını təklif etdi. H.Əliyev qondarma və kiçik bir qrupun xəyanəti olan qurumun qəbuledilməz olduğunu söyləyərək əhaliyə və ziyalı təbəqəsinə müraciət etdi. Müraciətdən sonra Lənkəran əhalisi şəxsən hümbətovçularla döyüşərək onları bölgədən qovmağa müvəffəq oldu. Ə.Hümbətov 18 avqust 1993-cü il tarixində xalqın ona qarşı çıxmasından sonra Lənkərandan qaçıb Gəncəyə sığındı və S.Hüseynov tərəfindən himayə olunmağa başladı. Avqustun 23-də Ə.Hümbətov Rusiyaya qaçmağa məcbur oldu.

Bundan sonra xəyanətkar qruplaşma avqustun 18-də müdafiəsiz qalmış Cəbrayılı, avqustun 23-də Füzulini, avqustun 31-də Qubadlıni və oktyabrın 30-da Zəngilanı düşmənlə təslim etdilər. Bu rayonlarda döyüşən könüllü hərbi qüvvələr isə son ana qədər öz imkanları ilə

düşməyə qarşı müqavimət göstərməyə çalışdılar. Bu xəyanətin əvəzini minlərlə günahsız insan canı bahasına ödədi.

29 avqust 1993-cü il tarixli referendum ilə xalqın 97,5%-i Ə.Elçibəyin respublikaya rəhbərlik iqtidarında olmadığına səs verdi. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də keçirilən seçkilərdə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. H.Əliyev iqtidarının qarşısını almaqda aciz olan Hüseynov-Qazıyev-Hümbətov üçlüyü bu dəfə güclərini birləşdirərək Bakı istiqamətində hücum keçdilər. Şəxsən onların əmri ilə siyasi cinayətlə mühakimə olunan bir çox məhbus 21/22 sentyabr gecəsi həbsxanadan sərbəst buraxıldı. 29 sentyabr günü isə Milli Məclis başçısının birinci müavini A.Cəlilov və prezidentlik aparatında Xüsusi Komissiyanın sədri Ş.Rəhimov sui-qəsd nəticəsində öldürüldülər. Qarabağ döyüşlərində böyük müvəffəqiyyətlər göstərmiş, lakin yaranan siyasi böhranın içinə çəkilən Xüsusi Təyinatlı Polis Qüvvələri (Omoncular) Rövşən Cavadovun tabeliyində 40-a qədər əsgərlə əvvəl Daxili İşlər Nazirliyinin binasına hücum etdilər. Hücumun qarşısı alındıqdan sonra oktyabrın 2-də Ali Məhkəmə binası ələ keçirildi. H.Əliyevin R.Cavadovla görüşündən sonra işğalçılar məhkəmə binasını boşaltdılar. Buna baxmayaraq, oktyabrın 4-də 300-ə qədər silahlı qüvvə ilə S.Hüseynov Gəncədəki bütün idarələri ələ keçirməyə başladı. Onun əmri ilə paytaxt Bakıya yönəldilən hərbi qüvvələr prezident sarayını, Milli Məclis binasını və Müdafiə Nazirliyinin binasını mühasirəyə alıb hücum əmrini gözlədilər.

Qiyamçılar H.Əliyevin bu dəfə vəzifədən çəkiləcəyini, hətta Bakını buraxıb qaçacağını gözləyirdi. Amma H.Əliyev oktyabrın 4-dən 5-ə keçən gecə dövlət televiziya və radiosu ilə xalqa müraciət edib qiyamçılara qarşı xalqdan kömək istədi. Müraciəti eşidən on minlərlə bakılı gecə prezident sarayına axın etməyə başladı. Kütlənin getdikcə artdığını gören S.Hüseynovun tərəfdarları prezident sarayı ətrafındakı tankları və hərbi qüvvələri çəkməyə məcbur oldular. Oktyabrın 5-də sarayın qarşısındakı izdiham on dəfə artdı. H.Əliyev burada Azərbaycan xalqına üzünü tutub yaranmış vəziyyəti açıqladı. Xalqın dəstəyini bir daha alan H.Əliyev Cavadov qardaşlarının tabeliyindəki OMON qüvvələrini öz tərəfinə çəkməklə S.Hüseynova son zərbəni vurdu. S.Hüseynov Rusiyaya qaçsa da, 1996-cı ildə həbs edilib Azərbaycana gətirildi. Beləliklə, təxminən beş aydan bəri ölkə torpaqlarının 20%-nin itirilməsinə, minlərlə insanın ölümünə, ağır

siyasi, iqtisadi və psixoloji böhrana səbəb olan qiyamçı qruplaşma aradan qaldırıldı.

Hüseynov-Qaziyev-Hümbətov üçlüyünün hücumu dəf edildikən sonra müxalifətdə olanlar bu dəfə bir təşkilat ətrafında toplanmağa başladılar. 1994-cü ilin dekabrın 4-də təşkilatın tərkibində Azərbaycan Strateji Araşdırmalar Mərkəzi yaradıldı. Mərkəzin məqsədi Heydər Əliyevi hakimiyyətdən salmaq, tərkibində Ə.Elçibəy və A.Mütəllibovun da olduğu bir idarə sistemi yaratmaq idi. Bu plana Müsavat və Doğru Yol partiyaları da dəstək verirdilər. AXCP və ona yaxın qurumlar da bu təklifi uzaqdan dəstəkləyirdilər.

Qurumun hərbi qanadını Cavadov qardaşlarının sədrlik etdiyi Xüsusi Təyinatlı Polis Qüvvələri (OMON) təşkil edirdi. 12/13 mart gecəsi qüvvələr Ağstafa və Qazaxda qiyam qaldırdılar. 15 mart 1994-cü ildə isə Bakıda Nizami Rayonu ərazisində Polis Mərkəzinə hücum etdilər. Dövlət başçısının əmri ilə martın 16-da OMON dəstələrinin ləğvi və qiyamçıların təslim olmaları haqqında qərar qəbul edildi. Lakin qarşıdurmalar martın 17-ə qədər davam etdi. A.Mütəllibovu hakimiyyətə gətirmək istəyən son cəhd də uğursuzluqla nəticələndi.

1987-1994-cü illər arasında Ermənistanın başladığı elan olunmamış müharibə və işğal siyasəti nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 %-ni itirdi. Qızğın döyüşlər nəticəsində Azərbaycan 20 min şəhid verdi, 100 min yaralı, 5 min döyüşçü əlil və 1 milyondan çox insan köçkün vəziyyətinə düşdü. İşğal və döyüşlər nəticəsində 314-ü qadın, 58-i uşaq, 255-i qoca olmaq şərtilə 4 min 861 adam Ermənistan tərəfindən əsir götürüldü. Əsirlərin çoxunun taleyi bilinmədi. Belə ki, Ermənistan Beynəlxalq Xaç Cəmiyyətinə əsirlərin sayı, vəziyyəti və şəxsiyyəti haqqında düzgün məlumat verməkdən boyun qaçırdı. Ancaq bəzi məlumatlara görə, alınan əsirlərin işgəncə və müxtəlif insanlıqdan xaric rəftarlara məruz qaldığı məlum oldu. Öldürülmüş əsirlərdən F.Ataşiyevin cəsədi üzərində 72 işgəncə nümunəsi aşkar edilmişdi.

Ermənilər tərəfindən işğal edilən torpaqlarda 982 kitabxana, 862 klub, 1831 studiya, 6 teatr, 10 park, 22 muzey (muzeydə nadir əsərlərin olduğu 100 mindən çox əsər saxlanılırdı), 100-dən çox tarixi-memarlıq abidəsi, 13 köhnə qala bürcü, 22 qədim insan məskəni olan təpə, 31 məscid, 44 alban və xristian məbədi, 2 ziyarətgah, yüzlərlə heykəl və abidə yox edildi və istifadəyə yararsız hala gətirildi.

İqtisadi baxımdan Azərbaycan Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində gəlirlərinin 1/3-ni müharibədə xərcləmək məcburiyyətində

qaldı. Ölkə ərazisinin 1/4-i isə döyüş sahəsinə çevrildi. Döyüşlərdə ölkə torpaqlarının 1 milyon hektar əkinçilik sahəsi, 72 min hektar əkin sahəsi, 34 min hektar üzüm sahəsi, 65 min böyük baş heyvan, 240 min baş davar, 173 sənaye mərkəzi, 122 inşaat müəssisəsi, 200-dən çox mədən ocağı, 4 qızıl, 3 civə, 2 granit, 2 mərmər yataqları, 10 təbii mineral su, 250 min hektar meşəlik, xüsusilə də Zəngilan çinar meşələri düşmənin işğalı altına keçmiş, böyük bir qisimi isə yox edilmişdir. 60 mindən çox şəxsi mülkiyyət sahəsi və yüzlərlə kollektiv təsərrüfat yandırılıb xarabaya çevrilmişdi.

İşğal edilən Qarabağ torpaqları terrorist təşkilatların və təşkilatların gizli alver zolağına çevrildi. Azərbaycan mətbuatında gedən məlumatlara görə, işğal altındakı Laçın rayonına bağlı Zabux kəndində Zeynal Öcalan adlı şəxsin rəhbərliyi altında Kürd Konqresi, Xocavəndin Qırmızı Bazar bölgəsində Suriyalı əl-Qıssansanın rəhbərliyi altında Xalq Azadlıq Cəbhəsi, Zəngilan rayonunun Mincivan qəsəbəsində Ömər Şahabinin rəhbərliyi altında liviyalıların Hizbullah təşkilatı ilə başında Musa Qulam Haqqın olduğu Livan Həmas təşkilatlarının düşərgələri və hərbi təşkilatlar fəaliyyət göstərirdilər. Şuşanın Xəlfəli, Xocavəndin Kiş, Əsgəranın Xankəndi kimi yaşayış yerlərində ASALA Erməni terror təşkilatının düşərgələri salındı. 26 may 1996-cı ildə işğal edilmiş Qarabağ torpaqlarında Rusiya və Ermənilərin nəzarəti altında əl-Qaidə terror təşkilatının yerli mərkəzləri yaradıldı. Qeydlərə görə onlara burada nüvə, bioloji və kimyəvi silah-sursat, və kompüter-texnologiyası kimi dörd sahədə təhsil verilirdi. Nüvə texnologiyası və terrorizm sahəsində əməkdaşlıq düşərgələri Ağdaban, Xanabad, Hasanriz və Kropatkində; bioloji terrorizm tədris olunan düşərgələr Kiş, Aşağı Veysəllidə; kimyəvi terrorizm tədris olunan düşərgələr Vejnəli və Xavışlıda; kompüter-texnoloji terrorizm düşərgələri isə Şuşa və Xankəndində yerləşirdi.

Mübaribənin başladığı tarixdən etibarən başda BMT olmaqla dünyanın bütün böyük dövlətləri hadisələri kənardan seyr etməklə, çox vaxt da Ermənistanı dəstəkləyən bəyanatlarla çıxış etdilər. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının məsələyə aid qəbul etdiyi 30 aprel 1993-cü il tarixində 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr tarixli 874 və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qərarları Ermənistanı işğalçı bir ölkə kimi vurğulasa da bu qərarlara əməl olunmadı.

H.Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi zamanda Azərbaycanın nizami ordusu yox idi. Qiyam sırasında 30 min əsgər Hüseynov-Qaziyev-

Hümbətov üçlüyü tərəfindən döyüşlərin aparıldığı zonalardan çıxarılmış və onlar qeyri-qanuni hərəkətlərin içərisinə çəkilmişdilər. Bunun nəticəsində döyüşlər Qarabağ müharibə zonasının kənarına çıxaraq Beyləqan bölgəsinə qədər yayılmışdı. H.Əliyev hərbi anarxiyanın qabağını almaq üçün 1 noyabr 1993-cü il tarixli qərarı ilə Dövlət Müdafiə Komitəsinin qurulmasını əmr etdi. Səhəri gün televiziya vasitəsilə xalqa çıxışında H.Əliyev "ölkənin namusu, azadlığı, var olması üçün birləşməyi və düşmən işğalına qarşı müqavimət göstərməyi" tələb etdi. Çağırışın sabahısı günü minlərlə insan könüllü ordu sıralarına yazıldı. Əfqanıstan döyüşündə iştirak etmiş təcrübəli əsgərlər respublika başçısına müraciət edib "Əfqanıstanda vəzifədə olmuş köhnə döyüşçülərdən ibarət dəstə" yaradılmasını istədilər.

23 noyabr 1993-cü ildə Milli Məclis "Müdafiə Haqqında Qanun"u təsdiq etdi. Bundan sonrakı bir ay ərzində 16.700 əsgərdən ibarət 40 hərbi biriqada yaradıldı. Hüseynov-Qazıyev-Hümbətov üçlüyünün nəzarətindəki Səhra Döyüş Rəhbərliyi ləğv edilib ona bağlı 33 hərbi biriqada yenidən təşkil edilərək döyüş xəttinə göndərildi. 1994-cü ilin dekabr ayının sonunda Azərbaycanın əlində cəmi 54 minlik hərbi qüvvə vardı.

Atəşkəsin qəbul edildiyi 12 may 1994-cü il tarixinə qədər H.Əliyevin başlıca fəaliyyəti ordu quruculuğu və müdafiə tədbirləri ilə əlaqədardır. Vətəndaş müharibəsi ucbatından köhnəlmiş və dağılmış hərbi qüvvələri qısa zamanda toplayan H.Əliyev mövcud bütün silahlı birlikləri düşməne qarşı ölkənin müdafiəsinin təşkilinə istiqamətləndirdi. Bunun nəticəsində 1993-cü ilin dekabrında uzun bir müddətdən sonra Azərbaycan ordusu düşməni Beyləqan xəttinin o biri tayına atdı. Burada Azərbaycana hərbi dəstələrə hücum edən düşmən qüvvələrinin əlindəki 15 tankın 7-si məhv edildi. Azərbaycan qüvvələri 30 km irəlilədilər. Bu döyüşlərdə Akif Xanəliyev təkbaşına düşmənin 50 əsgərini öldürdü. Maraqlıdır, bu döyüşlərdə öldürülən düşmən əsgərləri arasında ermənilərdən başqa çox sayda rus və Fransa pasportu daşıyan Afrika kökənli əsgərlərə də rast gəlinirdi.

1994-cü ilin yanvarında Azərbaycan hərbi qüvvələri bütün döyüş xəttində hücumə keçərək strateji mövqeyə sahib Füzuli rayonu ərazisindəki Horadiz qəsəbəsi ilə birlikdə 22 kəndi, Cəbrayıl rayonunun bəzi ərazilərini, Kəlbəcər rayonuna aid olan Bozlu, Təkəqaya, Babalar, Qanlıkənd, Zənlı, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanaqbinə və s.

məskənlərini, bir sıra strateji yüksəkliyi ələ keçirib Kəlbəcər–Ağdərə yolu üzərindəki Tunelə qədərki torpaqları geri qaytardılar. Baş verən qarşıdurmalarda düşmənin 4 min hərbiçisi, 50 zirehli vasitəsi, 15 müdafiə texnikası yox edildi. Bu döyüşlərdə Azərbaycan 1500 əsgər şəhid verdi.

H.Əliyev cəbhə xəttinə gedərək əsgərlərlə görüşdü, cəbhədəki son vəziyyətlə bağlı komandirlərlə görüşlər keçirdi. 1994-cü ilin fevralında şiddətli döyüşlər yenidən başlandı. Ermənistan Rusiya hərbi qüvvələrini və onun xaricdən gətirdiyi Fransa, Livan və Liviyadakı erməni təşkilatlarına aid düşərgəsində öyrədilmiş silahlı birlikləri bölgəyə gətirdilər. Kəlbəcərin işğaldan qurtarılması üçün hazırlanan Murovdağ yaxınlığındakı döyüşlərdə Azərbaycan hərbi qüvvələri geriyyə çəkildilər. Rusiya sərhədindən Azərbaycana daxil olan Ermənistanda terror təlimi almış müxtəlif azlıqlara mənsub insanlar bir çox stansiyalarda və sərnəşin qatarlarında təxribatlar törətdilər. Bu təxribatlar nəticəsində çoxlu sayda günahsız insan həyatını itirdi.

10 Aprel 1994-cü il tarixində Ermənistan bütün cəbhə xətti boyunca Azərbaycana qarşı hücumla başladı. Xüsusilə, Goranboy rayonunun Talış və Gülüstan kəndlərində cərəyan edən şiddətli vuruşmalarda düşməne böyük zərbə vuruldu. Aralarında Fransa vətəndaşı olan ermənilərdən ibarət 150 düşmən hərbiçi öldürüldü. Tərtər rayonuna bağlı İlxıçılar və Göyarx kəndi ətrafındakı döyüşlərdə düşmənin 200 nəfərlik silahlı dəstəsi öldürüldü. Buna baxmayaraq, rus silahlı qüvvələrinin dəstək verdiyi Ağdam və Ağdərə rayonlarında gedən döyüşlərdə 20-ə qədər kəndi düşmənin nəzarətinə keçdi. Ancaq bölgəyə göndərdiyi əlavə hərbi qüvvələr sayəsində Bərdə istiqamətində düşməne layiqli cavab verildi.

Cəbhədə bunlar yaşanarkən bir tərəfdən də atəşkəs danışıqları davam edirdi. Rusiya öz vasitəçiliyində atəşkəsi uzatdığı halda, Azərbaycan Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Minsk Qrupu ölkələrinin iştirakı ilə atəşkəsin baş tutmasına çalışırdı. Nəticədə 8 may 1994-cü il tarixində tərəflər arasında atəşkəsə dair Bişkek protokolu imzalandı. Mayın 12-də isə döyüş xəttində atəşkəs elan edildi. O tarixdən bu günə cəbhə xəttində atəşkəs rejimi davam edir. Problemin həllinə dair şəxsən H.Əliyevin iştirakı ilə Minsk Qrupu ölkələri və nümayəndələri ilə bir çox görüş keçirilsə də yekun nəticə alınmamışdır. ATƏT-in dekabr 1996-cı il tarixli Lissabon samitindən sonra Minsk Qrupunun formalaşan yeni quruluşu onun müəyyənləşən

əsas üç üzvü Rusiya, ABŞ və Fransanın Ermənistana real təzyiç göstərməməsi problemin uzanmasında başlıca səbəb hesab edilir.

Vasitəçi ölkələrdən sayılan Rusiyanın 1994-1996-cı illər ərzində Ermənistana ümumi həcmi 1 milyard dollar olan 84 ədəd T-72 tankları, 50 ədəd piyada üçün RDM-2 döyüş zirehlisi, 8 ədəd R-17 uzaq mənzilli raket başlıqları yerləşdirilə bilən raketlər, Zenit raketləri üçün 40 raket, 349 ədəd raketlə birlikdə 27 ədəd "Kruq" (Dairə) Zenit raketləri, 40 ədəd "İqla" səyyar raketlər, 18 ədəd hərəkət halında olan "Qrad" vasitəsi, 1000 ədəd "Strela-2" və "Strela-3" raketləri satması problemin həllinə tərəfdaş olmadığını göstərmişdir. Beynəlxalq silah ticarətində bunların ümumi qiyməti 3 və ya 4 milyard dollar olduğu halda Rusiya "dostluq və qardaşlıq" prinsiplərini güdərək bu silahları Ermənistana 1 milyarda satdığını açıqlamışdır. 1998-ci ildə Ermənistan ilə Rusiya arasında reallaşan başqa bir müqaviləsinə görə, Rusiya Ermənistana 30-dan çox MiG-29 təyyarələri, S-300 mərmiləri və digər silahlar satmışdır. Razılaşmadan çıxan nəticəyə görə, Ermənistan əlindəki hərbi bazaları Rusiyanın istifadəsinə verirdi. Yenə bu razılaşma ilə Rusiya-Ermənistan-İran arasında üçlü hərbi-siyasi müdafiə qrupu, təhlükəsizlik və hücum xətti yaradıldı.

29 avqust 1997-ci ildə Rusiya ilə Ermənistan arasında "Dostluq, Qardaşlıq və Qarşılıqlı Həmrəylik" adı altında razılaşmalar paketi imzalandı. Əldə olunan razılaşmalardan biri hərbi yardımlaşmaya dairdir. Buna görə hər hansı bir hərbi hücum və ya döyüş olarsa Rusiya dərhal Ermənistanın tərəfində iştirak edəcək və döyüslərə qatılacaqdı. Qeyd olunan razılaşmanın əlaqədar maddəsi 24 sentyabr 1993-cü il tarixində Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) qatılan Azərbaycan Respublikasının üzvlük haqlarının pozulması mənasına gəlirdi. Belə ki, MDB üzvü olan ölkələr arasındakı üzvlük razılaşmasına görə, hər hansı bir müharibə və hərbi hücum əsnasında üzv olan ölkələrdən heç biri bir başqasının yanında yer ala bilməzdi. Belə ki, razılaşmanın əldə olunmasından sonra H.Əliyev məsələ ilə əlaqədar MDB-yə üzv olan dövlətlərin oktyabr 1997, mart 1999 və sonra sammitlərdə müzakirə müstəvisinə çıxarılmasını tələb etmişdi. Ancaq 2001-ci il may tarixində Bakıda olan Rusiya Federasiyası Müdafiə Naziri "Ermənistan ilə Azərbaycan arasında hər hansı bir döyüş baş verdikdə Rusiyanın tərəfsiz qalacağını" bəyan etmişdi.

Qarabağ haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara və qurumlara çatdırılmasında H.Əliyev böyük əmək və

zəhmət sərf edirdi. Uzun müzakirələrdən sonra Qarabağ problemində güclü erməni təbliğatına və Ermənistanına verilən böyük dəstəyə baxmayaraq, H.Əliyevin ilk diplomatik uğuru 1996-cı ilin dekabrında Lissabonda toplanan ATƏT zirvəsində qazandı. Uzun müzakirələrə baxmayaraq, zirvə toplantısının yekun qətnaməsində Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı məsələlərin qərar mətnində yer almamasına etiraz əlaməti olaraq H.Əliyev qərarı imzalamadı. Yalnız bu etirazdan sonra Azərbaycanın tələb etdiyi maddə mətnə əlavə edildi. Lakin bu dəfə də Ermənistanın qərarı imzalamaqdan imtina etdi. Ancaq zirvədə iştirak edən 54 ölkədən 53-nün təzyiqi ilə sənədi imzalamaq məcburiyyətində qaldılar. Əldə edilən bu diplomatik müvəffəqiyyətdən sonra H.Əliyev beynəlxalq təşkilatları və qüvvələri Qarabağ problemində Ermənistan tərəfinin işğalçı olduğuna inandırmağı bacarmış və bu mövzuda bəzi qərarın qəbuluna çalışmışdır.

Ölkə daxilində təhlükəsizliyin və siyasi dincliyin təmin edilməsindən sonra H.Əliyev diqqətini digər siyasi məsələlərə yönəltdi. Bu istiqamətdə 68 ölkənin dövlət başçıları ilə görüşlər təşkil edib, Azərbaycanın keçirdiyi siyasi, iqtisadi, hərbi böhrana son qoymağa çalışdı. Bu məqsədlə H.Əliyev Rusiyanın hər cür təzyiqinə baxmayaraq, GUAM təşkilatının yaradılmasına cəhd etdi. Formalaşdırılan blokun rəsmi protokolu 25 noyabr 1997-ci ildə Bakıda imzalandı. Vəziyyəti Rusiyanın nüfuz dairəsindən çıxartmaqla GUAM-ın daha sonrakı yığıncağının 4 aprel 1999-cu il tarixində Vaşinqtonda reallaşmasını təmin etdi. GUAM, Gürcüstan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova arasında siyasi, iqtisadi, ticarət, nəqliyyat və hərbi mövzuları da əhatə edən BMT daxilində ortaya çıxmış ən mühim ittifaq razılaşması idi. Vaşinqton konfransından sonra Özbəkistan da ittifaqa üzv olmuş və ittifaqın 2007-ci ildə təşkil edilən Bakı zirvəsində Polşa və Türkiyə də qonaq ölkə statusu ilə konfransın işində iştirak etmişdilər. H.Əliyevin təşkilatçılığında formalaşan təşkilatlanma (belə ki, quruluşunun ilk illərində təşkilata H.Əliyev rəhbərlik etmişdir) Rusiya üzərində böyük təsir oyandırmış, Qarabağ problemində Rusiyanın tərəfsiz mövqe nümayiş etdirəcəyi sözünü verməsinə səbəb olmuşdur. Təşkilat 6-7 iyun 2001-ci il Yalta konfransında, 2007-ci il Bakı zirvəsində regional qarşıdurmaları diqqət mərkəzinə çəkməklə Ermənistanla qarşı Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləmişdir. H.Əliyev Qarabağ problemini beynəlxalq siyasi güclərin diqqətinə çatdırmaq məqsədilə 1993-2000-ci illər ərzində erməni lobbisinin güclü olduğu ölkələrdən ABŞ ilə 18, Fransa ilə 16, Rusiya ilə

28 dəfə görüşlər keçirmiş və Türkiyə ilə məsələnin həlli istiqamətində 78 dəfə müzakirə aparmışdır.

21 noyabr 1995-ci il tarixli səsvermədə Azərbaycanın yeni konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyada yer alan 158 maddədən 48-i, təxminən 1/3 hissəsi insan haqları və hüquqları ilə bağlı idi. Eyni tarixdə keçirilən parlament seçkiləri ilə Azərbaycan Milli Məclisinin yeni tərkibi formalaşdı. Buna görə 125 millət vəkildən ibarət olan Milli Məclis ölkədə yeganə qanunverici orqan idi.

H.Əliyev yaşanan ciddi siyasi böhranlara baxmayaraq, siyasi müxaliflərin öz rəqiblərinə çevrilməsinə imkan vermədi. 1995-2003-cü illər arasında H.Əliyev ümumilikdə 30 əfv qanunu imzalayaraq 63 min 477 məhbusun sərbəst buraxılmasına şərait yaratdı. Əfv olunanlar arasında dövlət çevrilişlərində iştirak etmiş əsgərlər, səlahiyyətli şəxslər də yer aldı. 1993-cü ildə H.Əliyevin göstərişi əsasında qəti ölüm hökmü olan "edam" cəzası ləğv edildi və 1998-ci ildə qəbul edilən bu dəyişikliklə Cəza Hüququnun 21-ci maddəsi hökmünü itirdi. Beləliklə, Azərbaycan Şərqdə edam cəzasını ləğv edən ilk ölkə oldu.

2001-ci ilin statistikasına görə Azərbaycanın ümumi əhalisi 8 milyon 81 min nəfər idi. 1999-cu il tarixli siyahıyaalmaya görə, ölkə əhalisinin 7,2 milyonunu Azərbaycan türkləri (93,6%), 178 minini ləzgilər 2,2(%), 142 minini ruslar (1,8%), 120,7 minini ermənilər, 76,8 minini talışlar (1,0%); 51 minini avarlar (0,6%), 30 minini tatarlar (0,13%), 29 minini ukraynalılar, 16 minini saxurlar, 15 minini gürcülər, 13 minini kürdlər, 10 minini tatlar, 9 minini yəhudilər, 4 minini udinlər təşkil edirdi. 2002-ci ilin məlumatlarına görə ölkə əhalisi 8 milyon 202 min 500 nəfər idi. 2007-ci ilin statistik məlumatları əhalinin 9 min 149 minə çatdığını göstərir. 2002-ci ilin əhalinin siyahıyaalınmasına görə, cəmiyyətin 49,1%-ni kişilər, 50,7%-i qadınlardan ibarət idi. Əhalinin 50,7% şəhərlərdə, 49,3%-ü isə kəndlərdə və qəsəbələrdə yaşayırdı. Əhalinin 59%-nin orta yaş həddi sərhədlər daxilində olub, çalışan və işləyən əhali isə 3,7 milyondur. Buna görə Azərbaycan dünyanın gənc cəmiyyətləri sırasında yer alırdı. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları milli, dini, irqi mənsubiyyətindən asılı olmadan "azərbaycanlı" adlandılar.

Dövlət quruculuğunda təhsilin əhəmiyyətinə diqqət çəkən H.Əliyev bu istiqamətdə mühüm addımlar atdı. Artıq onun xidmətləri sayəsində 2000-ci ildə ölkədə 111 min uşağın təhsil aldığı 1790 məktəb fəaliyyət göstərirdi. 2000-ci ilin noyabrında Bakının Əhmədli qəsəbəsində 12

evdən ibarət olan uşaq bağçası yaradıldı. Ölkədə 367 məktəbdən başqa xarici uşaq təhsil müəssisəsi fəaliyyətdə olub, burada 310 min şagird müxtəlif peşələrdə təhsil alırlar. Təhsil sahəsində sürətli yüksəliş nəticəsində Azərbaycana 40-dan artıq xarici ölkədən təhsil xidmətlərindən faydalanmaq məqsədilə yeni texnologiyalar gətirildi.

2000/01-ci tədris ilində ölkədə 4548 dövlət məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə ümumilikdə 1 milyon 654 min şagird təhsil alırdı. Məktəblərdə fəaliyyət göstərən müəllimlərin sayı 165 minə çatırdı. Müstəqillikdən sonra ölkədə qadın müəllimlərin sayında böyük yüksəliş baş verdi. Qadın müəllimlər tədris sistemində xidmət edən işçilərin 80%-i təşkil edirdi. Bu eyni zamanda Azərbaycanda qızlar arasında yüksək təhsilə böyük marağın göstəricisi idi.

Ölkədə 225-ə qədər xüsusi qabiliyyətli şagirdlərin təhsil aldığı məktəblər açıldı. Bunun 7-si gimnaziya, 33-ü litsey idi. Litseylərin böyük əksəriyyəti Türkiyə Təhsil Nazirliyinə tabe idi. Atatürk Liseyi, Bakı Özəl Türk Liseyi və Turqut Özal Bakı və Sumqayıt Litseyləri uğurlarına görə ilk sırada gəlirdi. Bundan başqa ölkədə 18 min uşağın təhsil aldığı 38 pansionat var. Burada təhsil alan uşaqların çoxunu yetim uşaqlar təşkil edirdi.

2000/2001-ci tədris ilində ölkədə ümumilikdə 43 universitet var idi. Bu universitetlərdə təhsil alan tələbələrin ümumi sayı 119,7 minə çatırdı. Hər il universitetlərə təhsili üçün 40 min şagird müraciət edirdi ki, bu rəqəmin 70%-ni qızlar təşkil edirdi. Sovetlər dövründə Azərbaycanın "təhsilli ata, ev xanımı qadın" imicinin yerini müstəqillik dövründə "təhsilli qadın, əsgər ata" imici almağa başladı. Dövlət təhsil müəssisələrində orta hesabla aylıq maaşın 70 və 150 dollar arasında dəyişməsi səbəbindən kişilərin böyük bir qismi müəllimlik və buna bənzər təhsil peşələrindən uzaqlaşdılar. Buna baxmayaraq, ordu və polis kimi hərbi və təhlükəsizlik peşələrinə kişilər arasında böyük maraq yarandı. Hər il minlərlə gənc hərbi məktəblərə, xüsusilə də Gizir məktəbləri, Ali Hava, Dəniz, Quru və Polis akademiyalarına müraciət edir.

2001-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 2 milyon 901 mini litsey, 694 min texniki peşə litseyi, 612 min isə universitet məzunu idi. Yaşı 15 dən çox olan hər min adamdan 908-i savadlı sayılırdı. Ölkə daxilində hər min adamdan 108 nəfəri universitet məzunu idi. Azərbaycanda savadlılıq nisbəti isə 100%-dir. 2000-ci ildə ölkədə ümumi 3354 mədəniyyət klubu fəaliyyət göstərirdi. Ölkədəki ictimai və məktəblilər üçün 4374 kitabxana vardı. Bu kitabxanalarda 39 milyon kitab yer

alırdı. Bununla bərabər 607 kino klubu, 26 həvəskar 27-si professional teatr, 155 muzey fəaliyyətdə idi.

H.Əliyev dövründə ölkədə icazəli 600-ə qədər məlumat və xəbər mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. 2001-ci ilin yanvar ayının məlumatlarına görə, ölkədə 8 dildə ümumilikdə 300 qəzet və 72 jurnal nəşr olunurdu. Ölkədə 20 xəbər agentliyi fəaliyyətdə idi. 1996-cı ildə YUNESKO-nun dəstəyi ilə Azerincom Agentliyi yaradıldı. 1996-cı ildən etibarən Azərbaycanda internet xidmətləri fəaliyyətə başlandı. Artıq 2002-ci ildə əksər hissəsini gənclərin təşkil etdiyi (80%) 120 min internet istifadəçisi vardı. Dövlət radiosu 13 dildə yayım aparır, ölkədə Kabelli TV və peyk antennaları istifadəsinə şərait yaradılmışdı. 2000-ci illərin əvvəllərində artıq Azərbaycanda əhalinin böyük hissəsi cib telefonlarından istifadə etməyə başladı.

H.Əliyevin apardığı balanslaşdırma siyasəti böhran keçirən Azərbaycanın qısa müddətdə iqtisadi tərəfdaş ölkə halına gəlməsində böyük rol oynadı. 20 Sentyabr 1994-cü ildə Bakının Gülüstan sarayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə Xəzər Dənizinin Azərbaycan sərhədləri daxilində yer alan Azəri, Çıraq və Günəşli neft yataqlarının işlədilməsi barəsində 30 illik “Əsrin Müqaviləsi” adlı neft müqaviləsi imzalandı. Dərhal sonra Yaponiya da bu müqaviləyə qatıldı. Müqaviləyə əsasən neftin çıxarılması, işlədilməsi və ixracı üçün qoyulan kapitalın 80%-i müqaviləyə imza atan ölkələrin payına düşürdü. Azərbaycanın gəliri çıxarılaçaq neft hasilatının 80%-ni meydana gətirirdi. Bundan başqa yataqlardan çıxarılan təbii qazın hamısı Azərbaycanın nəzarətində idi. 10 noyabr 1995-ci ildə Xəzər dənizində aşkar edilən yeni Qarabağ yatağının işlədilməsi haqqında Rusiya, İtaliya və ABŞ-la yeni bir müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə çıxarılaçaq neftdən Azərbaycanın gəliri 65-80% arasında dəyişirdi. 4 iyun 1995-ci ildə Şahdəniz yatağının işlədilməsi haqqında Böyük Britaniya, Türkiyə, Norveç, Rusiya, Fransa və İran arasında bir razılaşma əldə edildi. Razılaşmaya görə bütün gəlirin 80%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Şahdəniz yatağında olan qazma işləri əsnasında buradan dərinliyi 6,5 min metr olan quyulardan təbii qaz yataqları kəşf edildi. Bu, neftdən başqa Azərbaycanın zəngin təbii qaz yataqlarına sahib olması faktını da təsdiq etdi.

Xəzər Dənizinin Azərbaycanın payına düşən 25% qismində neft axtarış işləri bundan sonra intensiv hal aldı. 14 dekabr 1996-cı ildə Dan

Ulduzu və digər yataqları üçün ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı və Yaponiya arasında, 13 yanvar 1997-ci ildə Lənkərandəniz və Talışdəniz yataqları üçün Fransa ilə yeni müqavilələr imzalandı. 1 avqust 1997-ci ildə Vaşinqton Ağ Evdə ARDNŞ ilə davam etdirilən görüşmələr nəticəsində Abşeron, Naxçıvan, Oğuz və İnam neft yataqlarının birlikdə istismarı haqqında üç müqavilə yenidən imzalandı.

1998-ci ilin iyununda İtaliya, Türkiyə, Yaponiya, ABŞ, Böyük Britaniya və Kanada neft şirkətləri ilə; iyulunda isə Böyük Britaniya, ABŞ, Rusiya şirkətləri ilə müqavilələr imzalandı. 2001-ci ilin yanvarında Zığ və Hövsan yataqlarının işlədilməsi haqqı Rusiyaya verildi. Bütövlükdə 1994-2001-ci illər arasında Azərbaycan 14 ölkə ilə 32 neft müqaviləsi imzalayıb. 2001-ci ildə xidmət sahəsi ilə birlikdə Azərbaycan neft sənayesində cəmi 400-ə qədər şirkət fəaliyyət göstərirdi. Neft axtarış və çıxarma işlərində 1995-ci ilin aprelində ANŞAD və 1996-cı ilin aprelində isə Xəzər Beynəlxalq Neft Şirkətləri təsis edildi.

Azərbaycanın neft axtarışına böyük kapitallar qoyan neft şirkətləri arasında ABŞ-ın EKSON, AMOKO, YUNOCAL, MOBİL və PENZOİL şirkətləri; Böyük Britaniyanın BP; Yaponiyanın İTOCHİ, MİTSUPİ; Norveçin STATOİL; Səudiyyə Ərəbistanının DELTA; Rusiyanın LUCOİL; Fransanın ELF AGİTEN, TOTAL; İtaliyanın AJİP; Türkiyə, Yunanıstan ilə bir neçə ölkənin neft şirkətləri yer alırlar. Bu şirkətlər Azərbaycan neftinin istehsalı üçün 20 milyard dollar sərmayə ayırdılar. Müqavilələrdən dərhal sonra neftin çıxarılması üçün hazırlıqlar başladı. Köhnə texnologiyaların bəziləri təmir edilərkən, yeni yataqlar üçün yeni texnologiyalar və avadanlıqlar quraşdırıldı. Bu mənada Xəzərdənizneft qazma təchizatı Dədə-Qorqud adı ilə fəaliyyətə keçdiyi halda; İstiqlal, Qurtuluş, Azərbaycan, Çıraq-1 kimi yeni neft çıxarma maşınları müasir Avropa texnologiyası əsasında yaradıldı. Çıxarılan neftin daşınması üçün dəniz altında 120 m dərinliyində və 175 km uzunluğunda neft kəməri, 48 km uzunluğunda isə qaz xətləri çəkildi. Xəzər ətrafında ən böyük neft terminalı Səngəçalın tikintisinə başlandı. 2001-ci ilin məlumatlarına görə, neft sahəsində 4000 mütəxəssis işlədiyi halda, yeni neft sənayesində çalışan işçilərin sayı 10 minə çatırdı. Bağlanan neft müqavilələri ilə istehsal, neft çıxarılması və daşınması sahəsində Azərbaycan şirkətlərinin ümumi payı 20% idi.

Əsrin Müqaviləsinə görə, Xəzər neftinin Aralıq dənizinə çıxarılması üçün Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin çəkilməsi planlaşdırıldı. Amma çıxarılan neftin daha əvvəl Avropaya daşınması

üçün mövcud xətlərin istifadəsi düşünülmüşdür. Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarından çıxarılan neftin Qaradəniz limanlarına çatdırılması üçün Gürcüstandan keçən Şimal və Qərb neft kəmərinin təmirinə başlandı. Bakı-Novorossiysk (Şimal) xəttinin Azərbaycana düşən hissəsi 1996-cı ildə tamamlandı və buraya 26 km yeni kəmərlər əlavə edildi. 1997-ci ilin 25 oktyabrında isə bu xətt istismara açıldı. 1999-cu ilin 17 aprelində isə neft kəməri və Supsa terminalı istifadəyə verildi.

Bu xətlər ana neft kəməri BTC-nin çəkilməsinə qədər neftin dünya bazarlarına çıxarılmasında istifadə edilən ana yollar idi. BTC-nin çəkilməsi bəzi məsələlər ucbatından uzun müddətə başa gəldi. Rusiya xəttin çəkilməsinə böyük maneə törədirdi. Azərbaycanın xəttin çəkilməsində göstərdiyi əzmkarlıq və Türkiyənin dəstəyi BTC-nin ortaya çıxmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Gürcüstandan Türkiyənin Ceyhan limanına uzanan xəttin uzunluğu 1760 km idi. Xəttin çəkilməsinə bağlı danışıqlar 1998-ci ilin may ayında başladı, 29 oktyabr tarixində isə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və ABŞ arasında ortaq görüşlər keçirildi. 1999-cu ilin 18 noyabrında İstanbulda Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABŞ arasında BTC-nin çəkilməsi haqqında ilk protokol imzalandı. 2002-ci ilin avqustun 1-də xəttin tikintisinə başlandı və bu məqsədlə BTC Şirkəti yaradıldı. 2002-ci ilin sentyabrın 18-də kəmərin bünövrəsi qoyuldu. Keçirilən mərasimdə Azərbaycan dövlət rəhbəri H.Əliyev, Türkiyə Respublikasının prezidenti A.N.Sezər, Gürcüstan prezidenti E.Şevarnadze və ABŞ Enerji Naziri S.Abraham iştirak etdilər. Ümumi kapitalı 3 milyard dollara yaxın olan kəmərin 25%-i Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə, 30,1%-i Britaniyanın BP şirkətinə, 8,9 % (JUNOKAL) ilə 2,5%-i Conoco-Filipps ABŞ şirkətlərinə, 8,72 %-i Norveçin STATOİL şirkətinə, 6,53%-i Türkiyənin Türk Neft şirkətinə, 3,4%-i Yaponiyanın İTOCHU ilə, 2,5%-i İNPEX şirkətlərinə, 2,36%-i Səudiyyə Ərəbistanının DELTA HESS şirkətinə, 5%-i İtaliyanın EPI şirkətinə və 5%-i də Fransanın TOTAL EŞHA ELF şirkətinin payına düşürdü. Kəmərin tamamlanması və istifadəyə verilməsi 2005-ci ildə başa çatdı. BTC-nin illik 50 milyon ton neft daşıma həcminə sahib, dünyanın ən böyük neft kəməri olaraq çəkildi.

Görülən işlər nəticəsində Azərbaycan neft istehsalını artırmağa başladı. SSRİ-nin son dövrlərində ölkədə neft istehsalı 9 milyon tona çatırdı. 2002-ci ildə bu rəqəm 15,3 milyon tona yüksəldi. Azərbaycan neftindən gələn gəlirlərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün 1999-cu ilin

dekabr ayında Azərbaycan Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Fondun başına İlham Əliyev gətirildi. 2003-cü ildə fondun hesabında 730 milyon dollar pul var idi. 2010-cu ildə bu rəqəm 5 milyard dollara yüksəldi.

Prezident H.Əliyev neftə sərmayə qoyan şirkətlərin sahiblərindən və mövqeyindən faydalanaraq xarici sərmayənin ölkəyə gətirilməsinə çalışdı. 1996-cı ildə ölkəyə daxil olan kapitalın 33%-ü xarici investisiyanın hesabına düşürdü. 2000-ci ildə bu rəqəm 50%-ə çıxdı. Ölkəyə daxil olan kapitalın həcmi də artmağa başladı. 1993-cü ildə Azərbaycana qoyulan xarici sərmayə 15 milyon dollar olduğu halda, 1995-ci ildə bu rəqəm 375 milyon dollara, 2002-ci ildə isə 9 milyard dollara yüksəlmişdi. Bunun 3 milyarda dolları qeyri-neft sahəsinin payına düşürdü.

Ümumilikdə H.Əliyevin 10 illik hakimiyyəti dövrünün ilk illəri ölkənin siyasi varlığını qoruyub saxlamasına, sonrakı illəri isə dövlətçilik ənənələrinin bərpası və inkişafına xidmətlə keçdi. 2003-cü ilin ortalarında gərgin fəaliyyət H.Əliyevin səhhətində özünü biruzə verməyə başladı. Azərbaycan xalqının “Ümumilli lideri” və “Ulu öndər” adını alan H.Əliyev 2003-cü ilin dekabrın 12-də müalicə aldığı ABŞ-ın Klivlend xəstəxanasında vəfat etdi. Ulu öndər Bakıya gətirilərək təntənəli şəkildə Fəxri Xiyabanda dəfn edildi.

İlham Əliyev. H.Əliyevin siyasi xəttinin davamçısı olan İlham Əliyev artıq 1995-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikası millət vəkili olduğu illərdə aktiv siyasətin içində idi. 1997-ci ildə Azərbaycan Milli Olimpiya komitəsinin prezidenti olan İlham Əliyev ölkədə idmanın və olimpiya hərəkətinin inkişafında mühim xidmətlərə imza atdı. Bu fəaliyyətləri səbəbindən o Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin ordeni ilə təltif edildi. 1999-cu ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının sədr müavini seçilən İ.Əliyev 2001-ci ildə eyni partiyanın sədrinin birinci müavini, 2005-ci ildə isə partiya sədri oldu. 2001-2003-cü illər ərzində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının nümayəndə heyətinin rəhbəri olan İ.Əliyev, 2003-cü ilin yanvarında Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sədrinin müavini, AŞPA-nın Büro üzvü seçildi.

H.Əliyevin xəstəliyi səbəbi ilə 2003-cü ilin 3 avqust qərarı ilə Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikasının baş naziri olan İ.Əliyev 15 oktyabrda aparılan seçkilərdə Azərbaycan Respublikasının dördüncü prezidenti olaraq fəaliyyətə başladı. 2008-ci ildə ikinci dəfə eyni vəzifəyə layiq görülən İ.Əliyev 2013-cü il seçkilərində üçüncü dəfə prezident oldu. 2018-ci ildə isə dördüncü dəfə prezident seçkilərindən

qalib olan İ.Əliyevin demək olar ki, bütün fəaliyyəti əsasən dövlətin iqtisadi, mədəni quruculuğu, beynəlxalq idman, mədəni, sosial təşkilatlarda Azərbaycanın siyasi və mədəni imicinin yüksəldilməsinə xidmətlə keçdi. Rus, ingilis və fransız dillərini sərbəst bilməsi bir çox diplomatik münasibətlərdə ona üstünlük saxlayarkən, ikitərəfli münasibətlərin qurulmasında İ.Əliyevə sərbəst əlaqə qurmaq imkanı yaratdı.

İlham Əliyevin siyasi, mədəni, iqtisadi, strateji, enerji-siyasəti, idman və d. sahələrin inkişafında yüksək fəaliyyəti dünya dövlətlərini heyran qoydu. Onun apardığı daxili siyasəti nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Onun fəaliyyətinin 14-cü ilində Azərbaycanda 1 milyon 800 mindən çox yeni iş yeri yaradıldı. Yoxsulluğun ölkədəki çəkisi isə 50 faizdən 5 faizə endirildi. Bu illər ərzində Azərbaycanın iqtisadiyyatı 3,4 dəfə, sənaye istehsalı 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə artdı. Ölkə iqtisadiyyatına 180 milyard dollar investisiya qoyuldu.

İlham Əliyevin siyasətdə özünə hədəf olaraq seçdiyi “Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası ölkənin gələcək inkişafı məqsədilə göstərdiyi əsas strateji təşəbbüslərdən biri kimi qəbul olunur. Bu konsepsiyanın hazırlanması barədə müvafiq Sərəncam 29 noyabr 2011-ci ildə qəbul olundu və 29 dekabr 2012-ci ildə qəbul olunmuş Fərmanla konsepsiya öz təsdiqini tapdı. Konsepsiya 2020-ci ilə qədər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı və ictimai rifahın artırılması üçün tədbirlər və fəaliyyətləri nəzərdə tutur. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycanın könüllü məruzəsinin qiymətləndirilməsində İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası uzunmüddətli milli istəkləri, sərmayəçilər üçün imkanları və bu məqsədlər barəsində əsas məsələləri əks etdirən strategiya kimi təsvir olunmuşdur. Eyni yanaşma 2015-ci il Dünya İqtisadi Forumu üçün hazırlanmış və Xarici Siyasət jurnalında nəşr olunmuş Məruzədə də qeyd olunmuşdur. İqtisadi sahədə ixtisaslaşmış “The Business Year” jurnalı İlham Əliyev tərəfindən təşəbbüs edilən konsepsiyayı Azərbaycanın milli iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədilə hazırlanmış ağıllı strategiya kimi qiymətləndirdi.

İlham Əliyev 6 dekabr 2016-cı ildə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” fərman imzaladı. 16 yanvar 2017-ci il tarixində Prezident Əliyev Davosda Dünya İqtisadi Forumu çərçivəsində Strateji Yol

Xəritəsinin hazırlanmasında iştirak edən McKinsey şirkətinin global idarəedici tərəfdaşı Dominik Barton ilə görüşdü.

İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə korrupsiyaya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin dövlət siyasətində prioritet istiqamət olduğu və bu məqsədlə hökumətinin inzibati tədbirlər həyata keçirdiyini və institusional islahatların apardığını qeyd etmişdir. Hələ 2003-cü ildə prezidentliyə seçildiyi dövrdə korrupsiyaya qarşı mübarizə və inzibati idarəçilik islahatları sahələrində 5 mühüm sənədə imza atan İ.Əliyev korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004-2006-cı illər) təsdiq etdirdi.

Prezident Əliyev 3 mart 2004-cü ildə “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə sərəncam imzaladı. Bu Sərəncamla Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə İdarəsi yaradıldı. Sərəncamla, həmçinin, Nazirlər Kabinetinə Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası haqqında Əsasnamənin layihəsini hazırlamaq tapşırıldı. Nəticədə, 1 iyun 2005-ci ildə İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Sərəncam imzaladı. 18 noyabr 2016-cı ildə Prezident Əliyev çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017–2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nı təsdiq etdi.

İlham Əliyev dəfələrlə Nazirlər Kabinetinin iclaslarında və çıxışlarında Cənubi Qaz Dəhlizi və Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti layihələrinin inkişafının əhəmiyyətini vurğulamış və Azərbaycanın bu layihələrlə bağlı verdiyi vədlərinə sadıq qaldığını ifadə etmişdir. 2012-ci ilin iyununda İlham Əliyevlə Türkiyə Respublikasının baş naziri R.T.Ərdoğan arasında keçirilən görüş nəticəsində tərəflər arasında Trans-Anadolu qaz boru kəməri layihəsinin reallaşdırılmasına dair hökumətlərarası müqavilə imzalandı.

TANAP layihəsinin təməli 17 mart 2015-ci ildə İlham Əliyev, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Gürcüstan Prezidenti G.Marqvelaşvili tərəfindən atıldı.

Cənub Qaz Dəhlizinin tərkib hissələri olan TAP və TANAP layihələri Prezident Əliyev və Avropa Komissiyasının enerji birliyi üzrə

vitse-prezidenti Maroş Şefçoviç tərəfindən razılaşdırılan Cənub Qaz Dəhlizinin Məşvərət Şurası tərəfindən 2014-cü ilin noyabrında dəstəkləndi. 2013-cü ilin yanvarında Bakıda İlham Əliyev və Avropa Komissiyasının Prezidenti Jose Manuel Barroso Azərbaycan qazının Avropaya daşınması haqqında birgə Bəyannamə imzaladılar. Prezident Əliyev 30 oktyabr 2017-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılış mərasimində iştirak etdi.

İlham Əliyev siyasətinin digər parametrini böyük idman layihələrində Azərbaycanın iştirakı və təmsil olunması yer alır. Bu istiqamətdə xüsusilə də son on ildə bir sıra böyük addımlar atılmış və Bakıda beynəlxalq əhəmiyyətli bir sıra idman proqramları tərtib olunmuşdur. 2015-ci ildə Birinci Avropa Olimpiadası, 2017-ci ildə İslam Həmrəyliyi Oyunları, Şahmat üzrə Dünya çempinoatı, bir sıra beynəlxalq güləş müsabiqələri və 2019-cu ildə UEFA futbol müsabiqəsinin finalının Bakıda keçirilməsi xüsusilə qeyd edilməlidir. Bakı son beş ildir Formula-1 yarışlarına ev sahibliyi edir.

İ.Əliyevin təşəbbüsü ilə respublikada “ASAN xidmət” mərkəzləri yaradıldı, bununla da dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, daha keyfiyyətli, rahat, yeni üslubda və müasir innovasiyaları tətbiq etməklə həyata keçirilən elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsi təmin olundu.

İ.Əliyevin ölkəmizin müstəqillik dayaqlarını möhkəmləndirməklə bağlı fəaliyyəti daha çox xarici siyasətdə özünü göstərdi. Xarici siyasət kursunda tarazlaşdırılmış konsepsiyaya üstünlük verən İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu daha da artdı.

İ.Əliyevin Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş enerji siyasətini uğurla davam etdirməsi nəticəsində Azərbaycan bu sahədə bölgənin əsas oyunçulardan birinə çevrilib. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi başa çatdırılması və fəaliyyətinə başlaması İ.Əliyevin prezidentliyinin ilk dövrünə təsadüf edir. Bu layihə ilə Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminində tərəfdaş ölkəyə çevrildi.

İ.Əliyevin rəhbərliyi altında regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul olunan dövlət proqramları şəhərlə kənd arasında fərqi aradan qaldırdı. Azərbaycanın rayon və kəndlərinin infrastrukturla təmin olunması istiqamətində atılan addımlar sayəsində Azərbaycanın

qazlaşdırılmasının tamamlanması başladı. Artıq ölkə əhalisinin təxminən 90 faizə yaxını təbii qazdan istifadə edir.

Müharibə şəraitində yaşayan, torpaqları işğal altında olan ölkə üçün ordu quruculuğu həyati əhəmiyyətə malik məsələlərdən biridir. Bunu nəzərə alan İ.Əliyev hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən müasir silahlarla təchiz olunan, yüksək döyüş qabiliyyətinə malik ordu yaradılması istiqamətində davamlı və qətiyyətli iş aparır. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk dövrlərində bütün silahları xaricdən alırdısa, indi Azərbaycan özü müasir silah və texnika istehsal edir. Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması bu istiqamətdə atılmış ən önəmli addımlardan biridir.

Azərbaycan Ordusu öz gücünü və döyüş qabiliyyətini 2016-cı ilin apreliyində həm düşməyə, həm də dünyaya nümayiş etdirdi. Azərbaycan tarixinə zəfər səhifələrindən biri kimi daxil olmuş Aprel döyüşlərində qəhrəman ordumuz Ermənistanın təxribatına cavab olaraq keçirdiyi əks-hücum əməliyyatı nəticəsində Füzuli, Cəbrayıl və Ağdərə rayonlarının ərazilərinin bir qismini, ümumilikdə 2 min hektardan çox torpağı işğalçılardan təmizləyərək böyük bir əraziyə nəzarəti ələ aldı. Bu döyüşlərin ən mühüm yekunu Lələtəpə yüksəkliyinin azad olunması və bununla da Cocuq Mərcanlı təhlükəsizliyinin təmin edilməsi oldu. Prezidentin Sərəncamına əsasən Cocuq Mərcanlıda qısa müddətdə yeni qəsəbə salındı və ilk mərhələdə oraya 60 ailə köçürüldü. Bu hadisə "Böyük qayıdış"ın başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Prezident İlham Əliyevin mədəniyyət konsepsiyası Heydər Əliyev Fondunun layihələri ilə daha da dolğunlaşıb, ölkəmizin dünyada təbliğinə geniş imkanlar açıb. Bu siyasətin həyata keçirilməsinə Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva dəyərli töhfələr verir. Fondun həyata keçirdiyi layihələr sayəsində indi Azərbaycanı dünyada daha yaxşı tanıyırlar. Azərbaycan mədəniyyətinin sorağı hazırda böyük səhnələrdən gəlir. Musiqimizin təməl daşı olan muğam artıq dünya musiqisinə çevrilib. "Eurovision" kimi beynəlxalq mahnı müsabiqəsinə uğurla ev sahibliyi edən Azərbaycan müsabiqə tarixinə öz möhürünü vurdu.

Azərbaycan idmançıları dünya miqyasında bayrağımızı yüksək kürsülərdə dalğalandırmışlar. İdmançılarımız 2015-ci ildə Bakıda keçirilən I Avropa oyunlarında yüksək nəticələr göstərdilər. 28 iyun 2015-ci ildə Avropa oyunlarının bağlanış mərasimi keçirildi. Azərbaycanın birinci xanımı, Avropa oyunları Təşkilat komitəsinin sədri Mehriban

Əliyeva çıxış etdi. Bu yarışda Azərbaycan idmançıları 56 medal qazanaraq ikinci yeri tutdu. M.Əliyevanın əməyi yüksək qiymətləndirildi. Prezident tərəfindən **“Heydər Əliyev” ordeni** ilə mükafatlandırıldı.

“Heydər Əliyev” fondunun həyata keçirdiyi layihələrdə gənclər yaxından iştirak edir. “Xocalıya ədalət” beynəlxalq kampaniyasının keçirilməsi **Leyla Əliyevanın** adı ilə bağlıdır. Bu kampaniya onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir.

Mehriban Əliyeva Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq **“birinci xanım”** statusuna layiq görüldü. 2017-ci ilin fevral ayından etibarən Azərbaycanın birinci vitse-prezidenti seçilən M.Əliyeva eyni zamanda 2004-cü ildə YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri olaraq bu sahədə çox saylı mədəniyyət layihələrinə imza atmışdır.

2018-ci il aprelin 11-də Azərbaycanın tarixində növbəti prezident seçkiləri keçirildi. İlham Əliyev 86,02 faiz səs alaraq yenidən **prezident** seçildi. Xalq yenidən “İlhamla irəli”ləməyə qərar verdi. Xalq-iqtidar birliyi Azərbaycanda inkişafın əsas amilidir. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında **sakit məkən** və **sabitlik** adası kimi tanınır. Azərbaycan bu gün öz tarixinin **Qurucu** və **Yaradıcı** İlham Əliyev, **Dövlətçi** və **Birinci xanım** Mehriban Əliyeva dövrünü yaşayır.

2019-cu ilin oktyabr ayından aparılan kadr islahatı göstərir ki, İlham Əliyev xalqın sevdiyi və xalqını sevən **Qurucu Prezidentdir**.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentləri:

Ayaz Mütəllibov – 08.08.1991 – 05.03.1992

Yaqub Məmmədov (Ali Sovetinin Sədri) – 05.03.1992 – 14.05.1992

Ayaz Mütəllibov – 14.05.1992 – 15.05.1992

İsa Qəmbər (Milli Məclisin Sədri) – 15.05.1992 – 16.07.1992

Əbülfəz Əliyev (Elcibəy) – 16.07.1992 – 16.07.1993

Heydər Əliyev (Milli Məclis sədri) – 16.07.1993 – 13.10.1993

Heydər Əliyev – 13.10.1993 – 15.10.2003

İlham Əliyev – 15.10.2003

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, 1989.

Alicanov M.A. Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkatında iştirakı. Bakı, 1971.

Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.

Aslanov S.R. Sovet Azərbaycanı sənaye respublikasıdır. Bakı, 1971.

Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 1988.

Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 1997.

Atakişiyev A.M. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycan fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1921-1925). Bakı, 1961.

Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1988.

Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.

Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2016). Tarixi-xronoloji araşdırma. Bakı, 2016.

Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016). II c., İlham Əliyev dövrü. Elmi red. Y.M.Mahmudov. Bakı, 2016.

Azərbaycan tarixi 7 cilddə. c. I-VII. Bakı, I c., 1998; II c., 1998; III c., 1999; IV c., 2000; VI c., 2000; VII c., 2003.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 2007.

Azərbaycan tarixi atlası. Bakı, 2007.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqları. Bakı, 1989

Azərbaycan tarixi. c.1-3, Bakı, 1961; 1964; 1973

Azərbaycan və Avropa Şurası. Bakı, 2009.

Azərbaycanda köçürmə hərəkatının başlanması və gedişi. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi arxivi, iş № 5907.

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin nəticələri. Bakı, 1961.

Babayev D.A. Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı, 1981

Babazadə E.T. Gəncə xanlığının tarixindən. Bakı, 2012

- Bağırzadə O.** Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1970
- Bakıxanov A.A.** Gülüstan-İrəm. Bakı, 2000.
- Bayramlı Z.** Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı, 2006.
- Budaqov B.** Vətən yangısı. Bakı, 2002.
- Bünyadov T.** Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixindən. Bakı, 1964.
- Bünyadov Z.M.** Azərbaycan atabəylər dövləti. Bakı, 1985.
- Bünyadov Z.M.** Qırmızı terror. Bakı, 1993.
- Cəfərov Ə.** Quruçay dərəsində. Bakı, 1990.
- Cəfərov Ə.** Qarabağın paleolit düşərgələri. Bakı, 2017.
- Cəfərov H.F.** Azərbaycan e.ə. IV minilliyin II yarısı – I minilliyin əvvəllərində. Bakı, 2000.
- Cəfərov N.** Azərbaycançılığa giriş. Bakı, 2002.
- Əhməd Ə.** XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2012.
- Dadaşzadə M.** Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 1985.
- Dəlili H.B.** Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, 1979.
- Dəmirli M.Ə., Ələsgərli Ə.R.** Azərbaycan hüquq tarixi. Bakı. 1999.
- Əliyev F.M.** XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
- Əliyev H.Ə.** Tarix-Tarixdir. Gəncə, 1996.
- Əliyev H.Ə.** Dövlət müstəqilliyi günü münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik “Azərbaycan” qəzeti, 18 oktyabr, 1997.
- Əliyev H.Ə.** Müstəqilliyimiz əbədidir. I-IV c., Bakı, 1997.
- Əliyev H.Ə.** Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
- Əliyev H.Ə.** Ölkəmizdə elmin inkişafına qayğı dövlət siyasətinin mühüm istiqamətidir. “Azərbaycan” qəzeti, 1 fevral 1997.
- Əliyev H.Ə.** Xəzər-neft-qaz -97. Dördüncü beynəlxalq Sərgi konfransında söylədiyi nitq. “Azərbaycan” qəzeti. 5 iyun 1997.

- Əliyev H.Ə.** Xalqın birliyi və həmrəyliyi dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsinin əsas amilidir. "Azərbaycan" qəz., 9 aprel, 1996.
- Əliyev M.** Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı. Bakı, 2001.
- Əliyev V.** Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1979.
- Əliyeva L.** Qıpçaqlar və Azərbaycan (etnogenezis kontekstində). Bakı, 2006.
- Əhmədov Q.M.** Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
- Əhmədov Ə., Hacıyev M.** Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 2004.
- Əziz Boran.** Xocalı soyqırımı. Bakı, 2008.
- Əliyev F., Həsənov V.** İrəvan xanlığı. Bakı, 2007.
- Əliyev F.** XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 2007.
- Əliyev K., Əliyeva F.** Azərbaycan antik dövrdə. Bakı, 1997.
- Əfəndiyev O.** Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
- Faruq S.** Oğuzlar. Bakı, 1992.
- Fazili A.** Atropatena. Bakı, 1992.
- Fazili A.H.** Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında (III-VII əsrlər).
- Fərzəlibəyli Ş.F.** Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı, 1995.
- Gözəlova Y.** Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, 2011.
- Hacıyev S.** Türkiyə-Rusiya münasibətləri və erməni terroru. Bakı, 1998.
- Hacıyev T.** Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1975.
- Heyət Cavad.** Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
- Həsənqızı Almaz.** Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
- Həsənov C.** Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı, 1993.
- Həsənli C.** Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı, 1998.

- Həsənli C.** Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). II c., Bakı, 2012.
- Həsənov Ə.** Azərbaycan Respublikasının milli inkişafı və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011.
- Həşimov Q.Q.** Azərbaycan nefti. Bakı, 1961.
- Həvilov H.** Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991.
- Hüseynova İ.** Dövlətçilik naminə. Bakı, 2001.
- Hüseynova İ.** Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2004.
- Hüseynov Ş.** Mətbuatımızın ilk addımları. Bakı, 1974.
- Hüseynov Y.** Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı, 2012.
- Hüseynova L.Ə.** Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 2011.
- Hüseynli R.S.** Azərbaycan ruhaniliyi. Bakı, 2002.
- Hüseynov Ş.** Mətbuatımızın ilk addımları. Bakı, 1974.
- İbişov F.** Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər. (1920-1930-cu illər). Bakı, 1996
- İbişov S.** Quba xanlığı, əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, 2012.
- İbrahimli X.** Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı, 2002.
- İbrahimov S.** Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti. Bakı, 1960
- İsmayılov R.** Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
- İsmayılov Ç.N.** Müstəqil Azərbaycan. 20 il ərzində. Bakı, 2011.
- İskəndərli A.C.** Azərbaycan həqiqətləri. 1917-1920. Bakı, 2010.
- İsmayılov M.Ə.** Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992.
- İsmayılov M.Ə. İbrahimov M.C.** Azərbaycan neft sənayesinin inqilaba qədərki tarixi. Bakı, 1991.
- İsmayılov İ.Z.** Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000.
- İsmayılov X.** Azərbaycanın Dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2006.
- Qasimov C.** Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı, 1998.
- Qasimov M.** Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, I-II c., Bakı, 2001-2002.
- Qaşqay S.M.** Manna hökmdarlığının tarixindən. Bakı, 1980.
- Qarabağnamələr.** 1-2 kitab. Bakı, 2006.

- Qubaydulin Ə.** 10 il içərisində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı. Bakı, 1930.
- Köçərli T.** Qarabağ. Bakı, 2002.
- Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
- Qaffarov T.B.** Azərbaycan tarixi. XX əsrin 80-90-cı illəri. Bakı 1997.
- Qaffarov T.B.** Azərbaycan tarixi. 1920-1991. Bakı, 1999.
- Qasimov M.** Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995). Bakı, 1996.
- Qarayev E.** Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən. Bakı, 2016.
- Qeybullayev Q.** Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994
- Qeybullayev Q.** Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
- Qumilyov L.N.** Qədim türklər. Bakı, 1993.
- Qurbanov B.S.** Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndinə hamilik köməyi (1923-1934-cü illər). Bakı, 1960.
- Mədətov Q.A.** Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1975.
- Mahmudov Y.M.** Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985.
- Mahmudov Y.M.** Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı, 1977.
- Məlikova M., Nəbiyev E.** Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 1997.
- Məmmədov A.Ə.** Azərbaycanda Staxanov hərəkatı. Bakı, 1975.
- Məmmədov R.** Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1977.
- Məmmədov S.A.** Azərbaycan tarixi (XIV-XIX əsrin 1 otuzilliyi). Bakı, 2002.
- Məmmədov Z.** Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986.
- Məmmədov İ.** Hunlar. Bakı, 1997.
- Məmmədov İ.** Azərbaycan tarixi. Bakı, 2005.
- Mehdiyeva N.** Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2003.
- Mirzə Adıgözəl bəy.** Qarabağnamə. Bakı, 1950.
- Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği.** Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.
- Moisey Kalankatuklu.** Albaniya tarixi. Bakı, 1993.

- Muradova F.M.** Qobustan tunc dövründə. Bakı, 1979.
- Muxtarova Ə.** Türk xalqları tarixi. Bakı, 1999
- Musəvi T.N.** Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı, 1987.
- Məmmədova F.M.** Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
- Məmmədov X.M.** Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi. Bakı, 2005.
- Mustafayev V.** Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XIX əsrin I yarısı). Bakı, 1998.
- Nəcəfli T.** Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012.
- Nəcəfli G.** XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.
- Nəfisi Səid.** Babək, Bakı, 1990.
- Nərimanov İ.H.** Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958.
- Nuriyev A.B.** Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsal tarixi. Bakı, 1981.
- Novruzoglu R.** Qarabağ: Eçmiədzinin məxfi qrifi altında. Bakı, 2012.
- Onullahi S.M.** Erməni millətçiləri və İran. Bakı, 2002.
- Onullahi S.M.** XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982.
- Osmanov F.A.** Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, 1982.
- Orucov H.** Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, 2001.
- Piriyeu V.Z.** Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
- Rəsulov A.B.** Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı tarixindən. Bakı, 1962.
- Rəsulzadə M.Ə.** Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
- Rəsulzadə M.Ə.** Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
- Rəsulzadə M.Ə.** Stalinlə ixtilaf xatirələri. Bakı, 1991.
- Rüstəmov C.** Qobustan dünyası. Bakı, 1994.
- Salamzadə Ə.** Azərbaycan memarlıq abidələri. Bakı, 1958.
- Sultanlı Vaqif.** Ağır yolun yolçusu, Bakı, Azər nəşr, 1996.
- Sultanlı Vaqif.** İstiqlal sevgisi, Bakı, Elm və təhsil, 2014.
- Süleymanov M.** Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı,

2008.

Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. Bakı, 1999.

Süleymanov M. Milli qəhrəmanlar. Bakı, 1993.

Sultanov O. 80-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.

Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrin birinci yarısında Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.

Tağıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990.

Tağıyeva Ş., Rəhimli E. (Bije), Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Bakı, 2000.

Tağıyev Ə. Ruslar və türklər. Bakı, 2000.

Tağıyev E. Azərbaycanda məktəb tarixi. Bakı, 1993.

Tahirzadə Ə. Nadir Şah Əfşar. Bakı, 2005

Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002.

Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixi (ikinci respublika dövrünün tarixşünaslığı – 1920-1991-ci illər). Bakı, 2001.

Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, 1989.

Vəliyev T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı, 1987.

Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.

Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.

Ağasıoğlu. Qədim türk eli. Bakı, 2006.

Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.

Əliyev V. Qədim Azərbaycan. Bakı, 1979.

Ciddi N.A. Gülüstən qalası. Bakı, 1967.

Çıraqzadə B. Aslan bəy Səfikürdski. Bakı, 1994.

Elçibəy Ə. Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq. Bakı, 1992.

Zeynalov J. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992.

Zeynalov I. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı (XX əsrin II-ci yarısında). Bakı, 2004

Zərdabi Həsən bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960.

Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, 1997.

- Göyüşov A.** Azərbaycanca ittihadçılıq. Bakı, 1997.
İlkin Q. Bakı milyonçuları. Bakı, 1998.
İsmayilov M., Bağirov M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997.
Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı, 1998.
Nəsibzadə B. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 1996.

Türk dilində

- Beydilli K.** 1828-1829. Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya göçürülen ermeniler. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XII, sayı 17, Ankara, 1998.
Caferoğlu Almet. Türk kavimleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983.
Erkan H., Kisacik S., Sevimli D., Türkiyenin komşuları. cild -I, İstanbul 2015.
Çetinkaya Nihat. Iğdir tarihi. İstanbul. 1996.
Cemal Gökçe. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti. İstanbul. 1979.
Güngör Erol. Tarihte Türkler, İstanbul, Ötüken yayınları, 2011.
Kızıloğlu F. Osmanlıların Kafkas illerini fethi (1451-1590), Ankara, 1976.
Kızıloğlu F. Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrumlulan. Türk dili dergisi, 1964.
Məmmədov S. Karakoyunlular ve Batı Azərbaycan // Türkler. Yeni Türkiye Yayınları. E. VI. Ankara, 2000.
Mehmetov I. Türk Kafkasında siyasi ve etnik yapı (eski çağlarımızdan günümüze). Azərbaycan tarihi. İstanbul, 2009
Sultanlı V. Azərbaycan Mühacirət Edebiyatı, İstanbul, Avrupa Yakası Yayınları, 2007
Sümer F. Kara Kovunlular (Başlangıçtan Cihan Şaha kadar). c.I, Ankara, 1967
Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu

türklerinin rolü. Ankara, 1992
Sumer F. Oğuzlar. İstanbul, 1999.
Togan Zeki Velidi. Tarihte usul. İstanbul, 1969.
Togan Zeki Velidi. Ümumi Türk tarihine giriş. İstanbul, 1981.
Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. Ankara, 1995.
Ağacanov S.G. Oğuzlar. İstanbul, 2004.
Akçura Y. Üç tarz-i siyaset. Ankara, 1994.
Aka J. Mirza Şahruh ve zamanı (1405-1447). Ankara, 1994.
Barthold V.V. Uluq beg ve Zamanı. Ankara, 1997.
Baştav Ş. Sabir türkleri. Ankara, 1986.
Çetinkaya N. Kızılbaş türker. İstanbul, 2003.
Devlet N. Rusya türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1920). Ankara, 1999.
Durmuş İ. İskitler (Sakalar). Ankara, 1993.
Kalkan M. Kazak-kırğız boyları. İstanbul, 2006.
Körpülü F. Anadolu'da islamiyet. Ankara, 2005.
Merçil E., Sevim A. Selçuklu devletleri tarihi. Ankara, 1995.

Rus dilində

Абасов М.Г. Баку в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Баку, 1982.
Абасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999
Аббасова Э.А. История азербайджанской музыки. Баку, 1992
Абдуллаев А.Г. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80-ых гг. XVIII века. Баку, 1981
Абдуллаев А.Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965
Абдулрахманова А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII века. Баку, 1964
Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана (историко-геогра-

фическое). Баку, 1987

Алиев К. Кавказская Албания. Баку, 1974.

Алиев И. Нагорный Карабах: истории, факты, события. Баку, 1989.

Артаманов М.И. История хазар. Ленинград, 1962.

Алиаров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. Баку, 1974.

Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, 1991.

Бакиханов Аббас-Кули-Ага. Гюлистан-и-Ирам. Баку, 1991

Бертелс Е.Е. Низами и Физули. М., 1962.

Бунятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965

Бунятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Баку, 1968

Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1978

Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962

Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку, 1980

Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991

Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984.

Гумилев Л.В. Древние турки. Москва, 1967.

Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев-от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005.

Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984.

Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев-от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005.

Дадаш-заде А.А. Азербайджанская литература. Москва, 1979.

Дадаш-заде А.А. Духовная культура азербайджанского народа в средние века (историко-этнографическое исследование). Баку, 1985.

Джафар-заде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку, 1973.

Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985.

Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха в IX -XVII вв. (историко-археологическое исследование). Баку, 1981.

Зейналова С. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.). Баку, 2002.

Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, 1982.

Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. Москва, 2010.

Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956.

Историческая география Азербайджана. Баку, 1987.

Гилиус Д. К истории образования Второй республики Азербайджана. Баку, 1997.

Дяконов И. История Мидии. М., 1956.

Кузеев Р. Происхождение башкирдского народа. Москва, 1974.

Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджана. Баку, 1975

Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-УІІ вв. Баку, 1983

Касумова С.Ю. Христианство в Азербайджане. Баку, 2005

Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку, 1977

Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981

Кулизаде З.А. Из истории азербайджанской философии VII- XVI вв. Баку, 1992

Левиатов В.Н. Очерки по истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948

Мамед-заде К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древних времен до XIX в.), Баку, 1983

Мамедов З.Д. Философская мысль в Азербайджане в XI- XII вв. Баку, 1978

Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв. Баку, 1993

Мамедов. Т.М. Кавказская Албания. Баку, 1992

Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986

Мамедов И.М. История Азербайджана. Баку, 2009.

Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (втор. половина XV начало XVII века). Баку, 1991

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. Москва, 1963

Мусаева Т.А. Борьба за развитие народного образования в Азербайджане в годы первой пятилетки. Баку, 1964.

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо - скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.

Независимый Азербайджан; Новые ориентиры. Москва, 2000.

Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана (арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Абшерона XVI-нач. XX века). Баку, 1991.

Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.

Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VIII-XV вв. Л., 1966.

Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., 1949.

Раджабли А. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1977.

Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981.

Рзаев А.К. Искусство Кавказской Албании (IV в до н.э.-VI в. н.э.). Баку, 1976.

Рзаев А.К. Очерки по истории политико-правовых учений в Азербайджане. Баку, 1983.

Салех Бей. Армянство. Баку, 1994.

Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в государственной Думе России. Баку, 1991.

Сумбатзаде А.С. Азербайджанская историография XIX-XX вв. Баку, 1991.

Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959.

Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985.

Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку, 1981.

Ямпольский З.И. Древняя Албания 3-1 в. до н.э. Баку, 1962.

İngilis dilində

Atkin Muriel. Russia and Iran. 1780-1828, Menneapolis, 1980

Bahramov C. Inexcusable Bittet Rtusults of a Political Error.

Azerbaijan and Azerbaijanis, 2008, N 8, p. 30-35

Bahramov C. Some notes on history of genocide policy against the Azerbaijanis people. Azerbaijan and Azerbaijanis. 2005, N° 1-5. p.914

Boumoutian G.A. The khanajte of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa. Californiyya and New York, 1992

Boumoutian G.A. The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucasia, nationalism and Social change. The University of Michigan Press, 1996

Hovannisian R. Armenia on the Road to Independence, 191X Los Angeles, 1967

Lockhart L. Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly upon Comempornry Sources, London, 1938

Lockhart L. The fall of the Safovi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge, Cambridge University Press, 1958

Mahmudlu Y. Azerbaijan short history of statehood. Islamabad, 2005

Mahmudlu Y.M., Shukurov K. Karabagh. Real history. Facts and documents. Baku, 2005

Mahmudlu Y. Azerbaijan short history of statehood. Baku, 2006,

Modem Azerbaijanian prose. Prepared for publication by Vagif Sultanly and Iraj Ismaeli, Bloomingmn, 2012

Modern Azerbaijani women's prose. Prepared for publication by Vagif Sultanly and Iraj İsmaeli, Bloomington, 2014

Nacafli G. Attempts of Armenians to establish state on the territory of Azerbaijan in the first quarter of the 18 th century // *Азербайджан и азербайджанцы*. Баку, 2005, N 16, p.49-59

Nacafli T. Nacafli G. Role of Gajars in azerbaijans political life in the XVI-XVII centuries// *Азербайджан и азербайджанцы*. Баку, 2006, N 46, p.1-4

Perry J.P. Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979

Rasulzadeh M.A. Siyavush of our century, London, Rossendale books, 2018

Swietochowsky Tadeusz, Russian Azerbaijan, 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community, 2 nd edit, Cambridge, Cambridge University Press, 2004

Zardabli Ismail bey, The history of Azerbaijan. London, Rossendale books, 2014

Zardabli Ismail bey, Ethnic political history of Azerbaijan. Raley, 2018 (USA)

Zardabli Ismail bey, Historical mars of Azerbaijan. Raley, 2018 (USA)

Texniki redaktor: Y.M.Abdullayeva
Korrektorlar: Q.N.Həsənova
A.M.Məmmədova
G.M.Cəfərova

Yığılmağa verilmişdir: 17.02.2020
Çapa imzalanmışdır: 01.06.2020
Kağız formatı: 70x100 1/16 Həcmi 23.5

Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya
MMC-də çap olunmuşdur